

IN PERSPECTIEF

Wetenschaps- methodologie

*het hoe en waarom van
humane wetenschappen*

IN PERSPECTIEF

Wetenschaps- methodologie

*het hoe en waarom van
humane wetenschappen*

Jitte Akkermans
Dieter Van Esbroeck (red.)

| OWL PRESS |

Wetenschapsmethodologie in Perspectief
Editors Jitte Akkermans & Dieter Van Esbroeck

Instituut voor Filosofische en Sociaalwetenschappelijke Educatie vzw
Elektriciteitsstraat 29 bus 204 | 2800 Mechelen | België
Ondernemingsnr. 0893.376.433 | Rechtspersonenregister: Mechelen

Met dank aan het wetenschappelijk comité van de boekenreeks 'In Perspectief'

Prof. dr. N. Appermont (UHasselt, rechten)
Prof. dr. B. Baert (KU Leuven, kunstwetenschappen)
Em. prof. dr. B. Bouckaert (UGent, rechten)
Prof. dr. M. Bucciantini (Università di Siena, geschiedenis)
Em. prof. dr. J. Buysschaert (UGent, taalkunde)
Dr. L. De Cuyper (UGent, taalkunde)
Dr. J. De Vleminck (KU Leuven, filosofie)
Dr. E. Dekker (George Mason University, economie)
Dr. F. Dewulf (UGent, filosofie)
Prof. dr. J. Dumolyn (UGent, geschiedenis)
Prof. dr. E. Dusseldorp (Universiteit Leiden, psychologie)
Em. prof. dr. M.-H. Fabré (Université de Nantes, rechten)
Prof. dr. R. Faesen (KU Leuven, theologie)
Prof. dr. L. Gautier (Université de Bourgogne, taalkunde)
Prof. dr. J. Heylen (KU Leuven, filosofie)
Prof. dr. P. Janssenswillen (UAntwerpen, geschiedenis)
Dr. J. Lievens (KU Leuven, rechten)
Prof. dr. A. Lobin (JGU Mainz, taalkunde)
Em. prof. dr. H. Pinxten (UGent, theologie)
Prof. dr. C. Pogliano (Università di Pisa, geschiedenis)
Em. prof. dr. E. Schokkaert (KU Leuven, economie)
Em. prof. dr. A. Smaling (Universiteit voor Humanistiek, psychologie)
Prof. dr. J. Stuy (Vrije Universiteit Brussel, filosofie)
Prof. dr. V. Soen (KU Leuven, geschiedenis)
Prof. dr. W. Thomas (KU Leuven, geschiedenis)
Prof. dr. K. van Nieuwenhuyse (KU Leuven, geschiedenis)
Em. prof. dr. K. Zijlmans (Universiteit Leiden, kunstwetenschappen)

Met dank aan de leden van het taalkundig comité van de boekenreeks 'In Perspectief'

O. Bodart
Drs. A.-L. Demonie
S. Geernaert
T. Herregodts
Drs. M. Kusé
Drs. V. Liégeois
K. Panis
E. van Meirvenne

INHOUD

Voorwoord	13
Inleiding	17
1. Onderzoekstraditie.....	17
2. Multidisciplinariteit	18
3. Ifese	19
4. In Perspectief.....	20
5. Inhoud	21
Deel I. Inleiding	25
Hoofdstuk 1. Multidisciplinariteit	27
Inleiding.....	28
1. Een geschiedenis van grensoverstijging.....	30
2. Uitdagingen voor crossdisciplinariteit	32
3. Het standaardkader.....	35
4. Vooringenomenheid tegen multidisciplinariteit	39
5. Risico's van vooringenomenheid	42
6. Kader uit evenwicht.....	44
7. Een meer volledige beschrijving.....	45
8. Aantekeningen over een multidisciplinair boek	49
Conclusie	51
Studienota's	53
Bibliografie	56
Hoofdstuk 2. Positivisme	63
Inleiding.....	64
1. Een eerste karakterisering.....	65
2. Het vroege positivisme en de methodologische continuïteit der wetenschappen.....	67

INHOUD

3. Subject, object en de hermeneutische beweging.....	74
4. Het logisch positivisme.....	79
5. Verdere ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie.....	86
Conclusie	90
Studienota's	92
Bibliografie	95
Deel II. Literatuurstudies.....	97
Hoofdstuk 3. Geschiedenis	99
Inleiding.....	99
1. Studieobject.....	100
2. Bronnen.....	106
3. Methodologie.....	112
4. Meerwaarde.....	118
Conclusie	120
Studienota's	121
Bibliografie	123
Hoofdstuk 4. Theologie.....	127
Inleiding.....	128
1. Historisch overzicht.....	130
1.1. Geschiedenis van de theologie	130
1.2. Geschiedenis van de religiewetenschap.....	133
1.3. De relatie tussen religiewetenschap en theologie	134
2. Studieobject.....	141
2.1. Religie	141
2.2. God.....	143
2.3. Het geheel van de werkelijkheid	144
3. Bronnen	145
3.1. Inleiding.....	145
3.2. Openbaring	147
3.3. Traditie	148
3.4. Rede	150
3.5. Waarneming.....	150

INHOUD

4. Studiemethode	152
4.1. Literair	152
4.2. Historisch.....	154
4.3. Empirisch.....	155
4.4. Systematisch.....	156
5. Van tekst naar werkelijkheid.....	160
5.1. Theologische hermeneutiek.....	160
5.2. De wetenschappelijkheid van de theologie.....	166
Conclusie	168
Studienota's	169
Bibliografie	171
Afkortingen	173
Hoofdstuk 5. Rechten	175
Inleiding.....	176
1. Studieobject.....	178
1.1. Inleiding.....	178
1.2. Studieobject	178
1.3. Onderwijs.....	180
1.4. Onderzoek.....	183
2. Studiemethode	185
2.1. Inleiding.....	185
2.2. Gezaghebbende bronnen	186
2.3. Interpretatie.....	190
2.4. Afleiding.....	197
2.5. Afweging	199
2.6. Aannames.....	201
3. Theorie en empirie	202
3.1. Inleiding.....	202
3.2. Beschrijvende uitspraken.....	207
3.3. Normatieve uitspraken.....	216
3.4. Onduidelijkheid	218
3.5. Contextueel, dynamisch en sociaal	223
3.6. Literatuur.....	226

INHOUD

4. Verdienste	228
4.1. Inleiding	228
4.2. Wetgeving	230
4.3. Rechtspraak	236
4.4. Rechtsleer	243
4.5. Interactie	252
5. Scholen	254
5.1. Inleiding	254
5.2. Distinctie en hiërarchie	254
5.3. Geldend recht	259
5.4. Wenselijk recht	264
Conclusie	265
Studienota's	268
Bibliografie	271
Rechtspraak en adviezen	272
Rechtsleer	273
Overige	276
Afkortingen	277
Hoofdstuk 6. Filosofie	279
Inleiding	280
1. Studieobject	281
1.1. Inleiding	281
1.2. Hoofddomeinen	283
1.2.1. Metafysica	283
1.2.2. Epistemologie	286
1.2.3. Ethiek	287
1.2.4. Logica	290
1.2.5. Esthetica	292
1.3. Subdomeinen	293
1.3.1. Voorbeelden van subdomeinen	294
1.3.2. Onderlinge verhoudingen tussen de hoofd- en subdomeinen	296

INHOUD

2. Studiemethode	299
2.1. Inleiding.....	299
2.2. Moderne wijsbegeerte.....	300
2.2.1. Inleiding.....	300
2.2.2. René Descartes.....	304
2.2.3. Immanuel Kant.....	306
2.3. Hedendaagse wijsbegeerte.....	311
2.3.1. Inleiding.....	311
2.3.2. Martin Heidegger	315
2.3.3. Michel Foucault	322
2.3.4. Ludwig Wittgenstein	327
Conclusie.....	334
Studienota's.....	339
Bibliografie.....	341
Afkortingen	345
Deel III. Empirische studies.....	347
Hoofdstuk 7. Kwalitatief onderzoek.....	349
Inleiding.....	350
1. Beknopte historiek van het kwalitatief wetenschappelijke denken	351
2. Kwalitatief denken en handelen vanuit een onderzoeksmatig perspectief	354
2.1. Filosofische benaderingen van het kwalitatief onderzoek.....	356
2.2. Methodologische benaderingen binnen het kwalitatief onderzoek.....	359
2.3. Specifieke technieken binnen het kwalitatief onderzoek.....	367
2.3.1. Dataverzameling in kwalitatief onderzoek.....	367
2.3.2. Data-analyse en interpretatie in kwalitatief onderzoek.....	372
3. Disseminatie van inzichten uit kwalitatief onderzoek	375
Conclusie.....	377

INHOUD

Studienota's	379
Bibliografie	381
Hoofdstuk 8. Kwantitatief onderzoek	383
Inleiding	384
1. Definitie	385
1.1. Inleiding	385
1.2. Empirisch onderzoek	386
1.3. Kwantitatief onderzoek	387
1.4. Kwalitatief onderzoek	389
1.5. Interactie	389
1.6. Beoefenaars	390
2. Doelstellingen	390
2.1. Inleiding	390
2.2. Beschrijven	391
2.3. Verklaren	391
2.4. Voorspellen	392
2.5. Beïnvloeden	394
2.6. Beperkingen	396
3. Variabelen	397
3.1. Inleiding	397
3.2. Nominaal	398
3.3. Ordinaal	399
3.4. Numeriek	399
3.5. Geschaald	399
3.6. Discreet en continu	400
3.7. Univariaat en multivariaat	401
3.8. Toeval en gedetermineerdheid	401
3.9. Beperkingen	402
4. Gegevens	402
4.1. Inleiding	402
4.2. Verwerven	403
4.2.1. Meten	403
4.2.2. Steekproef	406
4.2.3. Experimenten	410
4.2.4. Beperkingen	415

INHOUD

4.3.	Bewerken.....	415
4.3.1.	Categoriseren	415
4.3.2.	Corrigeren, aanvullen of weglaten	417
4.3.3.	Transformeren	418
4.3.4.	Beperkingen	419
5.	Beschrijving gegevens.....	420
5.1.	Inleiding.....	420
5.2.	Frequenties.....	420
5.3.	Kengetallen	420
5.4.	Grafieken.....	421
5.5.	Beperkingen	421
6.	Modellen.....	421
6.1.	Inleiding.....	421
6.2.	Doelstellingen	421
6.3.	Variabelen en coëfficiënten	422
6.4.	Vorm.....	423
6.5.	Beperkingen	424
7.	Relaties	424
7.1.	Inleiding.....	424
7.2.	Covariantie, correlatie en causaliteit.....	425
7.2.1.	Covariantie.....	425
7.2.2.	Correlatie	427
7.2.3.	Causaliteit	429
7.3.	Schatten.....	432
7.3.1.	Doelstelling.....	432
7.3.2.	Methoden.....	434
7.3.3.	Vertekeningen	438
7.4.	Testen	441
7.5.	Beperkingen	445
8.	Interactie	448
8.1.	Inleiding.....	448
8.2.	Literatuurstudies.....	448
8.3.	Modellering.....	449
8.4.	Kritiek	450
	Conclusie	453
	Studienota's	455
	Bibliografie	458

INHOUD

Hoofdstuk 9. Psychologie	461
Inleiding.....	462
1. Studieobject.....	464
2. Studiemethoden	465
3. Limieten	472
4. Crossdisciplinaire compatibiliteit	474
Conclusie.....	480
Studienota's.....	481
Bibliografie.....	483
Hoofdstuk 10. Economie	485
Inleiding.....	485
1. Studieobject.....	486
2. Studiemethoden	494
2.1. Causale inferentie.....	495
2.2. Structureel modelleren	499
3. Limieten	501
4. Heterodoxe economie.....	504
5. Crossdisciplinaire compatibiliteit	507
5.1. Geschiedenis	507
5.2. Politiek	508
5.3. Recht	509
5.4. Psychologie.....	510
5.5. Fysica.....	511
Conclusie.....	511
Studienota's.....	513
Bibliografie.....	515
Conclusie	517
Inleiding.....	517
1. Wetenschap.....	518
1.1. Conglomeraat met familiegeleijknissen.....	518
1.2. Diverse wijzen van kennisvergaring.....	519
1.3. Diverse draagwijdte van uitspraken.....	520

INHOUD

1.4. Onderscheiden studieobject, methode en scholen	521
1.5. Tussen specialisatie en samenwerking.....	522
2. Studieobject.....	523
3. Studiemethode	526
3.1. Gegevens	526
3.2. Beperkingen	528
3.3. Interpretatie.....	530
3.4. Scholen.....	532
3.5. Draagwijdte.....	534
Conclusie	537

VOORWOORD

Door Jean Paul Van Bendegem

Men zou foutief kunnen denken, als men slechts het eerste woord van de titel leest, dat dit boek handelt over *de* methodologie van *de* wetenschap. De twee vervolgwwoorden ‘in perspectief’ maken echter meteen duidelijk dat het tegendeel het geval is. Maar wie vervolgens zou denken dat dit boek de versplinterde heterogeniteit bepleit, de niet-te-synthetiseren diversiteit beklemtoont, komt even bedrogen uit. De samenstellers en auteurs van deze bundel hebben de bewonderenswaardige én uitdagende ambitie om, aan de ene kant, de wetenschappen die aan bod komen in hun eigenheid te laten en, aan de andere kant, hun verwantschappen, gelijkenissen en verschillen duidelijk te maken. Dat laatste met de bedoeling om mogelijke, zo niet noodzakelijke samenwerkingen te realiseren omdat men zich bewust is van die eigenheid. Vandaar ook dat de lezer als openingshoofdstuk een tekst gepresenteerd krijgt over het belang van crossdisciplinariteit (in al zijn vormen en varianten) als samenwerkingsmodel. Eenvoudig is de opdracht evenwel niet.

Als een analogie toegestaan is, bij het bouwen van een huis werken metselaar, stukadoor, loodgieter en nog zovele anderen samen om tot een geslaagd eindproduct te komen. Maar het zou gek zijn om te eisen dat elk van deze ambachtslui perfect op de hoogte is van wat alle anderen doen en waarom ze het doen zoals ze het doen. Tegelijkertijd is het uitgesloten dat ze totaal onafhankelijk van elkaar werken, er is een coördinatie vereist. En hier stelt zich de hamvraag die doorheen het hele boek op de achtergrond aanwezig is: hoe kunnen we ons een dergelijke coördinatie denken? Een centrale eenheid die alles stuurt of eerder een gedistribueerd netwerk, al of niet flexibel? De analogie even opschortend en terugkerend naar het eigenlijke onderwerp, is de kwestie van zeer groot belang: hoe kunnen wetenschappers uit verschillende disciplines samenwerken? Zoals reeds vermeld, is het eerste punt zich bewust te zijn van de eigenheid. Daarvoor is het niet vereist dat men de discipline in volle detail zou kennen, maar wel dat men over een voldoende inzicht zou beschikken om te weten

VOORWOORD

welke uitdagingen wachten. In die opdracht zijn de samenstellers en de diverse auteurs zonder meer geslaagd.

Uiteraard dienden er keuzes gemaakt te worden en de belangrijkste zonder enige twijfel is om resoluut te kiezen voor de humane en sociale wetenschappen (of, alternatief, de mens-, cultuur- en maatschappijwetenschappen). Zonder het belang van de natuurwetenschappen te miskennen, want daar gaat het niet om, is het een goede zaak om ze niet als referentiepunt te nemen. Om het met de te veel herhaalde boutade uit te drukken: een wetenschap is maar een wetenschap als ze lijkt op een exacte wetenschap, denk aan de natuurkunde. Zoals het hoofdstuk over positivisme uiteenzet, dient de boutade in een specifiek historisch perspectief geplaatst te worden dat vandaag zijn kracht grotendeels heeft verloren. Waarom niet meteen kijken naar de humane en sociale wetenschappen zelf en waarom niet, als de eerste opdracht voldoende uitgewerkt is, de overeenstemmingen en verschillen in kaart brengen met de natuurwetenschappen? Dat zal, zonder enige twijfel, een verhelderende en verfrissende analyse opleveren en ook nieuwe suggesties over hoe we ons de onderlinge verhoudingen kunnen denken.

De samenstellers hebben echter ook een tweede, even essentiële keuze gemaakt. Wie denkt aan humane en sociale wetenschappen, denkt niet meteen aan een cluster bestaande uit geschiedenis, rechten, theologie en filosofie. Om er een paar volwaardige, stevig verroeste clichés bij te halen: is rechten niet eerder te beschouwen als een beroepsopleiding, zoals geneeskunde? Zijn filosofie en theologie überhaupt wetenschappelijk te noemen? En kan geschiedenis wel claimen meer te zijn dan een veredelde vorm van verhalen vertellen? Dat de samenstellers en auteurs in dit boek ingaan tegen deze clichés, mag zonder meer moedig worden genoemd, want elk van deze disciplines heeft een uitgesproken eigenheid en, durf ik te stellen, eigenzinnigheid, wat in het derde deel van het boek nog duidelijker wordt als psychologie en economie worden behandeld. Soms zijn de contrasten en onderlinge spanningen enorm en toch moet men vaststellen dat ze elkaar veel te bieden hebben en dat ze elkaar nodig hebben. Bovendien worden disciplines zoals filosofie daardoor niet apart geplaatst, niet onder (in een funderende rol), niet boven (in een synthetiserende rol) maar naast alle andere disciplines. Uiteindelijk is de

VOORWOORD

academische filosoof ook iemand die welgekozen methodes hanteert om problemen en vragen aan te pakken, zoals elke andere wetenschapper, en die collega's uit bijvoorbeeld de geschiedenis en de psychologie kan raadplegen ter ondersteuning en verrijking (wat trouwens vandaag te weinig gebeurt; men vergeet soms dat de ivoren toren zelf weer samengesteld is uit een losse verzameling ivoren torentjes).

Wanneer men alle voorgaande beschouwingen samenlegt, dan ontstaat er een beeld van de humane en sociale wetenschappen dat uitnodigt om een wetenschappelijke en academische discipline te zien als een *open* systeem. Wittgensteiniaans geïnspireerd, bedoel ik met 'open' dat de discipline potentieel met andere wetenschapstakken connecties kan aangaan die veelvuldig, talrijk en divers zijn, en waarvan doorgaans slechts enkele gerealiseerd zijn. Concreet: in het ideale geval beseft de econoom dat economisch onderzoek altijd onvolledig blijft omdat er elementen zijn die tot de psychologie, de sociologie, de rechten, de geschiedenis, de filosofie ... behoren en niet tot de eigen discipline maar die essentieel zijn om het onderzoek te vervolledigen, en dus moeten er connecties aangegaan worden met die andere wetenschappen. We kennen allemaal het 'ceteris paribus'-principe, dat ook in dit boek wordt vermeld en behandeld, maar men vergeet vaak een variatie op het thema, namelijk het 'ceteris neglectis', dat zegt dat al het andere weggelaten mag worden, als het buiten het eigen domein valt. Dat creëert een vals gevoel van volledigheid door de openheid te ontkennen. Men kan dit boek lezen als een verdediging van de stelling dat 'ceteris neglectis' vanuit een methodologisch perspectief eigenlijk niet aanvaardbaar is, hoe verleidelijk het principe ook is.

Met de blik gericht op de toekomst, hoop ik dat dit boek vele vervolgen mag kennen en misschien kunnen de samenstellers overwegen om een boek samen te stellen rond de gelijkenissen en verschillen tussen het open kunstwerk, wat een gevestigd begrip is in de kunst en kunstwetenschappen, en de open wetenschap, wat nog steeds op zich laat wachten en naar mijn aanvoelen prima past bij de doelstellingen van het Instituut voor Filosofische en Sociaalwetenschappelijke Educatie (Ifese), wat ook voor dit boek duidelijk moge zijn.

INLEIDING

Door Jitte Akkermans

De invloed van waarden en instituties op mens en samenleving vormt het onderwerp van een lange onderzoekstraditie [1. Onderzoekstraditie] die thans wordt voortgezet door verschillende humane en sociale wetenschappen [2. Multidisciplinariteit]. De inzichten uit deze verschillende disciplines brengt het Instituut voor Filosofische en Sociaalwetenschappelijke Educatie (Ifese vzw) opnieuw samen door multidisciplinaire educatie aan te bieden. [3. Ifese] Met de nieuwe boekenreeks *In Perspectief* gebeurt dat nu ook in boekvorm. [4. In Perspectief] Het eerste boek uit deze reeks brengt tien bijdragen samen over de methodologie van de verschillende humane wetenschappen. [5. Inhoud]

1. Onderzoekstraditie

De humane en sociale wetenschappen kennen een millennia oude onderzoekstraditie die tracht de invloed van waarden en instituties op mens en samenleving beter te begrijpen. Deze onderzoekstraditie ontwikkelde zich geleidelijk in de academies van de oudheid, de klooster- en kathedraalscholen in de vroege middeleeuwen, de academies van de Abbasiden, de universiteiten van de hoge en late middeleeuwen en de hedendaagse wetenschapsbeoefening. Auteurs zoals Plato, Livius, Aquino, Montesquieu, Smith, von Savigny, Tocqueville, de Saussure, Weber en Freud presenteerden in deze onderzoekstraditie hun theorieën. Zij leverden inzichten aan waarop we vandaag nog steeds verder bouwen. De verschillende theorieën over de waarden en instituties die de samenleving vormgeven, werden binnen de humane en sociale wetenschapstraditie steeds opnieuw weerlegd, verrijkt, bevestigd, vergeten en herontdekt.

Een voorbeeld van deze rijke onderzoekstraditie vinden we in de studie van uiteenlopende staatsvormen. Plato onderscheidde reeds in de vierde eeuw voor Christus in zijn *Politeia*, op basis van vergelijkend onderzoek tussen de *poleis*, vijf staatsvormen: de aristocratie, de timocratie, de oligarchie, de democratie en de tirannie. Hij analyseerde de kenmerken

INLEIDING

van iedere staatsvorm evenals het effect van die staatsvormen op de ontwikkeling van mens en samenleving. Het begrippenkader dat hij daarbij aanbood, vormt tot op vandaag het referentiepunt aan de hand waarvan we over staatkundige instituties spreken. Aan de inzichten van Plato werden nadien, op basis van nieuwe ervaringen en theorieën, steeds weer aanpassingen voorgesteld. Dat gebeurde o.a. door Montesquieu, Tocqueville en Weber. Elk van hen voegde iets toe wat tot vandaag onderwezen wordt omdat het nuttig wordt geacht om de invloed van waarden en instituties op mens en samenleving inzichtelijker te maken.

2. Multidisciplinariteit

De hedendaagse wetenschapsbeoefening zet de onderzoekstraditie naar waarden en instituties voort. Het huidige onderzoek is evenwel sterk gefragmenteerd door de verregaande specialisatie. Elke discipline benadert daarbij een bepaald fenomeen (studieobject) vanuit haar eigen methodologie (studiemethode). Door de verschillen in de methodologieën van de verscheidene humane en sociale wetenschappen, ontwikkelden zich bijgevolg duidelijk te onderscheiden perspectieven op eenzelfde studieobject. Elk van deze perspectieven geeft daarbij slechts een deel van de inzichten prijs die we over het studieobject verworven hebben. Wie aanbevelingen wil doen om die waarden en instituties bij te sturen, zal de partiële analyses van verschillende disciplines opnieuw moeten samenvoegen om maximaal rekening te houden met alle reeds verworven inzichten. Dit impliceert dat onderzoekers, journalisten en beleidsmakers die slechts geschoold zijn in één specifieke discipline er alle belang bij hebben ook kennis te verwerven van de inzichten die in andere disciplines onderwezen worden. Dergelijke kennis kan verworven worden door middel van multidisciplinair onderwijs. Daarin kan men inzichten samenbrengen over (i) de verschillende wijzen waarop waarden en instituties ingevuld kunnen worden, (ii) welke invloed elke invulling kan hebben op mens en samenleving en (iii) welke randvoorwaarden die invloed van die waarden en instituties op mens en samenleving vorm kunnen geven.

Een goed voorbeeld van de arbeidsdeling tussen de verschillende disciplines is het wetenschappelijk onderzoek naar de markt. Indien dit studieobject bestudeerd wordt vanuit een economisch perspectief, zal men

INLEIDING

inzichten verwerven in de wijze waarop personen hun situatie kunnen verbeteren door middel van vrijwillige transacties met de goederen en arbeid waarover ze beschikken. Wanneer datzelfde studieobject bestudeerd wordt door rechtsgeleerden, verkrijgt men meer inzicht in de wijze waarop de vrijwilligheid, de transactie en het eigendomsrecht over die goederen ingevuld en geoperationaliseerd kunnen worden door een rechtssysteem. Pedagogen en psychologen zullen de vorming van doelstellingen, die het nut bepalen, ontbloten; en de filosofen zullen de legitimiteit van zowel de vrijwilligheid, de transacties en het eigendomsrecht als het nut en de economische uitkomsten bespreken. Geen van deze disciplines heeft echter een uitputtende analyse van de markt. Het is slechts door de inzichten van die verschillende disciplines samen te brengen dat men een vollediger beeld krijgt van de bestaande kennis over (i) de verschillende wijzen waarop de markt ingericht kan worden, (ii) welke invloed elk van deze organisatievormen van de markt zal hebben op mens en samenleving en (iii) welke randvoorwaarden die invloed van de markt op mens en samenleving vorm kunnen geven.

3. Ifese

Om de inzichten verworven door de verschillende humane en sociale wetenschappen opnieuw samen te brengen en op een academisch niveau toegankelijk te maken, werd in 2016 het Instituut voor Filosofische en Sociaalwetenschappelijke Educatie (Ifese) boven de doopvont gehouden. Ifese stelt zich tot doel op academisch niveau multidisciplinaire educatie aan te bieden. Op de thematische studiedagen wordt aan de hand van academische lezingen eenzelfde studieobject bekeken vanuit verschillende perspectieven. Zo kon men reeds het historische, juridische, economische en filosofische perspectief op o.a. democratie, eigendomsrecht, religie, de verlichting en migratie leren kennen. Tijdens verschillende seminaries leerden deelnemers tevens belangrijke basiswerken lezen, plaatsen en in vraag stellen uit o.a. rechtseconomisch onderzoek, politieke filosofie en constitutioneel recht. De deelnemers lazen daartoe de tekst en bespraken die vervolgens onder begeleiding en met toelichting van een professor.

INLEIDING

Op de Ifese Studiedag over Democratie konden de aanwezigen bijvoorbeeld vanuit een historische, economische, juridische en filosofische bril kijken naar de democratie. De eerste spreker was een historicus. In zijn inleidende lezing besprak hij de lange weg die Duitsland had afgelegd om een democratische staatsvorm te verwerven. De lezing gaf de aanwezigen een dieper inzicht in de wijze waarop een democratie met vallen en opstaan tot stand komt. In een daarop aansluitende tweespraak verduidelijkten een filosoof en een econoom vervolgens de voorwaarden voor een inhoudelijk democratisch debat evenals de tekortkomingen van de meerderheidsstemmingen. Daarvoor bedienden ze zich respectievelijk van de filosofische inzichten van Habermas en de economische inzichten van publiekekeuzetheorie. De studiedag werd afgesloten met een tweespraak waarin een jurist en een filosoof de netelige afwegingen inzake het partijverbod en het populisme inzichtelijker trachtten te maken. De jurist verduidelijkte daartoe hoe het Duitse grondwettelijk hof zijn vijftig jaar oude rechtspraak over het partijverbod in 2017 herzag om minder snel over te gaan tot een partijverbod. De filosoof verhaalde tot slot over de wijze waarop de Atheense democratie reeds wist om te gaan met populistische tendensen die inherent zijn aan de democratie. Slechts door deze uiteenlopende wetenschappelijke perspectieven samen te brengen werd duidelijk hoe divers de inzichten zijn die reeds verworven werden over de democratie.

4. In Perspectief

Met de boekenreeks *In Perspectief* werd door Ifese een nieuw multidisciplinair onderzoeksprogramma uitgerold. In elk van deze boeken wordt één waarde of institutie tegen het licht gehouden. Daartoe bundelt het boek dan steeds een reeks wetenschappelijke bijdragen uit verschillende disciplines over die waarde of institutie. Ter voorbereiding van die boeken organiseert Ifese jaarlijks een Ifese Symposium waarop de auteurs een voorlopige versie van hun bijdrage presenteren en onder elkaar kunnen bediscussiëren. Dit laat o.a. toe inzichten uit te wisselen, naar elkaars bijdrage te verwijzen en doublures te vermijden. De boeken zelf hebben twee doelen. Ten eerste moeten de boeken de inzichten verworven uit de verschillende disciplines toegankelijker maken voor personen van buiten die disciplines. Op die wijze doorbreekt het onderzoekspro-

INLEIDING

gramma mee de fragmentatie in kennis binnen de humane en sociale wetenschappen. Ten tweede faciliteert het de samenwerking tussen de auteurs, de interactie tussen die inzichten en verlegt het zo de grenzen van de kennis. Hierdoor zijn de verschillende boeken zowel voor multidisciplinaire onderzoekers als voor multidisciplinair onderwijs een uitstekend vertrekpunt.

Dit boek vormt het eerste volume in deze boekenreeks. Zoals passend is voor een multidisciplinaire boekenreeks, werd het instituut van de wetenschap – en in het bijzonder de wetenschapsmethodologie – het studieobject van het eerste volume. De opvattingen lopen uit elkaar over wat tot het wetenschappelijk denken behoort, wat de meerwaarde ervan is. *In Perspectief* laat het aan elk van de auteurs over om op die vragen een eigen antwoord te formuleren. Daardoor wordt de diversiteit aan perspectieven maximaal tentoongespreid. Het boek biedt zo een rijke inkijk in de wijze waarop andere disciplines in de humane en sociale wetenschappen te werk gaan. Het eerste boek kan dan ook gehanteerd worden voor het onderwijs in de methodologie van humane wetenschappen evenals door onderzoekers die de draagwijdte van de uitspraken in andere humane en sociale wetenschappen beter willen leren begrijpen. De aandachtige lezer zal immers merken dat die draagwijdte eerder relatief is en dat de aard van de gemaakte claims verschilt tussen de disciplines.

5. Inhoud

Het boek brengt tien bijdragen uit uiteenlopende disciplines samen. De verschillende bijdragen bespreken hetgeen een discipline wil onderzoeken (het studieobject), de wijze waarop ze onderzoek verricht (de methodologie), de draagwijdte van de onderzoeksbevindingen die ze op basis daarvan maakt (de verdienste en de beperkingen van de methodologie) en de interactie met andere disciplines (de crossdisciplinariteit). Daarbij poogt elke auteur zijn bijdrage toegankelijk te maken voor personen die geschoold zijn in andere academische disciplines. Om die reden wordt de discipline steeds op een inleidende en aldus niet-uitputtende wijze behandeld.

INLEIDING

Het boek zelf is opgedeeld in drie delen:

Het eerste deel [deel I] van dit boek bevat twee inleidende hoofdstukken, geschreven door wetenschapsfilosofen. Het eerste hoofdstuk [hoofdstuk 1] verduidelijkt eerst waarom het wetenschappelijk onderzoek zich heeft opgesplitst in aparte disciplines (zoals filosofie, recht, economie en psychologie) en waarom het moeilijk is vervolgens over de grenzen van die disciplines heen samen te werken. Het hoofdstuk bespreekt daarbij de verschillende wijzen waarop onderzoekers toch proberen over de grenzen van de disciplines samen te werken en waarom de vorm die voor dit boek gehanteerd werd, met name een multidisciplinaire aanpak, waardevol kan zijn. Het tweede hoofdstuk [hoofdstuk 2] focust op de vraag of sociale en humane wetenschappen zich moeten spiegelen aan de harde wetenschappen, zoals de fysica, dan wel hun eigen onderzoeksmethodes dienen te hanteren. Daartoe bespreekt dit hoofdstuk de uiteenlopende antwoorden die positivisten en hermeneutici op deze vraag hebben geformuleerd.

Het tweede deel [deel II] bundelt de disciplines waarin de literatuur de primaire bron van gegevens uitmaakt, met name de geschiedschrijving [hoofdstuk 3], de theologie [hoofdstuk 4], de rechtsgeleerdheid [hoofdstuk 5] en de filosofie [hoofdstuk 6]. Doorheen deze bijdragen zien we een weerkerende worsteling met (i) de keuze van bronnen, (ii) de gepaste interpretatietechnieken en (iii) de afleiding van conclusies.

Het derde deel [deel III] focust op de disciplines die meer empirisch gericht zijn in hun onderzoeksmethode door zich te bedienen van kwalitatieve [hoofdstuk 7] en kwantitatieve [hoofdstuk 8] onderzoeksmethoden. Dat is met name het geval in psychologie [hoofdstuk 9] en economie [hoofdstuk 10]. In deze disciplines worden in wezen dezelfde problemen, die eerder aan bod kwamen in de literatuurstudies, voor het kwantitatief onderzoek uitgedrukt in termen van (i) het verwerven van data, (ii) de aannames en (iii) de statistische afleidingen.

We sluiten het verzamelwerk af met een conclusie waarin de terugkerende tendensen van het boek samengevat worden.

INLEIDING

Als editors van het boek bedanken we graag de auteurs voor hun bijdragen, het wetenschappelijk comité voor de feedback op de bijdragen en het taalkundig comité (in het bijzonder Kris Panis) voor het nauwgezette naleeswerk, en wensen we de lezer een boeiende wandeling door de verscheidene bijdragen.

DEEL I

Inleiding

MULTIDISCIPLINARITEIT

Over de aard en de meerwaarde van multidisciplinariteit¹

Julie Mennes²

Het samenbrengen van verschillende specialismen om een probleem op te lossen of een vraag te beantwoorden is van alle tijden. Crossdisciplinariteit is een specifieke vorm van deze praktijk waarbij kenniselementen uit verschillende academische disciplines worden gecombineerd. [1. Een geschiedenis van grensoverstijging] Het combineren van kennis uit verschillende disciplines kan erg uitdagend zijn. De aard en zwaarte van de uitdagingen zijn afhankelijk van de manier waarop de kennis gecombineerd wordt, en hoe de betrokken disciplines zich tot elkaar verhouden. [2. Uitdagingen voor crossdisciplinariteit] Hoewel er nog steeds discussie bestaat over welke vormen crossdisciplinariteit kan aannemen en welke termen het meest geschikt zijn om ernaar te verwijzen, bestaat er een conceptueel kader dat breed geaccepteerd wordt en als standaard fungeert. Het standaardkader onderscheidt drie vormen van crossdisciplinariteit op basis van de aanwezigheid en het onderwerp van integratie: bij ‘multidisciplinariteit’ wordt kennis uit verschillende academische disciplines gecombineerd op niet-integratieve wijze, bij ‘interdisciplinariteit’ wordt kennis uit verschillende academische disciplines geïntegreerd, en bij ‘transdisciplinariteit’ wordt kennis uit academische disciplines geïntegreerd met kennis uit extra-academische specialisaties. [3. Het standaardkader] Omdat er bij multidisciplinariteit geen integratie plaatsvindt en kenniselementen geen deel worden van een nieuw, coherent kennisgeheel, wordt het vaak beschouwd als een minderwaardige

1 Dit hoofdstuk werd vertaald uit het Engels door Dieter Van Esbroeck. Het bevat herwerkte versies van observaties en argumenten uit het artikel J. Mennes (2020). Putting multidisciplinary (back) on the map. *European Journal for Philosophy of Science*, 10(2), 18.

2 Dr. Mennes is postdoctoraal onderzoeker van het FWO en werkt aan het Centrum voor Logica en Wetenschapsfilosofie van de Universiteit Gent. De auteur wil graag Jitte Akkermans bedanken voor zijn hulp en input, evenals de deelnemers aan het Ifese Symposium 2021 en de anonieme peerreviewers voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties. De resterende tekortkomingen van dit hoofdstuk zijn enkel toe te schrijven aan de auteur.

HOOFDSTUK 1

vorm van crossdisciplinariteit. Deze houding is echter ongenueanceerd en wordt onvoldoende beargumenteerd. [4. Vooringenomenheid tegen multidisciplinariteit] De vooringenomenheid tegen multidisciplinariteit brengt risico's met zich mee voor de wetenschap en de samenleving. Het is daarom belangrijk om context per context te bepalen welke vorm van crossdisciplinariteit vereist is en daarbij geen enkele vorm op voorhand uit te sluiten. [5. Risico's van vooringenomenheid] Het standaardkader van crossdisciplinariteit reikt echter onvoldoende informatie aan om de waarde van een multidisciplinaire benadering te evalueren. [6. Kader uit evenwicht] In dit hoofdstuk wordt de ontbrekende informatie verzameld en wordt een vollediger beschrijving van multidisciplinariteit gepresenteerd. [7. Een meer volledige beschrijving] De beschrijving wordt ook toegepast op dit boek om duidelijk te maken welke waarde het ontleent aan zijn multidisciplinaire insteek. [8. Aantekeningen over een multidisciplinair boek]

Inleiding

THEMA – De term ‘multidisciplinariteit’ wijst op de betrokkenheid van meer dan één discipline. Hetzelfde idee wordt uitgedrukt door termen als ‘interdisciplinariteit’, ‘crossdisciplinariteit’, ‘meervoudige disciplinariteit’, ‘transdisciplinariteit’ en ‘pluridisciplinariteit’. De betrokkenheid van meerdere disciplines kan verschillende vormen aannemen. Hoewel er nog steeds discussie bestaat over hoe deze vormen eruitzien en welke termen het best gebruikt worden om ernaar te verwijzen, bestaat er een conceptueel kader dat zo wijdverbreid is dat het als standaard beschouwd kan worden. Het kader wordt onder meer gebruikt door toonaangevende onderzoeksinstituten zoals de National Academies of Science, Engineering and Medicine van de VS en de Academie van Finland en vormt de basis voor het Oxford Handbook of Interdisciplinarity.³ Het standaardkader onderscheidt drie vormen van crossdisciplinariteit op basis van de mate en het onderwerp van integratie: bij ‘multidisciplinariteit’ wordt kennis uit verschillende academische disciplines gecombineerd op niet-integratieve wijze, bij ‘interdisciplinariteit’ wordt kennis uit verschillende academische disciplines geïntegreerd, en bij ‘transdis-

3 NASEM, 2005; K. Huutomieni et al., 2010; R. Frodeman et al., 2010.

MULTIDISCIPLINARITEIT

ciplinariteit' wordt kennis uit academische disciplines geïntegreerd met kennis uit extra-academische specialisaties.⁴ Integratie wordt in deze context begrepen als een vorm van synthese waarbij kenniselementen van verschillende disciplines vervlochten raken en onderdeel worden van een nieuw kennisgeheel.

DOEL – Dit hoofdstuk toont dat multidisciplinariteit vaak beschouwd wordt als een minderwaardige vorm van crossdisciplinariteit, en problematiseert deze benadering. Het presenteert een vollediger beeld van multidisciplinariteit, dat toelaat een beter geïnformeerd en meer genuanceerd perspectief op multidisciplinariteit te ontwikkelen. De beschrijving wordt ook toegepast op dit boek om te verduidelijken welke waarde het ontleent aan zijn multidisciplinaire insteek.

AANPAK – De rest van dit hoofdstuk is als volgt georganiseerd. Eerst wordt het concept van crossdisciplinariteit geïntroduceerd in relatie tot de traditie van kennisunificatie [1]. Vervolgens wordt crossdisciplinariteit gedefinieerd op basis van de typische uitdagingen die zich stellen bij het combineren van kennis uit verschillende disciplines [2] en wordt het standaardkader van crossdisciplinariteit verder toegelicht [3]. Daarna wordt aangetoond dat er een vooringenomenheid tegen multidisciplinariteit bestaat [4] en worden de risico's die deze vooringenomenheid met zich meebrengt voor wetenschap en samenleving besproken [5]. Vervolgens wordt beargumenteerd dat het standaardkader van crossdisciplinariteit onvoldoende informatie bevat om de waarde van een multidisciplinaire aanpak te beoordelen [6]. Om dit gebrek aan informatie te verhelpen, wordt een vollediger beeld van multidisciplinariteit gepresenteerd [7]. Ten slotte wordt de nieuwe beschrijving van multidisciplinariteit gebruikt om te reflecteren over het multidisciplinaire karakter van dit boek en de waarde die het eraan ontleent [8]. Het hoofdstuk wordt afgesloten met conclusies.

DISCLAIMER – Gewoonlijk wordt 'interdisciplinariteit' zowel gebruikt in de brede zin, d.w.z. om aan te geven dat er meerdere disciplines betrokken zijn, als in de enge zin, d.w.z. als naam voor een specifieke, integratieve vorm van disciplineoverstijgend onderzoek. Om dubbelzinnigheid te

4 K. Huutomieni et al., 2010.

HOOFDSTUK 1

voorkomen wordt in dit hoofdstuk, in navolging van Sanford D. Eigenbrode en collega's⁵, 'crossdisciplinariteit' gebruikt als overkoepelende term. 'Interdisciplinariteit' wordt voorbehouden om te verwijzen naar interdisciplinariteit in de enge zin.

1. Een geschiedenis van grensoverstijging

KENNISUNIFICATIE – Al sinds de oudheid zijn denkers gefascineerd door de idee van geünificeerde kennis. Binnen de traditie van kennisunificatie worden strategieën beschreven voor de integratie van kennis in meer omvattende systemen, en worden stappen ondernomen om deze strategieën te implementeren. De diversiteit van strategieën is even groot als die van de redenen waarom denkers zich inlaten met kennisunificatie.

PRESOCRATICI – De presocratici werden gedreven door het idee dat de wereld een geordende eenheid vormt, en dat het kennissysteem dit zou moeten weerspiegelen.⁶ Ze ontwikkelden kosmologieën die "*the nature of what there is, the formation and present structure of the universe, and the role and function of its parts*" duiden.⁷ Gewoonlijk gingen kosmologieën uit van één of meer basiselementen. Voor Democritus waren dat bijvoorbeeld atomen en voor Empedocles waren het de vier elementen in combinatie met de natuurkrachten van Liefde en Strijd.⁸

MIDDELEEUWEN – In de middeleeuwen motiveerde het christelijke monotheïsme de zoektocht naar geünificeerde kennis. Theoloog-filosofen wilden inzicht krijgen in Gods schepping en de wetten waardoor ze wordt beheerst. Ze combineerden daartoe de aristoteliaanse natuurfilosofie en de katholieke theologie, schreven encyclopedieën en ontwikkelden unificerende symbolische talen.^{9, 10}

5 S.D. Eigenbrode et al., 2007.

6 S. Sambursky, 1956, 4.

7 M. Wright, 2008, 415.

8 Alschuller, 1970.

9 J. Cat, 2007.

10 Voor een uitgebreide bespreking van de nauwe relatie tussen wetenschap en religie, zie [hoofdstuk 4 theologie].

MULTIDISCIPLINARITEIT

VERLICHTING – Vanaf de zestiende eeuw vonden denkers vaker inspiratie voor kennisunificatieprojecten buiten het geloof.

- 1 Francis Bacon wilde wetenschappelijke kennis zo organiseren dat ze de eenheid van de natuur zou weerspiegelen. Hij wilde steeds algemenere axioma's afleiden uit de observaties door natuurgeschiedkundigen om uiteindelijk tot "*the single law of the maximum generality embracing everything*" te komen.¹¹
- 2 René Descartes werd gedreven door de idee dat de menselijke rede één is en kennis bijgevolg ook. Geïnspireerd door de wiskunde stelde hij zich een 'Mathesis Universalis'¹² voor: een deductief systeem dat grondvest zou zijn op de "*first principles of human reason and which must extend to the rising of truths in any subject*".¹³
- 3 Gottfried Wilhelm Leibniz wilde een universele taal, of 'Characteristica Universalis', ontwikkelen om de wereld te beschrijven op een exacte wijze, begrijpbaar voor iedereen.¹⁴ De taal zou toelaten om alle (wetenschappelijke) kennis te bundelen in een demonstratieve encyclopedie, die gebruikt kan worden voor studie en onderwijs, en om alle kennisgeschillen wiskundig te beslechten.¹⁵
- 4 Na Bacon, Descartes en Leibniz werkten ook denkers als Giambattista Vico, Denis Diderot, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Immanuel Kant en Auguste Comte aan kennisunificatie.¹⁶

WIENER KREIS – In de jaren 1930 startten leden van de Wiener Kreis een beweging voor 'eenheid van wetenschap'. De beweging onderscheidde zich van eerdere unificatie-initiatieven door haar afkeer voor metafysica. Het doel van de beweging was, net als bij Leibniz, om een universele we-

11 R. McRae, 1957, 32.

12 Voor een uitgebreide bespreking van de Mathesis Universalis, zie [hoofdstuk 6 filosofie, subsectie 2.2.2].

13 O. Pombo, 2014, 130; R. Descartes, 1988.

14 S. Maud, & D. Cevolati, 2004; M. Laerke, 2014.

15 J. Cat, 2007.

16 J.T. Klein, 1990; J. Cat, 2007.

HOOFDSTUK 1

tenschappelijke taal te ontwikkelen. Een belangrijk verschil was echter dat ze een taal wilden die zou toelaten om metafysische beweringen uit de wetenschap te weren.¹⁷ Leden van de Wiener Kreis stelden verschillende benaderingen voor de ontwikkeling van een universele taal voor: Rudolf Carnap stelde een reductionistische benadering voor, waarbij de wetenschappen gegrond zouden worden in de fysica; Otto Neurath stelde een meer pragmatische benadering voor met een sterke nadruk op het versterken van communicatie en coördinatie tussen wetenschappelijke disciplines.¹⁸

CROSSDISCIPLINARITEIT – Een centraal kenmerk van zowel kennisunificatie als crossdisciplinariteit is het combineren van kennisspecialisaties. Crossdisciplinariteit verschilt echter van kennisunificatie op twee belangrijke manieren.¹⁹ Ten eerste is unificatie gericht op de integratie van integrale kennisspecialisaties in een nieuw geheel. Bij crossdisciplinariteit is integratie echter vaak partiëel: eerder dan volledige disciplines worden elementen uit disciplines gecombineerd.²⁰ Unificatie is een doel op zich. Ten tweede is crossdisciplinariteit, in tegenstelling tot kennisunificatie, meestal gericht op oplossen van problemen of het beantwoorden van vragen die buiten het bereik van individuele disciplines liggen.²¹

2. Uitdagingen voor crossdisciplinariteit

WERELDBEELDEN – Crossdisciplinair onderzoek gaat gepaard met uitdagingen die zich niet, of in veel mindere mate, stellen bij klassiek, monodisciplinair onderzoek. Veel van deze uitdagingen worden veroorzaakt door verschillen tussen de ‘wereldbeelden’ van disciplines, die bestaan uit metafysische (d.w.z. over hoe de wereld in elkaar zit opdat wij haar kunnen kennen), epistemische (d.w.z. over het soort kennis dat we willen ontwikkelen) en axiologische (d.w.z. welke waarden we

17 Voor een bespreking van de Wiener Kreis en hun positivistische agenda, zie [hoofdstuk 2 positivisme].

18 O. Pombo, 2014; O. Neurath, 1937.

19 D. Hess, 2001.

20 E. Gerson, 2013.

21 M. O'Rourke et al., 2016.

moeten respecteren) aannames.²² Disciplinaire wereldbeelden worden doorgaans grotendeels impliciet aangenomen door onderzoekers, maar zijn vormend voor hun onderzoekspraktijk. Via concepten, methodes en waarden bepalen ze welke onderzoeksvragen worden gesteld, welke fenomenen onderzocht worden, welke methodes worden gebruikt, en hoe de resultaten geïnterpreteerd worden. Wanneer de wereldbeelden van disciplines sterk verschillen, of zelfs conflicteren, bemoeilijkt dit de samenwerking tussen wetenschappers. Wat volgt zijn drie voorbeelden waarbij crossdisciplinaire samenwerking werd bemoeilijkt doordat wetenschappers uit verschillende disciplines respectievelijk verschillende concepten, methoden en normen hanteerden.²³

- 1 Een samenwerking tussen kennisingenieurs en medische specialisten, gericht op de evaluatie van medische expertsystemen voor het diagnosticeren van schildklieraandoeningen, werd bemoeilijkt door een *conceptueel* verschil. Terwijl voor de medische specialisten een diagnose verband houdt met de toestand van een patiënt vóór de behandeling, en een uitkomst met de effecten van een behandeling op de gezondheid van een patiënt, beschouwen de kennisingenieurs de diagnoses die door hun systeem worden gegenereerd als de uitkomst van het systeem. Dit conceptueel verschil leidde ertoe dat de ingenieurs de verkeerde dataset gebruikten bij de evaluatie van een systeem: in plaats van data over diagnoses, gebruikten ze data over de uitkomst.²⁴
- 2 Een voorbeeld van een uitdaging die werd veroorzaakt door *methodologische* verschillen, komt uit onderzoek naar robotondersteunde therapie voor kinderen met een autismespectrumstoornis. Een team van ingenieurs en psychologen had een robot ontwikkeld die het aanleren van sociaal wenselijk gedrag ondersteunt. Door middel van experimenten wilden ze de effectiviteit van de robot evalueren. De psychologen ijverden voor veldexperimenten in echte klinische contexten die zouden toelaten te bepalen of de robot gepaste ondersteuning kan bieden voor kinderen met uiteenlopende autismespectrumstoornissen. De inge-

22 M. O'Rourke & S.J. Crowley, 2011.

23 M. MacLeod, 2018.

24 P.E. File & P.I. Dugard, 1997.

HOOFDSTUK 1

nieurs wilden echter gecontroleerde, geprotocolleerde experimenten uitvoeren om te kunnen bepalen of de mechanica van de robot stabiel functioneert.²⁵ De verschillen tussen de methodes die beide disciplines nodig hebben om de effectiviteit van de robot te evalueren, bemoeilijkten de organisatie van gezamenlijke, geïntegreerde experimenten.

- 3 In een zalmvisserijproject in de Oostzee door visserijwetenschappers, economen en sociale wetenschappers zorgden verschillen tussen *waarden* voor een epistemische uitdaging. Bij de ontwikkeling van modellen ter ondersteuning van duurzame managementstrategieën, vonden economen het belangrijk dat ze dezelfde benadering konden toepassen die traditioneel binnen hun discipline wordt gevolgd. De sociale wetenschappers prioriteerden samenwerking tussen de verschillende disciplines en gingen akkoord met de benadering die de visserijwetenschappers hadden voorgesteld met het oog op integratie tussen de drie disciplines. Door het waardeverschil slaagden de disciplines er niet in een gezamenlijk model te ontwikkelen.²⁶

INSTITUTIONELE UITDAGINGEN – Crossdisciplinariteit wordt ook geconfronteerd met institutionele uitdagingen. Deze uitdagingen komen voort uit de traditionele structuur van de academische wereld, waar universiteiten zijn opgedeeld in faculteiten, departementen en onderzoeksgroepen die instaan voor onderwijs en onderzoek in disciplines. Elke onderzoeks- en onderwijseenheid heeft haar eigen personeel, financieringsmiddelen en infrastructuur. Binnen dergelijke universiteitsstructuren bestaat weinig ruimte voor onderzoek of onderwijs dat niet binnen de grenzen van bestaande disciplines valt. Ook wetenschappelijke tijdschriften en conferenties zijn traditioneel toegespitst op specifieke disciplines, wat het moeilijk maakt om resultaten van crossdisciplinair onderzoek te verspreiden.

EVALUATIE – Grenzen van disciplines worden grotendeels in stand gehouden via evaluatie. Gewoonlijk worden onderzoek (bijvoorbeeld als onderdeel van een peerreviewproces) en projecten (bijvoorbeeld als onderdeel van een financieringsaanvraag) per discipline geëvalueerd door een panel van

25 V. Kostrubiec & J. Kruck, 2020.

26 P. Haapasaari et al., 2012.

MULTIDISCIPLINARITEIT

experts die de normen van hun discipline hanteren. Crossdisciplinariteit, die haar waarde ontleent aan het combineren van input vanuit verschillende disciplines, wordt sterk benadeeld wanneer ze geëvalueerd wordt vanuit het perspectief van één discipline. Om crossdisciplinariteit een kans te geven, zijn er aangepaste evaluatieprocedures nodig waarbij voor elke betrokken discipline een expert wordt voorzien. Maar zelfs dan blijft het onduidelijk welke normen experts moeten hanteren: moet crossdisciplinair werk voldoen aan de normen van alle betrokken disciplines? Maar wat als deze normen tegenstrijdig zijn? En welke normen moeten worden gebruikt voor werk dat innovatief is en niet tot een bestaande discipline behoort?²⁷

3. Het standaardkader

ONVERENIGBAARHEID – In de jaren zestig groeide de aandacht voor de spanning tussen traditionele academische structuren en crossdisciplinair onderzoek, alsook de noodzaak om crossdisciplinariteit mogelijk te maken:

*“if modern science has taught us anything, it is that the impact of knowledge on action – whether in the field of social or natural phenomena – forces interaction between the disciplines and generates new disciplines”.*²⁸

OESO-RAPPORT – Met het rapport *Problems of interdisciplinary teaching and research at universities* zette het Centre for Educational Research and Innovation (CERI) van de OESO een belangrijke stap in het bevorderen van crossdisciplinariteit.²⁹ Het rapport presenteerde een overzicht van crossdisciplinaire activiteiten aan 72 universiteiten in verschillende delen van de wereld, en introduceerde definities die toelieten om met grotere precisie over discipline-overstijgend onderzoek te spreken. Het rapport bevatte ook een taxonomie die vijf vormen van disciplineoverstijgend onderzoek onderscheidde: *multi-, pluri-, cross-, inter- and transdisci-*

²⁷ Merk op dat er de afgelopen decennia grote inspanningen zijn geleverd om crossdisciplinariteit aan universiteiten mogelijk te maken. Er zijn crossdisciplinaire afdelingen en instituten opgericht en er zijn nieuwe financieringsmogelijkheden gecreëerd speciaal voor crossdisciplinair onderzoek (J.H. Aldrich, 2014). Bovendien is er een groeiende literatuur over de evaluatie van crossdisciplinaire onderzoeksprojecten (bijvoorbeeld C. Lyall et al., 2011; Bark et al., 2016; Huutoniemi & Rafols, 2017).

²⁸ J.R. Gass, 1972, 9.

²⁹ L. Apostel et al., 1972.

HOOFDSTUK 1

plinary.³⁰ De auteur van de taxonomie, Erich Jantsch, gaf aan dat de eerste twee vormen niet meer inhouden dan het 'groeperen van disciplines', terwijl bij inter- en transdisciplinariteit kennisstructuren veranderen onder invloed van interacties tussen disciplines. Crossdisciplinariteit is voor hem een tussenvorm, waarbij elementen van één discipline geherinterpreteerd worden in de context van een andere discipline.

TAXONOMIEËN – Na het OESO-rapport werden er nog vele andere taxonomieën gepresenteerd, bijvoorbeeld door William Mayville, Raymond Miller en Frederick Rossini en Alan Porter.³¹ In 1990 synthetiseerde Julie T. Klein de toen beschikbare taxonomieën. Ze stelde een conceptueel kader samen dat de drie meest voorkomende vormen samenbracht: multi-, inter- en transdisciplinariteit.³²

1 Klein definieerde *multidisciplinariteit* als volgt:

*"Multidisciplinarity' signifies the juxtaposition of disciplines. It is essentially additive, not integrative. Even in a common environment, educators, researchers, and practitioners still behave as disciplinarians with different perspectives. Their relationship may be mutual and cumulative but not interactive, for there is 'no apparent connection', no real cooperation or 'explicit' relationships, and even, perhaps, a 'questionable eclecticism'. The participating disciplines are neither changed nor enriched, and the lack of a 'well-defined matrix' of interactions means disciplinary relationships are likely to be limited and 'transitory';"*³³

2 De bovenstaande definitie fungeert meteen ook als een indirecte, contrastieve definitie van *interdisciplinariteit*. Klein impliceert immers dat de kenmerken die ontbreken in multidisciplinariteit (zoals integratie en interactie) wel aanwezig zijn in interdisciplinariteit. Met andere woorden, zij beschouwt interdisciplinariteit als een integratieve, interactieve, coöperatieve, transformatieve en verrijkende vorm van crossdisciplinariteit.

30 E. Jantsch, 1972; W. Mayville, 1978; R.C. Miller, 1982.

31 W. Mayville, 1978.

32 J.T. Klein, 1990.

33 *Ibidem*, 56.

MULTIDISCIPLINARITEIT

- 3 *Transdisciplinariteit* wordt door Klein gedefinieerd als “veel uitgebreider in reikwijdte en visie” dan andere soorten crossdisciplinariteit, omdat niet enkel over grenzen heen wordt gewerkt, maar “[d]isciplines irrelevant, ondergeschikt of instrumenteel [worden] aan het grotere kader”.³⁴ Integratie is bij transdisciplinariteit zo verregaand dat in de resultaten geen disciplinelementen meer onderscheiden kunnen worden.
- 4 *Samengevat* maakt Kleins conceptuele kader een onderscheid tussen drie vormen van crossdisciplinariteit op basis van integratie: multidisciplinariteit is niet-integratief, interdisciplinariteit is integratief en transdisciplinariteit is sterk integratief.

STANDAARDKADER – In de loop der jaren werd het conceptuele kader van Klein door zoveel onderzoekers, beleidsmakers en instellingen overgenomen dat het als standaard begon te fungeren.³⁵ Het wordt bijvoorbeeld gebruikt door toonaangevende onderzoeksinstituten zoals de National Academies of Science, Engineering and Medicine van de VS en de Academie van Finland, en vormt de basis voor het Oxford Handbook of Interdisciplinarity.³⁶ Er werd hierbij één belangrijke verandering doorgevoerd: transdisciplinariteit werd niet langer gedefinieerd als “sterk integratief”, maar als integratie tussen academische disciplines en extra-academische specialismen, zoals die van professionelen, praktijkmensen en belanghebbenden.³⁷

VERRIJKING – Het standaardkader bestaat enkel uit basisdefinities en biedt daarom beperkte mogelijkheden voor de identificatie, analyse en evaluatie van crossdisciplinair onderzoek. Wanneer onderzoekers en instituten het kader gebruikten, vulden ze het verder aan met definities van verwante concepten en karakterisering en voorbeelden van die drie basisvormen. Op deze manier droegen ze bij tot de verrijking van het standaardkader van crossdisciplinariteit. Het verrijkte kader van crossdisciplinariteit is samengevat in [tabel 1].

³⁴ *Ibidem*, 66.

³⁵ L.R. Lattuca, 2001; M. Mobjörk, 2010; J.B. Holbrook, 2013.

³⁶ R. Frodeman et al., 2017; NASEM, 2005; H. Bruun et al., 2005.

³⁷ Bijvoorbeeld T. Jahn et al., 2012; C. Lyall et al., 2015; J.T. Klein, 2017.

HOOFDSTUK 1

	Multidisciplinariteit	Interdisciplinariteit	Transdisciplinariteit
<i>Betrokken specialismen</i>	Academische disciplines	Academische disciplines	Academische disciplines Extra-academische specialismen
<i>Soort combinatie</i>	Geen integratie Juxtapositie	Integratie	Integratie Deelname
<i>Team</i>	Geen samenwerking	Samenwerking	Samenwerking
<i>Waarde</i>	Geen doorbraken Brede kennis	Complexe problemen oplossen Doorbraken	Complexe / maatschappelijke problemen oplossen

Tabel 1: Schetsmatige samenvatting van de definities van multi-, inter- en transdisciplinariteit volgens het verrijkte standaardkader van crossdisciplinariteit.

Enkele prototypische voorbeelden van de drie soorten crossdisciplinariteit zijn de volgende:

- 1 *Multidisciplinariteit*: een project dat gericht is op het beschrijven van individuele variatie in de gezondheidseffecten van blootstelling aan styreen waarbinnen data worden verzameld op basis van (i) toegepaste moleculaire genetische technieken enerzijds en (ii) biomonitoringsstudies, en beide datasets vervolgens vergeleken worden om correlaties te vinden.³⁸
- 2 *Interdisciplinariteit*: een project dat gericht is op het onderzoeken van causale relaties tussen stress en coronaire hartziekten. In plaats van te zoeken naar correlaties tussen psychologische data over persoonlijke eigenschappen en medische data over ziekte, wordt een geïntegreerd model ontwikkeld. Het model beschrijft de mechanismen die ten grondslag liggen aan stresservaringen, fysiologische stressreacties en de ontwikkeling van hartziekten. Het houdt rekening met risicofactoren zoals erfelijk temperament en psychologische eigenschappen.³⁹
- 3 *Transdisciplinariteit*: een project dat gericht is op het herstellen van de vispopulatie in een bepaalde regio waarbij academische onderzoekers

³⁸ H. Bruun et al., 2005.

³⁹ K. Huutoniemi et al., 2010.

(bijvoorbeeld onderzoekers in visserijwetenschappen, milieuchemie, ecotoxicologie, fysiologie, populatiebiologie, limnologie, hydrologie en klimaatonderzoek) nauw samenwerken met extra-academische experts (bijvoorbeeld vissers, natuurbeschermingsgroepen, beleidsmakers en vertegenwoordigers van de chemische industrie) om mogelijke verklaringen voor de afname te identificeren en gegevens te verzamelen over oorzaak-gevolgrelaties.⁴⁰

4. Vooringenomenheid tegen multidisciplinariteit

TENDENS – Academics die onderzoek doen naar crossdisciplinariteit, beleidsmakers en wetenschapsfinancierders, en onderzoeksteams die crossdisciplinair werk verrichten, beschouwen multidisciplinariteit vaak als een minderwaardige vorm van crossdisciplinariteit.

BESCHRIJVINGEN – De geringschatting van multidisciplinariteit door academics blijkt duidelijk uit de manier waarop ze de vorm van disciplineoverstijgend onderzoek beschrijven. Wat volgt zijn enkele voorbeelden:

- 1 *“Multidisciplinarity involves encyclopedic, additive juxtaposition or, at most, some kind of coordination, but it lacks intercommunication and disciplines remain separate: it is, in fact, a pseudo-interdisciplinarity.”*⁴¹
- 2 *“Interdisciplinary research [...], with its potential to effect important changes in worldviews of participants and academic structures, as well as to generate synergistic project outcomes is, in our view, a more important and rewarding category than multidisciplinary research but also more difficult to achieve.”*⁴²
- 3 *“[Multidisciplinarity] can be compared to a fruit salad containing a variety of fruits, each fruit representing a discipline and each fruit*

⁴⁰ M. Bergmann et al., 2013.

⁴¹ D. Alvargonzález, 2011, 4.

⁴² C. Lyall et al., 2011, 14.

HOOFDSTUK 1

being in close proximity to the others. The number of fruits used and the proportions of each in the salad may not be based on anything more than visual appeal. This is not so with [interdisciplinarity], however, which Moti Nissani (1995) compares to a 'smoothie'. The smoothie is 'finely blended so that the distinctive flavor of each [fruit] is no longer recognizable, yielding instead the delectable experience of the smoothie' (p. 125)."^{43,44}

- 4 *"Multidisciplinary research involves low levels of collaboration, does not challenge the structure or functioning of academic communities and does not require any changes in the academic worldviews of the researchers themselves."*⁴⁵
- 5 *"Multidisciplinary [...] research involves researchers from more than one discipline who do not attempt to interconnect and integrate their research methods."*⁴⁶

OPROEPEN – Bij beleidsmakers en wetenschapsfinancierders wordt de geringschatting van multidisciplinariteit weerspiegeld in de oproepen die ze lanceren voor crossdisciplinaire projecten. Door er een eis tot integratie in op te nemen, sluiten ze multidisciplinaire projecten uit.

- 1 De *National Science Foundation* geeft bijvoorbeeld hoge prioriteit aan het bevorderen van interdisciplinair onderzoek.⁴⁷ In navolging van de *National Academies* definiëren zij interdisciplinair onderzoek als integratief.⁴⁸

43 In het oorspronkelijke citaat schrijft Allen Repko over multi- en interdisciplinaire studies. Maar omdat in de paper van Nissani uit 1995 de metaforen zowel voor crossdisciplinair onderwijs als onderzoek gelden, kan in bovenstaand citaat 'multi- en interdisciplinaire studies' worden vervangen door 'multi- en interdisciplinariteit'.

44 A. Repko, 2007, 11.

45 A. Bruce et al., 2004, 459.

46 E.C. Pischke et al., 2017.

47 NSF, "Interdisciplinary_research - Index".

48 NSF, "Interdisciplinary_research - Definition".

MULTIDISCIPLINARITEIT

- 2 Het Zwitserse financieringskanaal *Sinergia* werd opgericht om onderzoek dat disciplinaire grenzen overstijgt te ondersteunen. Toch steunt het uitsluitend onderzoek dat aan de volgende voorwaarden voldoet:

*"In order to achieve the research objectives, it is necessary to integrate elements [...] from two or more disciplines. A similar degree of importance is attached to all the disciplines involved. Collaborative proposals that involve only one discipline or one main discipline supported by auxiliary disciplines should be submitted in SNSF project funding."*⁴⁹

CATEGORISERING – Ook crossdisciplinaire onderzoeksteams willen vermijden dat hun werk als multidisciplinair wordt beschouwd. Deze tendens wordt duidelijk geïllustreerd door een onderzoek naar projecten die gefinancierd werden in het kader van het Fifth Framework Programme (FFP5), dat werd opgericht om prangende maatschappelijke problemen aan te pakken.⁵⁰ Voor het onderzoek werd aan 754 projectcoördinatoren gevraagd of ze hun project zouden categoriseren als mono-, multi- of interdisciplinair. Van de 160 coördinatoren die deelnamen aan de bevraging, classificeerde 66% hun project als interdisciplinair. 22% beschouwde hun project als multidisciplinair. In werkelijkheid lag het percentage interdisciplinaire projecten echter veel lager:

*"[W]e found [that] the degree of interdisciplinarity varied enormously among the projects rating themselves as interdisciplinarity, with very few projects fully integrating disciplines."*⁵¹

VOORINGENOMENHEID – De tendens om multidisciplinariteit te beschouwen en te behandelen als een minderwaardige vorm van crossdisciplinariteit, en voorrang te geven aan integratieve vormen, blijft grotendeels onbesproken en onbeargumenteerd. Aangezien de tendens niet gefundeerd is, kan ze als een vooringenomenheid worden beschouwd.

49 NSF, "Further Conditions".

50 Cordis, "Programme".

51 A. Bruce et al., 2004, 462.

5. Risico's van vooringenomenheid

BEOORDELING – Vooringenomenheden houden een risico in omdat ze niet gefundeerd zijn, maar wel invloed uitoefenen op keuzes en gedrag. Om te bepalen of de vooringenomenheid ten aanzien van multidisciplinariteit schadelijk is voor wetenschap en samenleving, is het belangrijk om een overzicht te creëren van de positieve en negatieve effecten op wetenschap en maatschappij.

VOORDELEN – Indien onderzoekers, beleidsmakers en onderzoeksfinancierders zouden handelen naar de idee dat multidisciplinariteit een minderwaardige vorm van crossdisciplinariteit is, zou de hoeveelheid (kansen voor) multidisciplinair onderzoek in verhouding tot inter- en transdisciplinair onderzoek erg klein zijn. Dit heeft enkele (potentiele) voordelen die niet zozeer het gevolg zijn van de benadeling van multidisciplinariteit, dan wel van het prioriteren van inter- en transdisciplinariteit.

- 1 Een potentieel voordeel heeft betrekking op het *oplossen van complexe maatschappelijke problemen*. Complexe problemen (bijvoorbeeld ontbossing) worden veroorzaakt door een samenspel van factoren (bijvoorbeeld houtkap, droogte en branden) die vaak in verschillende disciplines worden bestudeerd (bijvoorbeeld economie, klimatologie en landbouwkunde). Bij een multidisciplinaire aanpak ontwikkelt elke discipline afzonderlijk een deeloplossing. Sommige van deze deeloplossingen kunnen onverenigbaar zijn, of elkaar tegenwerken, en geen enkele deeloplossing zal rekening houden met interacties tussen factoren die in verschillende disciplines worden bestudeerd. De effectiviteit van een multidisciplinaire oplossing kan daarom niet gegarandeerd worden. Bij een inter- of transdisciplinaire aanpak worden echter trade-offs gemaakt over de grenzen van disciplines heen, en wordt een geïntegreerde oplossing ontwikkeld.⁵² De effectiviteit van een dergelijke oplossing ligt naar alle waarschijnlijkheid hoger. Het prioriteren van inter- en transdisciplinair onderzoek zou dus kunnen leiden tot betere oplossingen voor complexe maatschappelijke problemen.

52 S.G. Clark & R.L. Wallace, 2015.

MULTIDISCIPLINARITEIT

- 2 Een tweede potentieel voordeel betreft wetenschappelijke doorbraken en technologische innovatie. Beide vormen van *vooruitgang* worden verondersteld de nauwe crossdisciplinaire samenwerking te vereisen die kenmerkend is voor inter- en transdisciplinariteit, maar die afwezig is in multidisciplinariteit.⁵³ Onderzoekers hebben regelmatig contact nodig om vertrouwde op te bouwen met elkaars specialisme (en het daaraan gekoppelde wereldbeeld) en om een persoonlijke vertrouwensband op te bouwen.⁵⁴ Als dit klopt, zou het prioriteren van inter- en transdisciplinariteit kunnen leiden tot een toename van doorbraken en innovatie.
- 3 Ten slotte zou het prioriteren van integratieve crossdisciplinariteit kunnen bijdragen tot sterkere (trans)academische netwerken en een grotere vertrouwde tussen disciplines, wat op zijn beurt de *bereidheid* om te reageren op dringende maatschappelijke problemen zou vergroten.

NADELEN – Een beperkte hoeveelheid (kansen voor) multidisciplinair onderzoek zou ook enkele belangrijke (potentiële) nadelen hebben.

- 1 Ten eerste zou het succes van inter- en transdisciplinair onderzoek kunnen beperken. Hoewel multidisciplinariteit op zich niet volstaat om complexe maatschappelijke problemen op te lossen, kan het wel bijdragen tot de ontwikkeling van zulke oplossingen. Het Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek van de Universiteit van Bielefeld (ZiF) “*considers sustained multidisciplinary cooperation in order to eventually induce interdisciplinarity*”,⁵⁵ en het National Institute of Food and Agriculture (NIFA) van de VS “*began to expand its program portfolios to include long-term, large-scale projects towards a multidisciplinary, interdisciplinary, and eventually transdisciplinary framework*”.⁵⁶ Aangezien multidisciplinariteit integratieve crossdisciplinariteit *mogelijk maakt*, zou de vooringenomenheid inter- en transdisciplinaire onderzoeksprojecten kunnen belemmeren.

53 S. Paletz et al., 2010.

54 D. Pennington, 2008.

55 S. Maasen, 2000, 177.

56 F. Hunt & S. Thornsby, 2014, 344-345.

HOOFDSTUK 1

- 2 Ten tweede zouden waardevolle multidisciplinaire onderzoeksvorstellen financiering kunnen mislopen enkel doordat ze multidisciplinair zijn. Zoals uitgelegd in sectie 2 is het erg moeilijk om multidisciplinaire projecten te financieren via traditionele, disciplinaire panels. Als multidisciplinaire projecten echter ook *gediscrimineerd* worden binnen kanalen en programma's gericht op crossdisciplinariteit, is het onduidelijk op welke manier ze wel gefinancierd kunnen worden.
- 3 Ten slotte zou een gebrek aan kansen voor multidisciplinariteit *druk* kunnen creëren voor onderzoekers om hun crossdisciplinaire projecten als inter- of transdisciplinair te presenteren. Dit kan leiden tot onrealistische en overambitieuze projecten, of zelfs tot frauduleuze projectaanvragen. Hoewel een oorzakelijk verband met de vooringenomenheid tegen multidisciplinariteit niet is vastgesteld, zijn deze effecten in de praktijk waargenomen.⁵⁷

IMPACT – Consequent handelen in lijn met een vooringenomenheid tegen multidisciplinariteit zou zowel voor- als nadelen bieden aan wetenschap en samenleving. Hoe de globale balans zou uitvallen is onduidelijk. Bovendien zou onderzocht moeten worden of inter- en transdisciplinariteit bevorderd kunnen worden zonder dat multidisciplinariteit hierbij geschaad wordt.

6. Kader uit evenwicht

BEOORDELING – Aangezien het onduidelijk is of een algemene voorkeur voor inter- en transdisciplinariteit wenselijk is, zou het beter zijn om de waarde van een multidisciplinaire benadering geval per geval te beoordelen. Het (verrijkte) standaardkader van crossdisciplinariteit biedt echter onvoldoende ondersteuning voor dergelijke beoordelingen.

KADER UIT EVENWICHT – Terwijl de standaarddefinities van inter- en transdisciplinariteit duidelijk maken waaruit de vormen bestaan (bijvoorbeeld integratie, samenwerking) en welke meerwaarde ze bieden ten aanzien van monodisciplinariteit (bijvoorbeeld maatschappelijke

⁵⁷ D. Rhoten, 2004.

MULTIDISCIPLINARITEIT

problemen oplossen), beschrijft de definitie van multidisciplinariteit vooral waar de vorm niet in bestaat (bijvoorbeeld geen integratie, geen samenwerking) en welke mogelijkheden het niet biedt (bijvoorbeeld geen doorbraken). Het standaardkader bevat met andere woorden minder informatie over de aard van multidisciplinariteit, en meer informatie over de beperkingen ervan. Door het onevenwicht stelt het standaardkader zijn gebruikers niet in staat om de waarde van verschillende crossdisciplinaire benaderingen in een bepaalde context te vergelijken en een weloverwogen beslissing te nemen. Sterker nog, door het onevenwicht ondersteunt het standaardkader de idee dat multidisciplinariteit minderwaardig is.

OPLOSSING – Om een gefundeerd oordeel te kunnen vellen over de waarde van een multidisciplinaire aanpak, is een meer volledige beschrijving nodig.

7. Een meer volledige beschrijving

ONTBREKENDE INFORMATIE – In dit onderdeel wordt een meer volledige beschrijving van multidisciplinariteit gecreëerd door het verrijkte standaardkader uit te breiden met de ontbrekende informatie over (i) de manier waarop disciplines worden samengebracht, (ii) de manier waarop multidisciplinaire teams werken, en (iii) de meerwaarde die multidisciplinariteit biedt ten aanzien van monodisciplinariteit.

COMBINATIE VAN DISCIPLINES – Volgens het standaardkader is multidisciplinariteit niet-integratief, maar vindt er juxtapositie of nevenschikking plaats.⁵⁸ Deze definitie schiet echter tekort omdat ze belangrijke aspecten van multidisciplinariteit onderbelicht laat.

- 1 Ten eerste worden bij multidisciplinair onderzoek de betrokken disciplines *strategisch gekozen* op grond van hoe ze zich tot elkaar verhouden in relatie tot de onderzoeksvraag of het onderzoeksonderwerp. Deze relatie kan er o.a. een zijn van complementariteit, concurrentie, conflict of noodzaak.

⁵⁸ Bijvoorbeeld J.T. Klein, 1990; R.C. Miller, 1982.

HOOFDSTUK 1

Een voorbeeld van multidisciplinair onderzoek waarbij de betrokken disciplines zijn gekozen omdat ze met elkaar concurreren, gaat over de ‘yips’. De yips zijn schokken, bevingen en spasmen die sommige golfspelers ervaren tijdens het putten. Het is onduidelijk of de yips het best gekarakteriseerd worden als “*a neurological problem exacerbated by anxiety, or whether the behavior is initiated by anxiety and results in a permanent neuromuscular impediment*”.⁵⁹ Om te bepalen welke karakterisering correct is, is een multidisciplinair onderzoek nodig waarin het succes van twee verklaringen, respectievelijk uit de psychologie en de neurofysiologie, vergeleken wordt.

- 2 Ten tweede suggereert het woord ‘nevenschikking’ dat disciplines parallel werken. In een multidisciplinair project kunnen disciplines echter ook *in sequentie* werken.

Een goed voorbeeld van sequentiële multidisciplinariteit is het ATILA-project (ATmospheric Impact of LAunchers), dat effecten van de uitstoot van raketvoortstuwingssystemen op de atmosfeer onderzoekt.⁶⁰ Het project had vier disciplinaire deelprojecten: in het eerste deelproject bepaalden scheikundigen de chemische samenstelling van het uitlaatgas op basis van informatie over de thermodynamische omstandigheden en de brandstof; in het tweede deelproject berekenden ingenieurs de gasexpansie en de pluimstructuur op basis van informatie over de verbrandingskamer en de resultaten van het eerste deelproject; in het derde deelproject berekenden milieufysici de verspreiding van de uitlaatgassen in de omgevingslucht op basis van de resultaten van het tweede deelproject; in het vierde deelproject werden meteorologische instrumenten gebruikt om het effect van de uitlaatgassen op de atmosfeer en de verspreiding van de deeltjes in de stratosfeer te bepalen, gebruikmakend van de resultaten van het derde deelproject.

- 3 Ten derde suggereert het woord ‘nevenschikking’ dat disciplines als silo’s fungeren waartussen geen *uitwisseling* plaatsvindt. In multidisciplinaire projecten kunnen disciplines echter instrumenten, methoden,

⁵⁹ A.M. Smith et al., 2000, 423.

⁶⁰ A. Koch et al., 2013.

MULTIDISCIPLINARITEIT

concepten en informatie uitwisselen, zoals ook het geval was in het ATILA-project. Omdat uitgewisselde elementen niet sterk worden aangepast of gewijzigd in de nieuwe toepassingscontext (zoals het geval is bij integratieve crossdisciplinariteit), wordt hiervoor soms ook de term ‘lenen’ gebruikt.⁶¹

COÖRDINATIE – Het standaardkader stelt dat onderzoekers die bijdragen tot een multidisciplinair project vanuit verschillende disciplines, niet samenwerken. Hoewel ze geen team vormen dat regelmatig overlegt en intensief ideeën uitwisselt, coördineren ze hun werk. Coördinatie is nodig om het onderzoeksonderwerp af te bakenen, de verschillende deelprojecten te synchroniseren en (indien nodig) informatie uit te wisselen.

MEERWAARDE – Over de meerwaarde van multidisciplinariteit stelt het standaardkader enkel dat het de reikwijdte van onderzoek kan vergroten door uiteenlopende discipline perspectieven samen te brengen.

- 1 Een dergelijke *reikwijdte* is bijvoorbeeld nodig om de effectiviteit van verschillende (disciplinespecifieke) strategieën te vergelijken, om een nieuw fenomeen in kaart te brengen, of in onderzoeksprojecten met verschillende (disciplinespecifieke) fasen.⁶² Het kan ook belangrijk zijn bij onderzoek voor beleidsdoeleinden, bijvoorbeeld wanneer de verschillende dimensies van een probleem of een oplossing worden onderzocht, zodat beleidsmakers een geïnformeerde beslissing kunnen nemen.⁶³ Omdat de resultaten van de verschillende disciplines niet geïntegreerd worden, wordt multidisciplinariteit soms als additief of cumulatief beschreven.
- 2 De meerwaarde van multidisciplinariteit beperkt zich echter niet tot het genereren van brede kennis. Het heeft ook een sterk *probleem-oplossend* potentieel:

⁶¹ K. Huutoniemi et al., 2010.

⁶² Bijvoorbeeld T.W. Simpson, 1998; A. Farber et al., 2014; A.M. Smith et al., 2000; M. Hürlimann et al., 2006; A. Koch et al., 2013.

⁶³ Bijvoorbeeld S.J. Hiemstra et al., 2006; Eurostat, 2014.

HOOFDSTUK 1

*"The efficiency of multidisciplinary can best be observed in industrial research. Champions of 'true' interdisciplinarity tend to belittle multidisciplinary work, perhaps underestimating the quasi-industrial potential of modern work and romanticizing lost ideals of intellectual craftsmanship."*⁶⁴

Multidisciplinariteit maakt het, met andere woorden, mogelijk om problemen op te lossen die kunnen worden opgesplitst in disciplinaire deelproblemen.

- 3 Zoals eerder vermeld, wordt multidisciplinariteit als *bevorderend* beschouwd voor integratieve crossdisciplinariteit. Eén manier waarop multidisciplinariteit integratie bevordert, is door onderzoekers in staat te stellen om vanuit hun (disciplinaire) comfortzone vertrouwd te raken met het jargon, de methoden en de waarden van andere disciplines. Door aan een multidisciplinair project te werken, kunnen onderzoekers inzicht ontwikkelen in de verschillen tussen hun discipline(s) en die van anderen zonder meteen met die verschillen om te hoeven gaan. Multidisciplinariteit maakt het ook mogelijk om kennis uit verschillende disciplines te verzamelen die dan later geïntegreerd kan worden. Op deze manier kan een multidisciplinair project fungeren als voorstudie voor een inter- of transdisciplinair project.
- 4 Ten vierde bevordert multidisciplinariteit *kruisbestuiving* tussen disciplines. Elk multidisciplinair project brengt interacties tussen onderzoekers met verschillende disciplinaire achtergronden met zich mee. De diepgang van deze interacties varieert sterk: ze kunnen beperkt zijn tot coördinatie (bijvoorbeeld overeenstemming bereiken over het overkoepelende onderzoeksprobleem), maar kunnen ook bijvoorbeeld bestaan uit het uitwisselen van methoden, gegevens, problemen en concepten. Afhankelijk van de diepgang van de interacties kunnen onderzoekers geïnspireerd raken door de alternatieve perspectieven en benaderingen waaraan ze worden blootgesteld, of kunnen ze uiteindelijk hun traditionele disciplinaire perspectieven en methoden heroverwegen, verrijken of uitbreiden. Op deze manier

64 W. Krohn, 2010, 32.

MULTIDISCIPLINARITEIT

draagt multidisciplinariteit ook bij aan de vooruitgang van disciplines.⁶⁵

- 5 Ten slotte maakt multidisciplinariteit het in sommige gevallen mogelijk om *de onderzoekskosten te verlagen* door materialen of infrastructuur te delen.⁶⁶

BESCHRIJVING – Samengevat ziet een meer volledige beschrijving van multidisciplinariteit er als volgt uit:

Multidisciplinariteit is een type van crossdisciplinariteit waarbij strategisch geselecteerde disciplines worden samengebracht rond een specifiek onderzoeksonderwerp. In multidisciplinaire projecten wordt dit meestal gerealiseerd via onafhankelijke, maar onderling gecoördineerde disciplinaire deelprojecten. De deelprojecten kunnen parallel of in sequentie worden uitgevoerd. Hoewel er geen sprake is van substantiële integratie, kunnen er wel uitwisselingen plaatsvinden tussen disciplines (bijvoorbeeld van gegevens, methoden, oplossingen). Multidisciplinaire interacties bevorderen kruisbestuiving en dragen bij tot een solide basis voor integratieve crossdisciplinariteit. Vanwege haar cumulatieve karakter levert multidisciplinariteit brede kennis op. Deze kennis kan worden gebruikt om een vraag te beantwoorden of een probleem op te lossen, maar ook als voorstudie voor een crossdisciplinair integratieproject.

8. Aantekeningen over een multidisciplinair boek

Vragen – Dit boek bevat bijdragen uit verschillende disciplines, zoals theologie, recht, geschiedenis, economie, psychologie en filosofie, en is dus duidelijk crossdisciplinair. Maar is het ook multidisciplinair? En zo ja, welke waarde ontleent het boek aan zijn multidisciplinair karakter? In wat volgt wordt de nieuwe, meer volledige beschrijving van multidisciplinariteit gebruikt om deze vragen te beantwoorden.

⁶⁵ Y. De Boer et al., 2006.

⁶⁶ Bijvoorbeeld F.M.G. de Jong, 2018; N.R. Nalli et al., 2011.

HOOFDSTUK 1

DISCIPLINECOMBINATIE – In delen II en III van het boek worden disciplines gecombineerd door nevenschikking: elk deel is gericht op een bepaald onderwerp en bestaat uit hoofdstukken waarin het perspectief van een individuele discipline op het onderwerp verduidelijkt wordt. Er wordt gereflecteerd op de onderzoeksobject(en) en studiemethode(n) van disciplines en er worden intradisciplinaire verschillen en grenzen van onderzoekspraktijken verkend. De betrokken disciplines werden zo geselecteerd dat de belangrijkste domeinen in de sociale en humane wetenschappen gerepresenteerd zouden worden. Doordat, in het boek, strategisch geselecteerde disciplines naast elkaar staan, kunnen de belangrijkste kenmerken uit de beschrijving van multidisciplinariteit worden afgevinkt.

METHODOLOGIE – Ook de wijze waarop het boek geschreven werd, is typisch multidisciplinair. Het werk van de auteurs werd gecoördineerd door de redacteuren. Zij definieerden de centrale onderwerpen en selecteerden de disciplines die ze in het boek wilden opnemen. Ze gaven de auteurs richtlijnen om ervoor te zorgen dat de hoofdstukken gemakkelijk vergelijkbaar zouden zijn, creëerden een lexicon dat auteurs hielp om hun terminologie te stroomlijnen en zorgden ervoor dat het gebruik van vakjargon beperkt zou blijven om de hoofdstukken toegankelijk te maken. Bovendien moedigde ze de auteurs aan om naar elkaars hoofdstukken te verwijzen en organiseerden ze symposia waar de auteurs ideeën over hun bijdragen konden uitwisselen.

TEST – Alvorens te concluderen dat het boek multidisciplinair is, moet echter worden uitgesloten dat het inter- of transdisciplinair zou zijn. Dit vereist slechts een korte controle: hoewel er enkele transversale hoofdstukken zijn, is er geen echte crossdisciplinaire integratie; de auteurs hebben niet nauw samengewerkt bij het schrijven van hun hoofdstukken.

WAARDE – Nu is vastgesteld dat het boek multidisciplinair is, rijst de vraag welke waarde het daaraan ontleent. Zoals verwacht, gebaseerd op de beschrijving van multidisciplinariteit, levert het boek brede kennis op. Het brengt informatie samen die anders verspreid is over inleidende hoofdstukken van wetenschappelijke tekstboeken, en doet dat op een systematische manier. Het vergelijkende overzicht van onderzoekspraktijken in de sociale en geesteswetenschappen dat het creëert, is waardevol omdat het gebruikt

MULTIDISCIPLINARITEIT

kan worden om te leren over de verschillen, overeenkomsten en onderlinge relaties tussen disciplines. Omdat het het hedendaagse landschap van de sociale en humane wetenschappen documenteert, heeft het boek een grote educatieve waarde, en gezien de aandacht voor de normatieve aspecten van de betrokken disciplines, draagt het ook bij aan de missie van Ifese. Ook het multidisciplinaire schrijfproces was van grote waarde. Via de richtlijnen en het lexicon van de redacteurs en de symposia die ze organiseerden, kwamen onderzoekers in contact met het jargon, de methoden en waarden van andere disciplines. Dit leidde ertoe dat ze met een frisse blik naar hun eigen discipline keken en ervan leerden. Bijvoorbeeld:

- 1 Het viel een onderzoeker op dat economen, in vergelijking met rechts-wetenschappers, veel belang hechten aan het expliciet maken van veronderstellingen. Deze observatie illustreert hoe het multidisciplinaire proces auteurs in staat stelde om bij te leren over onderzoeksactiviteiten in hun discipline, en hoe ze verschillen van die in andere disciplines.
- 2 Sommige onderzoekers ontdekten dat de *'boundary policing'* die ze ervoeren in hun discipline niet uniek is, maar dat andere disciplines voor vergelijkbare uitdagingen staan.

Naast het contact met andere disciplines, droeg ook de afwezigheid van vakgenoten bij aan het schrijfproces, waardoor een nieuwe en inspirerende context ontstond. Omdat de auteurs niet voor hun collega's schreven, werden ze uitgedaagd om gewone taal te gebruiken in plaats van jargon. Bovendien hoefde hun bijdrage hun vakgebied niet vooruit te helpen (zoals bij een wetenschappelijk onderzoek). Hierdoor konden ze reflecteren op hun vakgebied op een manier die relevant is voor dat vakgebied, maar die nooit in een tijdschrift gepubliceerd zou kunnen worden.

Conclusie

Crossdisciplinariteit is populairder dan ooit. Toch worden niet alle soorten crossdisciplinariteit als even waardevol beschouwd. Terwijl inter- en transdisciplinariteit erg in trek zijn, wordt multidisciplinariteit vaak behandeld als een minderwaardig type. Omdat deze behandeling grotendeels onopgemerkt blijft, kan het beter worden omschreven als een

HOOFDSTUK 1

vooringenomenheid. Deze vooringenomenheid heeft een aantal potentiële positieve, maar ook negatieve gevolgen voor de wetenschap en de maatschappij als geheel. Omdat het onduidelijk is of de algemene voordelen opwegen tegen de nadelen, zou het beter zijn om de vooringenomenheid te verwijderen en de meerwaarde van een multidisciplinaire aanpak geval per geval te beoordelen. Het standaardkader van crossdisciplinariteit maakt echter geen gefundeerd oordeel mogelijk, omdat belangrijke informatie over de aard en de meerwaarde van multidisciplinariteit ontbreekt. Om weloverwogen oordelen mogelijk te maken, werd in dit hoofdstuk een meer volledige beschrijving van multidisciplinariteit gepresenteerd. Deze beschrijving werd ook gebruikt om uit te leggen waarom dit boek terecht multidisciplinair wordt genoemd en wat de crossdisciplinaire meerwaarde ervan is.

Studienota's

Een geschiedenis van grensoverstijging

- Geünificeerde kennis integreert kennis uit verschillende specialismen in meer omvattende systemen.
- Er bestaat een lange traditie van kennisunificatie die teruggaat tot de oudheid.
- Crossdisciplinair onderzoek is onderzoek waarbij meer dan één academische discipline betrokken is.
- Zowel bij kennisunificatie als bij crossdisciplinariteit worden grenzen tussen specialismen overstegen. Terwijl bij de eerste het doel is om deze grenzen op te heffen, is de tweede zowel conceptueel als ontologisch afhankelijk van de grenzen.

Uitdagingen voor crossdisciplinariteit

- Elke discipline heeft een eigen wereldbeeld dat bestaat uit aannames.
- Metafysische aannames hebben betrekking op hoe de wereld eruit zou moeten zien opdat wij er kennis over kunnen vergaren.
- Epistemologische veronderstellingen hebben betrekking op het soort kennis dat wordt gezocht.
- Axiologische veronderstellingen hebben betrekking op de waarden die het zoeken naar kennis motiveren en de manier(en) waarop dit gebeurt.

- Metafysische, epistemologische en axiologische veronderstellingen worden weerspiegeld in de concepten, methoden en waarden die in een discipline worden gebruikt.
- In crossdisciplinaire samenwerkingen leiden verschillen tussen de concepten, methoden en waarden van disciplines tot epistemische uitdagingen.
- Crossdisciplinair onderzoek gaat ook gepaard met institutionele uitdagingen die voortkomen uit de traditionele, disciplinegebaseerde structuren in de academische wereld.
- Faculteiten, departementen en onderzoeksgroepen zijn verantwoordelijk voor onderwijs en onderzoek in afzonderlijke disciplines.
- Tijdschriften, conferenties en financiering zijn disciplinegebonden.
- De grenzen tussen disciplines worden onderhouden op basis van evaluatiepraktijken (bijvoorbeeld van onderzoekers, onderzoeksprojecten en onderzoekspapers).

Het standaardkader

- De OESO schreef een rapport over 'Problems of Interdisciplinary Teaching and Research at Universities' met als doel crossdisciplinariteit te bevorderen.
- Het rapport bevatte de eerste taxonomie van crossdisciplinariteit,

HOOFDSTUK 1

die een onderscheid maakte tussen vijf vormen.

- Na het OESO-rapport werden vele andere taxonomieën voorgesteld.
- In 1990 synthetiseerde Julie T. Klein de toen beschikbare taxonomieën in een conceptueel kader.
- Het kader onderscheidt multi-, inter- en transdisciplinariteit op basis van integratie.
- Multidisciplinariteit is niet-integratief, interdisciplinariteit is integratief en transdisciplinariteit is sterk integratief.
- Het raamwerk werd overgenomen door toonaangevende onderzoekers en onderzoeksinstellingen en werd de standaard.
- Het concept van transdisciplinariteit als 'zeer integratief' werd vervangen door transdisciplinariteit als 'integratie van academische en extra-academische kennis'.
- Het standaardkader vormt samen met definities van verwante concepten, karakterisering en voorbeelden het standaardkader van crossdisciplinariteit.

Vooringenomenheid tegen multidisciplinariteit

- Multidisciplinariteit wordt vaak behandeld als een minderwaardige vorm van crossdisciplinariteit.
- Dit kan worden waargenomen in beschrijvingen van multidisciplinariteit, die vaak pejoratief zijn.
- De perceptie van multidisciplinariteit als minderwaardig komt ook tot uiting in oproepen voor

crossdisciplinaire projecten, die vaak multidisciplinaire voorstellen uitsluiten.

- Ook de manier waarop onderzoekers hun crossdisciplinaire werk categoriseren, onthult een terughoudendheid ten opzichte van multidisciplinariteit.
- Omdat de systematische behandeling van multidisciplinariteit als een mindere vorm van crossdisciplinariteit grotendeels onbesproken blijft en niet beargumenteerd wordt, kan het als een vooringenomenheid geïnterpreteerd worden.

De vooringenomenheid beoordelen

- Handelen in lijn met een vooringenomenheid tegen multidisciplinariteit biedt potentieel enkele voordelen voor wetenschap en samenleving. Het kan leiden tot betere oplossingen voor complexe maatschappelijke problemen, meer wetenschappelijke doorbraken en technologische vooruitgang, en zou kunnen bijdragen aan een grotere bereidheid om te reageren op dringende maatschappelijke problemen.
- Handelen in lijn met de vooringenomenheid heeft potentieel ook nadelige effecten. Het zou het succes van inter- en transdisciplinaire projecten kunnen beperken, het zou waardevolle multidisciplinaire projecten kunnen uitsluiten en zou onderzoekers

MULTIDISCIPLINARITEIT

onder druk kunnen zetten om hun crossdisciplinaire projecten als inter- of transdisciplinair te presenteren.

- De mate waarin de mogelijke effecten optreden, vraagt verder onderzoek.

Kader uit evenwicht

- Het standaardkader is zo vertekend dat het geen geïnformeerde beslissingen mogelijk maakt over met welk(e) type(n) crossdisciplinariteit gewerkt moet worden.
- Terwijl de standaarddefinities van inter- en transdisciplinariteit duidelijk maken waaruit de typen bestaan, geeft de standaarddefinitie van multidisciplinariteit vooral aan wat het type niet is.
- Om gefundeerde, contextuele beslissingen over de waarde van een multidisciplinaire aanpak mogelijk te maken, is een meer volledige beschrijving van multidisciplinariteit nodig.

Een meer volledige beschrijving

- In een multidisciplinair project worden disciplines zorgvuldig gekozen vanwege hoe ze zich tot elkaar verhouden in het licht van het (de) centrale onderzoeksobject(en).
- De disciplines werken parallel of achtereenvolgend.
- Hoewel er geen integratie is, kan er wel informatie worden uitgewisseld tussen disciplines.
- Onderzoekers die aan een multidisciplinair project werken, werken niet samen, maar gecoördineerd.
- Multidisciplinariteit maakt onderzoek breder, wat belangrijk kan zijn voor beleidsvorming.
- Multidisciplinariteit is eerder additief of cumulatief dan innovatief.
- Multidisciplinariteit heeft een sterk probleemoplossend vermogen en maakt integratieve crossdisciplinariteit mogelijk.
- Het bevordert kruisbestuiving en maakt het mogelijk om onderzoekskosten te verlagen.

Bibliografie

- Aldrich, J.H. (red.). (2014). *Interdisciplinarity: Its Role in a Discipline-based Academy*. Oxford University Press.
- Altschuller, G.I. (1970). The origins of modern scientific thinking. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 46(8), 611.
- Alvargonzález, D. (2011). Multidisciplinarity, Interdisciplinarity, Transdisciplinarity, and the Sciences. *International Studies in the Philosophy of Science*, 25(4), 387-403.
- Apostel, L., Berger, G., Briggs, A., & Michaud, G. (1972). *Interdisciplinarity. Problems of Teaching and Research in Universities*. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development.
- Asztalos, M. (1992). The Faculty of Theology. In De Ridder-Symoens, H. (red.). *A History of the University in Europe: Universities in the Middle Ages*, vol. 3 (409-411). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bark, R.H., Kragt, M.E., & Robson, B.J. (2016). Evaluating an interdisciplinary research project: Lessons learned for organisations, researchers and funders. *International Journal of Project Management*, 34(8), 1449-1459.
- Bergmann, M., Jahn, T., Knobloch, T., Krohn, W., Pohl, C., & Schramm, E. (2012). *Methods for Transdisciplinary Research: a Primer for Practice*. Campus Verlag.
- Bracken, L.J., & Oughton, E.A. (2006). 'What do you Mean?' The Importance of Language in Developing Interdisciplinary Research. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 31(3), 371-382.
- Bruce, A., Lyall, C., Tait, J., & Williams, R. (2004). Interdisciplinary Integration in Europe: the Case of the Fifth Framework Programme. *Futures*, 36(4), 457-470.
- Bruun, H., Hukkinen, J.I., Huuoniemi, K.I., & Thompson Klein, J. (2005). *Promoting interdisciplinary research: The case of the Academy of Finland. Helsinki: Academy of Finland*. Verkregen van: <https://core.ac.uk/download/pdf/157585961.pdf>, geraadpleegd op 18 maart 2022.
- Cat, J. (2007). The Unity of Science. In Zalta, E.N. (red.). *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford, CA: Stanford University. <http://plato.stanford.edu/entries/scientific-unity/>, geraadpleegd op 18 maart 2022.
- Choi, B.C., & Pak, A.W. (2006). Multidisciplinarity, interdisciplinarity and transdisciplinarity in health research, services, education and policy: 1. Definitions, objectives, and evidence of effectiveness. *Clinical and investigative medicine*, 29(6), 351-364.
- Clark, S.G., & Wallace, R.L. (2015). Integration and Interdisciplinarity: Concepts, Frameworks, and Education. *Policy Sciences*, 48(2), 233-255.
- Cordis, "Programme", <https://cordis.europa.eu/programme/id/FP5>, geraadpleegd op 18 maart 2022.
- De Boer, Y., de Gier, A., Verschuur, M., & De Wit, B. (2006). *Bruggen Bouwen. Onderzoekers over hun Ervaringen met Interdisciplinair Onderzoek in Nederland*. Nederland: RMNO – KNAW – NWO – COS.
- de Jong, F.M.G. (2018). The scope of CLARIN: From Language as Linguistic Data to Language as Social and Cultural Data. In Stickel, G. (red.). *National Language Institutions and National Languages*. Contributions to the EFNIL Conference 2017 in Mann-

- heim. Budapest: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences.
- Descartes, R. (1988). 1963-1973. In de Ferdinand, A. (red.). *Oeuvres philosophiques de Descartes*. Paris: Garnier.
- Eigenbrode, S.D., O'Rourke, M., Wulforth, J.D., Althoff, D.M., Goldberg, C.S., Merrill, K., Morse, W., Nielsen-Pincus, M., Stephens, J., Winowiecki, L., & Bosque-Pérez, N.A. (2007). Employing Philosophical Dialogue in Collaborative Science. *AIBS Bulletin*, 57(1), 55-64.
- European Union Research Advisory Board (EURAB), 2004. Interdisciplinarity in Research. Verkregen van: ec.europa.eu/research/eurab/pdf/eurab_04_2009_interdisciplinarity_research_final.pdf, geraadpleegd op 23 april 2008.
- Eurostat (2014). Feasibility Study on the Use of Mobile Positioning Data for Tourism. (Eurostat Contract No 30501.2012.001-2012.452). Verkregen van: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/747990/6225717/MP-Consolidated-report.pdf/530307ec-0684-4052-87dd-0c02b0b63b73>, geraadpleegd op 18 maart 2022.
- Evans, H.M., & Macnaughton, J. (2004). Should Medical Humanities be a Multidisciplinary or an Interdisciplinary Study? *Journal of Medical Ethics, Medical Humanities*, 30(2004), 1-4.
- Farber, A., Rosenfield, K., & Menard, M. (2014). The BEST-CLI trial: a Multidisciplinary Effort to Assess which Therapy is Best for Patients with Critical Limb Ischemia. *Techniques in Vascular and Interventional Radiology*, 17(3), 221-224.
- File, P.E., & Dugard, P.I. (1997). Misunderstanding between Knowledge Engineers and Domain Experts: A Re-evaluation of the Use of Induction for Medical Expert Systems. *International Journal of Medical Informatics*, 46(2), 113-118.
- Fischer, A.R., Tobi, H., & Ronteltap, A. (2011). When Natural met Social: a Review of Collaboration between the Natural and Social Sciences. *Interdisciplinary Science Reviews*, 36(4), 341-358.
- Frodeman, R., Klein, J.T., & Mitcham, C. (red.) (2017). *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*. Oxford: Oxford University Press.
- Fruton, J.S. (1976). The emergence of biochemistry. *Science*, 192(4237), 327-334.
- Gass, J.R. (1972). Preface. In Apostel, L., Berger, G., Briggs, A., & Michaud, G. (red.). *Interdisciplinarity. Problems of Teaching and Research in Universities* (pp. 9-11). OECD.
- Gerson, E. (2013). Integration of specialties: An institutional and organizational view. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 44, 515-524.
- Haapasaari, P., Kulmala, S., & Kuikka, S. (2012). Growing into interdisciplinarity: how to converge biology, economics, and social science in fisheries research?. *Ecology and Society*, 17(1).
- Heckhausen, H. (1972). Discipline and interdisciplinarity. In Apostel, L., Berger, G., Briggs, A., & Michaud, G. (red.). *Interdisciplinarity: Problems of Teaching and Research in Universities* (pp. 83-90). OECD.
- Hess, D. (2001). Scientific Disciplines, History of. In Smelser, N.J., & Baltes, P.B. (red.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 13727-13731). Elsevier Science Ltd.
- Hiemstra, S.J., Drucker, A.G., Tvedt, M.W., Louwaars, N., Oldenbroek, J.K., Awgichew, K., Kebede, S.A., Bhat, P.N., & da Silva Mariente, A. (2006). Exchange, Use and Conservation of

HOOFDSTUK 1

- Animal Genetic Resources. *Food and Agriculture Organization of the United Nations*, Rome.
- Holbrook, J.B. (2013). What is interdisciplinary communication? Reflections on the very idea of disciplinary integration. *Synthese*, 190(11), 1865-1879.
- Hunt, F., & Thornsbury, S. (2014). Facilitating Transdisciplinary Research in an Evolving Approach to Science. *Open Journal of Social Sciences*, 2014.
- Hürlimann, M., Copons, R., & Altimir, J. (2006). Detailed Debris Flow Hazard Assessment in Andorra: a Multidisciplinary Approach. *Geomorphology*, 78(3-4), 359-372.
- Huutoniemi, K., Klein, J.T., Bruun, H., & Hukkinen, J. (2010). Analyzing interdisciplinarity: Typology and Indicators. *Research Policy*, 39(1), 79-88.
- Huutoniemi, K., & Rafols, I. (2017). Interdisciplinarity in research evaluation. In Frodeman, R. (red.). *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, 2nd edition, pp. 498-512. Oxford University Press.
- García y García, A. (1992). The faculties of Law. In De Ridder-Symoens, H. (red.). *A History of the University in Europe: Universities in the Middle Ages*, vol. 3 (388-408). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gaukroger, S. (2001). *Francis Bacon and the Transformation of Early-modern Philosophy*. Cambridge University Press.
- Jahn, T., Bergmann, M., & Keil, F. (2012). Transdisciplinarity: Between Mainstreaming and Marginalization. *Ecological Economics*, 79, 1-10.
- Jantsch, E. (1972). Towards interdisciplinarity and transdisciplinarity in Education and Innovation. In Apostel, L., Berger, G., Briggs, A., & Michaud, G. (red.). *Interdisciplinarity. Problems of Teaching and Research in Universities* (pp. 97-120). OECD.
- Klein, J.T. (1990). *Interdisciplinarity. History, Theory, and Practice*. Detroit: Wayne State University Press.
- Klein, J.T. (2017). Typologies of Interdisciplinarity. In Frodeman, R., Klein, J.T., & Mitcham, C. (red.). *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity* (pp. 21-34). Oxford: Oxford University Press.
- Koch, A., Bauer, C., Dumont, E., Minuto, F., Sippel, M., Grenard, P., Ordonneau, G., Winkler, H., Guénot, L., Linck, C., Wood, C.R., Vira, J., Sofiev, M., & Tarvainen, V. (2013). Multidisciplinary Approach for Assessing the Atmospheric Impact of Launchers. In *CEAS 2013 Air & Space Conference* (pp. 340-346). Linköping University Electronic Press.
- Kostoff, R.N. (2002). Overcoming Specialization. *BioScience*, 52(10), 937-941.
- Kostrubiec, V., & Kruck, J. (2020). Collaborative Research Project: Developing and Testing a Robot-assisted Intervention for Children with Autism. *Frontiers in Robotics and AI*, 7(37).
- Krohn, W. (2010). Interdisciplinary Cases and Disciplinary Knowledge. In Frodeman, R., Klein, J.T., & Mitcham, C. (red.). *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity* (pp. 31-49). Oxford: Oxford University Press.
- Lattuca, L.R. (2001). *Creating Interdisciplinarity: Interdisciplinary Research and Teaching among College and University Faculty*. Nashville: Vanderbilt University Press.
- Laerke, M. (2014). Leibniz, the Encyclopedia, and the Natural Order of Thinking. *Journal of the History of Ideas*, 75(2), 237-259.
- Lyll, C., Tait, J., Meagher, L., Bruce, A., & Marsden, W. (2011). A Short Guide to Evaluating Interdisciplinary Research. *ISSI Briefing Note*, (9).
- Lyll, C., Bruce, A., Tait, J., & Meagher, L. (2015). *Interdisciplinary Research Journeys: Practical Strategies for*

MULTIDISCIPLINARITEIT

- Capturing Creativity*. Bloomsbury Publishing.
- Lyall, C. (2019). The Nets We Weave: Consequences for Interdisciplinary Capacity Building. In *Being an Interdisciplinary Academic* (pp. 57-74). Palgrave Pivot, Cham.
- Maasen, S. (2000). Inducing Interdisciplinarity: Irresistible Infliction? The Example of a Research Group at the Center for Interdisciplinary Research (ZiF), Bielefeld, Germany. In Weingart, P., & Stehr, N. (red.). *Practicing Interdisciplinarity* (pp. 173-193), Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- MacLeod, M. (2018). What makes Interdisciplinarity Difficult? Some Consequences of Domain Specificity in Interdisciplinary Practice. *Synthese*, 195(2), 697-720.
- Mäki, U. (2016). Philosophy of interdisciplinarity. What? Why? How? *European Journal for Philosophy of Science*, 6, 327-342.
- Maud, S., & Cevolatti, D. (2004). Realising the Enlightenment: HT Odum's energy systems language qua GWv Leibniz's *characteristica universalis*. *Ecological Modelling*, 178(1-2), 279-292.
- Mayville, W. (1978). Interdisciplinarity: The Mutable Paradigm. *AAHE-ERIC / Higher Education Research Report* nr. 9. Washington (DC): AAHE.
- McRae, R. (1957). The Unity of the Sciences: Bacon, Descartes, and Leibniz. *Journal of the History of Ideas*, 27-48.
- Mestenhauser, J.A. (2002). In Search of a Comprehensive Approach to International Education: A Systems Perspective. *Rockin' in Red Square: Critical Approaches to International Education in the age of Cyberculture*, 2, 165-213.
- Miller, R.C. (1982). Varieties of interdisciplinary approaches in the social sciences: A 1981 overview. *Issues in Interdisciplinary Studies*, 1, 1-37.
- Miller, R.C. (2010). Interdisciplinarity: Its Meaning and Consequences. In *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*.
- Mobjörk, M. (2010). Consulting versus Participatory Transdisciplinarity: A Refined Classification of Transdisciplinary Research. *Futures*, 42(8), 866-873.
- Nalli, N.R., Joseph, E., Morris, V.R., Barnett, C.D., Wolf, W.W., Wolfe, D., Minnett, P.J., Szczodrak, M., Izaguirre, M.A., Lumpkin, R., Xie, H., Smirnov, A., King, T.S., & Wei, J. (2011). Multiyear Observations of the Tropical Atlantic Atmosphere: Multidisciplinary Applications of the NOAA Aerosols and Ocean Science Expeditions. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 92(6), 765-789.
- National Academy of Sciences, National Academy of Engineering, and Institute of Medicine (NASEM) (2005). *Facilitating Interdisciplinary Research*. Washington (DC): National Academies Press.
- Nersessian, N.J., & Newstetter, W.C. (2014). Interdisciplinarity in Engineering Research and Learning. *Cambridge handbook of engineering education research*, 713-730.
- Neurath, O. (1937). Unified science and its encyclopaedia. *Philosophy of Science*, 4(2), 265-277.
- NSF, "Interdisciplinary_research - Index", https://www.nsf.gov/od/oia/additional_resources/interdisciplinary_research/index.jsp, geraadpleegd op 18 maart 2022.
- NSF, "Interdisciplinary_research - Definition", https://www.nsf.gov/od/oia/additional_resources/interdisciplinary_research/definition.jsp, geraadpleegd op 18 maart 2022.
- NSF, "Further Conditions", http://www.nsf.gov/od/oia/additional_resources/interdisciplinary_research/further_conditions.jsp, geraadpleegd op 18 maart 2022.

HOOFDSTUK 1

- gia/Pages/default.aspx#Further%20conditions, geraadpleegd op 18 maart 2022.
- Organization for Economic Cooperation and Development. (2020). Addressing Societal Challenges Using Transdisciplinary Research. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, 88. Paris, France: OECD. Verkregen van: https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/addressing-societal-challenges-using-transdisciplinary-research_0ca0ca45-en, geraadpleegd op 18 maart 2022.
- O'Rourke, M., & Crowley, S.J. (2011). Philosophical intervention and cross-disciplinary science: the story of the Toolbox Project. *Synthese*, 190, 1937-1954.
- O'Rourke, M., Crowley, S., & Gonnerman, C. (2016). On the nature of Cross-disciplinary integration: a philosophical framework. *Studies in history and philosophy of science part C: studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences*, 56, 62-70.
- Paletz, S., Smith-Doerr, L., & Vardi, I. (2010). National science foundation workshop report: Interdisciplinary collaboration in innovative science and engineering fields. Verkregen van: <https://www.bu.edu/sociology/files/2011/03/nsf-workshop-report.pdf>, geraadpleegd op 24 februari 2020.
- Pellegrino, M., & Musy, M. (2017). Seven Questions around Interdisciplinarity in Energy Research. *Energy Research & Social Science*, 32, 1-12.
- Pennington, D. (2008). Cross-disciplinary collaboration and learning. *Ecol. Soc.*, 13(2), 8.
- Pischke, E.C., Knowlton, J.L., Phifer, C.C., Lopez, J.G., Propato, T.S., Eastmond, A., de Souza, T.M., Kuhlberg, M., Risso, V.P., Veron, S.R., Garcia, C., Chiappe, M., & Halvorsen, K. (2017). Barriers and Solutions to Conducting Large International, Interdisciplinary Research Projects. *Environmental management*, 60(6), 1011-1021.
- Pohl, C., Perrig-Chiello, P., Butz, B., Hadorn, G.H., Joye, D., Lawrence, R., et al. (2011). Questions to Evaluate Inter- and Transdisciplinary Research Proposals, Working Paper. Berne: td-net Network for Transdisciplinary Research.
- Pombo, O., Symons, J., & Torres, J.M. (2011). Neurath and the Unity of Science: an Introduction. In *Otto Neurath and the Unity of Science* (pp. 1-11). Springer, Dordrecht.
- Pombo, O. (2014). Unity of Science and Encyclopaedia: From the Idea to the Configurations. In Riesenfeld, D., & Scarafite, G. (red.). *Perspectives on Theory of Controversies and the Ethics of Communication* (pp. 157-172). Springer, Dordrecht.
- Reckling F.J., & Fischer, C. (2010). Factors influencing approval probability in Austrian Science Fund (FWF) decision-making procedures – FWF stand-alone projects programme, 1999 to 2008. SSRN (Social Science Research Network): https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1725985, geraadpleegd op 18 maart 2022.
- Repko, A. (2007). Integrating Interdisciplinarity: How the Theories of Common Ground and Cognitive Interdisciplinarity are Informing the Debate on Interdisciplinary Integration. *Issues in Interdisciplinary Studies*, 25, 1-31.
- Repko, A.F., Szostak, R., & Buchberger, M.P. (2016). *Introduction to Interdisciplinary Studies*. SAGE Publications.
- Rhoten, D. (2004). Interdisciplinary Research: Trend or Transition. *Items Issues*, 5(1-2), 6-11.
- Richter, D.M., & Paretto, M.C. (2009). Identifying Barriers to and Outcomes

MULTIDISCIPLINARITEIT

- of Interdisciplinarity in the Engineering Classroom. *European Journal of Engineering Education*, 34(1), 29-45.
- Robertson, D.W., Martin, D.K., & Singer, P.A. (2003). Interdisciplinary Research: Putting the Methods under the Microscope. *BMC Medical Research Methodology*, 3(1), 20.
- Rosenfield, P.L. (1992). The Potential of Transdisciplinary Research for Sustaining and Extending Linkages between the Health and Social Sciences. *Social Science & Medicine*, 35(11), 1343-1357.
- Rossini, F.A., & Porter, A.L. (1979). Frameworks for integrating interdisciplinary research. *Research Policy*, 8(1), 70-79.
- Salter, T., Werry, I., & Michaud, F. (2008). Going into the Wild in Child-robot Interaction Studies: Issues in Social Robotic Development. *Intelligent Service Robotics*, 1(2), 93-108.
- Sambursky, S. (1956). *The Physical World of the Greeks*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Scholz, R.W., & Marks, D. (2001). Learning about Transdisciplinarity: Where are we? Where have we been? Where should we go?. In *Transdisciplinarity: Joint Problem Solving among Science, Technology, and Society* (pp. 236-252). Birkhäuser, Basel.
- Simpson, T.W. (1998). Comparison of Response Surface and Kriging Models in the Multidisciplinary Design of an Aerospike Nozzle. *ICASE Report*, nr. 98-16.
- Siraisi, N. (1992). The Faculty of Medicine. In De Ridder-Symoens, H. (red.). *A History of the University in Europe: Universities in the Middle Ages*, vol. 3 (pp. 360-385). Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, A.M., Malo, S.A., Laskowski, E.R., Sabick, M., Cooney, W.P., Finnie, S.B., Crews, D.J., Eischen, J.J., Hay, I.D., Detling, N.J., & Kaufman, K. (2000). A Multidisciplinary Study of the 'Yips' Phenomenon in Golf. *Sports Medicine*, 30(6), 423-437.
- Wiener, P.P., & Noland, A. (red.) (1957). *Roots of Scientific Thought*. New York: Basic Books.
- Wright, M. (2008). Presocratic Cosmologies. In P. Curd and D. Graham (red.). *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy* (pp. 414-428). Oxford Handbook Online.

POSITIVISME

Positivisme, zachte wetenschap en harde feiten

*Raoul Gervais*⁶⁷

Positivisme is een brede, invloedrijke stroming in het denken over wetenschap. [1. Een eerste karakterisering] Vanaf de achttiende eeuw is met name het onderscheid tussen natuurwetenschappen en de sociale wetenschappen in toenemende belangstelling komen te staan. Waar de natuurwetenschappen vanaf de wetenschappelijke revolutie in de zeventiende eeuw zeer succesvol bleken, leek het met de vooruitgang in de sociale wetenschappen tegen te vallen. [2. Het vroege positivisme en de methodologische continuïteit der wetenschappen] Volgens de positivisten lag dit verschil vooral aan de wetenschappelijke methode die door natuurwetenschappers toegepast wordt: om soortgelijke successen te boeken moest die wetenschappelijke methode in sociale wetenschappen navolging krijgen. Bij het centraal stellen van de wetenschappelijke methode door de positivisten valt tegelijk een toenemende afkeer van metafysica waar te nemen. Mede als reactie op het positivisme ontstond later de zogenaamde hermeneutische beweging. [3. Subject, object en de hermeneutische beweging] Volgens de aanhangers van die beweging hebben de sociale wetenschappen een eigen onderzoeksobject, en daarmee ook een eigenstandige methode. De mens als sociaal wezen is volgens hen nu eenmaal een fundamenteel ander onderzoeksobject dan een lichtstraal of een elementair deeltje. Aan het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde zich een radicale vorm van positivisme: het logisch positivisme. [4. Het logisch positivisme] Leden van deze stroming probeerden de filosofie om te vormen tot logische analyse van wetenschappelijk taalgebruik, om zo de wetenschap te zuiveren van haar metafysische ballast.

⁶⁷ Dr. Raoul Gervais werkt als onbezoldigd postdoctoraal navorser op het departement Wijsbegeerte van de Universiteit Antwerpen. De auteur dankt Jitte Akkermans, de deelnemers aan het Ifese Symposium 2021 en de anonieme peerreviewers voor hun opmerkingen en suggesties bij het uitwerken van deze tekst. De resterende tekortkomingen komen volledig voor rekening van de auteur.

HOOFDSTUK 2

Hierbij benadrukten ze vooral de logische aspecten van wetenschap. In de tweede helft van de twintigste eeuw kwam er meer aandacht voor de sociologische en historische kanten van wetenschap, en nam de invloed van het logisch positivisme weer af. [5. Verdere ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie] Toch lijkt er de laatste jaren iets van een herwaardering te ontstaan van het logisch positivisme. [Conclusie] De vraag naar de relatie tussen de natuurwetenschappen en de sociale wetenschappen blijft dan ook actueel.

Inleiding

"Now, what I want is, Facts. Teach these boys and girls nothing but Facts. Facts alone are wanted in life. Plant nothing else, and root out everything else. You can only form the minds of reasoning animals upon Facts: nothing else will ever be of service to them. This is the principle on which I bring up my own children, and this is the principle on which I bring up these children. Stick to Facts, Sir!"

Charles Dickens, Hard Times

INLEIDING – Dit hoofdstuk behandelt het positivisme. In latere secties zal dit begrip uiteraard nader worden ingevuld, voorlopig zullen we het positivisme begrijpen als een stroming die de status van en de relatie tussen de natuurwetenschappen en de sociale wetenschappen bestudeert.

DOELSTELLING – De doelstelling van dit hoofdstuk is om een korte geschiedenis van het positivisme en enkele tegenbewegingen te schetsen. Hierbij zullen enkele belangrijke ideeën en theorieën die in het positivisme hun grondslag vinden, gebruikt worden om nader te reflecteren op het onderscheid tussen de natuurwetenschappen en de sociale wetenschappen, of de harde en de zachte wetenschappen.⁶⁸ Het positivisme vindt zijn oorsprong in achttiende- en negentiende-eeuwse reflectie over precies deze relatie.

⁶⁸ In Nederland maakt men wel onderscheid tussen alfawetenschappen (de humaniora), bèta-wetenschappen (natuurwetenschappen) en gammawetenschappen (bijvoorbeeld sociologie en economie). Deze indeling heeft te maken met historische ontwikkelingen aan de universiteiten. Dit hoofdstuk handelt hoofdzakelijk over de vraag wat de natuurwetenschappen apart zet van de sociale wetenschappen.

STRUCTUUR – Hier volgt een overzicht van het hoofdstuk. We beginnen met een eerste karakterisering van het begrip ‘positivisme’ [1]. Daarna zullen we stilstaan bij de historische wortels van deze denkstromingen [2]. Dit zal tevens een korte excursie op het domein van de politieke filosofie inhouden, maar we zullen ons in hoofdzaak bezighouden met de reflectie op het verschil tussen de natuur- en sociale wetenschappen. In de volgende sectie zullen de belangrijkste tegenwerpingen die in de loop van de negentiende eeuw naar voren werden gebracht aan bod komen, en de daaruit voortvloeiende tegenbeweging die bekend is komen te staan als de hermeneutiek [3]. De daaropvolgende sectie handelt over wat in sommige opzichten gekenschetst kan worden als een meer extreme vorm van positivisme: het zogenaamde logisch positivisme dat tot bloei kwam aan het begin van de twintigste eeuw en dat een verstrekkende invloed op de wetenschapsfilosofie zou hebben [4]. Ten slotte behandelen we een aantal latere ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie, evenals de tegenbeweging die in de tweede helft van de twintigste eeuw op gang kwam [5]. Een conclusie zal de belangrijkste thema’s die in dit hoofdstuk aan bod komen nog eens aanstippen om te besluiten met een blik op de erfenis van het positivisme en hoe die erfenis vandaag de dag opnieuw gewaardeerd wordt.

DISCLAIMER – Bij wijze van disclaimer wenst de auteur de lezer te wijzen op enkele beperkingen van dit hoofdstuk. Dit hoofdstuk wordt geacht toegankelijk te zijn voor leken. Om deze reden is getracht het filosofisch jargon te beperken. Waar technische begrippen noodzakelijk zijn, worden die uitgelegd voor zover dat voor een goed begrip van dit hoofdstuk van belang is. Anderzijds moet benadrukt worden dat het positivisme in dit hoofdstuk primair vanuit filosofisch oogpunt besproken wordt.

1. Een eerste karakterisering

BEGRIPSAFBAKENING – Het is niet eenvoudig om een eenduidige karakterisering van het positivisme te geven. Laten we om te beginnen proberen het begrip enigszins af te bakenen.

- 1 Het positivisme omvat een grote hoeveelheid *verscheidene ideeën* over onder andere de wetenschappelijke methode, het wetenschappelijk

HOOFDSTUK 2

statuut van verschillende vakdisciplines en het onderscheid tussen wetenschap en metafysica,⁶⁹ die vanaf de achttiende eeuw zijn opgekomen en nog steeds invloedrijk zijn in de wijsbegeerte – en tot op zekere hoogte ook daarbuiten.

- 2 We kunnen het positivisme begrijpen als een verzameling opvattingen over de voorwaarden waar *'goede' wetenschap* aan zou moeten voldoen. Het beantwoordt dan vragen zoals: Wat maakt goede wetenschap? Zijn metafysische uitspraken wel zinvol? Is het wel zinvol om te spreken over de feiten?
- 3 Dit alles houdt natuurlijk verband met de zoektocht naar *'de' wetenschappelijke methode*. Waaruit bestaat deze methode precies? De literatuur die zich tot doel stelt deze vraag te beantwoorden, is zeer omvangrijk en binnen de wetenschapsfilosofie bestaat hierover geen consensus. Sterker, er zijn filosofen die hebben betoogd dat het onmogelijk of zelfs schadelijk is om een sluitend antwoord op deze vraag te formuleren.⁷⁰ Het zal derhalve niet gemakkelijk zijn om precieze voorwaarden te formuleren waar goede wetenschap aan moet voldoen. Toch zijn er in de afgelopen eeuwen pogingen gedaan om juist dit te doen, onder andere door filosofen en wetenschappers die tot de stroming van het positivisme gerekend worden.

KENMERKEN – Laten we nu eens wat ruimer kijken naar het positivisme. Wat zijn daarvan de belangrijkste kenmerken? Twee hedendaagse commentatoren geven de volgende opsomming:⁷¹

“(1) a naïve realist ontology that assumes the existence of a single, tangible reality that can be broken into segments to be studied independently; (2) a correspondence theory of truth in which ‘truth’ is defined as knowledge that matches reality; (3) a universal conception of scientific language and method; (4) a verificationist method of justification; (5) the assumption that

69 Voor een bespreking van de metafysica, zie ook [hoofdstuk 6 filosofie, subsubsectie 1.2.1].

70 Een bekend voorbeeld is Paul Feyerabend, die in zijn *Against Method* (1975) stelling nam tegen het idee dat observatie in de wetenschappelijke methode dient als een onverbiddelijke arbiter tussen theorieën.

71 W.B. Stanley & N.W. Brickhouse, 1994, 390.

POSITIVISME

theory and observation (as well as the observer and the observed) could be kept separate; (6) the assumption of value-free method and the separation of facts and meanings; and (7) the temporal and contextual independence of observations."

Zoals blijkt uit deze opsomming, behelst het positivisme in feite een aantal uiteenlopende doctrines, die zich bovendien uitstrekken over verschillende wijsgerige domeinen, gaande van metafysica en kennisleer tot wetenschapsfilosofie. We zullen in wat volgt stilstaan bij verschillende elementen van deze opsomming, hoewel we niet overal in detail op kunnen ingaan. Bovendien moeten we in het belang van historische accuratesse nog een domein toevoegen dat in de geciteerde uiteenzetting ontbreekt: dat van de politieke filosofie.

2. Het vroege positivisme en de methodologische continuïteit der wetenschappen

COMTE – De Franse socioloog, wiskundige en filosoof Auguste Comte wordt algemeen gezien als een grondlegger van het positivisme.

- 1 Deze erkenning dankt hij niet in de laatste plaats aan het feit dat hij zich als een van de eerste wetenschapsfilosofen boog over de vraag naar de status van wat toen de *morele wetenschappen* genoemd werden – wat vandaag de dag de sociale of menswetenschappen genoemd worden.⁷² Hierbij denkt men vooral aan de economie, de sociologie en de psychologie. Vaak wordt echter vergeten dat voor Comte het positivisme in de eerste plaats de politieke wetenschappen als onderwerp had.
- 2 Wat bedoelde Comte met *positief*? Het verwijst naar positieve feiten, dat wil zeggen gegeven, observeerbare of harde feiten. We kunnen in de wetenschap slechts uitgaan van feiten die algemeen toegankelijk en waarneembaar zijn. Het is vervolgens de taak van de wetenschapper om die feiten te ordenen door ze bijvoorbeeld te beschrijven in wetten, hetgeen ons dan weer in staat stelt om tot concrete voorspellingen te

72 A. Brenner, 2021.

HOOFDSTUK 2

komen.⁷³ Dit geldt voor de natuurwetenschap, maar ook voor de menswetenschappen, waar voorspellingen niet gaan over vallende lichamen of botsende deeltjes, maar over het gedrag van mensen. Deze sociale wetenschap moet in de eerste plaats van maatschappelijk nut zijn.⁷⁴ Hier raakt Comte aan het domein van de politieke filosofie, in het bijzonder de filosofie van zijn voorganger, Claude Henri de Saint-Simon.

SAINT-SIMON – Saint-Simon maakte deel uit van een generatie denkers die de maatschappelijke gevolgen van de grote revolutionaire en industriële beroeringen in het Europa van de late achttiende en vroege negentiende eeuw in kaart probeerde te brengen.

- 1 De veranderde en soms bittere verhoudingen tussen arbeider en industrie, de groei van steden en de werkloosheid die de technische vooruitgang bracht onder grote delen van de bevolking, zorgden voor aanzwellende kritiek op de sociale orde. Saint-Simon stelde zich een *nieuwe sociale orde* voor, geleid door een groep van wat hij de “competenten” noemde: wetenschappers, artiesten, bankiers en industriëlen – dit in tegenstelling tot geestelijken, koningen en aristocraten.
- 2 Sociale problemen moesten daarbij worden bestudeerd *door wetenschappers*, daarbij gebruikmakend van de methode die bij het beschrijven van de natuur zo succesvol was gebleken: het in kaart brengen van de waarneembare feiten, het ordenen van die feiten in wetten, en het voorspellen van de gevolgen van bestuurlijke maatregelen om sociale problemen het hoofd te bieden.⁷⁵

TIJDGEEST – Hier zien we een belangrijk kenmerk van het positivisme: de positivistische opvattingen over sociale wetenschappen zijn in zekere zin reactief.

73 Volgens deze opvatting van wetenschap heeft het dus geen zin om de vraag te stellen naar wat er *achter* de feiten ligt, wat de ultieme en verborgen oorzaak is van wat wij waarnemen. Impliciet houdt dit een verwerping in van de metafysica, begrepen als die subdiscipline van de wijsbegeerte die de fundamentele structuur van de werkelijkheid probeert te beschrijven. Dit zal later nog uitgebreid aan bod komen.

74 M. Bourdeau, 2008.

75 W.J. Reedy, 1994.

POSITIVISME

- 1 In het spoor van Saint-Simon vertrok Comte vanuit de vaststelling dat de *wetenschappelijke revolutie* in de zeventiende eeuw tot opmerkelijke successen had geleid. Het geocentrisch wereldbeeld werd vervangen door het heliocentrische, de ontdekking van de bewegingswetten luidde de opkomst van de newtoniaanse mechanica in, en de uitvinding en ontwikkeling van de microscoop gaf wetenschappers toegang tot een wereld die tot dan toe nooit was waargenomen, van eencellige organismen tot rode bloedlichamen.
- 2 Van zulke vooruitgang was in de sociale wetenschappen nauwelijks sprake. Hoe zouden de sociale wetenschappen het succes van de natuurwetenschappen kunnen evenaren? Het antwoord van de positivist luidde: door *dezelfde methode toe te passen*. Het opstellen van theorieën, die door middel van voorspelling en experiment getoetst werden aan de waarneembare feiten, en dan het verwerpen of hervormen van de oorspronkelijke theorieën in het licht van die toetsing: door het implementeren van deze methode zouden de sociale wetenschappen eindelijk hun rechtmatige plaats kunnen innemen naast de natuurwetenschappen.

EENHEID METHODEN – Volgens de positivist is er dus ook geen principieel, maar een gradueel verschil tussen de wetenschappen.

- 1 Er was één wetenschappelijke methode die op alle domeinen van onderzoek werd toegepast, terwijl het verschil tussen die domeinen voornamelijk gelegen was in de mate van complexiteit van het studieobject. Voor Comte lieten de wetenschappen een hiërarchische ordening zien, gaande van wiskunde, astronomie, natuurkunde, scheikunde en biologie tot de sociologie. Deze hiërarchie volgend wordt het studieobject steeds complexer, en wordt het steeds *lastiger duidelijke voorspellingen* te verkrijgen; toch is er geen principieel methodologisch verschil tussen de wetenschappen.
- 2 Het is van belang hier op te merken dat deze methodologische continuïteit niet vanzelf komt. Het verheffen van de sociale wetenschappen tot het niveau van de natuurwetenschappen vraagt een actieve inzet van de beoefenaars van de sociale wetenschappen. Zij moeten de we-

HOOFDSTUK 2

tenschappelijke methode bewust toepassen in hun vakgebied. Dit gebod houdt echter tevens een verbod in: wie zich moet beperken tot de observeerbare feiten, moet zich ook afzijdig houden van speculatie over een niet *observeerbare*, fundamenteelere werkelijkheid die achter de verschijnselen verborgen zou liggen en verantwoordelijk zou zijn voor de werkelijkheid zoals wij die waarnemen. Dit speculeren maakt immers volgens de positivist geen deel uit van wetenschap, maar eerder van de theologie en metafysica.

- 3 Deze afkeer van metafysica beïnvloedde ook het werk van latere wetenschappers en denkers die bekendstaan als positivisten, zoals Ernst Mach⁷⁶ en Pierre Duhem.⁷⁷ Het idee dat wetenschap uiteindelijk tot doel heeft een ware beschrijving van de werkelijkheid te geven, werd verworpen voor een meer *instrumentalistische benadering*, waarin theorieën vooral als instrumenten worden gezien om vooruitgang te bewerkstelligen. Voor de Franse wetenschapper, wiskundige en filosoof Henri Poincaré waren wetenschappelijke theorieën niet waar of onwaar, maar meer of minder gebruiksvriendelijk of handig (*commode*), waarbij die handigheid verder werd uitgelegd in termen van de eenvoud van gebruik en de accuratesse van voorspellingen.⁷⁸ In het algemeen geldt voor deze denkers dat er in een volwassen wetenschap geen plaats kan zijn voor metafysica.

WET VAN DE DRIE STADIA – Dit laatste houdt verband met wat bekendstaat als de wet van de drie stadia. Comte⁷⁹ meende een belangrijk patroon te hebben ontdekt in de ontwikkeling van samenlevingen. Deze ontwikkeling voltrok zich in drie stadia, die zich laten kenmerken door de methodes waarmee in die samenleving geprobeerd wordt de werkelijkheid te verklaren.⁸⁰

- 1 Het eerste en meest primitieve stadium is het *theologische*. In dit stadium probeert de mensheid de zichtbare wereld te verklaren in termen

76 E. Mach, 1984,

77 P. Duhem, 1996.

78 H. Poincaré 1970, 184.

79 A. Comte, 1830-1842.

80 Het betreft hier in eerste instantie dus drie stadia van de menselijke intellectuele ontwikkeling. Deze stadia vallen vaak niet eenduidig samen met historische periodes van specifieke samenlevingen, onder meer omdat samenlevingen niet in isolatie van elkaar bestaan.

POSITIVISME

van bovennatuurlijke activiteit. De verschijnselen zijn hier slechts rimpelingen aan de oppervlakte, die veroorzaakt worden door bovennatuurlijke wezens (bliksems als door Zeus geworpen schichten, mislukte oogsten als straf van toornige goden, etc.). In dit stadium is een gang van animisme, via polytheïsme, naar monotheïsme waar te nemen. Dat wil zeggen, waar er eerst een veelheid aan bovennatuurlijke wezens en krachten wordt gepostuleerd, wordt deze veelheid geleidelijk aan teruggedrongen, eerst tot een beperkt pantheon, en ten slotte tot een steeds abstracter wordende god, die geacht wordt verantwoordelijk te zijn voor allerlei aspecten van de waarneembare wereld.

- 2 Dit theologische stadium wordt uiteindelijk ingeruild voor een *metafysisch* stadium. Hierin worden de verschijnselen niet langer toegeschreven aan bovennatuurlijke wezens, maar aan onpersoonlijke krachten, essenties en doelmatigheden. Het is niet langer een goede god die ons aanzet tot naastenliefde; in plaats daarvan is er zoiets als een menselijke natuur die het goede in ons naar boven haalt. Een mislukte oogst wordt niet langer veroorzaakt door een boze geest, maar is het gevolg van een verstoring van een bepaalde natuurlijke balans waarin alle dingen hun tijd hebben.
- 3 Tot slot zal het metafysische stadium plaatsmaken voor het *positieve* stadium, dat gekenmerkt wordt door een volwassen, wetenschappelijke studie van de verschijnselen. Dit stadium dient zich aan zodra wetenschappers en filosofen zich bewust worden van de tekortkomingen van metafysische verklaringen.

KRITIEK OP METAFYSICA – Hieronder wordt een aantal van deze tekortkomingen geschetst.

- 1 Het toeschrijven van een menselijke natuur om goed gedrag te verklaren bijvoorbeeld, verschuift het *explanandum*⁸¹ van dat gedrag naar een *onzichtbare* natuur. Bovendien dreigt circulariteit. Hoe zouden we immers het goede van de menselijke natuur anders uitleggen dan in

81 Explanandum: dat wat verklaard moet worden (in dit geval goed gedrag). Staat tegenover explanans: dat wat verklaart.

HOOFDSTUK 2

termen van goed gedrag? Nu luidt de verklaring: we doen goed omdat de menselijke natuur goed is, en de menselijke natuur is goed omdat het tot goed gedrag leidt.

- 2 Een ander groot bezwaar tegen dit soort metafysische verklaringen is dat ze *niet leiden tot concrete voorspellingen*. Het is pas nadat de oogst mislukt is dat we dit verklaren in termen van een onbalans in de natuur. Om van nut te zijn voor de mensheid moet een volwassen wetenschap juist concrete, toetsbare voorspellingen opleveren. De technologische toepassingen van wetenschap die Comte om zich heen zag, vereisen een nauwkeurige bestudering van de wetten die het universum beheersen. We zijn bij een mislukte oogst niet langer tevreden met een verhaal over een natuurlijke balans: we willen positieve feiten over de chemische samenstelling van de aarde waarin gezaaid wordt, we willen kwantitatieve verbanden tussen de hoeveelheid zonuren en groeitempo, etc.
- 3 Zodra de wetenschap de metafysica *vaarwel* zegt en zich over dit soort vraagstukken gaat buigen, begint het laatste stadium van intellectuele ontwikkeling, het positieve stadium. Dit is het stadium van de neutrale beschrijving van de natuurwetten, zonder verwijzingen naar essenties of een goddelijke wil, het stadium ook van de technische toepassing van die wetten op concrete problemen, zoals die zich bijvoorbeeld voordoen bij het ontwerpen van de stoommachine. Dit is, kortom, het stadium van de volwassen wetenschap die in de eerste plaats de mens ten dienste staat.

INVLOED – Het positivisme zoals hierboven beschreven is dus bepaald niet eenduidig. Het is een brede stroming waarin verschillende opvattingen over wetenschap en maatschappij te vinden zijn. Ondanks het gebrek aan eenduidigheid zijn die verschillende opvattingen van grote invloed geweest. Een aantal voorbeelden:

- 1 Een eerste voorbeeld is de *experimentele psychologie*. Het leerstuk van de methodologische continuïteit van de natuur- en menswetenschappen bijvoorbeeld, zou in de loop van de negentiende eeuw veel navolging krijgen. In 1879 bijvoorbeeld opende de Duitse theoreticus Wilhelm

POSITIVISME

Wundt een laboratorium in Leipzig waarin hij probeerde het bewustzijn experimenteel te bestuderen onder gecontroleerde condities.

- 2 Het *behaviorisme*, dat eind negentiende eeuw in de psychologie opkwam, sloot aan bij het positivisme doordat het probeerde om geestestoestanden als begeerte of walging uitsluitend te bestuderen in termen van waarneembaar gedrag, dat in beginsel gemeten en voorspeld kon worden.
- 3 Het idee van theologische speculatie als hindernis voor wetenschappelijke vooruitgang had zijn invloed op *Darwin*, die in zijn notitieboeken schreef:⁸²

"M. le Comte's idea of [a] theological state of science (...) as soon as any enquiry commenced, for instance probably such a thing as thunder would be placed to the will of God – Zoology itself is now purely theological."

Darwin verwierp dan ook de theologie als bron van de verklaring van soorten:⁸³

"The explanation of types of structure in classes – as resulting from the will of the deity, to create animals on certain plans – is no explanation – it has not the character of a physical law & is therefore useless."

- 4 Ook op maatschappelijk terrein liet het positivisme zich niet onbetuigd. Het had bijvoorbeeld invloed op de ethiek, met name op het zogenaamde *utilitarisme*: de stroming binnen de ethiek die de morele status van handelingen evalueert in termen van het algemeen nut, in plaats van bijvoorbeeld deugden of plichten.⁸⁴ Een van de bekendste

82 P.H. Barrett, 1974, 566-567.

83 *Ibidem*, 416.

84 Dit is een schetsmatige weergave van het utilitarisme, waarin tal van zaken onderbelicht blijven, met name natuurlijk hoe dat algemeen nut moet worden begrepen: de bekende formule "het grootste geluk voor het grootste aantal" is hier maar één invulling van, die bovendien weer tal van nieuwe vragen oproept. Wat moeten we onder geluk verstaan: materiële welvaart, of bijvoorbeeld geestelijk welbevinden? Dan zijn er nog utilitaristen die niet zozeer concrete handelingen, maar morele regels evalueren in termen van nut (act- versus regelutilitarisme). Hier zullen we het bij deze schets moeten houden.

HOOFDSTUK 2

voorvechters van het utilitarisme, de Engelse filosoof John Stuart Mill, sloot zich expliciet aan bij de gedachte dat de menswetenschappen gemodelleerd zouden moeten worden naar het voorbeeld van de natuurwetenschappen:

"If, on matters so much the most important with which human intellect can occupy itself, a more general agreement is ever to exist on thinkers (...) the same process through which the laws of simpler phenomena have by general acknowledgement been placed beyond dispute, must be consciously and deliberately applied to those more difficult inquiries."⁸⁵

Dit alles had ook gevolgen voor de manier waarop wetenschap aangeleerd moest worden. Utilitaristische visies op onderwijs vroegen om een vast, strikt curriculum, met een sterke nadruk op (wederom) positieve, waarneembare feiten.⁸⁶

TUSSENBSLUIT – Tot zover het positivisme van Saint-Simon, Comte en hun tijdgenoten. De belangrijkste kenmerken hiervan zijn dus: een nadruk op harde, waarneembare feiten, de methodologische continuïteit der wetenschappen en een concrete uitwerking van de gevolgen hiervan voor de politieke en maatschappelijke ordening. In de vroege twintigste eeuw zou zich een nieuwe vorm van positivisme aandienen die met betrekking tot dit eerste aspect nog veel radicaler zou zijn, namelijk het logisch positivisme. Eerst zullen we ons echter bezighouden met de tegenbeweging die tijdens de negentiende eeuw opkwam: de hermeneutiek.

3. Subject, object en de hermeneutische beweging

TEGENREACTIE – Hoe invloedrijk het positivisme in de negentiende eeuw ook was, toch zou het al snel op weerstand stuiten. Invloedrijke denkers uit met name het Duitstalige deel van Europa zouden in weerwil van het

⁸⁵ J.S. Mill 1882, 1015.

⁸⁶ Deze visie op onderwijs werd door tijdgenoten nogal eens bekritiseerd omdat de nadruk op het 'instampen' van feiten weinig ruimte zou laten voor de verbeelding van kinderen – zie het citaat van Dickens eerder in dit hoofdstuk. In hoeverre die kritiek terecht was, zullen we hier in het midden laten.

POSITIVISME

positivisme een poging doen om de sociale wetenschappen op een nieuw fundament te vestigen, dat radicaal afweek van de door de positivisten bewierookte wetenschappelijke methode. De bezwaren die zij bij het positivisme aantekenden luidden een debat over de status van de menswetenschappen in dat tot op de dag van vandaag voortduurt.

- 1 De inzet van dit debat laat zich eenvoudig samenvatten: moeten de sociale wetenschappen de *methode* van de natuurwetenschappen nu *overnemen of juist niet*? We hebben gezien dat voor Comte het navolgen van de natuurwetenschappelijke methode de sleutel was tot succes: het toetsen van theorieën aan de waarneming door middel van experimenten is het kenmerk van een volwassen wetenschap. Er is echter een principieel ander antwoord mogelijk op de hierboven gestelde vraag. Misschien moeten de menswetenschappen, in plaats van de natuurwetenschappen tot voorbeeld te nemen, juist wel een volledig zelfstandige methodologie ontwikkelen.
- 2 Deze wetenschappen stellen immers niet de natuur maar de *mens centraal als onderzoeksobject*, en het is maar de vraag of dezelfde methoden geschikt zijn om beide onderwerpen te bestuderen. Menselijk gedrag is complex en wordt gedreven door bijvoorbeeld verlangens en overtuigingen, begrippen die geen evenknie hebben in de natuurwetenschappen. Het toeschrijven van motieven is nu eenmaal iets heel anders dan het identificeren van oorzaken, en vergt derhalve een fundamenteel andere manier van onderzoek. Wat hieraan ten grondslag ligt is het idee dat het onderzoeksobject primair is aan de methode waarop het wordt onderzocht.⁸⁷

HERMENEUTIEK – Hier raken we aan de hermeneutiek, een belangrijke stroming die zoals we zullen zien een radicaal andere visie op de status van de menswetenschappen propageert.

- 1 Historisch gezien is de hermeneutiek in de eerste plaats de studie van *interpretatie*. Ze is dan ook relevant voor disciplines waar interpretatie een belangrijke rol speelt, bijvoorbeeld in de theologie, het recht

⁸⁷ L. Anderson, 2003.

HOOFDSTUK 2

en de letteren. In het kader van dit hoofdstuk verwijst hermeneutiek echter naar een bepaalde stroming in het denken over de sociale wetenschappen. Belangrijke spelers binnen deze stroming waren Max Weber, Friedrich Schleiermacher en Wilhelm Dilthey. Ook de sociale wetenschappen kunnen in zekere zin begrepen worden als interpretatie – interpretatie van menselijk gedrag.

- 2 De hermeneutici hekelden de positivistische verwerping van het subjectieve als onwetenschappelijk. *Subjectiviteit* is voor de positivist iets dat overwonnen moet worden, wil een discipline volwassen worden; het is een restant van het theologisch of metafysisch stadium waar we zo snel mogelijk van af moeten. Dit doen we volgens de positivisten door de mens en zijn gedragingen te benaderen als om het even welk ander studieobject.
- 3 Voor de hermeneutici was dit een fundamentele vergissing. De mens is als studieobject uniek en de natuurwetenschappelijke methode is simpelweg *ongeschikt* om dat studieobject recht te doen. Elementaire deeltjes, zonnestelsels of weerpatronen zijn onderworpen aan strikte natuurwetten die in beginsel geïdentificeerd kunnen worden. Mensen hebben daarentegen een binnenkant: een innerlijke ruimte waar niet oorzaken maar motieven, begeertes, idealen en verlangens de dienst uitmaken, en die bovendien ook nog verschilt van persoon tot persoon. Anders gezegd, de mens is helemaal geen object maar een subject, en laat zich ook alleen als zodanig doorgronden.⁸⁸ In dit domein is de subjectiviteit die door de positivisten wordt verworpen simpelweg een gegeven. Menselijk gedrag heeft betekenis, en in het interpreteren van

88 Hier dient zich de vraag aan naar het geest-breinreductionisme (*mind-brain reductionism*). Met de opkomst en ontwikkeling van de hersenwetenschappen in de twintigste eeuw ontstond er een nieuw perspectief om geestestoestanden en menselijk gedrag te verklaren: als effecten van oorzaken die gelegen zijn op het niveau van neurale activiteit, bijvoorbeeld activatiepatronen in hersengebieden, de werking (of juist de haperingen) van synaptische verbindingen tussen hersencellen, etc. Het idee is dan dat geestestoestanden niets anders zijn dan hersentoestanden. Een bekend (en *zeer* gesimplificeerd) voorbeeld: depressie is een tekort aan serotonine in de hersenen. Hiermee zou in beginsel een mogelijkheid bestaan om de mens wederom te begrijpen als een studieobject als elk ander; zij het van een veel grotere complexiteit. De literatuur die sinds de eerste helft van de twintigste eeuw verschenen is over deze onderwerpen, is zeer omvangrijk en dijt bovendien nog altijd uit. Voor een toegankelijke en actuele inleiding, zie M. Slors, L. de Bruin & D. Strijbos 2015, hfdst. 1-2.

POSITIVISME

die betekenis ligt de mogelijkheid voor de sociale wetenschappen.⁸⁹ Tegenover de methodologische continuïteit van de positivist zet de hermeneuticus dan ook zijn methodologisch dualisme: er zijn twee verschillende onderzoeksterreinen, elk met een bijbehorende, eigenstandige methode. In tegenstelling tot de positivisten was er voor de hermeneutici dus geen gradueel maar juist een principieel verschil tussen de natuur- en menswetenschappen.⁹⁰

PERSPECTIEVEN – Het onderscheid tussen deze domeinen van onderzoek is nauw verwant met een onderscheid tussen perspectieven. De positivist neemt in zijn studie naar menselijk gedrag het perspectief van de derde persoon aan, als een neutrale toeschouwer die objectief verslag doet van de werkelijkheid terwijl hij zelf losstaat van de werkelijkheid. De hermeneuticus is zich er echter van bewust dat hij zelf onderdeel uitmaakt van de werkelijkheid die hij bestudeert. Deze tweedeling komt het sterkst naar voren in een beroemd onderscheid dat Dilthey maakte tussen verklaren en begrijpen, oftewel *Erklären* en *Verstehen*.⁹¹

- 1 Verklaren (*Erklären*) behoort tot het domein van de natuurwetenschappen. Hier analyseren we de werkelijkheid in oorzaak-gevolgrelaties die geregeerd worden door wetten. Het zo gedetailleerd mogelijk in kaart brengen van de oorzaken van de fenomenen die we waarnemen, werkt echter alleen voor sommige vraagstukken, bijvoorbeeld als we willen weten waarom een verstoring van de vochtouhouding kan resulteren in diabetes. Volgens Dilthey betreft dit het domein van natuurlijke gebeurtenissen en objecten, die vatbaar zijn in algemene concepten.

⁸⁹ C. Mantzavinos, 2014.

⁹⁰ Men zou hieraan kunnen toevoegen dat de term ‘methodologisch dualisme’ eigenlijk ook te restrictief is, omdat het suggereert dat er binnen de menswetenschappen wel weer een eenduidige methode werkzaam is. Wie een blik werpt op de hoofdstukken over de sociale wetenschappen in dit boek, zal opmerken dat ook die gekenmerkt worden door een grote methodologische verscheidenheid. Deze verscheidenheid houdt natuurlijk verband met het feit dat zij verschillende aspecten van de mens bestuderen, van individueel gedrag tot collectief gedrag. Bij een dergelijke verscheidenheid van onderwerpen passen zowel kwalitatieve als kwantitatieve onderzoeksmethoden.

⁹¹ W. Dilthey, 1989.

HOOFDSTUK 2

- 2 Maar stel dat we iemand willen begrijpen (*Verstehen*). Dit betreft een heel ander domein. Als we de vraag stellen hoe het is om een bepaald persoon te zijn, dan zullen de methodes van de natuurwetenschappen weinig soelaas brengen. Hier zijn wij op een zeer innige manier verbonden met ons eigen perspectief, en kunnen we alleen vorderingen maken door ons eigen perspectief te projecteren op anderen of die anderen te vragen hun eigen perspectief met ons te delen.⁹² Dit *Verstehen* is een aparte methode die de sociale wetenschappen kenmerkt, aldus de hermeneutici.

- 3 Een meer uitgewerkt *voorbeeld* kan het verschil tussen verklaren en begrijpen misschien verduidelijken. Marie vraagt zich af waarom Jan haar op een date vraagt. Stel dat Marie beschikt over alle fysiologische feiten over Jans lichaam en zenuwstelsel, zodat ze een complete materiële beschrijving van Jan tot op moleculair niveau zou kunnen geven, dan nog zal die kennis ontoereikend zijn om te begrijpen waarom Jan haar op een date vraagt. Om dat te begrijpen zal ze iets van Jans gevoelsleven moeten kennen. Omdat dat voor haar niet direct toegankelijk is, zal ze daar indirect kennis van moeten nemen. Zo kan ze bijvoorbeeld van haar eigen gevoelsleven uitgaan: als Marie Jan op een date zou vragen, dan zou ze dat met die-en-die intentie doen. Zonder verdere omhaal schrijft ze die intenties toe aan Jan. Of ze kan het aan Jan vragen en Jans perspectief naast het hare leggen. De aanname hier is dat anderen in hun gevoelsleven lijken op Marie, waardoor het projecteren of het vergelijken van perspectieven op een zinvolle manier kan bijdragen aan het begrijpen van de ander. Dit beantwoordt misschien niet aan de strikte natuurwetenschappelijke methode van verklaren, maar het is niettemin een zeer succesvolle, zelfs noodzakelijke manier om ons in allerlei sociale situaties te bewegen. Als de natuurwetenschappelijke methode daar geen vat op kan krijgen, dan is dat een tekort van die methode, een tekort dat wellicht kan worden opgevuld door een methode die meer toegesneden is op de sociale wetenschappen.

- 4 De mogelijkheid om jezelf *in de anderen te verplaatsen* (*sich hineinversetzen*) en hun ervaringen te herleven (*nacherleben*) staat centraal bij *Verstehen*. In de woorden van Dilthey:

⁹² *Ibidem*, 158.

POSITIVISME

*"Social states are intelligible to us from within; we can, up to a certain point, reproduce them in ourselves on the basis of the perception of our own states."*⁹³

- 5 Sinds Dilthey is de notie van *Verstehen* wel *onder vuur genomen*. In de twintigste eeuw zouden denkers als Jürgen Habermas en Hans-Georg Gadamer betogen dat Dilthey op een bepaalde manier toch nog gevangen zat in het keurslijf van het positivisme, aangezien hij meende dat *Verstehen*, hoewel fundamenteel anders in karakter dan *Erklären*, toch tot objectieve kennis over iemands gemoedstoestand zou kunnen leiden.⁹⁴ Dit was volgens Habermas en Gadamer een vergissing: bij het projecteren van onze gevoelens, verlangens en intenties op de ander vergeten we dat diezelfde gevoelens, verlangens en intenties gevormd worden door onze eigen, unieke geschiedenis en omstandigheden.

INVLOED – Desalniettemin is het onderscheid dat Dilthey maakte zeer invloedrijk geweest. Meer algemeen heeft de hermeneutiek een langdurige invloed uitgeoefend, getuige bijvoorbeeld het feit dat er ook in de twintigste eeuw vanuit positivistische hoek kritiek op de wetenschappelijke status van de sociale wetenschappen werd geleverd.⁹⁵ Dat positivisme had ondertussen wel een gedaantewisseling ondergaan.

4. Het logisch positivisme

LOGISCH POSITIVISME – Het logisch positivisme⁹⁶ laat zich begrijpen als een radicale variant op zijn voorganger, waarvan het evenwel op een aantal punten verschilde. Het ontstond aan het begin van de twin-

93 *Ibidem*, 88.

94 H.G. Gadamer, 1975.

95 C.G. Hempel, 1942.

96 Naast logisch positivisme spreekt men in de literatuur ook wel van logisch empirisme. Het precieze onderscheid tussen deze twee is niet helemaal duidelijk, hoewel logisch empirisme doorgaans breder wordt opgevat, namelijk als een stroming die niet slechts de logisch positivisten van de vroege twintigste eeuw omvat maar ook latere wetenschapsfilosofen die in hun spoor verdergingen. Het wordt steeds gebruikelijker in de literatuur om voor de term logisch empirisme te kiezen; de reden daarvoor is dat de betreffende auteurs zichzelf slechts kort aanduidden als logisch positivisten, zie het artikel "*Logical Positivism*" – "*Logical Empiricism*": *What's in a Name?* van Thomas Uebel. Voor dit hoofdstuk zullen we een uitzondering maken en de term logisch positivisme aanhouden, om de continuïteit met het vroegere positivisme te behouden.

HOOFDSTUK 2

tigste eeuw. De wortels van het logisch positivisme zijn niet alleen gelegen in het eerdere positivisme, maar ook het neokantianisme (een stroming die vanaf ca. 1860 opkomt en waarin hernieuwde aandacht voor en herwaardering van het werk van de achttiende-eeuwse filosoof Immanuel Kant centraal stonden)^{97, 98} en het zogenaamde logicisme van Frege en Russell⁹⁹ speelden een rol in zijn ontstaansgeschiedenis.

- 1 De grootste bekendheid geniet hier de zogenaamde *Wiener Kreis*, een discussiegroep aan de Universiteit van Wenen die zich vanaf de jaren twintig vormde rond de filosoof Moritz Schlick. Onder de leden bevonden zich allerlei wetenschappers en filosofen. Onder meer de econoom Otto Neurath en de filosoof Rudolf Carnap maakten deel uit van het gezelschap. Waren de ontmoetingen van de Wiener Kreis aanvankelijk nog besloten, al snel traden de leden naar buiten om hun ideeën met andere denkers en groepen te delen. In het bijzonder onderhielden ze nauwe betrekkingen met een verwante groep wetenschappers en filosofen in Berlijn rond Carl Gustav Hempel en Hans Reichenbach. Hoewel de Wiener Kreis zelf onder invloed van het steeds dreigender politieke klimaat van de jaren dertig uiteen zou vallen, heeft de beweging van het logisch positivisme een grote invloed uitgeoefend op de analytische filosofie¹⁰⁰ (een tak van de filosofie die gekenmerkt wordt door stringente, vaak logische analyse van filosofische, wetenschappelijke en alledaagse concepten) van de twintigste eeuw.¹⁰¹
- 2 Een belangrijke erfenis van het traditionele positivisme die door de leden van de Wiener Kreis werd omarmd, was de hoge achting voor de wetenschap, waarbij de natuurwetenschappen als ideaal golden. Ook spraken de logisch positivisten van de *eenheid der wetenschap*

97 A.W. Richardson & T. Uebel, 2007; J. Proust, 1989.

98 Voor een bespreking van Immanuel Kant, zie [hoofdstuk 6 filosofie, subsubsectie 2.2.3].

99 Het logicisme stelt dat de concepten van de wiskunde door middel van definities kunnen worden gereduceerd tot logische concepten en dat alle stellingen uit de wiskunde kunnen worden gededuceerd uit deze definities, waarbij logica begrepen moet worden als de combinatie van predicatenlogica en verzamelingenleer.

100 Voor een bespreking van analytische filosofie, zie [hoofdstuk 6 filosofie, subsubsectie 2.3.1].

101 Veel leden van de Kreis en gelijkgestemden uit Europa zouden uiteindelijk emigreren naar de Verenigde Staten om daar hun werk voort te zetten. Dit gold onder meer voor Hempel, Reichenbach en Carnap.

POSITIVISME

pen. Hoewel de wetenschap een grote verscheidenheid aan theorieën en concepten kende, zouden die uiteindelijk te reduceren zijn tot beschrijvingen van observatie.¹⁰² In die zin is het logisch positivisme uitgesproken empiristisch. De rol van de filosofie was die van logische analyse van de wetenschappelijke taal, om zo te komen tot een wereldopvatting (*Weltauffassung*)¹⁰³ waarin alle wetenschappelijke kennis zijn plaats kreeg.

AFKEER METAFYSICA – Maar ook de positivistische afkeer van de metafysica als onwetenschappelijk vond zijn weerklank in de Wiener Kreis. Deze afkeer nam nu echter een radicale vorm aan: deze werd tot inzet van een zoektocht naar een principiële scheidslijn tussen zinnig, wetenschappelijk taalgebruik enerzijds, en onzinnig of betekenisloos taalgebruik anderzijds.

- 1 Wetenschappelijke uitspraken zijn zinvol, en zij ontleen dat zinvolle karakter aan het feit dat zij uiteindelijk te herleiden zijn tot observationele uitspraken. Ook uitspraken uit het alledaagse leven kunnen zinvol zijn. Daarnaast zijn er echter ook uitspraken die weliswaar de vorm aannemen van *zinvolle beweringen*, maar in feite onzinnig zijn, in die zin dat zij niet te verifiëren zijn. De uitspraak ‘de ziel is onsterfelijk’ heeft dezelfde grammaticale structuur als de uitspraak ‘metaal is hard’; toch is de eerste uitspraak in een wetenschappelijke context onzinnig omdat het in tegenstelling tot de tweede uitspraak geen observationele zin betreft. Volgens Rudolf Carnap trof dit lot ook tal van uitspraken uit de normatieve ethiek. Ook uitspraken als ‘aalmoezen geven is goed’ of ‘hebzucht is slecht’ nemen de vorm aan van zinvolle beweringen over de werkelijkheid, terwijl het eigenlijk om onzinnige beweringen

¹⁰² Hier spelen een hele reeks van problemen en interpretatiekwesaties, die uiteindelijk ook tot meningsverschillen tussen de logisch positivisten zouden leiden. Wat betekent de notie reduceren precies? Hoe verhoudt observationeel taalgebruik (bijvoorbeeld stoelen, ronde kiezelstenen) zich precies tot theoretisch taalgebruik (bijvoorbeeld elektronen)?

¹⁰³ H. Hahn et al., 1929, 4.

HOOFDSTUK 2

gaat die, hoewel ze een rol kunnen spelen in ons alledaagse leven, in de wetenschap geen plaats hebben.^{104, 105}

- 2 Een manier om deze afkeer voor metafysische beweringen te begrijpen is ons af te vragen hoe we achter de waar- of onwaarheid van beweringen moeten komen. Hier dient zich volgens de logisch positivisten een fundamenteel verschil aan tussen wetenschappelijke en alledaagse beweringen enerzijds, en metafysische uitspraken anderzijds. Om erachter te komen of een uitspraak als ‘het regent’ waar is, kan men uit het raam kijken. Om erachter te komen of een uitspraak als ‘metaal is hard’ waar is, kunnen we een proefopstelling bedenken, waarbij we hardheid definiëren als een eigenschap die wanneer in een stof aanwezig, het onmogelijk maakt om met een mes een kras te maken op het oppervlak van een object dat uit die stof bestaat. Zo leidt de uitspraak ‘metaal is hard’ tot een toetsbare voorspelling, aan de hand waarvan we door middel van een experiment de waar- of onwaarheid van de uitspraak kunnen vaststellen. Maar hoe zouden we ooit de waar- of onwaarheid van een uitspraak als ‘de ziel is onsterfelijk’ kunnen vaststellen? Welke proefopstelling zouden we kunnen bedenken om de uitspraak ‘aalmoezen geven is goed’ te kunnen toetsen? Metafysici (en sommige ethici) wekken de indruk dat ze uitspraken doen over de werkelijkheid op dezelfde manier waarop natuurkundigen en biologen dat doen, maar dit is slechts misleiding – Carnap hield zelfs de mogelijkheid open dat het ging om bewuste misleiding. De mogelijkheid om erachter te komen of een bewering waar of onwaar is, daarin schuilde voor de logisch positivisten het verschil tussen zinnige en onzinnige beweringen: het zogenaamde *verificatiecriterium*. Hierbij kan nog worden opgemerkt dat de logisch positivisten de inspiratie voor dit

¹⁰⁴ Het is natuurlijk wel zo dat men aan een uitspraak als ‘aalmoezen geven is goed’ betekenis zou kunnen geven door het af te zetten tegen bijvoorbeeld de armoedecijfers en een empirisch verband vast te stellen tussen de proliferatie van liefdadigheid en het dalen van die cijfers. Hiermee hebben we de notie ‘goed’ natuurlijk wel uit het domein van het ethische gehaald. Gegeven een wens om armoede, zoals uitgedrukt in dergelijke cijfers, tegen te gaan, kan een uitspraak als ‘aalmoezen geven is goed’ zinvol zijn, maar ten aanzien van het daaraan voorafgaande oordeel dat armoede moet worden tegengegaan, herhaalt zich weer het probleem van de betekenis.

¹⁰⁵ Carnap gaf er daarom de voorkeur aan om normatieve uitspraken in de gebiedende wijs te doen: ‘geef aalmoezen’ of ‘dood niet’ drukken ook een normatief standpunt uit, maar zonder zich te vermommen als beweringen over de werkelijkheid.

POSITIVISME

verificatiecriterium opdeden bij Ludwig Wittgensteins¹⁰⁶ opvattingen over de taal als een afbeelding van de werkelijkheid, zoals uiteengezet in zijn *Tractatus Logico-Philosophicus*. Een bewering heeft volgens de Wittgenstein van de Tractatus (later herriep hij deze opvatting) betekenis als zij een afbeelding is van de werkelijkheid. Het wordt betwist of het verificatiecriterium zo direct in de *Tractatus* terug te vinden is, maar zeker is dat het werk van Wittgenstein van grote invloed was op het logisch positivisme.

- 3 Zoals gezegd heeft de logisch positivist een zeer magere *taakopvatting* van de *wijsbegeerte*: zij heeft slechts bestaansrecht als logische analyse van de wetenschappelijke taal. Deze logische analyse heeft tot doel de taal te zuiveren van allerlei door de metafysica ingegeven misverstanden, zodat we uiteindelijk slechts formele en feitelijke uitspraken overhouden. De gedachte was dat de filosofie, opgevat als logische analyse van de wetenschappelijke taal, veel metafysische vragen en problemen zou ontmaskeren als schijnproblemen (*Scheinprobleme*).

PROGRAMMA – In 1929 publiceerden enkele leden van de Wiener Kreis *The Scientific Conception of the World*, een manifest waarin zij het doel van hun beweging als volgt beschreven¹⁰⁷:

“We have characterized the scientific world-conception essentially by two features. First, it is empiricist and positivist: there is knowledge only from experience, which rests on what is immediately given. This sets the limits for the content of legitimate science. Second, the scientific world-conception is marked by application of a certain method, namely logical analysis. The aim of scientific effort is to reach the goal, unified science, by applying logical analysis to the empirical material.”

Hier komen een aantal aspecten van het logisch positivisme samen, namelijk de logische analyse, het streven naar een coherent wetenschappelijk wereldbeeld met door de ervaring opgedane kennis als uitgangspunt en daarmee ook de verwerping van de metafysica. Het logisch positivisme

¹⁰⁶ Voor een bespreking van Ludwig Wittgensteins, zie [hoofdstuk 6 filosofie, subsubsectie 2.3.4].

¹⁰⁷ H. Hahn et al., 1973, 11.

HOOFDSTUK 2

laat zich dan ook begrijpen als een zeer radicaal programma dat voor eens en voor altijd schoon schip moet maken in de wetenschap.

INVLOED – Zoals gezegd heeft het logisch positivisme aan het begin van de twintigste eeuw een grote invloed gehad op de wetenschapsfilosofie en sociale wetenschappen.

- 1 Zo stelden *wetenschapsfilosofen* in de twintigste eeuw met behulp van de logica tal van theorieën op over wetenschappelijke noties als verklaring, reductie, voorspelling en causaliteit. Met name het idee dat wetenschap vanuit een *logisch perspectief* begrepen moet worden,¹⁰⁸ vond veel weerklank – hoewel in de huidige literatuur ook een toenemende aandacht voor de pragmatische aspecten van het logisch positivisme valt waar te nemen.¹⁰⁹ Wetenschappelijke theorieën en natuurwetten worden dan begrepen als beweringen die in bepaalde logische relaties tot elkaar staan, en tot andere beweringen die de uit experiment of waarneming verkregen data beschrijven.
 - a Zo maakt de invloedrijke (zij het inmiddels verlaten) wetenschapsfilosofische theorie van wetenschappelijke verklaring, Carl Gustav Hempels deductief-nomologische model, gebruik van logica om de relatie tussen explanandum en explanans te duiden: een verklaring is een *deductief* geldige redenering waarin een beschrijving van het te verklaren fenomeen wordt afgeleid van ware premissen waarvan er ten minste één een natuurwet beschrijft.¹¹⁰
 - b Een ander voorbeeld van de logische benadering van de wetenschap betreft *voorspelling*. Een voorspelling is een bewering die wordt afgeleid uit een algemene bewering (plus wat randvoorwaarden), en vervolgens getoetst wordt aan (een beschrijving van) de waarneming.
- 2 Hoe zit het nu met de status van de *sociale wetenschappen*, wanneer we het logisch positivisme volgen? Ook de logisch positivisten zagen

¹⁰⁸ Hiermee is niet gezegd dat voor de logisch positivisten louter formele criteria ten grondslag zouden liggen aan theoriekeuze.

¹⁰⁹ T. Uebel, 2007.

¹¹⁰ Hempel stelde nog wat andere voorwaarden, maar die zullen we hier in het midden laten.

POSITIVISME

een plaats voor de sociale wetenschappen. Echter, dan moesten de theorieën van die sociale wetenschappen natuurlijk wel uitgaan van observationeel taalgebruik. De theorieën moesten een beschrijving geven van de werkelijkheid die in beginsel toetsbaar was, anders liepen zij het gevaar een broedplaats te worden waarin de oude, metafysische gewoontes weer de kop op zouden kunnen steken. Dat wil niet zeggen dat alle theorieën direct moeten refereren aan observeerbare feiten, wel dat ze uiteindelijk tot observationele uitspraken herleid moeten kunnen worden. In zoverre de theorieën van de sociale wetenschappen gebruikmaken van niet-observationele termen, is er dus werk aan de winkel: die moeten gereduceerd worden tot toetsbare uitspraken over de observeerbare werkelijkheid.

- a In de *economie* kan hier het voorbeeld van Paul Samuelson aangehaald worden, die probeerde om het belangrijke, maar subjectieve begrip preferentie in de economie zo te duiden dat het toetsbare voorspellingen opleverde: preferentie betreft dan niet langer een subjectieve ordening van alternatieve handelwijzen in het hoofd van een consument naar de mate van tevredenheid die het die consument oplevert, maar wordt zodanig geoperationaliseerd dat het kan worden beschreven en voorspeld in termen van de observeerbare keuzes die een consument maakt.
- b In de *psychologie* gaf het logisch positivisme een belangrijke stimulans aan het reeds genoemde behaviorisme, waar mentale toestanden als begeerte of walging werden geoperationaliseerd tot observeerbaar gedrag. Begrippen als associatie of verwachting werden uitgelegd in waarneembare lichamelijke reflexen en gedragingen waarvan de frequentie en intensiteit controleerbaar konden worden gemeten.
- 3 Met zijn nadruk op de herleidbaarheid tot observationeel taalgebruik heeft het logisch positivisme dus ook zijn stempel gedrukt op de sociale wetenschappen. Toch heeft het de richting waarin deze wetenschappen zich ontwikkelden niet volledig bepaald en was er dus een *onvolledige implementatie* van het programma. Een terloopse blik op de stand van zaken in de hedendaagse sociologie, economie, antropologie of psychologie is genoeg om dit vast te stellen. Ook in de wetenschapsfilosofie nam de invloed van het logisch positivisme in de tweede helft van de

twintigste eeuw flink af. Om te zien waarom dit het geval is, moeten we eerst enkele ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie bespreken.

5. Verdere ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie

GRENZEN VAN HET WAARNEEMBARE – Een belangrijk probleem met het logisch positivisme is dat de beperking tot het observeerbare, of tot hetgeen op zijn minst herleidbaar is tot het observeerbare, onhoudbaar is. Natuurlijk is het in de wetenschap van belang om je niet te verlaten op metafysische speculatie, maar het postuleren van theoretische, niet direct waarneembare entiteiten en processen is in de praktijk soms onontkoombaar, ja zelfs noodzakelijk voor wetenschappelijke vooruitgang – zelfs als er in dit stadium van de wetenschappelijke ontwikkeling nog geen zicht is op een succesvolle herleiding tot het observeerbare.

- 1 Als Gregor Mendel zich bij zijn experimenten met erwtenplanten strikt had beperkt tot wat hij waarnam, dan zou de mendeliaanse genetica nooit hebben bestaan. Het waren juist de observaties, namelijk het behoud van bepaalde eigenschappen doorheen generaties erwtenplanten die zelf die eigenschappen ontbeerden, die Mendel noopten tot het postuleren van iets dat die informatie doorgaf. Mendels genen waren *niet waarneembaar*, maar wel cruciaal in het verklaren van de distributie van eigenschappen in populaties erwtenplanten. Nu zou men kunnen tegenwerpen dat Mendel uiteindelijk dankzij die postulaten kon komen tot voorspellingen (bijvoorbeeld dat de verdeling van de eigenschappen geribbelde/gladde peulen in een nieuwe populatie erwtenplanten 3:1 zou zijn), waarmee hij indirect toch aan de vereisten van het logisch positivisme zou voldoen. Toch lijken de existentiepostulaten van Mendel intuïtief waardevol, ook als zij niet direct maar bijvoorbeeld pas na een lange periode van wetenschappelijk werk tot dergelijke voorspellingen zouden leiden.
- 2 Bovendien verhoudt de eis van observeerbaarheid zich zeer moeizaam tot de praktijk van *idealisatie*. In het voorspellen en verklaren van de verschijnselen maken we soms gebruik van aannames waarvan we weten dat ze niet kloppen, maar die wel nuttig zijn bij dat voorspellen

POSITIVISME

en verklaren. Niemand heeft ooit een markt in perfect equilibrium gezien, maar het is een nuttig concept in de economie. Niemand heeft ooit een wrijvingsloos hellend vlak gezien, maar het is een nuttig concept in de natuurkunde.

ROL VAN LOGICA – Een ander probleem, of eigenlijk reeks van problemen, komt voort uit de streng logische benadering van wetenschap die de logisch positivisten voorstonden.

- 1 Laten we als voorbeeld eens kijken naar wetenschappelijke *voorspelling*. Het idee is dat we uit een theorie T een voorspelling V afleiden. Dit begrijpen we dan als een logische implicatie: als T, dan V. Volgens de klassieke logica volgt nu dat als V onwaar is, T ook onwaar is.¹¹¹ Het is dan simpelweg een kwestie van het vergelijken van V met de waarneming. Als V niet uitkomt, dan is T weerlegd.
 - a Echter, een simpel *voorbeeld* kan laten zien dat deze logische benadering nooit recht kan doen aan de wetenschappelijke praktijk. Stel dat onze theorie is dat bij een constante hoeveelheid gas en een constante druk het volume van een gas recht evenredig is met de absolute temperatuur ervan (de eerste wet van Gay-Lussac, ook wel de wet van Charles genoemd). We leiden hieruit de voorspelling af dat als we drie ballonnen vullen met verschillende soorten gas en alle drie de ballonnen vervolgens verwarmen tot een temperatuur van 80 °C, het volume van de drie ballonnen met een gelijke hoeveelheid zal toenemen. Stel nu dat we deze proef uitvoeren, maar dat het volume van de drie ballonnen niet gelijk toeneemt. Betekent deze niet uitgekomen voorspelling nu dat onze theorie onwaar is? Niet per se, het mislukken van de voorspelling kan immers aan tal van factoren liggen. Misschien hebben we het volume niet juist gemeten. Misschien hebben de ballonnen een verschillende vorm, of is de temperatuur in de kamer waar we het experiment uitvoeren niet constant.
 - b Wat dit voorbeeld aantoont is dat we theorieën nooit in isolatie testen, maar altijd tegelijk met een hele hoop *bijkomende aannames* (dat onze

¹¹¹ Deze redeneervorm wordt in de logica *modus tollendo tollens* genoemd.

HOOFDSTUK 2

metingen correct zijn, dat onze reageerbuisjes proper zijn, etc.). Een theorie wordt pas toetsbaar als ze gepaard wordt met al deze hulp-hypothesen en aannames. Een mislukte voorspelling is dus niet eenduidig te wijten aan de theorie, en een wetenschapper zal in de praktijk een theorie niet direct verwerpen maar eerst nagaan of het probleem niet ergens anders ligt, bijvoorbeeld in de proefopstelling. Het boven geschetste beeld van wetenschappelijke voorspelling is dus veel te simpel. Hoewel het maar de vraag is hoe terecht deze kritiek op het logisch positivisme is,¹¹² heeft het de reputatie van die stroming wel beschadigd.

- 2 Een ander probleem betreft het *verificatiecriterium*. Dit laat zich moeilijk toepassen op natuurwetten. Dat zijn immers generalisaties: de eerste wet van Gay-Lussac beschrijft niet alleen het gedrag van een specifiek staal gas, maar van alle stalen gas. De valwet van Galileo beschrijft niet alleen het gedrag van één specifiek vallend object, maar van alle objecten die in vrije val zijn nabij het aardoppervlak. Maar hoe kunnen we dan weten of wetten waar zijn, als we slechts een eindige hoeveelheid instanties van die wetten kunnen waarnemen? Er zijn pogingen gedaan om dit probleem op te lossen, bijvoorbeeld door van bevestiging of confirmatie te spreken in plaats van verificatie, of (zoals Karl Popper deed) door juist falsificatie als criterium te nemen. Maar welk criterium men ook neemt, het probleem dat een niet uitgekomen voorspelling niet per se te wijten is aan de theorie waar de voorspelling uit afgeleid is, blijft bestaan.

VERKLARING EN REDUCTIE – Ook de wetenschapsfilosofische theorieën over verklaring en reductie die door de logisch positivisten en hun navolgers werden opgesteld, zijn uiteindelijk onhoudbaar gebleken.

- 1 Het voert te ver om al de bezwaren die tegen deze theorieën naar voren gebracht zijn te bespreken, maar er is wel een rode draad waar te nemen: in de wetenschappelijke praktijk spelen er bij de keuze om

¹¹² Men zou immers kunnen tegenwerpen dat dit bezwaar een stroman van het logisch positivisme maakt. Op zijn minst moet men zeggen dat dit probleem al langer bekend is. Carnap en Neurath onderkennen dat theorieën niet in isolatie getoetst worden – en voor hen ook Duhem. Toch zou de expliciete onderkenning van dit punt de weg vrijmaken voor andere, meer historische benaderingen in de wetenschapsfilosofie, zoals spoedig zal blijken. In de conclusie zullen we nog op dit punt terugkomen.

POSITIVISME

een theorie te verwerpen of aan te nemen nog heel andere factoren een rol dan rationele en logische overwegingen. Wetenschappers zijn *niet de strikt objectieve, rationele wezens* die we vaak voor ogen hebben. Zij hebben hun eigen perspectief op de werkelijkheid, hun eigen stokpaardjes en hun favoriete theorieën.

- 2 In de tweede helft van de twintigste eeuw kwam er een nieuwe generatie wetenschapsfilosofen op die dit uitdrukkelijk onderschreef – Thomas Kuhn, Imre Lakatos en (iets later) Larry Laudan zijn hier de bekendste namen. Hoewel Kuhn en in zijn navolging ook Lakatos en Laudan enkele belangrijke inzichten van de logisch positivisten overnamen,¹¹³ kozen zij voor een meer *historische en sociologische benadering*. Wetenschap is geen geïsoleerde activiteit, maar een sociale onderneming van een gemeenschap, met haar bijbehorende regels en gewoonten die zich niet los van de historische en maatschappelijke context waarin ze ontstonden laten begrijpen.

Het diagnosticeren van een mislukte voorspelling *bijvoorbeeld*, vormt een probleem voor wie de wetenschap op een strikt logische manier wil begrijpen. Kuhn beaamde dat je een mislukte voorspelling in beginsel aan van alles kunt wijten, maar toch zullen volgens hem de wetenschappers in de praktijk de fout veel eerder in sommige hoeken zoeken dan in andere – die andere hoeken waar zij de fout niet zo snel zullen zoeken, maken onderdeel uit van een brede traditie van beproefde theorieën, onderzoeksmethodes en aannames waarin de wetenschappers zijn opgeleid.¹¹⁴ Met betrekking tot deze tradities zijn wetenschappers juist niet kritisch. In het hierboven beschreven voorbeeld zullen wetenschappers veel eerder aan hun eigen metingen twijfelen dan aan de eerste wet van Gay-Lussac. Dat heeft er natuurlijk mee te maken dat die wet een hele geschiedenis heeft van empirische validatie, maar het is ook van belang dat die wet past binnen een bepaalde traditie waarin de wetenschapper is opgeleid. De benadering van de logisch positivisten schiet hier eenvoudigweg tekort: de positie van de onderzoeker doet er daadwerkelijk toe.

¹¹³ G.A. Reisch, 1991.

¹¹⁴ Kuhn gebruikte hier het bekende begrip 'paradigma' voor, hoewel hij niet eenduidig was in het gebruik hiervan. Lakatos sprak over onderzoeksprogramma's, Laudan over onderzoekstradities. Het in kaart brengen van alle verschillen en overeenkomsten tussen deze noties zou een apart hoofdstuk in beslag nemen.

Conclusie

Het positivisme heeft ontegenzeggelijk zijn stempel gedrukt op het debat over de status van de wetenschap in het algemeen, en de sociale wetenschappen in het bijzonder. Zowel de traditionele positivisten als de logisch positivisten hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de ontwikkeling van de wetenschapsfilosofie. De standaarden die zij stelden aan wetenschappelijke theorieën – toetsbaarheid aan observatie, het vermogen om te komen tot riskante voorspellingen, het leveren van een bijdrage aan de eenheid van ons wereldbeeld – dit alles draagt bij aan een wetenschap die *verantwoording* af kan leggen, dat wil zeggen een wetenschap die bereid is om eerlijk te zijn over de redenen waarom de consensus binnen een vakgebied is zoals ze is. In een tijdperk waarin die wetenschappelijke consensus voortdurend uitgedaagd wordt, of het nu gaat om klimaatverandering of de werkzaamheid van vaccins, is het van belang om vast te houden aan rigoureuze standaarden.

Tegelijkertijd kunnen we vaststellen dat het positivisme de lat nogal eens te hoog legt. In dit verband is het veelzeggend dat het logisch positivisme in de wetenschapsfilosofie in de loop van de twintigste eeuw zijn dominante status is kwijtgeraakt. Tegenwoordig is er veel meer aandacht voor de maatschappelijke en sociale aspecten van de wetenschap. Het programma van de logisch positivisten is in belangrijke opzichten te veel-eisend en te rigide om recht te doen aan de wetenschappelijke praktijk. Opmerkelijk is dat dit zowel voor de natuurwetenschappen als voor de sociale wetenschappen geldt. In die zin ligt er een merkwaardige ironie besloten in dit verhaal: de eenheid der wetenschappen ligt er misschien wel in dat zowel de natuur- als de menswetenschappen tekortschieten bij de hoge idealen van de positivist.

Toch lijkt het logisch positivisme vanaf de jaren negentig iets van een herwaardering te beleven. De twee belangrijkste verwijten, namelijk het ahistorische perspectief en het naïeve empirisme, lijken bij nader inzien onterecht. Er is op gewezen dat de vroegste geschriften van met name Schlick, Reichenbach en Carnap vaak ingaan op de verreichende implicaties van Einsteins relativiteitstheorie en de ontwikkeling van niet-euclidische meetkunde voor het kantiaanse begrip van ruimte en

POSITIVISME

tijd. Het is dus moeilijk vol te houden dat de logisch positivisten blind waren voor de historische ontwikkeling van wetenschap en de revoluties die daar onderdeel van uitmaken. Ook het verwijt van naïef empirisme moet bijgesteld worden. Het idee dat observatie altijd ingebed is in een theoretisch kader werd door de meeste logisch positivisten gedeeld. Uiteindelijk verwierpen Reichenbach, Carnap, Neurath en Hempel de gedachte dat er theorieonafhankelijke observationele zinnen bestonden – Schlick vormt een uitzondering op dit punt.¹¹⁵ Er zijn dus belangrijke kanttekeningen te plaatsen bij de manier waarop filosofen als Kuhn en Feyerabend het logisch positivisme voorstelden.

Of deze herwaardering van het logisch positivisme ook tot hernieuwde aandacht voor het vraagstuk van de sociale wetenschappen zal leiden, valt te bezien. De ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie van de twintigste eeuw zouden ons tot voorzichtigheid moeten manen als het gaat om al te stellige uitspraken over de status van de zachte wetenschappen. Voor zowel Kant als de logisch positivisten en hun voorgangers vormden de exacte wetenschappen het toonbeeld van rationele, objectieve kennis. Maar op de vraag waarom die exacte wetenschappen dit karakter vertonen, hebben noch Kant, noch de positivisten ooit een sluitend antwoord gevonden.

¹¹⁵ M. Friedman, 1992.

Studienota's

Het vroege positivisme

- Het positivisme is een zeer diverse verzameling van opvattingen over de wetenschap.
- Een van de belangrijkste zaken waarmee de vroege positivisten zich bezighielden, was de status van de sociale wetenschappen in relatie tot de natuurwetenschappen.
- De term positivisme verwijst naar de harde, waarneembare of positieve feiten waartoe de wetenschap zich volgens de aanhangers zou moeten beperken.
- De wetenschap moet deze feiten niet alleen verzamelen, maar ook ordenen in wetten en theorieën om zodoende de waarneembare verschijnselen te verklaren en te voorspellen. Dit zijn belangrijke kenmerken van de wetenschappelijke methode.
- Het vroege positivisme is deels te begrijpen als een reactie op de ingrijpende revolutionaire en industriële beroeringen die zich in het Europa van de achttiende en negentiende eeuw afspeelden.
- Deze sociale problemen moesten door wetenschappers worden bestudeerd, daarbij gebruikmakend van de wetenschappelijke methode.
- Waar de natuurwetenschappen vanaf de wetenschappelijke revolutie een hoge vlucht hadden genomen, bleef een soortgelijke vooruitgang in de sociale wetenschappen uit.
- De vroege positivisten dachten dat dit gebrek aan vooruitgang verholpen kon worden door de wetenschappelijke methode

die in de natuurwetenschappen zo succesvol was gebleken, ook toe te passen in de sociale wetenschappen.

- De wetenschappen vertonen, althans in hun ideale staat, methodologische continuïteit: er is één wetenschappelijke methode die op uiteenlopende gebieden wordt toegepast.
- Er is sprake van een hiërarchische ordening, gaande van wiskunde, astronomie, natuurkunde, scheikunde en biologie tot de sociologie. De verschillen tussen deze disciplines zijn gradueel, niet principieel.
- Omdat de wetenschap zich moet beperken tot de observeerbare feiten, moet zij zich ook afzijdig houden van speculatie over een niet-observeerbare, fundamenteelere werkelijkheid die achter de verschijnselen verborgen zou liggen.
- Deze afkeer van de metafysica zou tot ver in de twintigste eeuw een belangrijk kenmerk van het positivisme blijven.

Subject, object en de hermeneutische beweging

- In de negentiende eeuw ontstond, deels als reactie op het positivisme, de hermeneutische beweging.
- De hermeneutische beweging stelde dat de sociale wetenschappen juist een eigen, zelfstandige methode moesten hebben om vooruit te komen.
- Tegenover de methodologische continuïteit van de positivist zet de hermeneuticus dan ook een

POSITIVISME

methodologisch dualisme. De natuur- en sociale wetenschappen hebben ieder hun eigen terrein en een daarbij behorende zelfstandige methode. Het verschil tussen deze twee is dus principieel en niet gradueel.

- Dit hangt samen met het studieobject: de sociale wetenschappen hebben nu eenmaal niet de natuur maar de mens als onderwerp.
- Mensen hebben een binnenkant waar emoties, verlangens en motieven een rol spelen. De natuurwetenschappelijke methode is principieel ongeschikt om die te kunnen analyseren.
- Een zeer invloedrijke invulling van dit verschil is gelegen in het onderscheid tussen *Erklären* en *Verstehen*, ofwel verklaren en begrijpen.
- De natuurwetenschappen verklaren de verschijnselen in de natuur door ze te analyseren in oorzaak-gevolgrelaties die geregeerd worden door wetten.
- De sociale wetenschapper echter probeert de mens te begrijpen. Hier moeten we toegang krijgen tot het gevoelsleven van de ander. Dat vergt inleven in en herleven van de ervaringen van de ander. De sociale wetenschapper staat dan ook niet los van zijn onderzoeksobject.

Het logisch positivisme

- In het begin van de twintigste eeuw komt een nieuwe, radicale variant van het positivisme op, het zogenaamde logisch positivisme.
- De logisch positivisten deelden een aantal opvattingen met hun

voorgangers: een groot ontzag voor de natuurwetenschappen, een sterke nadruk op de observeerbare feiten, de methodologische eenheid der wetenschappen en een afkeer van metafysica.

- In hun afkeer van metafysica waren de logisch positivisten echter radicaler. Zij zochten naar een principiële scheidslijn tussen zinnig, wetenschappelijk taalgebruik enerzijds, en onzinnig of betekenisloos taalgebruik anderzijds.
- Wetenschappelijke uitspraken over de werkelijkheid zijn zinvol, omdat zij in beginsel te herleiden zijn tot observationele uitspraken. Daarmee is de waar- of onwaarheid van dit soort uitspraken te achterhalen. Dit criterium om zinvolle van zinloze beweringen te onderscheiden staat bekend als het verificatiecriterium.
- Metafysische uitspraken doen zich vaak voor als zinvolle uitspraken, maar zijn niet te toetsen aan de observatie en daarmee onzinnig.
- De wijsbegeerte heeft slechts bestaansrecht als logische analyse van de wetenschappelijke taal, om die te zuiveren van allerlei door de metafysica ingegeven verwarringen en misverstanden.
- Het logisch positivisme kenmerkt zich door een strikt logische benadering van wetenschap. Theorieën en wetten worden begrepen als beweringen die in allerlei logische relaties tot elkaar staan.
- De sociale wetenschappen hebben ook recht van bestaan, in zoverre hun theorieën en wetten uiteindelijk herleid kunnen worden tot toetsbare uitspraken.

HOOFDSTUK 2

Verdere ontwikkelingen

- In de loop van de twintigste eeuw is het logisch positivisme onder toenemende druk komen te staan.
- De vereiste dat wetenschappelijke theorieën en wetten uiteindelijk herleidbaar moeten zijn tot observationele uitspraken, strookt niet met de wetenschappelijke praktijk van idealisatie. Ook is het soms onontkoombaar om niet-observationele entiteiten en processen te postuleren.
- Voorts leidt de strikt logische benadering van wetenschap tot een gesimplificeerd beeld van hoe het toetsen van wetenschappelijke theorieën aan observatie in de praktijk werkt. In werkelijkheid toetsen we theorieën nooit in isolatie, maar altijd tegen de achtergrond van een groot aantal impliciete aannames en hulphypothesen.
- Het verificatiecriterium is niet toepasbaar op wetenschappelijke wetten. Wetten zijn immers generalisaties en daarmee niet te verifiëren, hoogstens te confirmeren of te bevestigen.
- Om deze en andere redenen wendde een nieuwe generatie wetenschapsfilosofen zich in de tweede helft van de twintigste eeuw af van het logisch positivisme.
- Deze nieuwe generatie verwierp de strikt logische analyse ten gunste van een meer historische, sociologische benadering van de wetenschap.
- Wetenschap wordt niet in isolatie bedreven, maar altijd in een maatschappelijke en historische context.
- Dit betekent dat wetenschappers niet de koele, afstandelijke en rationele vorsers zijn waar zij soms voor worden aangezien. Ze hebben hun eigen perspectief en hun eigen motieven, die niet geheel losstaan van de resultaten van hun werk.
- Wie wetenschap wil begrijpen, kan zich maar beter rekenschap geven van deze sociale dimensie.

Bibliografie

- Anderson, L. (2003). The Debate over the Geisteswissenschaften in German Philosophy, 1880-1910. In Baldwin, T. (red.), *The Cambridge History of Philosophy: 1870-1945*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 221-234.
- Barrett, P.H. (1974). Early writings of Charles Darwin. In Gruber, H.E.: *Darwin on man. A psychological study of scientific creativity; together with Darwin's early and unpublished notebooks*. London: Wildwood House.
- Bourdeau, M. (2008). Auguste Comte, un philosophe constamment républicain. *Bulletin de l'association des amis du Musée Alain* 31: 37-42.
- Brenner, A. (2021). How did Philosophy of Science come about? From Comte's Positive Philosophy to Abel Rey's absolute positivism. *HOPOS, The Journal of the International Society for the History of Philosophy of Science*, 11(2): 428-445.
- Comte, A. (1830-1842). Course de philosophie positive. In Lenzer, G. (red.). *Auguste Comte and Positivism: The Essential Writings*. New York: Harper.
- Dilthey, W. (1883/1989). *Introduction to the Human Sciences*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Duhem, P. (1996). *Essays in the History and Philosophy of Science*. (Ariew, R., & Barker, P., vert., red. & inleiding). Indianapolis & Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Feyerabend, P. (1975). *Against Method*. Verso Books.
- Friedman, M. (1992). Philosophy and the Exact Sciences: Logical Positivism as a Case Study. In Earman, J. (red.). *Inference, Explanation and Other Frustrations: Essays in the Philosophy of Science*. Los Angeles, University of California Press, pp. 84-98.
- Gadamer, H.G. (1975). *Truth and Method*. Londen: Continuum.
- Hahn H, Neurath, O., & Carnap R. (1929/1973), *The Scientific Conception of the World: The Circle*. Dordrecht: Reidel.
- Hempel, C.G. (1942). The function of general laws in history. *The Journal of Philosophy* 39 (2): 35-48.
- Mach, E. (1984). *The Analysis of Sensations and the Relation of the Physical to the Psychical*. (Williams, C.M., vert.). La Salle: Open Court.
- Mantzavinos, C. (2012). Explanations of meaningful actions. *Philosophy of the Social Sciences* 42: 224-238.
- Mill, J.S. (1882), *A System of Logic*. New York: Harper & Brothers.
- Poincaré, H. (1970). *La Valeur de la Science*. Paris: Flammarion.
- Proust, J. (1989). *Questions of Form. Logic and the Analytic Proposition from Kant to Carnap* (Brenner, A.A., vert.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Reedy, W.J. (1994). The historical imaginary of social science in post-revolutionary France: Bonald, Saint-Simon, Comte. *History of the Human Sciences* 7(1): 1-26.
- Reisch, G.A. (1991). Did Kuhn kill logical empiricism? *Philosophy of Science* 52(2): 264-277.
- Richardson, A.W., and Uebel, T. (red.) (2007). *The Cambridge Companion to Logical Empiricism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slors, M., de Bruin, L., & Strijbos, D. (2015). *Philosophy of Mind, Brain, and Behaviour*. Amsterdam: Boom.

HOOFDSTUK 2

- Stanley, W.B. & Brickhouse, N.W. (1994). Multiculturalism, Universalism, and Science Education. *Science Education* 78(4), 387-398.
- Uebel, T. (2007). 'Philosophy of Social Science in Early Logical Empiricism'. In Richardson, A.W., & Uebel, T. (red.), *The Cambridge Companion to Logical Empiricism*, 250-77. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uebel, T. (2013) "Logical Positivism" – 'Logical Empiricism': What's in a Name?' *Perspectives on Science* 21 (1), 58-99.

DEEL II

Literatuur- studies

GESCHIEDENIS

Geschiedschrijving als bronnenonderzoek naar het verleden

*Dimitri De Roover & Dries D.R. Van Thielen*¹¹⁶

De historische wetenschap bestudeert wat gebeurd is. [1. Studieobject] Daartoe bestudeert ze overleveringen uit het verleden. [2. Bronnen] Historici die die overleveringen willen interpreteren, moeten een aantal methodologische keuzes maken, zoals (i) de mate waarin ze denken dat wetmatigheden van sociale wetenschappen van toepassing zijn in de bestudeerde context, (ii) de mate waarin individu en groep het verloop van de geschiedenis bepalen en (iii) de wijze waarop ze hedendaagse concepten kunnen gebruiken om te verhalen wat in het verleden gebeurd is. [3. Methodologie] Wanneer de geschiedkundige de methodologie strikt respecteert en daarbij de historische kritiek adequaat toepast, zullen de bevindingen betrouwbaar zijn. In dat geval kunnen ze gebruikt worden als (i) data voor andere sociale wetenschappen of (ii) leerervaringen voor de maatschappij. [4. Meerwaarde]

Inleiding

DOELSTELLING - Dit hoofdstuk introduceert de lezer in de methodologie van het historisch onderzoek.

OPBOUW - Het bespreekt daartoe het studieobject [1], de bronnen [2], de methodologie [3] en de meerwaarde [4] van de geschiedschrijving.

¹¹⁶ Drs. Dimitri De Roover is doctoraatsonderzoeker aan KADOC Documentatie en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving van de KU Leuven en was bestuurslid en onderzoeker bij Ifese. Drs. Dries D.R. Van Thielen is doctoraatsstudent aan de Vrije Universiteit Brussel en bestuurslid bij Ifese. De auteurs bedanken graag Nathalie Verboven, Freya Terryn, Jitte Akkermans, de deelnemers aan de Ifese Symposia van 2020 en 2022 en de anonieme peer-reviewers voor hun opmerkingen en suggesties bij het uitwerken van deze tekst. De resterende tekortkomingen van dit hoofdstuk zijn enkel toe te schrijven aan de auteur.

HOOFDSTUK 3

DISCLAIMER – De studiemethode van de geschiedkundige is aangepast aan zowel de bestudeerde periode als het specifieke studieobject. Rekening houdend met de beperkte omvang van dit hoofdstuk, kan het hoofdstuk niet op alles ingaan.

- 1 Dit hoofdstuk focust hoofdzakelijk op de studiemethode van historici die de moderne tijd bestuderen (ca. 1800-2000) en verschilt van de studiemethoden van klassieke historici, mediëvisten, vroegmodernisten en contemporanisten.
- 2 Daarnaast legt het zich toe op de studiemethoden die worden gehanteerd in de subdisciplines van het historisch onderzoek. Geschiedkundigen die zich verdiepen in bijvoorbeeld de stadsgeschiedenis of gendergeschiedenis, zullen op hun specifieke studieobject aangepaste studiemethoden hanteren.

1. Studieobject

INLEIDING – Het studieobject van de geschiedschrijving is het verleden. Tussen geschiedkundigen bestaat er enige discussie over de wijze waarop men dat studieobject het best afbakent. We bespreken hieronder (i) hoe het studieobject door hen wordt afgebakend, (ii) sinds wanneer het wordt bestudeerd en (iii) de wijze waarop we thans historici opleiden om zelf geschiedkundig onderzoek te verrichten.

DEFINITIE – Vanuit etymologisch oogpunt heeft geschiedenis twee betekenissen die het zogenaamde ontologische onderscheid vormen. *Geschiede ist was geschehen ist*, is van Germaanse oorsprong en interpreteert het verleden als wat tot dan gebeurd is. In de Romaanse talen gaat de benaming van de geschiedenis terug op het Griekse *istoriè* of het Latijnse *historia*; hier wordt de geschiedenis als een verhaal gedefinieerd. Het verleden als verhaal is in dit opzicht iets dat kan veranderen en evolueren en waaraan mogelijk een nieuwe betekenis kan worden gegeven. Het ontologische verschil tussen de twee betekenissen is dat bij de Germaanse

GESCHIEDENIS

definiëring het verleden voltooid is, terwijl bij de Latijnse betekenisgeving het verleden levend gehouden wordt.¹¹⁷

Het definiëren van de geschiedenis is geen sinecure en is tot op vandaag nog altijd onderhevig aan debat.¹¹⁸ Klassiek wordt geschiedenis gedefinieerd als onderzoeken wat in het verleden in essentie is gebeurd. Deze definitie ontleen we aan Leopold von Ranke, de pionier van de wetenschappelijke omkadering van de geschiedschrijving.¹¹⁹ Verschillende auteurs hebben getracht om deze invulling te nuanceren.

- 1 Vooreerst wordt de vraag gesteld of werkelijk alles wat gebeurd is, tot de geschiedenis dient te behoren. Jacob Burckhardt betoogde bijvoorbeeld in de negentiende eeuw dat historici zich alleen moesten inlaten met datgene wat van algemeen belang is. Dat impliceert geschiedschrijving over belangrijke personen die een algemene maatschappelijke relevantie hebben.¹²⁰ Hoewel historici zich nog steeds verplicht voelen hun studieobject te beperken tot de belangrijkste zaken,¹²¹ wordt de erg beperkte *homogene* invulling die Jacob Burckhardt hieraan gaf, thans afgewezen. Hedendaagse historici geven de voorkeur aan een veel *heterogenere* invulling van datgene wat relevant is. Zo onderscheidde Lucien Febvre verschillende takken binnen geschiedenis,¹²² zoals de militaire geschiedenis, economische geschiedenis, sociale geschiedenis, politieke geschiedenis, theoretische geschiedenis, gendergeschiedenis, wetenschapsgeschiedenis, rechtsgeschiedenis en klimaatgeschiedenis. De lijst is eindeloos en het zwaartepunt van wat belangrijk is, varieert bij elke invalshoek en elke historicus. De keuze die in dergelijke gevallen gemaakt wordt door de historicus, is het onderwerp van de tweede nuance.
- 2 Die tweede nuance werd geformuleerd door Frank Ankersmit en Hayden White. Deze geschiedfilosofen nemen als startpunt voor hun kritiek

117 V. Soen, 2015, 10-11.

118 *Ibidem*, 10-11.

119 Het betreft de passage “*sagen wie es eigentlich gewesen [ist]*” uit Leopold von Rankes *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535*.

120 J. Burckhardt, 1956, 134-137.

121 L. von Mises, 2007/2, 286.

122 L. Febvre, 1971, 2.

HOOFDSTUK 3

een postmoderne invalshoek. Ze stellen zich de vraag of historici werkelijk bestuderen wat gebeurd is (geschiedenis) dan wel wat geschiedkundigen over de geschiedenis hebben beschreven (historiografie). White en Ankersmit willen het onderscheid tussen wat zich in het verleden voltrok en de geschreven neerslag hiervan sterker benadrukken.¹²³ Een historisch feit wordt, zo merken de auteurs op, immers slechts een deel van het studieobject, indien het door geschiedkundigen bestudeerd wordt.¹²⁴ De vraag werpt zich op of een historisch feit kan bestaan, zonder het onderwerp van een geschiedkundig onderzoek te zijn geweest.¹²⁵ Anders gesteld vraagt men zich af wat een historisch feit historisch maakt: iets dat inherent aan het feit is, dan wel de keuze van een historicus om het te bestuderen. In het geval dat een feit slechts historisch wordt doordat een historicus ervoor kiest het te bestuderen, dient men kritisch om te gaan met de geschiedenis en naast de studie van historische feiten ook onderzoek te voeren naar historici zelf.¹²⁶ Niet alle geschiedkundigen volgen die opvatting. Auteurs, zoals Joel Mokyr, verzetten zich tegen de opvatting dat een feit historisch wordt, louter omdat het door historici bestudeerd wordt.¹²⁷ Een belangrijke nuance hier is die van Richard Evans, in zijn *In Defense of History*, waar dit debat dieper in kaart wordt gebracht. Dergelijke auteurs zijn immers bevreesd dat de afbakening van de geschiedenis op die wijze herleid zal worden tot een louter subjectieve keuze door historici.

- 3 Elke vorm van subjectiviteit vermijden is evenwel niet wenselijk in de studie van menselijke fenomenen. De derde kritiek focust bijgevolg op een te nauwe invulling van de geschiedenis, die elke subjectiviteit probeert uit te bannen. Edward Hallett Carr bekritiseert de erg beschrijvende benadering uit Rankes definitie. Historici steunen volgens hem eveneens op een zekere inlevende verbeelding (*imaginative understanding*) om de motieven achter de daden van hun actoren te doorgronden.¹²⁸ Vanuit deze constructivistische visie beperkt de ge-

123 F. Ankersmit, 1981, 453-475.

124 K. Jenkins, 1995, 18.

125 *Ibidem*, 20-21. Visie van Frank Ankersmit.

126 E.H. Carr, 1961, 23.

127 Voor een discussie zie J. Mokyr, 2005, 196.

128 E.H. Carr probeerde bijvoorbeeld in zijn klassieke 'What is History'. (1961, 24.)

GESCHIEDENIS

schiedschrijving zich niet tot beschrijven wat gebeurd is, maar strekt ze zich ook uit tot het begrijpelijk maken van wat gebeurd is. Het gaat hier om het *Verstehen* van de historische sociale realiteit, wat in het debat van de sociale wetenschappen vaak tegenover het louter *Erklären* van de positivistische insteek geplaatst wordt.¹²⁹ Deze kritiek hoeft evenwel niet per se afbreuk te doen aan de definitie van Ranke, daar ze eveneens begrepen kan worden als een nuance over de studiemethode (een wijze waarop men kennis verwerft over het studieobject) die de afbakening van het studieobject niet noodzakelijk hoeft te wijzigen.

ONDERZOEK – De studie van de westerse geschiedenis gaat ver terug in de tijd. Het beginpunt dat men neemt voor de kritische geschiedschrijving, hangt af van de (i) gehanteerde definitie, (ii) kennis waarover men beschikt en (iii) een eigen oordeel.

- 1 Klassieke historici verwijzen vaak naar Herodotus als eerste bronnenkritische historicus.¹³⁰ Hij wordt doorgaans ‘de vader van de geschiedschrijving’ genoemd door de vernieuwende methode die hij hanteerde. Herodotus hechtte namelijk veel belang aan het onderzoeken van de bronnen die hij gebruikte en onderwierp ze aan een kritische reflectie.¹³¹
- 2 Als die definitie anders ingevuld wordt, kan men het kritische onderzoek makkelijk terugbrengen tot Babyloniërs uit de zevende eeuw voor Christus.¹³²

ONDERWIJS – Om het studieobject van de geschiedenis (namelijk wat gebeurd is) te benaderen, moeten haar bronnen geïnterpreteerd worden. Daarvoor steunt de geschiedkundige zowel op de eigen methodologie als aanleunende (sub)disciplines.

- 1 Door het toepassen van de *eigen methodologie* en de inzichten van aanleunende (sub)disciplines leren de geschiedkundigen op kritische wijze om te gaan met de bronnen van de geschiedenis, deze bronnen

¹²⁹ B. Meuleman & H. Roose, 2017, 57-58.

¹³⁰ B. van der Spek, 2008, 278.

¹³¹ V. Soen, 2015, 12.

¹³² L. Grabbe, 2001, 171-173.

HOOFDSTUK 3

te interpreteren op basis van andere bronnen alsook archeologische data, en zich te behoeden voor overgeneralisaties.

- 2 De *sociale wetenschappen*, zoals de economische wetenschap en de taalkunde, helpen hen te identificeren wat waarschijnlijke en wat onwaarschijnlijke causale relaties zijn.¹³³

AANLEUNENDE (SUB)DISCIPLINES – De aanleunende (sub)disciplines helpen de historicus om vast te stellen wat gebeurd is. Hieronder bespreekt de tekst vijf disciplines, namelijk de paleografie, historische heuristiek, de geschiedenis van de historiografie, de archeologie en de archivistiek.

- 1 *Paleografie* is het dateren en ontcijferen van (handgeschreven) bronnen. Paleografie houdt rekening met de eigenheid van een bepaalde periode waarin de bron tot stand kwam én de hand van de persoon die de bron schreef. Het gaat hier dus niet om een vertaling van de tekst maar om het reconstrueren van een vernieuwde, leesbare, weergave van de oorspronkelijke tekst.¹³⁴ Door de paleografie kan bijvoorbeeld een tekst uit de twaalfde eeuw in het gotisch schrift omgezet worden naar hedendaags schrift en zo leesbaar gemaakt worden voor de hedendaagse historicus.
- 2 *Historische heuristiek* is de zoektocht naar de meest efficiënte methode om historische bronnen op te sporen en is in feite inherent verbonden aan de discipline. Daarvoor kunnen historici verzamelwerken die bronnen volgens een thematische of chronologische ordening ophijsten, hanteren als startpunt voor hun onderzoek. In deze verkennende fase van het onderzoeksproces is het voor de historicus zaak om de meest representatieve bronnen te selecteren die voldoende informatie bevatten over de onderzochte periode. Voor de moderne en hedendaagse periode is veruit de belangrijkste heuristische publicatie in België *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*. In dit heuristisch werk worden een aantal algemene bibliografieën

¹³³ L. von Mises, 2007/1, 11-18.

¹³⁴ M. Boone, 2007, 78-79.

GESCHIEDENIS

vermeld.¹³⁵ Verder bestaan er meer specifieke bibliografieën, zoals het repertoire van Hendrik De Borger waarin alle kranten uit Antwerpen genoteerd staan.¹³⁶

- 3 *Geschiedenis van de historiografie* is het onderzoek naar de reeds bestaande geschiedkundige teksten over een gekozen historisch thema. Dat betekent dat men nagaat welke bronnen historici raadpleegden en hoe ze deze interpreterden om een bepaald historisch feit te bestuderen. Zo kan de historicus ook zicht krijgen op de verschillende onderzoekstradities en -stromingen die er over een bepaald onderwerp reeds bestaan en hoe hij zich daarin kan positioneren.
- 4 *Archeologie* geldt als een belangrijke subdiscipline voor het historisch onderzoek door haar zoektocht naar en ontsluiting van historische bronnen. De archeoloog bevoorraadt de historicus als het ware met bronnenmateriaal dat aan historisch onderzoek onderworpen kan worden.
- 5 *Archivistiek* is de discipline die zich toelegt op het verzamelen en bewaren van historische bronnen. De archivaris speelt een beslissende rol in de bewaring van bronnen aangezien hij moet waarborgen dat de stukken op de juiste wijze bewaard blijven zonder aan kwaliteitsverlies te lijden. Daarnaast is een andere belangrijke archivalische functie het onderscheid maken tussen bronnen die enerzijds niet relevant geacht worden voor bewaring, en dus worden vernietigd, en anderzijds bepaalde stukken wel waarde toe te dichten en die daarom bewaard moeten blijven. Voor een succesvol historisch onderzoek is het belangrijk dat de historicus voldoende kennis heeft van de archieven waarin hij aan de slag gaat en een goede band ontwikkelt met de archivaris in functie die hem kan helpen bij het zoekwerk naar de geschikte bronnen.¹³⁷

¹³⁵ P. Van den Eeckhout & G. Vanthemsche, 2017.

¹³⁶ H. De Borger, 1968.

¹³⁷ V. Soen, 2015, 210-215.

2. Bronnen

BRONNEN – Wat gebeurd is, tracht de geschiedkundige te achterhalen door overleveringen uit het verleden te bestuderen. Dit onderdeel bespreekt de bronnen die de geschiedkundige raadpleegt, de beperkingen die deze bronnen met zich meebrengen en de wijze waarop de toegang tot deze bronnen wordt ontsloten.

Historici distilleren hun analyses op feiten die ze uit *overleveringen* uit het verleden halen. Dit zijn veelal¹³⁸ – maar niet uitsluitend – documenten. Het betreft eerder “mondelijke of geschreven getuigenissen, die een eenvoudige of complexe gebeurtenis beschrijven, verhalen of van commentaar voorzien”.¹³⁹ Deze definitie is bewust ruim omdat in principe elke geschreven of gesproken bron uit het verleden kan dienen als bronmateriaal voor de historicus, zoals kronieken, handboeken, tellingen van bevolking, krantenartikelen, egodocumenten, brieven en interviews. Het is de taak van de historicus om een representatief bronnencorpus te verzamelen dat een antwoord kan bieden op de gestelde onderzoeksvraag. Hieronder wordt een kort overzicht gegeven van de aard en de verschillende soorten van historische bronnen, dat zich op de opdeling van Soen baseert.¹⁴⁰

- 1 *Geschreven bronnen* zijn een eerste vorm van overleveringen uit het verleden en vormen traditioneel de belangrijkste bouwsteen voor het historisch onderzoek. Bij de analyse van deze bronnenssoort helpt de hierboven aangehaalde hulpwetenschap paleografie bij het ontcijferen van de inhoud. Daarnaast moet de historicus ook steeds de historische kritiek (zie lager) correct toepassen op de stukken aangezien teksten vaak onderhevig zijn aan vergissingen en manipulaties. De geschreven bronnen worden opgedeeld in archivalische bronnen en verhalende bronnen.¹⁴¹

138 J. Acton, 2013, 17.

139 M. Boone, 2007, 1.

140 V. Soen, 2015.

141 *Ibidem*, 47-48.

GESCHIEDENIS

- a Archivalische bronnen zijn vervaardigd door een ambtspersoon vanuit professionele activiteiten. Voorbeelden zijn wetteksten, rekeningen en contracten.
 - b Verhalende of narratieve bronnen daarentegen zijn ontstaan vanuit de drijfveer van een auteur om een boodschap of verhaal over te brengen. Voorbeelden hier zijn romans, persoonlijke briefwisseling of reisverslagen.
- 2 *Mondelinge bronnen* kunnen gedefinieerd worden als: “iedere inlichtingsvorm die van mondelinge oorsprong is en die (tijdelijk) via mondelinge weg werd overgeleverd”.¹⁴² Het kan onder andere gaan om interviews, liederen en mondelinge overleveringen. Vaak werden deze vormen later op schrift gesteld, zoals de gebroeders Grimm de sprookjes die al eeuwenlang verteld werden besloten neer te schrijven. Een trend in het hedendaagse historische onderzoek is om deze bronnen digitaal te gaan bewaren. Doordat een historicus vandaag een interview met een overlevende van de Holocaust opneemt, genereert hij/zij zelf een mondelinge bron.
 - 3 *Visuele bronnen* zijn artefacten die door middel van hun beeldend karakter iets vertellen over het verleden. Het gaat hier onder meer over schilderijen, tekeningen en prenten. In de laatste twee eeuwen onderging de categorie van de visuele bronnen een enorme evolutie door de opkomst van de fotografie, film, televisie en later ook het internet. Het potentiële bronnencorpus vergrootte dan ook zienderogen, maar dit zorgde ook voor nieuwe uitdagingen zoals het omgaan met vervalste foto's of beelden.
 - 4 *Materiële bronnen* vormen de laatste categorie van de historische bronnen. Onder deze noemer vallen alle stoffelijke en materiële objecten die overgeleverd zijn vanuit het verleden. Vaak zijn zulke artefacten toevallig bewaard gebleven doordat ze resistent bleken tegen allerlei factoren, dit in tegenstelling tot visuele of geschreven bronnen die vaak doelbewust bewaard zijn gebleven. Materiële bronnen worden voor de

¹⁴² *Ibidem*, 51.

HOOFDSTUK 3

historicus vaak toegankelijk gemaakt door archeologische vondsten en onderzoek. Deze categorie kan door de onderzoeker gehanteerd worden bij de analyse van de levenscultuur van een bepaalde plaats of tijdsepisode.¹⁴³

Historici maken het onderscheid tussen primaire en secundaire bronnen.

- a De overleveringen vanuit het verleden vormen de *primaire bronnen*. Dit zijn de bouwstenen van historisch onderzoek.
- b Daarnaast baseren historici zich op de rijke historiografie van andere historici op zoek naar feiten en onderzoeksmethodes. Dit zijn de *secundaire bronnen*, maar om een duidelijker onderscheid te maken, worden ze ook vaak *werken* genoemd.¹⁴⁴

Wat nu een secundaire of een primaire bron is, is afhankelijk van de invalshoek van het onderzoek.

- a In een onderzoek naar de geschiedenis van Pruisen kan een historisch traktaat over de Pruisische geschiedenis door Leopold von Ranke als een secundaire bron gebruikt worden, een primaire bron zou hier de Pruisische grondwet uit 1850 kunnen zijn.
- b Daarentegen zou in een onderzoek naar de historistische geschiedschrijving uit de negentiende eeuw datzelfde traktaat van von Ranke kunnen gelden als een primaire bron, omdat het dan wordt gehanteerd als een bron om iets te weten te komen over de actuele tijd toen, en niet over de inhoud die iets zegt over de voorgaande geschiedenis van Pruisen.

TEKORTKOMINGEN – Niet alle overgeleverde bronnen zijn leesbaar of ontcijferbaar. Er zijn bijvoorbeeld nog steeds een aantal talen en manuscripten die *nog niet ontcijferd* zijn door historici, paleografen of computerwetenschappers, zoals het Lineair A (de taal van de Minoïsche beschaving op het eiland Kreta uit het tweede millennium voor Christus), het Hat-

¹⁴³ *Ibidem*, 47-52.

¹⁴⁴ W. Storey, 2009, 56-57.

tisch¹⁴⁵ (een Anatolische taal uit het zevende millennium voor Christus) of het Voynichmanuscript uit de vijftiende eeuw. Ondanks verschillende pogingen zijn academici er tot nu toe nog niet in geslaagd deze talen te ontcijferen.

De getuigenissen die aan ons overgeleverd worden door middel van bronnen, zijn vaak gekleurd of onvolledig. Ze kunnen daarom een *partieel beeld* geven van wat gebeurd is. De geschiedkundige tracht rekening te houden met de selectiviteit van de data en deze waar mogelijk te verhelpen.

- 1 Het is de taak van de historicus om kritisch met bronnen om te gaan en ze in feite te wantrouwen. Vooreerst dient de onderzoeker zijn bronnen te bevragen: Waarom is de bron ontstaan? Waarom is de bron bewaard? Is de bron ontsloten en raadpleegbaar? Hierna moet worden overgegaan op de eigenlijke bronnenkritiek.¹⁴⁶

Daartoe is er een onderscheid tussen de externe en interne kritiek. Bij de *externe of vormelijke kritiek* wordt de manier waarop de historische bron tot bij het heden terechtgekomen is onderzocht, zoals herpublicatie of mogelijke vervalsing van het originele stuk.¹⁴⁷ Bij *interne of inhoudelijke bronnenkritiek* wordt de inhoud van de bron kritisch benaderd, bijvoorbeeld een foute vertaling of een vergeten interpretatie van de bron. De externe kritiek gaat de interne bronnenkritiek steeds vooraf, aangezien gereconstrueerd moet worden waarom een bron net bewaard is gebleven tot op vandaag. Het gaat hier dus om het onderzoeken van de brede context van de bron.

- 2 Sommige bronnen kunnen we niet meer consulteren voor onderzoek omdat ze *beschadigd* of *onvolledig* zijn, of niet stelselmatig bewaard zijn gebleven. Dit heeft vaak te maken met de niet toereikende omstandigheden van bewaring of omdat ze opzettelijk werden vernietigd, zoals de vele Duitse ambtelijke documenten in 1945 toen de Sovjet-Unie Berlijn ging bezetten.

¹⁴⁵ Status quaestionis over Hattisch en Lineair A: P. Revesz, 2017, 306-335.

¹⁴⁶ V. Soen, 2015, 46.

¹⁴⁷ M. Boone, 2007, 101-125.

HOOFDSTUK 3

Daardoor zal het voor bepaalde episodes of onderwerpen moeilijk tot onmogelijk worden om door middel van geschiedkundig onderzoek vast te stellen wat gebeurd is omdat er niet voldoende bronnen voorhanden zijn. Het historisch onderzoek is echter ook een dynamische wetenschap en door het ontstaan van nieuwe methoden of de ontdekking van nieuwe bronnen kunnen voordien onderbelichte periodes of onderwerpen alsnog onderzocht worden, zoals hieronder in het derde puntje wordt toegelicht.

- 3 Een historicus tracht de informatie die vervat zat in die verloren bronnen, via andere bronnen, die wel bewaard zijn gebleven, alsnog te ontsluiten.
 - a Een voorbeeld vinden we in het historisch onderzoek naar de betrokkenheid van de Antwerpse politie bij de Jodenrazzia's die liepen van augustus tot september van het jaar 1942. Over wat zich daar voltrok, dus de betrokkenheid van de Antwerpse politie, liepen de meningen sterk uit elkaar. Wat ontbrak er aan informatie waardoor de discussie niet eerder beslecht was? Historicus Lieven Saerens vroeg zich af hoe die informatie kloof overkomen kon worden. Saerens ging verder op onderzoek dat was verricht op Brusselse en Nederlandse casussen. Hij onderzocht hoe de burgemeesters te werk gingen bij het opstellen van het zogenaamde *Jodenregister* in opdracht van de Duitsers en of zij hier al dan niet weerstand bij boden tegen de bezetter. Op deze wijze achterhaalde hij in 2000 dat de Antwerpse politie begin jaren veertig wel degelijk systematisch meewerkte aan deze Jodenrazzia's en volop participeerde in de opsporing en deportatie van Joden.¹⁴⁸
 - b Ook het daaropvolgende verdiepende onderzoek van historicus Herman Van Goethem geeft goed een inzage in het belang van de zoektocht naar alternatieve bronnen. Over de razzia's is weinig geschreven door de betrokken agenten. De bevoegde politiecommissaris, zo verhaalt Van Goethem, stelde bijvoorbeeld 'propere' verslagen op. Evenwel kan op basis van een analyse van het discours van de agenten,¹⁴⁹ die dezelfde

¹⁴⁸ L. Saerens, 2000, 501-503.

¹⁴⁹ Bijvoorbeeld hoe ze de gebeurtenissen versloegen, en welke specifieke taal ze hierbij hanteerden.

GESCHIEDENIS

nacht op pad waren, de bewuste nacht gereconstrueerd én de waarheid toch achterhaald worden.¹⁵⁰ Die aanvullende bronnen en analyse laten toe het propere verslag alsnog contextueel te interpreteren.

TOEGANKELIJKHEID – De toegankelijkheid van bronnen wordt mede bepaald door *technologie*.

- 1 De *digital humanities* zorgen ervoor dat primaire én secundaire bronnen eenvoudiger geconsulteerd en geanalyseerd kunnen worden. De introductie van computerwetenschappen zorgde volgens sommigen voor de grootste impact in de sociale wetenschappen gedurende de voorbije jaren.¹⁵¹ In vele archieven zijn vandaag grootschalige digitaliseringsacties aan de gang waarbij bijvoorbeeld het volledige archief van een bepaalde krant wordt gedigitaliseerd en toegankelijk wordt gemaakt voor de historicus om het digitaal te raadplegen. Bekende voorbeelden hiervan zijn de Belgische krantendatabank *Abraham* en de zeer uitgebreide Franse tegenhanger *Gallica*.
- 2 De verbeterde toegang tot bronnen heeft zowel *voor-* als *nadelen*. Zo vreesde Lord Acton dat historici zouden verdrinken in bronnenmateriaal, omdat op het einde van de negentiende eeuw steeds meer nationale archieven hun deuren openen.¹⁵² Umberto Eco daarentegen was optimistischer over de verbeterde toegang tot bronnen in zijn tijd. Hij loofde in 1963 het kopieerapparaat opdat historici sneller bronnen zouden kunnen consulteren.¹⁵³
- 3 Een voorbeeld helpt te verduidelijken hoe de digitalisering de toegang tot de bronnen voor een historicus vergemakkelijkt door de reeds beschikbare bronnen sneller en gericht te kunnen raadplegen [a] en meer bronnen binnen handbereik te hebben [b].
 - a De digitale databanken vereenvoudigen en versnellen het *opzoekwerk* in de reeds beschikbare archieven. Wanneer men over een voor de meeste

150 H. Van Goethem, 2009, 529-533.

151 J. Tyssens, 2017, 10.

152 J. Acton, 2013, 15.

153 U. Eco, 2001, 23.

HOOFDSTUK 3

lezers waarschijnlijk onbekend figuur zoals Gustave de Molinari de reeds aangehaalde krantendatabanken raadpleegt, kan men met een eenvoudige muisklik thans meer dan 10.000 bronnen terugvinden in meer dan 100 kranten.

- b Ook het aantal bronnen dat een historicus vanuit zijn thuisland kan *raadplegen*, wordt omvangrijker. Zo kunnen we voor onderzoek over dezelfde Gustave de Molinari thans via de archieven van de stad Besançon (Frankrijk) de correspondentie tussen Gustave de Molinari en Pierre-Joseph Proudhon terugvinden.¹⁵⁴

3. Methodologie

INLEIDING – De methodologie bepaalt de wijze waarop bronnen geselecteerd dienen te worden voor onderzoek en hoe de informatie uit die bronnen geïnterpreteerd wordt, om te bepalen wat gebeurd is.¹⁵⁵ Discussies over de gepaste wijze om met die bronnen om te gaan, zijn alomtegenwoordig in het geschiedkundig debat. Om dit te illustreren, worden hieronder een aantal belangrijke methodologische debatten besproken: (i) de contextuele versus universele en eeuwige geldigheid van wetmatigheden uit de sociale wetenschappen, (ii) de rol van individu en groep en (iii) het gebruik van hedendaagse termen.

SOCIALE WETENSCHAPPEN – Een eerste methodologisch debat handelt over de geldigheid van wetmatigheden – door de sociale wetenschappen vastgesteld – in de door de historicus bestudeerde samenleving. Dit betekent dat men zich de vraag stelt of wetmatigheden enkel voor een specifieke historische context gelden, dan wel universeel en eeuwig geldig zijn.

- 1 Indien men gelooft dat een bepaalde wetmatigheid *universeel en eeuwig geldend* is, die opgaat voor elke samenleving ongeacht de institutionele context, dan kan men deze wetmatigheid gebruiken om – wanneer de toepassingsvoorwaarden van die wetmatigheden voldaan zijn – causale relaties tussen historische fenomenen vast te stellen of uit te sluiten.

¹⁵⁴ Archives de la ville de Besançon, “Lettres PJ Proudhon”.

¹⁵⁵ V. Soen, 2015, 106.

GESCHIEDENIS

Een voorbeeld hiervan is de vraag of economische theorie over de werking van een markt ook toegepast kan worden om historische fenomenen te interpreteren. Die discussie werd eind negentiende eeuw in de Duitstalige academische wereld gevoerd en staat bekend als de *Methodenstreit*. Daarbij verdedigde de Oostenrijkse School dat de wetmatigheden die de economische wetenschap via een logische deductie vastlegde, universeel en eeuwig geldend waren.

- 2 Indien men daarentegen gelooft dat een bepaalde wetmatigheid gebonden is aan een *specifieke context* en dus niet zomaar in elke periode, cultuur of plaats kan worden toegepast, dan kan men haar niet zomaar toepassen. In dat geval moet men contextspecifieke wetmatigheden zoeken om historische fenomenen uit te leggen en kan elke samenleving haar eigen wetmatigheden kennen, die enkel gelden voor die specifieke periode en regio.

Deze stelling werd in de *Methodenstreit* verdedigd door de Historische School, die vooral populair was in de academische kringen in Duitsland. Deze zette zich af tegen de Angelsaksische theorieën van o.a. Adam Smith en David Ricardo. Deze Angelsaksische economen formuleerden, op basis van zowel logische deducties als een toetsing op hetgeen gekend was over samenlevingen in verschillende periodes en streken, enkele hypothesen. Deze hypothesen waren in feite economische wetmatigheden die ze een universele en eeuwige geldigheid toedichtten. In de plaats daarvan wilde de Historische School eerder werken aan de hand van inductieve generalisaties voor een specifieke periode. De daaruit gepuurde kennis en wetmatigheden zouden slechts geldig zijn in de specifieke periodes en samenlevingen waaruit men de wetmatigheid generaliseerde.

- 3 Beide stellingen kunnen ook *verzoend* worden, als men de toepassingsvoorwaarden van een wetmatigheid verfijnt. Dat betekent dat het hypothesen worden over universeel en eeuwig geldende wetmatigheden (i) waarvan de toepassingsvoorwaarden wel of niet vervuld zijn in een specifieke historische context, en (ii) waarbij de specifieke wijze waarop deze wetmatigheden zich veruitwendigen, door historische contextuele randvoorwaarden beïnvloed worden.

HOOFDSTUK 3

Een derde positie ten aanzien van de *Methodenstreit* werd populair in de twintigste eeuw. Ze werd voornamelijk verdedigd door de Freiburg School.¹⁵⁶ Zij onderscheidde een reeks ideaaltypes van economische samenwerkingsvormen en monetaire systemen waarvoor steeds eigen wetmatigheden golden. Ze lichtte daarbij toe hoe in een historische periode verschillende van deze samenwerkingsvormen en monetaire systemen vaak naast en door elkaar bestonden. Hiermee kon men rekening houden wanneer men trachtte causale relaties tussen historische feiten in die economie vast te leggen of te verwerpen. De eigenheid van een specifieke historische context en het abstracte van een universeel en eeuwig geldende wetmatigheid werd zo beide een plaats gegeven.

INDIVIDU EN GROEP – Een tweede methodologisch debat handelt over de rol van het individu en de groep in het begrijpen van historische fenomenen. De vraag is daarbij in welke mate de opeenvolging van historische feiten, evenals het handelen van de historische actoren, verklaard worden door (i) eigenschappen en relaties die eigen zijn aan het individu dat een handeling stelt, (ii) dan wel eigenschappen en relaties die eigen zijn aan de groep waartoe het handelend individu behoort.

- 1 Een eerste strekking, de methodologisch collectivistische school, legt de geschiedenis uit vanuit eigenschappen die eigen zijn aan een relatief homogene groep van personen. De handelingen van de personen in die groep worden dan voldoende bepaald door de groep waartoe ze behoren, om hen onderling inwisselbaar te maken. In dat geval kan de geschiedkundige historische gebeurtenissen verklaren door rekening te houden met de eigenschappen van een groep, zoals diens socio-economische status, ideologie, geschiedenis en cultuur.
- a Historici en theoretici zoals Immanuel Kant, Thomas Buckle, John Fiske, Emile Durkheim, de Duitse Historische School van Karl Lamprecht en de Franse Annales van Marc Bloch en Lucien Febvre¹⁵⁷ lieten allen het individu achterwege om op zoek te gaan naar een meer col-

¹⁵⁶ W. Eucken, 1992, 34-102.

¹⁵⁷ Noot: deze theoretici en historici hadden geen homogene manier om aan geschiedschrijving te doen; theoretisch is er veel verschil onderling. Zie: S. Loringa, 2012.

lectivistische opvatting van het verleden die voorbij het individu ligt. Volgens hen bestaat de geschiedenis uit homogene concepten zoals de maatschappij, armen en stedelingen.

De grote bijdrage van de Annales-school is onder meer om naar de geschiedenis te kijken en daarbij structuren met verschillende snelheden te onderscheiden die los van het individu of de grote personen in de geschiedenis bepalend zijn. Dit diende te gebeuren op een interdisciplinaire wijze door sociologische, economische en geografische methoden toe te passen op het verleden. Zo reconstrueerde Fernand Braudel het dagelijkse leven van de bevolking rond de Middellandse Zee door te onderzoeken hoe zij omging met haar omgeving en hoe dit historisch ingebed en gegroeid was. Hieruit besloot Braudel dat de tijd op verschillende snelheden verloopt en zo ook een verschillende impact heeft op de verschillende aspecten van de samenleving. De korte termijn of *courte durée* kenmerkte zich vooral door politieke gebeurtenissen, de middellange termijn door sociaal-economische veranderingen, en op de *longue durée* deden zich transformaties voor van de cultuur en de geografie. Niet zozeer het individu bepaalt volgens hen het verloop van de geschiedenis, maar verschillende structuren die de maatschappij in verschillend tempo impacteren.¹⁵⁸

- b Marxistische historici, zoals Eric Hobsbawm en George Rudé, vertrekken voor hun analyse vanuit de massa's.¹⁵⁹ In hun invloedrijke studies, zoals Hobsbawms *Primitive Rebels* en Rudés *The Crowd in History*, bekijken ze de massa als een homogene verzameling van armen die in opstand komen tegen de bezittende klasse. Een dergelijke benadering gaat uit van een antropomorfe klassenstrijd waar het geheel van machthebbers onrechtvaardig handelden ten aanzien van de noodlijdende lagere klassen. Rudé refereert in die context dan ook aan deze opstand als volksjustitie.¹⁶⁰

Deze materialistische visie op het verleden had lang een grote impact op links geïnspireerde historici en werd in de jaren 1960 door de *New*

¹⁵⁸ F. Braudel, 1949.

¹⁵⁹ G. Deneckere, 1996, 29-63.

¹⁶⁰ E. Hobsbawm, 1964, 19-53 en 215-217.

HOOFDSTUK 3

Left aangepast aan de tijdgeest, waarvan de werken van Eric Hobsbawm de meest noemenswaardige zijn. Vandaag hebben deze stromingen nog weinig prestige omwille van de deterministische aard. Toch zijn ze een duidelijk voorbeeld van de perceptie dat het inwisselbare individu de geschiedenis mee kan bepalen doordat het tot een bepaalde groep behoort.¹⁶¹

- 2 Een tweede strekking, de methodologisch individualistische school, legt de geschiedenis uit vanuit een heterogene groep van personen waarvan de persoonlijke eigenschappen mee bepaald hebben hoe de geschiedenis verliep. Personen zijn in die opvatting niet zomaar inwisselbaar en de geschiedenis had er dan ook anders uitgezien, mocht niet die specifieke persoon, maar iemand anders toen gehandeld hebben. In dat geval kan de historicus een historische gebeurtenis verklaren door rekening te houden met eigenschappen van de persoon, zoals diens levensgeschiedenis, karakter en persoonlijke relaties.

Een voorbeeld is de Biografische School, die in de jaren 1980 aan terrein won. Een wegbereider voor deze evolutie was de studie *L'illusion biographique*¹⁶² van Pierre Bourdieu. Daarin kreeg het individu meer plaats in het historisch debat. Enerzijds gebeurde dit dankzij de *microstoria* van Carlo Ginzburg – die er nog steeds van uitging dat het gedrag van individuen getekend was voor het gedrag van een sociale groep. Anderzijds verkondigde de biografische studie van Giovanni Levi dat historici oog moeten hebben voor de egoïstische kenmerken van individuen, wat te plaatsen valt binnen de deductieve publiekekeuzetheorie.¹⁶³

- 3 Een derde strekking tracht met beide verklaringsmethoden rekening te houden, en behelst de contextuele analyse die de meeste historici vandaag hanteren. De handelende persoon wordt dan ingebed in een groep met bepaalde eigenschappen en een eigen dynamiek, maar wordt er niet volledig door gedetermineerd. De persoon beschikt dan ook over eigen eigenschappen en relaties die kunnen afwijken van wat geldt voor zijn groep.

¹⁶¹ W. Matthews, 2013, 232-234.

¹⁶² P. Bourdieu, 1986, 69-72.

¹⁶³ S. Loringa, 2012, 89-90.

PROJECTIE – Het derde en laatste methodologisch debat dat we hier bespreken, handelt over de mate waarin men rekening mag houden met hedendaagse concepten om het verleden te begrijpen en uit te leggen. Het is belangrijk daarbij een onderscheid te maken tussen de twee wijzen waarop die hedendaagse concepten gebruikt kunnen worden. Deze afweging is ook belangrijk in het vermijden van anachronismen, waarbij historische concepten in een voor het concept vreemde periode worden gebruikt.

- 1 Indien die concepten ongekend zijn in de bestudeerde periode, mogen ze niet gebruikt worden als een *beweeegreden* voor een persoon of een *zelfbegrip* van de personen in die periode. Dan zou men zich immers verkeerdelijk de ideeën van de eigen tijd op het verleden terugprojecteren.

De nationale geschiedschrijving van België wordt daarom met de vinger gewezen omwille van teleologische opvattingen.¹⁶⁴ Zo beweerde Henri Pirenne, de peetvader van de Belgische geschiedschrijving, in zijn magnum opus *L'histoire de la Belgique* dat het middeleeuws geografisch gebied van België al de contouren bevatte van wat later het onafhankelijke België zou vormen. Latere mediëvisten weerlegden deze stelling en wezen erop dat het middeleeuws grondgebied België eerder bestond uit verschillende gebieden die onafhankelijk van elkaar handelden.¹⁶⁵

- 2 Indien die concepten ongekend zijn in de bestudeerde periode, mogen ze wel gebruikt worden om een boodschap in termen te communiceren die de hedendaagse lezer begrijpt. In dat geval zijn hedendaagse concepten slechts een instrument van de hand van de geschiedschrijver om de betekenis van wat gebeurd is makkelijker te communiceren aan zijn lezer (communicatietechniek) en niet als iets dat behoort tot wat gebeurd is (geschiedenis).

¹⁶⁴ M. Boone, 2006, 8.

¹⁶⁵ G. Warland, 2004, 49.

4. Meerwaarde

NATUURLIJKE EXPERIMENTEN – Zoals de exacte wetenschappen onderzoek voeren in laboratoria, kan de geschiedenis als een empirisch laboratorium voor de sociale wetenschappen fungeren. Historici kunnen in dat geval beschrijvingen van wat gebeurd is bezorgen aan onderzoekers uit andere wetenschappen als data voor verdere analyse. Op die data kunnen onder andere sociologen, economen, juristen, taalkundigen en psychologen dan vervolgens hun hypothesen aftoetsen. Die stelling wordt evenwel niet door alle wetenschappers uit die sociale wetenschappen onderschreven.

- 1 In het verleden was niet iedereen voor dit idee gewonnen.

Tot de jaren negentig van de vorige eeuw stonden sommige sociale wetenschappers afkerig ten aanzien van deze historische waarde. Zo meende socioloog Raymond Morrow dat de kennis van de geschiedenis niet significant blijkt te zijn voor de evaluatie van theorieën en daarom slechts marginaal bijdraagt tot het ontwikkelen van kennis.¹⁶⁶

- 2 Anderen zijn daarentegen lovend over de historische wetenschap, maar moedigen voorzichtigheid aan.

De Oostenrijkse econoom Ludwig von Mises loofde de bijdragen van historici aan de economische wetenschappen, maar wees hen erop om niet in de denkfouten te trappen van de beperkingen van de Historische School. Historici kunnen misschien wel feitelijke omstandigheden omschrijven, maar de handelingen die personen daarin stellen, hangen af van hun perceptie van die situatie.¹⁶⁷ Om de opeenvolging van feiten te interpreteren, is volgens hem een grondige kennis van de andere sociale wetenschappen vereist.¹⁶⁸

LEERERVARING – Naast de vraag of geschiedkunde een relevantie heeft voor de (sociale) wetenschap, woedt ook al sinds lang het debat of ze een

¹⁶⁶ R. Morrow & D. Brown, 1994, 67.

¹⁶⁷ L. von Mises, 2007/2, 287-288.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 292; T.S. Ashton, 1963, 55.

maatschappelijke waarde bezit. Dit volledige debat uiteenzetten zou te ver leiden, maar als afsluitende beschouwing is het waardevol om een van de centrale vraagstukken te behandelen, namelijk de vraag of het verleden een educatieve eigenschap bevat.

- 1 Als het antwoord op deze vraag positief is, zou de maatschappij lessen kunnen trekken uit de fouten en evoluties van het verleden. Zo zouden geschiedkundigen en het werk dat ze leveren, ten dienste staan van de ontwikkeling van de samenleving. Doorheen de geschiedenis vormde zich het topos *historia magistra vitae*, de geschiedenis als leermeester van de maatschappij. Dit idee was in het verleden sterk aanwezig, maar werd naargelang tijd en context steeds anders ingevuld. Zowel binnen de christelijke visie als in het verlichtingsdenken en het marxisme stond de geschiedenis centraal in de moralistische leer van deze levensbeschouwingen.¹⁶⁹
- 2 Toch dient het idee van de geschiedenis als leermeester sterk genuanceerd te worden; het verleden herhaalt zich namelijk nooit twee keer op dezelfde manier. Binnen de geschiedschrijving bestaat hierover een relatieve consensus en wordt het topos *historia magistra vitae* tegenwoordig aan een sterke nuance onderworpen. De kritiek baseert zich op verschillende argumenten waarom het verleden niet als richtsnoer voor het heden gebruikt kan worden. Zo bestaat het gevaar om te vervallen in presentisme, waarbij hedendaagse problemen gepresenteerd worden op een onvergelijkbaar verleden.
- a Bepaalde historici zijn hier radicaal in en zijn van mening dat er geen enkele analogie getrokken kan worden tussen het heden en het verleden, zoals onder meer Reinhart Koselleck. Jo Tollebeek en Tom Verschaffel betogen in hun *De vreugden van Houssaye* dat de *historische sensatie* centraal staat in de beleving van de historicus. Historici voeren hun onderzoek op zoek naar deze sensatie en vanuit een historische interesse, meer dan vanuit een maatschappelijk nut.¹⁷⁰

¹⁶⁹ V. Soen, 2015, 196.

¹⁷⁰ J. Tollebeek & T. Verschaffel, 1992, 20.

HOOFDSTUK 3

- b Daarentegen stelde Christophe Bouton een geschakeerde visie op het verleden voor waarin het lerende aspect van de geschiedenis een transformatie onderging naar de moderniteit. Bouton beargumenteerde dat het verleden in de moderniteit meer in zijn eigenheid bekeken wordt, maar wel nog steeds als een belangrijk aspect van de maatschappij. Dit staft hij onder meer door de herinneringscultuur aan te halen die sinds de jaren 1980 fel opkwam. Kijken naar het verleden wordt dan gezien als een *duty to remember*, zowel de negatieve als de positieve aspecten.¹⁷¹

Conclusie

In dit overzicht werden de basisbeginselen van de geschiedwetenschap summier uiteengezet. Uit de bespreking van deze beginselen bleek dat ze in veel gevallen niet absoluut zijn, en tot op vandaag voor discussie zorgen in het academische debat. Dit vormt uiteraard ook de sterkte van een menswetenschap zoals de geschiedwetenschap, en maakte de discipline tot hoe ze op heden vorm krijgt. Toch wordt in deze bijdrage een poging gedaan om de lezer een duidelijke methode aan te bieden die gehanteerd kan worden bij het uitvoeren van een historisch onderzoek. De verschillende visies hierop die aangereikt worden, vormen als het ware een palet aan invalshoeken en benaderingen die daarbij gehanteerd kunnen worden. Daarnaast werd ook steeds getracht om de inhoud te illustreren aan de hand van de nodige voorbeelden die de theorie concreet en tastbaar maken. Wat de geschiedwetenschap inhoudt en welke meerwaarde ze biedt in de maatschappij, zal steeds ter discussie staan en aan wisselende invloeden onderhevig zijn. Het bovenstaande stuk trachtte daaraan een bescheiden bijdrage te leveren door een beknopt overzicht van de discipline aan te reiken.

171 C. Bouton, 2019, 183-215.

Studienota's

Studieobject

- De geschiedschrijving bestudeert wat gebeurd is: het verleden.
- Homogene geschiedschrijving kijkt naar personen van wie het handelen universele relevantie heeft. Heterogene geschiedschrijving is meer divers.
- Een feit wordt slechts een historisch feit als een geschiedkundige de moeite doet er geschiedschrijving over te ontwikkelen.
- Wetenschappelijke geschiedschrijving streeft objectiviteit na.
- Historici worden daartoe onderricht in de eigen methodologie, hulpwetenschappen en sociale wetenschappen.
- Paleografie is de hulpwetenschap die oude manuscripten helpt dateren en ontcijferen.
- Historische heuristiek is de hulpwetenschap die helpt efficiënt te zoeken naar oude bronnen.
- Historiografie is het onderzoek naar de reeds bestaande geschiedkundige teksten over het gekozen historisch thema.
- Het beginpunt van de kritische geschiedschrijving hangt af van de gehanteerde definitie.
- Klassieke historici grijpen doorgaans terug naar de oudheid, met name Herodotus.

Bronnen

- De bronnen zijn overleveringen.
- De periode voor het verschijnen van de bronnen, duiden we aan met prehistorie.

- Sommige bronnen zijn niet ontcijferd.
- Mondelinge bronnen moeten gestaafd worden.
- Primaire bronnen zijn overleveringen.
- Bronnen kunnen een verstoord beeld geven van wat gebeurd is.
- Interne bronnenkritiek richt zich op de inhoud van de bron. Externe bronnenkritiek op de wijze waarop de bron verkregen is.
- Indien bronnen verloren of onbestaand zijn, kan men proberen de informatie via andere bewaarde bronnen te achterhalen.
- De *digital humanities* kunnen een hulpmiddel zijn om efficiënter bronnen te doorzoeken en te raadplegen.
- Men kan daardoor meer bronnen raadplegen maar er eveneens in verdrinken.

Methodologie

- De interpretatie van de bronnen geeft aanleiding tot discussie.
- Een eerste punt is de vraag of de theorie van de sociale wetenschappen wel van toepassing is op gebeurtenissen uit het verleden.
- Sommigen menen dat de wetmatigheden in principe universeel en eeuwig geldig zijn.
- Anderen menen dat wetmatigheden in principe contextgebonden zijn.
- Een tweede punt is de vraag welke rol individu en groep spelen in het verklaren van historische gebeurtenissen.

HOOFDSTUK 3

- Een collectivistische interpretatie legt vooral de nadruk op eigenschappen en relaties van groepen.
- Een individualistische interpretatie legt vooral de nadruk op eigenschappen en relaties van individuen.
- Een derde punt is de vraag in welke mate men hedendaagse concepten mag hanteren in de geschiedschrijving.
- Het is ongepast de concepten als beweegredenen of zelfbegrip voor het verleden te hanteren.
- Het is gepaster de concepten te hanteren om duidelijker met de lezer te communiceren.

Meerwaarde

- Andere sociale wetenschappen kunnen hun hypothesen over relaties tussen sociale fenomenen toetsen aan hetgeen volgens historici gebeurd is.
- Om verbanden tussen historische feiten te begrijpen, moet men evenwel – minstens impliciet – theorieën van andere sociale wetenschappen hanteren.
- Het idee van het verleden als leermeester dient genuanceerd te worden. De problemen van het heden kunnen niet zomaar gepresenteerd worden op een vreemd verleden en vice versa.
- Toch bestaat er ook de visie dat een verleden dat in zijn eigenheid bekeken wordt, waardevol kan zijn om de hedendaagse maatschappij vorm te geven.

Bibliografie

- Acton, John, *Inaugural Lecture on the Study of History (1895)*, Indianapolis, Liberty Fund, 2013 (1896).
- Ankersmit, Frank, "De chiasische verhouding tussen literatuur en geschiedenis", *Spektator*, 16, 1987, 91-106.
- Ankersmit, Frank, 'Een moderne verdediging van het historisme', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 3 (1981), 453-475.
- Archives de la ville de Besançon, "Lettres PJ Proudhon", laatst geconsulteerd op 4 april 2020, < <http://memoirevive.besancon.fr/ark:/48565/a011437213113bxQoXZ/1/1> >.
- Ashton, Thomas Southcliffe, "The Treatment of Capitalism by Historians", in Hayek, Friedrich August (red.), *Capitalism and the historians*, Chicago, University of Chicago Press, 1963.
- Bloch, Marc, *The Historian's Craft: Reflections on the Nature and Uses of History and the Techniques and Methods of Those Who Write It*, New York, Random House USA, 1962 (1942).
- Boone, Marc, "Henri Pirenne (1862-1935). Godfather van de Gentse historische school?", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 60, 2006, 3-19.
- Boone, Marc, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek*, Gent, Academia Press, 2007.
- Bourdieu, Pierre, "L'illusion biographique", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 62/63, 1986, 69-72.
- Bouton, Christophe, 'Learning from History: The Transformation of the Topos historia magistra vitae in Modernity', *Journal of the Philosophy of History*, 13 (2019), 183-215.
- Braudel, Fernand., *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Parijs, 1949.
- Burckhardt, Jacob, *Wereldhistorische beschouwingen*, Bussum, Moussault's Uitgeverij NV, 1956 (1870).
- Carr, Edward Hallett, *What is history*, Middlesex, Penguin Editors, 1961.
- de Boisguilbert, Pierre, "Advis au lecteur", in: Cassius, Dion, *Histoire de Dion Cassius de Nicée, abrégée par Xiphilin. Tome 1. Traduit de grec au français*, Parijs, Claude Barbin, 1674, geen paginanummers.
- De Borger, Hendrik, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers. Repertorium, 1794-1914*. Leuven-Parijs, 1968.
- Deneckere, Gita, "De plundering van de orangistische adel in april 1834. De komplottheorie voorbij", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwe Geschiedenis*, 26/3-4, 1996, 29-63.
- Eco, Umberto, *Het wonder van San Baudolino. Persoonlijke notities*, Amsterdam, Ooievaar, 2001.
- Eucken, Walter, *The Foundations of Economics*, Heidelberg, Springer-Verlag, 1992.
- Febvre, Lucien (vert. K. Folca), "History and psychology", in: Burke, Peter (red.), *A new kind of history from the writings of Febvre*, Londen, Routledge & Kegan Paul, 1971.
- Grabbe, Lester L. "Who Were the First Real Historians? On the Origins of Critical Historiography", in: Grabbe, Lester L. (red.), *Did Moses Speak Attic? Jewish Historiography and Scripture in the Hellenistic Period. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 317*, Sheffield, Sheffield Academia Press, 2001, 156-181.

HOOFDSTUK 3

- Habermas, Jürgen, “Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung”, *Die Zeit*, 11. Juli 1986.
- HLN, “Mysterieus manuscript toch niet ontcijferd: universiteit trekt verklaring in”, laatst geconsulteerd op 4 april 2020 < <https://www.hln.be/wetenschap-planeet/wetenschap/mysterieus-manuscript-toch-niet-ontcijferd-universiteit-trekt-verklaring-in~a2cb08b4/> >.
- Hobsbawn, Eric, *Primitive Rebels*, Manchester, Manchester University Press, 1959.
- Jenkins, Keith, *On ‘What is History?’ From Carr and Elton to Rorty and White*, Londen, Routledge/Taylor & Francis Group, 1995.
- Loringa, Sabrina, “The Role of the Individual in History. Biographical and Historical Writing in the Nineteenth and the Twentieth Century”, in Renders, Hans en de Haan Binne, *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*, Leiden, Brill, 2012, 75-93.
- Matthews, Wade, *The New Left, National Identity, and the Break-up of Britain*, Leiden, 2013.
- McCloskey, Deirdre, *Bourgeois Equality. How ideas, not capital or institutions, enriched the world*, Chicago, University of Chicago Press, 2016.
- Meuleman, Bart en Roose, Henk, *Methodologie van de sociale wetenschappen*, Gent, Academia Press, 2017.
- Mokyr, Joel, “Is there a theory of economic history?”, in: Dopfer, Kurt, *The Evolutionary Foundations of Economics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 195-218.
- Morrow, Raymond en Brown, David, *Critical theory and methodology*, Londen / Thousand Oakes, Sage Publications, 1994.
- Nardinelli, Clark en Meiners, Roger E., “Schmoller, the Methodenstreit, and the Development of Economic History”, *Journal of Institutional and Theoretical Economics/ Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 144/3, 1988, 543-551.
- Revesz, Peter, “Establishing the West-Ugic Language Family with Minoan, Hattic and Hungarian by a Decipherment of Linear A”, *WSEAS Transactions on Information Science and Applications*, 14, 2017, 306-335.
- Saerens, Lieven, *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking 1880-1944*, Tielt, 2000.
- Soen, Violet, *Inleiding tot het historisch onderzoek: praktijk, methode, discipline*, Leuven, 2015.
- Storey, William Kelleher, *Writing History. A Guide for Students. 3rd edition*, New York/Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Tollebeek, Jo en Verschaffel, Tom, *De vreugden van Houssaye*, Amsterdam, 1992.
- Tyssens, Jeffrey, “Introduction. Fraternity and Biography”, *Journal for Research into Freemasonry & Fraternalism*, 6/1, 2017, 5-20.
- van der Spek, Bert, “Berossus as a Babylonian chronicler and Greek historian”, in: Stol, Marten (red.) *Studies in ancient Near Eastern world view and society: presented to Marten Stol on the occasion of his 65th birthday, 10 November 2005, and his retirement from the Vrije Universiteit Amsterdam*, Amsterdam, CDL Press, 2008, 277-318.
- Van den Eeckhout, Patricia en Guy Vanthemsche, (red.) *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19^e-21^e eeuw. Derde herziene en uitgebreide uitgave*, Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2017.
- Van Goethem, Herman, “In de spiegel van politieverlagen. De Antwerpse Jodenrazzia van 15-16 augustus 1942”,

GESCHIEDENIS

- Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 175, 2009, 509-540.
- von Mises, Ludwig, *Human Action. A Treatise on Economics*, Indianapolis, Liberty Fund, 2007/1.
- von Mises, Ludwig, *Theory and history. An interpretation of social and economic evolution*, Auburn, the Ludwig von Mises Institute, 2007/2 (1957).
- Warland, Geneviève, "L'Histoire de l'Europe de Henri Pirenne : Genèse de l'œuvre et représentation en miroir de l'Allemagne et de la Belgique", *Textyles: Revue des lettres belges de langue française*, 24, 2004, 38-51.

THEOLOGIE

Het descriptivisme voorbij

*Marcel Sarot*¹⁷²

Van oudsher heeft de studie van de theologie een praktische focus, in die zin dat zij opleidt tot specifieke (kerkelijke) ambten. [Inleiding] Vóór het ontstaan van de universiteiten werd theologie uitsluitend bedreven door geestelijken, ter verdediging en uitleg van het eigen geloof. Binnen de universiteit kreeg de theologie een bredere functie, en is zij niet altijd gebonden aan specifieke geloofsovertuigingen. In de negentiende eeuw ontstond binnen de theologie de religiewetenschap, die zich in de twintigste eeuw tot een zelfstandige benadering emancipeerde. Theologie wordt meestal, en religiewetenschap soms, bedreven vanuit een verbondenheid met een specifieke religie. [1. Historisch overzicht] Het studieobject van de theologie is op de eerste plaats religie, op de tweede plaats God, en op de derde plaats het geheel van de werkelijkheid, bezien vanuit de relatie met God. [2. Studieobject] De bronnen van de theologie zijn openbaring, traditie, rede en waarneming. [3. Bronnen] De methoden van de theologie zijn literair, historisch, empirisch en systematisch. [4. Methoden] Voor zover de theologie literaire en historische methoden gebruikt, moet zij aan dezelfde standaarden voldoen en is zij net zo wetenschappelijk als de corresponderende geesteswetenschappen; voor zover zij empirische methoden gebruikt, moet zij aan dezelfde standaarden voldoen en is zij net zo wetenschappelijk als de corresponderende sociale wetenschappen. Dat ligt anders voor de systematische theologie, waarin het van oudsher ook over God zelf gaat. Soms beperken systematisch theologen zich tot

¹⁷² Prof. dr. Marcel Sarot (*1961) is sinds 2012 hoogleraar fundamentele theologie aan de School of Catholic Theology van Tilburg University. Van 2014 tot 2020 was hij decaan van deze instelling, wetenschappelijk directeur van de Nederlandse Onderzoekschool voor Theologie en Religie NOSTER en onderzoekshoogleraar wijsbegeerte en geschiedenis van religiewetenschap en theologie aan de Universiteit Utrecht. De auteur bedankt graag de redacteurs, de deelnemers aan het Ifese Symposium 2021 en de anonieme peerreviewers voor hun zinvolle constructieve opmerkingen, die geleid hebben tot verduidelijkingen en verbeteringen in deze bijdrage. De resterende tekortkomingen van dit hoofdstuk zijn enkel toe te schrijven aan de auteur.

HOOFDSTUK 4

het beschrijven van wat hun voorgangers over God hebben geschreven (descriptivisme). Dan bedrijven zij echter theologiegeschiedenis, geen systematische theologie. Andere systematisch theologen spreken over God op grond van een creatieve dialoog met gezaghebbende teksten. Een dergelijke dialoog heeft veel gemeen met de systematische wijsbegeerte. Net als deze is de systematische theologie niet strikt wetenschappelijk, maar wel voluit academisch. [5. Van tekst naar werkelijkheid]

Inleiding

PRAKTISCHE SCOPUS – Volgens Anton Houtepen gaat het in de medische faculteit om de bestrijding van ziekte, in de juridische faculteit om de bestrijding van onrecht, in de theologische faculteit om de bestrijding van bijgeloof.¹⁷³ Niet iedereen zal het met deze omschrijving eens zijn, maar zij geeft goed aan dat medicijnen, rechten en theologie geen *zuiver* academische studies zijn, maar ook een praktische focus hebben. Dit uit zich ook in het feit dat de theologiestudie, net zoals de rechtenstudie en de medicijnenstudie, toeleidt naar specifieke ambten. Men spreekt in dit verband wel van wetenschappelijke beroepsopleidingen. Voor sommigen is dit aanleiding om het academische gehalte van deze studies *in Frage* te stellen. Voor de theologie geldt dit nog sterker dan voor beide andere vakgebieden, omdat er minder overeenstemming is over wat onder bijgeloof valt dan over wat onder onrecht of ziekte valt. Tegelijk is het bij theologie als bij voetbal: bijna iedereen heeft er wel een mening over. Dit maakt theologie tot een van de meest interessante, uitdagende en omstreden vakgebieden aan de universiteit.

OPBOUW – In deze bijdrage gaat het om de methoden van de theologie. Na een overzicht van de wijze waarop de theologie zich heeft ontwikkeld en van de verschillende opvattingen van theologie die men op dit moment aan de academie aantreft [1], komen achtereenvolgens het studieobject [2], de bronnen [3] en de verschillende methoden van de theologie [4] aan de orde. Ten slotte worden twee prangende vragen besproken: (i) Hoe kan men op een methodisch zuivere wijze de stap maken van het bestuderen van teksten naar het verkrijgen van kennis

173 A. Houtepen, 1997, omslagtekst.

THEOLOGIE

over God? Deze eerste vraag bepaalt ook de titel van deze bijdrage: het gaat erom het descriptivisme – het beschrijven van wat anderen in het verleden over God hebben gezegd – voorbij te komen. (ii) En de tweede vraag is: Is theologie een wetenschap? [5]

DOELSTELLING – In deze bijdrage bespreken we de methodologie van de theologie. Zonder ons tot één specifieke subdiscipline te beperken, zullen we wel bijzondere aandacht geven aan één aspect van de theologie, namelijk haar omgang met teksten. Teksten spelen een rol binnen veel van de subdisciplines binnen de theologie: binnen de Bijbelwetenschappen, binnen de kerk- en religiegeschiedenis (en met name ook binnen de theologiegeschiedenis) en binnen de systematische theologie. Het interessante van theologische tekstinterpretatie is dat deze niet alleen beoogt de oorspronkelijke betekenis van teksten te reconstrueren, maar oude teksten (Bijbelteksten, belijdenisteksten en in de rooms-katholieke kerk teksten van het leergezag) ook uitlegt als richtinggevend voor hedendaagse praktijken.

Deze keuze voor een focus op tekstinterpretatie binnen de theologie betekent dat een aantal andere vraagstukken, die op zich niet minder interessant zijn, minder aandacht krijgen. Men denke hierbij aan de bestudering van de empirie – en daarmee ook aan de sociale wetenschappen meer in het algemeen –, aan de bestudering van de geschiedenis, en aan de verhouding tot de natuurwetenschappen. Hetzelfde geldt voor het handelingsgerichte karakter van de theologie; de bestudering van theologie is immers, net als die van medicijnen en rechten, specifiek gericht op bepaalde ambten en de daarbij behorende praktijken.

DISCLAIMER – De theologie bestaat uit een conglomeraat van subdisciplines, die literaire, historische, empirische en systematische methoden hanteren. Het is niet mogelijk hier op elk ervan in te gaan. Bovendien is niemand expert in al deze methoden. Dit geldt ook voor schrijver dezes, die een katholiek theoloog is met een specialisatie in de analytische godsdienstwijsbegeerte, en die leerstoelen heeft bekleed in de wijsbegeerte en geschiedenis van religiewetenschap en theologie en in de fundamentele theologie. Een systematicus, derhalve, voortkomend uit een specifieke school (de analytische). Dit hoofdstuk zal grotendeels handelen over

HOOFDSTUK 4

de rol van tekstinterpretatie in de theologie. Tekstinterpretatie speelt een rol in drie van de vier domeinen van de theologie: het literaire, het historische en het systematische. Daarmee speelt tekstinterpretatie een hoofdrol in de theologie. Er bestaat, zo zal blijken, zoiets als specifiek theologische tekstinterpretatie. Door de gekozen focus krijgen andere aspecten minder aandacht. Bovendien bepaalt het eigen perspectief van de auteur mede de wijze waarop tekstinterpretatie hier wordt belicht. De geïnteresseerde lezer wordt van harte aangemoedigd om, bijvoorbeeld via de in de literatuurverwijzingen genoemde literatuur, kennis te nemen van andere perspectieven.

1. Historisch overzicht

1.1. Geschiedenis van de theologie

THEOLOGIE – De term ‘Theologie’ (van het Griekse *theos*, d.i. God, en *logos*, d.i. woord, leer) is een voorchristelijke Griekse term, die men reeds bij Plato aantreft en die bij hem betrekking heeft op het onderzoek naar het eeuwige ideeënrijk. Sinds de twaalfde eeuw wordt deze term gebruikt als omvattend begrip voor alle vormen van wetenschappelijke reflectie op het christelijk geloof.¹⁷⁴

APOLOGETEN – Terugkijkend wordt meestal gesteld dat de theologie in het postapostolische tijdperk is begonnen met de verdediging van het christelijk geloof tegen kritiek van buitenstaanders. Het ging hier vooral om joodse kritiek, die theologisch van aard was, en om Romeinse kritiek, die meer sociaal en politiek van aard was. De christelijke geloofsverdedigers van de tweede en vroege derde eeuw gebruikten vooral wijsgerige en juridische argumenten en worden apologeten genoemd. Zij richtten zich veelal tot de Romeinse keizer.

KERKVADERS – Reeds in de tweede eeuw verschoof de aandacht van vroeg-christelijke theologen van heidenen naar kettters: medechristenen die er andere, en in de eigen ogen onjuiste, ideeën op na hielden. De bestrijding van kettters leidde als vanzelf ook positief tot de uitbouw van de christe-

¹⁷⁴ U. Köpf, 1974, 15-21.

THEOLOGIE

lijke leer. Deze leer werd vastgelegd op de zeven oecumenische concilies, waarvan het eerste begon in 327 en het laatste eindigde in 787. Deze concilies worden tot op de dag van vandaag beschouwd als normatief voor de theologie, en ook de kerkvaders genieten nog steeds veel aanzien. Men maakt meestal een onderscheid tussen de Griekse kerkvaders (onder wie Origenes, ca. 185–ca. 253, en Johannes Chrysostomos, ca. 345–407) en de Latijnse (onder wie Tertullianus, ca. 150–ca. 230, en Augustinus, ca. 354–430); ook de apologeten worden als kerkvaders gezien. De kerkvaders waren geestelijken, veelal bisschoppen, voor wie de verdediging van geloofswaarheden een van hun taken was.

MONASTIEKE THEOLOGIE – Vanaf de vierde eeuw ontwikkelde zich het kloosterleven. De monniken in de kloosters kopieerden niet alleen de geschriften van de kerkvaders, maar droegen ook zelf bij aan de theologie vanuit hun spirituele lezing (*lectio divina*) van de Bijbel en vanuit hun religieuze ervaring.

SCHOLASTIEKE THEOLOGIE – Uit de kathedralen en kloosterscholen kwam vervolgens een nieuw type theologie voort, dat met de oprichting van de eerste theologische faculteit aan de Universiteit van Parijs in 1252 ook aan de universiteit zijn intrede deed: de scholastieke theologie. In deze theologie stonden vragen centraal die opkwamen uit de vergelijking van diverse teksten uit Bijbel en traditie. Deze vragen (*quaestiones*) werden besproken in een gesprek van de hoogleraar (*magister*) en zijn studenten. De structuur van deze debatten is te herkennen in de scholastieke geschriften. Wanneer veel vragen in een logische volgorde een voor een werden besproken, ontstond een synthese van de theologie (*Summa Theologiae*). In de renaissance ging men ook in de theologie terug naar de bronnen. Deze beweging leidde tot de Reformatie. Zo ontstond een nieuwe variant van de scholastieke theologie: de gereformeerde scholastiek van de zeventiende en achttiende eeuw. Een voorlopig laatste opleving van de scholastiek vond plaats in de katholieke neoscholastiek van de negentiende en twintigste eeuw. Daarin werd echter meer de inhoud van grote scholastieke syntheses gerecipieerd en verbonden met de vragen van de Verlichting dan dat de *quaestio*-methode werd toegepast.

HOOFDSTUK 4

VOLKSTALIGE THEOLOGIE – Monastieke en scholastieke theologie werden bedreven in het Latijn. In recent onderzoek is er meer aandacht voor *vernacular theology*:¹⁷⁵ theologie in de volkstaal, veelal minder technisch dan de scholastieke theologie, en veelal bedreven door vrouwelijke mystici zoals Hildegard van Bingen (1098-1179), Mechthild van Magdeburg (1210-1282) en Hadewijch (dertiende–veertiende eeuw).

MODERNE THEOLOGIE – Parallel aan de scholastieke theologie ontwikkelden zich nieuwe vormen van theologie. Deze werden sterk beïnvloed door het historisch bewustzijn dat met de renaissance zijn intrede deed. Men accepteerde bijvoorbeeld niet langer de Vulgaat, de Latijnse Bijbelvertaling van Hiëronymus (ca. 347–420), maar ging terug naar de Hebreeuwse en Griekse grondteksten. Met Descartes (1596–1650) deed bovendien een andere kentheorie haar intrede, die nu wel funderingsdenken wordt genoemd. Volgens dit funderingsdenken vraagt kennis om ontwijfelbare gronden. Het beroep op Bijbel en traditie komt daarmee onder druk te staan, en die druk neemt toe tijdens de Verlichting met haar slogan *Sapere aude*: ‘Durf (zelf) te denken’. Ten slotte speelt ook de grote ontwikkeling van de natuurwetenschap een rol, die velen ertoe aanzet om te geloven dat alles natuurwetenschappelijk verklaarbaar is en dat er geen ruimte is voor God als bovennatuurlijke handelende persoon. Enerzijds leiden deze ontwikkelingen tot een fundamentalisme dat de Bijbel onfeilbaar verklaart en daarmee ontwijfelbare uitgangspunten heeft gevonden voor een direct Schriftberoep. Anderzijds voeren ze tot verschillende vormen van veel bescheidener, wetenschappelijk geïnformeerde theologie, die gebruikmaken van tekstkritiek en hermeneutiek (historisch geïnformeerde interpretatietheorie), bewust inspelen op ontwikkelingen in de wijsgerige kentheorie, en de dialoog met de natuurwetenschappen niet uit de weg gaan.

KONINGIN DER WETENSCHAPPEN – In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, werd theologie in de middeleeuwen niet de ‘koningin der wetenschappen’ genoemd. Dat doet pas Erasmus (ca. 1467–1536). De wetenschappelijke status van theologie was in de middeleeuwen al omstreden. Voor Thomas van Aquino (ca. 1225–1274) was theologie een wetenschap,

175 Zie B. McGinn, 1998. Vgl. ook G. Litz, 2005.

omdat zij voldeed aan de aristotelische definitie van theoretische wetenschap als een systeem van proposities afgeleid uit eerste beginselen, in dit geval de geloofsbelijdenis.¹⁷⁶ De gedachte dat de theologie de hoogste wetenschap was, kwam voort uit het feit dat zij zich met het immateriele en onveranderlijke bezighield. Anderen, zoals Willem van Ockham (1288–1347), zagen in de theologie geen wetenschap, omdat haar eerste beginselen betwijfeld konden worden. Een middenpositie werd ingenomen door Johannes Duns Scotus (1266–1308), Bonaventura (1221–1274) en anderen, die in theologie veeleer een praktische (op handelen gerichte) of morele (op het goede leven gerichte) wetenschap zagen. Deze discussie wordt weerspiegeld in de formulering die Erasmus gebruikte: niet *regina scientiarum* (koningin der wetenschappen) maar *regina disciplinarum* (koningin der vakgebieden). Er valt daarom veel voor te zeggen dat de marginalisering van de theologie aan veel hedendaagse universiteiten eerder een gevolg is van de marginalisering van de christelijke religie in de hedendaagse westerse samenleving dan van veranderde wetenschapsfilosofische inzichten.¹⁷⁷

1.2. Geschiedenis van de religiewetenschap

ONTSTAAN EN GESCHIEDENIS VAN RELIGIEWETENSCHAP – Binnen de theologie is er altijd ook aandacht geweest voor andere godsdiensten. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de studie van deze religies ondergebracht in een tweetal aparte disciplines: zendingswetenschap (protestantse term) of missiologie (katholieke term) enerzijds en vergelijkende godsdienstwetenschappen anderzijds. Waar de eerste was gericht op de bekering van aanhangers van andere religies, ging het bij de tweede om aandacht voor andere religies vanwege hun intrinsieke belang. Tegelijkertijd moet men constateren dat de eerste godsdienstwetenschappers veelal liberale predikanten waren, die de vergelijking van religies gebruikten om de superioriteit van het christendom te laten zien. Ook speelde het belang van het koloniaal bestuur bij de bestudering van andere religies een rol. In de twintigste eeuw ontwikkelden de godsdienstwetenschappen zich

¹⁷⁶ Over Aristoteles, zie A. Goudriaan, 2020, 5-8, en cf. E.W. Beth, 1966, 31-51. Over Thomas, zie ook A. Goudriaan, 13.

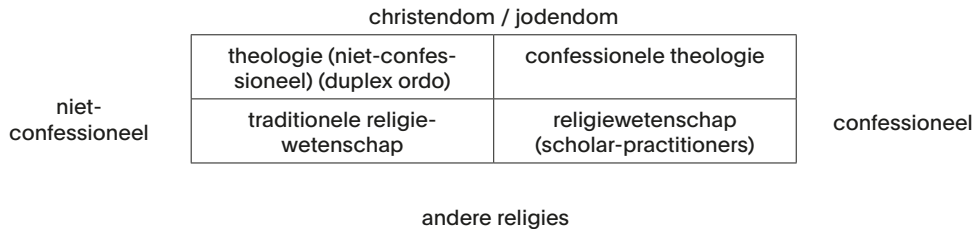
¹⁷⁷ Veel van de gegevens in deze alinea zijn ontleend aan G. van den Brink, 2019, 442-454.

HOOFDSTUK 4

tot een multidisciplinaire benadering van vooral andere godsdiensten dan het christendom; aanvankelijk voerden literaire en historische benaderingen de boventoon, later kwamen daar sociaalwetenschappelijke, vooral ook sociologische en antropologische, benaderingen bij. Toen vanaf de jaren tachtig vanwege afnemende studentenaantallen en toenemende vragen bij haar wetenschappelijkheid de theologie onder druk kwam te staan, presenteerden de godsdienstwetenschappen – inmiddels ook vaak als religiewetenschap aangeduid – zich als alternatief met een hogere wetenschappelijke status en een grotere mate van objectiviteit. Aan veel universiteiten werd religiewetenschap een zelfstandige studie. Zo ontstond de nevenschikking religiewetenschap en theologie in de namen van faculteiten en andere instellingen. Tegelijkertijd bleef religiewetenschap ook een vak binnen het theologisch curriculum.

1.3. De relatie tussen religiewetenschap en theologie

RELATIE TUSSEN RELIGIEWETENSCHAP EN THEOLOGIE – Zowel theologie als religiewetenschap zijn multidisciplinair en omvatten verschillende disciplinaire benaderingen: literaire, historische, empirische en systematische. Het volgende schema kan verhelderen hoe beide zich tot elkaar verhouden:

Afbeelding 1: De verschillende opvattingen van de verhouding tussen religiewetenschap en theologie

De meest gebruikelijke vorm van theologie vindt men rechtsboven, de meest gebruikelijke vorm van religiewetenschap linksonder.

- 1 *Confessionele theologie:* Rechtsboven vindt men de theologie die uitgaat van een bepaalde geloofstraditie en belijdenis (confessie): katholieke

THEOLOGIE

theologie, protestantse theologie, anglicaanse theologie. Zoals altijd bij theologie ligt de focus op de eigen, meestal christelijke, traditie. Deze theologie wordt bedreven vanuit een binnenperspectief, dit wil zeggen dat men de religie die men zelf aanhangt van binnenuit bestudeert. Antropologen spreken van een *emic* benadering. Benoemingen aan instellingen waar dit type van theologie wordt bedreven, staan vaak onder een of andere vorm van kerkelijke controle. Wanneer andere religies worden bestudeerd in dit type theologie, gebeurt dit onder het mom van omgevingskennis.

- 2 *Traditionele religiewetenschap*: Linksonder treft men de religiewetenschap die zich vanuit een zo neutraal of objectief mogelijke invalshoek bezighoudt met andere religies dan het christendom. In deze benadering worden religies bestudeerd als menselijk verschijnsel; over de eventuele waarheidsaanspraken van de betreffende religies doet de betreffende religiewetenschapper geen uitspraken. De juistheid van dergelijke waarheidsclaims wordt, tenzij die in principe empirisch vast te stellen is, gezien als vallend buiten het domein van de wetenschap. Daarom gaat men ervan uit dat de eigen levensbeschouwelijke overtuigingen van religiewetenschappers irrelevant zijn voor hun wetenschappelijk werk; zij werken vanuit een *etic* of buitenperspectief.
- 3 *Niet-confessionele theologie*: Linksboven treft men een atypische vorm van theologie: theologie die niet wordt bedreven vanuit een confessionele invalshoek, dat wil zeggen niet vanuit een belijdenis of vanuit een verbondenheid aan een specifieke religie. Deze vorm van theologie is in België niet institutioneel verankerd, in Nederland wel. Vanaf de invoering van de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 werden aanstaande predikanten van de grootste protestantse kerk van Nederland, de Nederlandse Hervormde (NH) Kerk, geacht eerst hun kandidaatsexamen theologie te behalen aan een rijksuniversiteit en daarna een twee jaar durende kerkelijke opleiding te volgen, die bij de universiteit was geplaatst maar een *status aparte* had. De kerkelijke hoogleraren werden door de NH Kerk benoemd. Hun theologiebeoefening valt in de categorie confessionele theologie. Het betrof dan met name de vakken Praktische Theologie, Dogmatiek en Christelijke Ethiek. De overige vakken werden in het kandidaatsprogramma door de staats-

HOOFDSTUK 4

hoogleraren verzorgd. De Kerk had geen invloed op hun benoeming, en qua methodologie was hun invalshoek godsdienstwetenschappelijk: gericht op neutraliteit en objectiviteit. Op deze wijze werd het onderwijs in Oude en Nieuwe Testament, Kerkgeschiedenis, Godsdienstwetenschappen en Godsdienstwijsbegeerte verzorgd. Later kwamen daar de Sociale Wetenschappen bij. Op dit moment bestaat een staatsopleiding theologie in Nederland alleen nog aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ook buiten Nederland zijn er echter opleidingen theologie die niet onder kerkelijk gezag vallen, en bovendien worden sommige vakken die binnen theologische faculteiten kunnen worden gedoceerd, soms ook buiten theologische faculteiten gedoceerd. Men kan daarbij denken aan godsdienstwijsbegeerte, godsdienstsociologie, literatuur van Oud-Israël, etc.

- 4 *Scholar-practitioners*: Rechtsonder treft men een atypische vorm van religiewetenschap aan. Het gaat hier om religiewetenschappers die een religie bestuderen vanuit hun betrokkenheid bij die religie. Soms betreft het religiewetenschappers die als agnosten of aanhangers van een andere religie begonnen, maar die in de loop van hun onderzoek zo onder de indruk zijn gekomen van de religie die zij bestuderen, dat zij zich tot die religie hebben bekeerd. Dat hoeft niet te resulteren in een andere benadering van hun vakgebied, maar in sommige gevallen zullen zij expliciet het buitenperspectief vervangen door een binnenperspectief. Andere religiewetenschappers zijn tot religiewetenschap gekomen vanuit hun eigen religieuze loyaliteit. Zij werken vanuit een binnenperspectief, waarbij ook wetenschapsfilosofische opvattingen volgens welke objectiviteit en neutraliteit onmogelijk zijn, een rol kunnen spelen. En ten slotte kennen ook westerse universiteiten inmiddels ambtsopleidingen voor niet-christelijke geestelijken, zoals een opleiding islamitische theologie. Ondanks deze benaming beschouwen de docenten zich meestal als religiewetenschappers en draaien zij meer in religiewetenschappelijke netwerken mee dan in theologische.
- 5 *Mengvormen van de benaderingen*: De grenzen tussen de vier kwadranten zijn niet altijd even scherp. Zo wordt aan confessionele theologische faculteiten binnen verschillende vakken wel de onderwerpskeuze bepaald door de eigen kerkelijke traditie, maar worden de methoden

THEOLOGIE

gebruikt die ook buiten de theologie algemeen gangbaar zijn. Concreet betekent dit dat bij kerkgeschiedenis aan een katholieke of protestantse theologische faculteit de focus zal liggen op de geschiedenis van de katholieke kerk, maar dat de gebruikte methoden de binnen de geschiedwetenschap algemeen gangbare zullen zijn. Katholieke kerkhistorici zullen bijvoorbeeld niet proberen Gods leiding in de geschiedenis aan te wijzen. Iets soortgelijks geldt voor de sociale wetenschappen binnen een theologische faculteit, en vaak ook voor de Bijbelwetenschappen. En waar in het verleden, toen religiewetenschap uitsluitend binnen theologische faculteiten werd gedoceerd, zij alleen de niet-christelijke godsdiensten bestudeerde, geven religiewetenschappers tegenwoordig in toenemende mate ook aandacht aan het christendom.

DEFINITIE VAN DE THEOLOGIE – Uit het overzicht van de wijze waarop theologie en religiewetenschap zich in de afgelopen eeuw ten opzichte van elkaar hebben ontwikkeld, is direct ook duidelijk dat een woordenboekdefinitie van theologie lastig te geven is. In een woordenboek wordt het bestaande gebruik van een woord beschreven. De vijftiende editie van de Van Dale bijvoorbeeld definieert theologie als ‘wetenschap over God, het goddelijke en de godsdienst(en) die steunt op gegevens van de openbaring’. Theologen die aan een rijksuniversiteit werken, zullen hiertegen inbrengen dat zij noch steunen op openbaring, noch God bestuderen, maar zich richten op (de christelijke) godsdienst *als menselijk verschijnsel*. Wie als onderscheidend kenmerk voor de theologie op zou willen voeren dat zij zich richt op het christendom, loopt aan tegen het feit dat ook religiewetenschappers het christendom bestuderen. Wie het binnenperspectief als onderscheidend voor theologie ziet, loopt aan tegen de niet-confessionele theologie. Maar als je geen van deze zaken noemt, kun je theologie überhaupt niet definiëren. De nu volgende definitie houdt met deze gegevens zo veel mogelijk rekening. Theologie is:

- 1 het conglomeraat van academische (sub)disciplines;
- 2 dat zich bezighoudt met de bestudering van de christelijke godsdienst;
- 3 waarbij soms een binnenperspectief, soms een buitenperspectief wordt ingenomen;

HOOFDSTUK 4

- 4 waarbij soms feitelijke claims worden gemaakt en soms normatieve;
- 5 en waarbij vanuit de christelijke godsdienst in principe over alles kan worden gesproken vanuit de relatie die alles heeft tot God.

TOELICHTING OP DE DEFINITIE – Elk van de genoemde aspecten vraagt om een korte toelichting.

- 1 Wij vatten theologie hier op zoals in de studie theologie. Dan gaat het om verschillende vakken die samen één studierichting vormen. Naast dit *brede theologiebegrip* bestaat er ook een *smaller theologiebegrip*, waarin onder theologie alleen de systematische theologie, of nog beperkter, de dogmatiek wordt verstaan.
- 2 Wij vatten theologie hier op als de studie van de *christelijke* godsdienst. Andere godsdiensten kunnen ook worden bestudeerd, maar dan ofwel *vanuit* het christendom (in de theologie van de godsdiensten en de misologie bijvoorbeeld), ofwel vanwege hun belang voor het christendom.
- 3 Sommige vakgebieden binnen de theologie (de sociale wetenschappen) worden altijd, andere (de kerkgeschiedenis) meestal, weer andere (de exegese van Oude en Nieuwe Testament) veelal, en enkele (dogmatiek, moraaltheologie) zelfs nooit vanuit een buitenperspectief bedreven. Sommige opleidingen hanteren *binnen- en buitenperspectief*, andere alleen het binnenperspectief. Wij zien hier geen reden in om sommige opleidingen het recht op het gebruik van de naam theologie te ontzeggen. Wel moet worden gezegd dat wie het binnenperspectief volledig schuwt, slechts een deel van de theologie aanbiedt.
- 4 Godsdienstsociologie en kerkgeschiedenis zijn vakken die feitelijke *waarheidsclaims* maken. Moraaltheologie en christelijke ethiek zijn *normatieve* vakken: zij gaan – net als seculiere ethiek overigens – over de vraag hoe te leven. Veel andere vakken hebben zowel feitelijke als normatieve aspecten. Een mooi voorbeeld is de fundamentele theologie: daarin gaat het over theologische methode (normatief) maar ook over de raakpunten tussen theologie en cultuur (literatuur, kunst, wetenschap). Dat laatste heeft op zijn minst een descriptief aspect.

THEOLOGIE

- 5 In theologie gaat het niet alleen over godsdienst, maar ook (tenminste wanneer vanuit een binnenperspectief wordt gewerkt) over *God*, en over wat de relatie tussen de wereld en God betekent voor de menselijke omgang met die wereld (die in de christelijke theologie dan meestal schepping wordt genoemd). In de sociale leer van de katholieke kerk wordt bijvoorbeeld ook nagedacht over politieke en economische rechtvaardigheid en over de klimaatcrisis en de menselijke omgang met het milieu.

METHODOLOGIE ALS CRISISWETENSCHAP – Zolang de beoefenaars van een wetenschappelijke discipline het eens zijn en die discipline aansprekende resultaten oplevert, zullen zij in het algemeen weinig aandacht geven aan methodologische vragen. Zodra dat niet langer het geval is, komt de methodologie in het centrum van de aandacht te staan. Dat is op dit moment bijvoorbeeld het geval in de psychologie, nadat bleek dat van een honderdtal onderzoeken die in 2008 in drie psychologische toptijdschriften werden gepubliceerd, minder dan de helft gerepliceerd kon worden.¹⁷⁸ Het was ook het geval in de theologie ten tijde van de Reformatie, toen het optreden van de reformator Maarten Luther (1483–1546) aanleiding was voor een kerkscheuring. Achter de inhoudelijke verschillen tussen Luther en zijn katholieke tegenstanders gingen methodologische meningsverschillen schuil. Luther leerde dat de Bijbel de enige bron voor theologische kennis was: *Sola Scriptura*. Het katholieke antwoord kwam van Melchior Cano (1509–1560), die tien verschillende bronnen onderscheidde: Schrift, Traditie, concilies, kerk, kerkvaders, de scholastieke theologen, de natuurlijke rede, filosofen, rechtsgeleerden en de geschiedenis.¹⁷⁹ Op dit moment is het niet anders: de grote belangstelling voor de methodologie van de theologie komt voort uit een crisisbewustzijn. De crisis waar het om gaat is een dubbele. Enerzijds is er binnen de theologie geen overeenstemming over de te hanteren methoden. Anderzijds bekritisieren buitenstaanders de theologie omdat zij onvoldoende wetenschappelijk zou zijn.¹⁸⁰

178 The Open Science Collaboration, 2015. Zie ook [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsectie 8.4] en [hoofdstuk 9 psychologie, sectie 3] in dit boek.

179 J. Wicks, 2009, 12–17. Vgl. H. Schoot, 2012, 173–207.

180 H. Philipse, 1996; D Wiebe, 1999, hfdst. 5.

HOOFDSTUK 4

INTERNE METHODESTRIJD – Wat de interne methodestrijd binnen de theologie betreft, zijn er onder meer de volgende strijdpunten.

- 1 *Binnen- en buitenperspectief*: Wanneer moet het binnenperspectief worden ingenomen, wanneer het buitenperspectief? In de Bijbelwetenschap (d.w.z. de discipline binnen de theologie die zich bezighoudt met de interpretatie van de Bijbel) bijvoorbeeld betekent het binnenperspectief dat men de boeken die tot de canon behoren (d.i. die opgenomen zijn in de Bijbel), een geprivilegieerde positie geeft ten aanzien van andere boeken: men kent meer gezag aan deze boeken toe en besteedt er meer aandacht aan. Men veronderstelt dat zij de hedendaagse mens nog altijd iets te zeggen hebben; sterker nog, dat God door deze boeken tot de mens spreekt en deze erachter kan komen wat God zegt.
- 2 *Waarheidsclaims*: Hiermee hangt de wijze samen waarop wordt omgegaan met de waarheidsclaims van de christelijke godsdienst. Als God tot mensen spreekt, moet God wel bestaan. Dat is een veronderstelling van christelijk geloof. Is deze waarheidsclaim voorwerp van onderzoek, of moet hij zelfs worden geaccepteerd?
- 3 *Wat is cultuurbepaald?* Als men het binnenperspectief accepteert en de waarheidsclaims van de christelijke religie bestudeert en zelfs aanvaardt, dan wordt de vraag welke christelijke opvattingen geopenbaard en daarom onopgeefbaar zijn, en welke behoren tot opvattingen die in het verleden in de cultuur breed gedeeld werden en daarom zonder verdere doordenking werden overgenomen, van groot belang. Hierbij gaat het goeddeels om hermeneutische vragen: vragen van tekstinterpretatie, en met name van interpretatie van de Bijbel en (voor katholieken) uitspraken van het leergezag. Tegenwoordig gaat het bijvoorbeeld om vragen rond de vrouw in het ambt en homoseksualiteit, maar ook rond de omgang met de schepping (ecologische vragen).
- 4 *Methodologisch naturalisme*: Op de achtergrond van dit alles speelt het methodologisch naturalisme, dat in de meeste niet-theologische disciplines zonder meer wordt geaccepteerd, een rol. Volgens het methodologische naturalisme mag men in wetenschappelijk onderzoek slechts natuurlijke verklaringen geven. Bovennatuurlijke verklaringen

zijn principieel uitgesloten; men kan bijvoorbeeld een ziekte niet verklaren door te zeggen dat deze een straf van God is. Dat zou functioneren als science stopper: het zou verder onderzoek naar de oorzaken en genezing van die ziekte ontmoedigen. Het methodologische naturalisme ontkent overigens niet dat God bestaat, ook niet dat God kan handelen. Het gaat er slechts om dat men Gods handelen niet als verklaring kan opvoeren in de wetenschap. Binnen de theologie leidt methodologisch naturalisme echter tot problemen. De methodologisch naturalist kan niet langer de vraag stellen of God Jezus uit de doden heeft opgewekt, laat staan dat deze vraag positief kan worden beantwoord.¹⁸¹

2. Studieobject

2.1. Religie

RELIGIE ALS STUDIEOBJECT – Er valt veel te zeggen voor de opvatting dat religie het studieobject van de theologie is. Boven werd duidelijk dat tot het conglomeraat van vakken die samen de theologie vormen, religiewetenschap, sociale wetenschappen zoals godsdienstpsychologie en -sociologie en de geschiedenis van kerk en religie behoren. Binnen deze disciplines wordt religie bestudeerd (en niet God, en ook niet het geheel van de werkelijkheid).

SYSTEMATISCHE THEOLOGIE – Voor we ingaan op religie als object van de systematische theologie, moeten we iets zeggen over de systematische theologie zelf. Ook niet-theologen zullen ten minste een eerste indruk hebben van wat onder literaire, historische en empirische methoden wordt verstaan; deze methoden treft men binnen de universiteit ook in de faculteiten of afdelingen letteren, geschiedenis, geesteswetenschappen en sociale wetenschappen. De termen systematische benadering en systematische theologie zullen echter niet bij iedereen een soortgelijk gevoel van herkenning oproepen. Laten we allereerst opmerken dat systematisch hier niet tegenover onsystematisch staat; onsystematisch denken hoort niet thuis in de wetenschap. ‘Systematisch’ in systematische theologie dient opgevat te worden als parallel aan systematisch in systematische filosofie.

¹⁸¹ Zie M. Sarot, 2006, hfdst. 1 en 6.

HOOFDSTUK 4

Vaak wordt onderscheiden tussen de geschiedenis van de filosofie, de praktische filosofie (ethiek, sociale en politieke filosofie, antropologie, cultuurfilosofie) en de systematische filosofie (kentheorie, metafysica, logica, taalfilosofie, godsdienstfilosofie).¹⁸² In de systematische wijsbegeerte gaat het enerzijds om alle vragen betreffende de werkelijkheid die niet door de wetenschappen kunnen worden beantwoord; vragen over lichaam en ziel, de aard van causaliteit, de vraag wat het betekent te zijn, enzovoort. Deze vragen naar de uiteindelijke aard van de werkelijkheid hebben in de systematische theologie een equivalent in de dogmatiek, waarin het gaat om God, de mensheid en de werkelijkheid waarin de mensheid leeft. In de systematische filosofie gaat het ook over de vraag wat kennis is en hoe men die kan verwerven (kentheorie) en de vraag hoe men zindelijk kan denken (logica). Die vragen komen in de systematische theologie ook aan de orde: de vraag naar het verwerven van religieuze kennis in de fundamentele theologie (en in de godsdienstwijsbegeerte, die zowel tot de theologie als tot de filosofie wordt gerekend)¹⁸³ en de vraag naar zindelijk denken over religie, eveneens in beide zojuist genoemde disciplines. Enerzijds gaat het in de systematische wijsbegeerte en theologie dus om een vorm van systeemdenken over de diepste aard van de werkelijkheid (metafysica, dogmatiek), anderzijds om normatief denken over de aard van kennis en de wijze van redeneren (kentheorie, logica, fundamentele theologie, godsdienstwijsbegeerte).¹⁸⁴ Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd dat de systematische benadering in de theologie aan buitenstaanders het best kan worden uitgelegd naar analogie van de filosofie. Dat theologen liever niet over wijsgerige benadering spreken, heeft te maken met het feit dat zij filosofie vaak opvatten als een seculiere rivaal van de theologie. Dit hoofdstuk over de methodologie van de theologie kan door een filosoof worden gelezen als een bijdrage aan de filosofie van de theologie (die weer kan worden gezien als deel

182 Over kentheorie (epistemologie), metafysica, logica en taalfilosofie: zie [hoofdstuk 6 filosofie, subsubsecties 1.2.1, 1.2.2, 1.2.4 en 1.3.1].

183 Hierbij zij opgemerkt dat fundamentele theologie en godsdienstfilosofie zich grotendeels met dezelfde vragen bezighouden, waarbij 'fundamentele theologie' de in katholieke kring gebruikelijke benaming is, 'godsdienstfilosofie' de in protestantse kring gangbare term. Bovendien wordt godsdienstwijsbegeerte ook buiten een confessionele context bedreven.

184 Voor de volledigheid zij hier vermeld dat tot de systematische theologie ook de moraaltheologie en de studie van spiritualiteit worden gerekend.

THEOLOGIE

van de godsdienstfilosofie), en door een theoloog als een bijdrage aan de fundamentele theologie.

RELIGIE ALS OBJECT VAN DE SYSTEMATISCHE BENADERING – Uit deze verduidelijking over de aard van de systematische vakken binnen de theologie blijkt dat ook de systematische vakken religie als object bestuderen. Dit geldt met name voor de fundamentele theologie en godsdienstfilosofie, die ook wel ‘wijsbegeerte van de religie’ wordt genoemd. Een van de vragen waarmee de fundamentele theologie zich bezighoudt, is de vraag wat dat eigenlijk is, een religie. Maar ook de dogmatiek houdt zich met religie bezig, alleen is de vraag dan een andere: Hoe moet men vanuit het christelijk geloof omgaan met de veelheid van religies?

2.2. God

GOD ALS STUDIEOBJECT VAN DE THEOLOGIE – Hierboven bleek dat religie een van de studieobjecten van de theologie is. Theologie gaat echter over meer dan religie alleen: zij gaat ook over God. De oude, maar nog steeds gebruikte, Nederlandse vertaling van ‘theologie’ is dan ook ‘godgeleerdheid’. Hierbij past wel een voorbehoud: voor zover theologie zich richt op religie als menselijk verschijnsel, bestudeert zij niet God maar de verschillende wijzen waarop geloof in God gestalte krijgt. Dan gaat het dus opnieuw over de studie van religie. Confessionele theologie gaat echter een stap verder, en stelt bij de bestudering van religie ook de waarheidsvraag aan de orde. Is wat gelovigen over God zeggen waar? Dat is een vraag die confessionele theologie niet uit de weg gaat. Het is haar op de eerste plaats te doen om een verantwoord spreken over God.¹⁸⁵ Een enkele maal komt de godsvraag aan de orde in verband met de sociale wetenschappen, bijvoorbeeld wanneer neuropsychologen aantonen dat religieuze ervaring verbonden is met bepaalde specifieke locaties in de hersenen, en hieruit de conclusie wordt getrokken dat die ervaringen betrouwbaar zijn.¹⁸⁶ De godsvraag kan ook in de literaire benadering aan de orde komen, namelijk wanneer men de Bijbel bestudeert met het vooropgezette oogmerk

¹⁸⁵ G. van den Brink, 2004, 199.

¹⁸⁶ M. Sarot, 2002/1, 39-47; R. van Woudenberg & M. Blaauw, 2002, 313-322; M. Sarot, 2002/2, 323-328; M. Sarot, 2002/3, 184-198.

HOOFDSTUK 4

kennis over God te verwerven. Dat is nog niet zo eenvoudig, want de Bijbel is een verzameling zeer verschillende geschriften, gedurende een klein millennium geschreven in drie verschillende talen. De genres van die geschriften zijn bovendien uiteenlopend: van verhaal naar poëzie en van wettekst naar profetie. Bijbelse theologie is de discipline die beoogt te helpen om op geordende wijze de vraag te stellen wat in al die diverse geschriften nu eigenlijk over God is geopenbaard. Dat gebeurt middels een soort tweedeorderreflectie op de exegese van de boeken van Oude en Nieuwe Testament. En aangezien God zich volgens het christelijk geloof ook openbaart in de geschiedenis, kan een soortgelijke vraag ook worden gesteld als metavraag bij de historische benadering. Maar eerst en vooral komt de godsvraag aan de orde in de systematische vakken, en dan met name in de dogmatiek. In die discipline proberen theologen hun geloof in God op verantwoorde wijze onder woorden te brengen, waarbij ook de vraag aan de orde komt wat dit geloof betekent voor de mensheid en de werkelijkheid waarin deze leeft. Onderdelen van de dogmatiek zijn bijvoorbeeld de christologie, waarin de vraag wordt gesteld naar de wijze waarop Jezus God is, de pneumatologie, waarin het gaat over de Heilige Geest, de soteriologie, over het heil van de mens, en de godsleer.

2.3. Het geheel van de werkelijkheid

HET GEHEEL VAN DE WERKELIJKHEID ALS STUDIEOBJECT VAN DE THEOLOGIE – Zelfs wanneer men God als studieobject van de theologie ziet, heeft men te rekenen met het feit dat God niet direct toegankelijk is. Om tot kennis van God te komen, dient men bronnen zoals menselijke ervaringen, de Bijbel en de geschiedenis te bestuderen. Volgens Thomas van Aquino bestudeert de theologie de hele werkelijkheid *sub ratione Dei*, onder het aspect van God. Want voor alles in de werkelijkheid geldt dat het ofwel God is, ofwel in relatie tot God staat. God is oorsprong en doel van alle dingen.¹⁸⁷

VAN GEVOLG NAAR OORZAAK – Dit betekent twee dingen. Enerzijds betekent het dat omdat God de Schepper van hemel en aarde is, uit kennis van hemel en aarde ook kennis over God afgeleid kan worden. Zo is er

187 T. van Aquino, *Summa Theologiae* Ia 1,7. Vgl. J.B. Webster, 2016, 1-10.

THEOLOGIE

uiteindelijk niets dat voor de theologie volstrekt onbelangrijk is. Theologie is ‘zo wijd als alle werkelijkheid’.¹⁸⁸ Alle wetenschap, alle kunst, alle levenservaring, en ook alle religie:¹⁸⁹ alles heeft mensen iets te zeggen over God. Hierbij moet wel worden gezegd dat de vraag hoe men precies van gevolg naar oorzaak komt, een zeer complexe is.¹⁹⁰ Het is al niet eenvoudig om precies te beschrijven hoe men uit de studie van de Bijbel conclusies kan trekken over God, en het is nagenoeg onmogelijk om een methode te formuleren voor het trekken van conclusies over God uit de studie van kwartsen en kristallen.

GOD HEEFT HET ZINBEPALEND PRIMAAT – Anderzijds betekent het ook dat de zin van alle dingen, situaties en gebeurtenissen (en daarmee de gezindheid die men ten opzichte daarvan moet aannemen) wordt bepaald door hun relatie tot God. In die zin heeft God het zinbepalend primaat.¹⁹¹ Net zoals religies vaak – maar dit geldt niet voor alle religies! – handelen over alle levensdomeinen, zo doet ook de theologie dit.

3. Bronnen

3.1. Inleiding

MELCHIOR CANO – Als het gaat over de bronnen van de theologie, komt in de katholieke theologie al snel de naam van Melchior Cano boven-drijven. Cano was een Spaanse dominicaan en scholastiek theoloog, die actief was op het Concilie van Trente (1545–1563). Zijn bekendste werk, *De locis theologicis* (Salamanca 1563), werd postuum gepubliceerd. Cano onderscheidde tien soorten bronnen van argumenten (*sedes argumentorum*), die hij vindplaatsen van theologie (*loci theologici*) noemde. Deze bronnen kan men gebruiken als uitgangspunt voor een theologisch betoog. Schematisch voorgesteld zijn deze tien bronnen de volgende:

188 Vgl. H. Berger, 1977.

189 M. Poorthuis, 2012, 47-73, i.h.b. 50.

190 E. Borgman, 2016, 5; zie ook E. Borgman, 2008.

191 Deze term ontleen we aan V. Brümmer, 1995, 142-144.

HOOFDSTUK 4

1 Bronnen eigen aan de theologie zijn

- i de Heilige Schrift,
- ii de apostolische tradities,
- iii de katholieke kerk,
- iv de concilies,
- v de Romeinse kerk (= de paus),
- vi de heiligen (= de kerkvaders) en
- vii de scholastieke theologen.

2 Bronnen van buiten de theologie zijn

- viii de natuurlijke rede,
- ix de filosofen en
- x de menselijke geschiedenis.

CANO'S ORIGINALITEIT – Terzijde zij hier opgemerkt dat Cano's werk, dat de afgelopen decennia ten onrechte enigszins in de vergetelheid is geraakt omdat het werd geassocieerd met de neoscholastiek, in zijn eigen tijd zeer vernieuwend was. Cano grijpt hier terug op de lange traditie van de *loci communes*, die van Aristoteles (384–322 v.C.) via Cicero (106–43 v.C.) in de oudheid over Petrus Lombardus (ca. 1096–1160) en Pierre Abélard (ca. 1079–1142) in de middeleeuwen via Rudolph Agricola (ca. 1443–1485), Erasmus en Philippus Melanchthon (1497–1560) in de renaissance naar Cano loopt. In de oudheid ging het om argumenten of stellingen die de redenaar paraat moest hebben, in de middeleeuwen om elkaar tegensprekende stellingen op grond waarvan men theologie kon bedrijven, en bij Melanchthon om veelal aan de Bijbel ontleende stellingen op grond waarvan hij de eerste lutherse dogmatiek construeerde. Vóór Cano waren de gemeenplaatsen (de letterlijke vertaling van *loci communes*) dus aan de lezer aangeboden teksten die als uitgangspunt voor theologisch denken dienden. Melanchthon, die in de traditie van Luthers *sola Scriptura* (de Schrift alleen) stond, versmalde in diens *Loci communes rerum theologicarum* (Wittenberg 1521) de bronnen van de theologie in feite tot één bron: de Bijbel. Cano gooide het over een andere boeg en onderscheidde een tiental bronnen, waarvan drie van buiten het christelijk geloof, en liet het bovendien aan de lezer over om zelf in die bronnen op zoek te gaan naar de relevante passages. Bij Cano is theologie niet langer

THEOLOGIE

het systematiseren van voorgegeven geloofswaarheden, maar het in dialoog brengen van de beste vertegenwoordigers van de christelijke traditie met de beste vertegenwoordigers van het hedendaagse denken. Zo schiep Cano een waarlijk universele (katholieke) ruimte voor de theologie.¹⁹² Hier zullen wij niet alle tien loci van Cano afzonderlijk behandelen, maar ze clusteren in vier groepen: openbaring, traditie, rede en waarneming.¹⁹³

3.2. Openbaring

OPENBARING – Van openbaring is sprake wanneer God zichzelf of Zijn (heils) wil doet kennen aan de mens. Christenen geloven dat dit gebeurt in de heilsgeschiedenis (bijvoorbeeld in de uittocht uit Egypte), in de Bijbel en meest van al in Jezus Christus. In Jezus is de openbaring afgesloten; Hij is ‘het definitieve Woord van de Vader’.¹⁹⁴ Tot Zijn wederkomst is geen nieuwe openbaring te verwachten.¹⁹⁵ Omdat het Nieuwe Testament lang niet alles bevat wat Jezus heeft gezegd en gedaan,¹⁹⁶ gaat men er in de katholieke traditie van uit dat ook in de apostolische overlevering, in aanvulling op het Nieuwe Testament, informatie over de openbaring in Jezus Christus te vinden is.¹⁹⁷ We geven één voorbeeld. In Handelingen 5:15-16 wordt verteld dat mensen werden genezen zelfs wanneer slechts de schaduw van Petrus op hen viel. Ireneüs van Lyon (ca. 140–ca. 202) voegt hier in zijn *Uitleg van de Apostolische Prediking* (hoofdstuk 71) aan toe dat ook wanneer Jezus voorbijging, zieken zo werden neergelegd dat Zijn schaduw op hen viel. En ook Jezus’ schaduw genas mensen! Zo gaat het hier over de eerste twee *loci* van Cano.

192 Over de traditie van de *loci communes*, zie Q. Breen, 1947, 197-209. Voor de interpretatie van Cano, zie A.E. Doskey, 2018; J. Gruber, 2016, 57-72.

193 In theologie die zich beperkt tot christelijk geloof als menselijk verschijnsel (niet-confessionele theologie), spelen openbaring en traditie geen rol *als bronnen*; wel kan worden bestudeerd welke opvattingen verschillende groepen christenen over openbaring en traditie hebben.

194 CKK 73.

195 CKK 66.

196 Joh. 21:25.

197 In het protestantisme wordt de openbaring beperkt tot de Bijbel.

HOOFDSTUK 4

3.3. Traditie

DE VERHOUDING VAN SCHRIFT EN TRADITIE – In de traditie vindt de ontvouwing van de openbaring plaats.¹⁹⁸ Over de verhouding tussen openbaring en traditie wordt in het christendom verschillend gedacht. In katholicisme en orthodoxie is de afgrenzing tussen openbaring en traditie minder scherp dan in het protestantisme en wordt meer belang aan de traditie gehecht. Wat die afgrenzing betreft wordt erop gewezen dat niet alleen de traditie berust op de Schrift, maar ook omgekeerd, en wel op twee manieren. Allereerst is het Nieuwe Testament zelf de neerslag van mondelinge overleveringen, en dus van traditie.¹⁹⁹ En vervolgens is in de loop van de traditie vastgesteld welke boeken wel en welke niet tot de Schrift behoren. Traditioneel wordt ervan uitgegaan dat de boeken van het Nieuwe Testament in de eerste eeuw werden geschreven, maar de canon van het Nieuwe Testament (lijst met boeken die erin horen) stond pas eind tweede eeuw grotendeels, eind vierde eeuw geheel en definitief vast.

DE ONTVOUWING VAN DE OPENBARING IN DE TRADITIE – Traditioneel wordt ervan uitgegaan dat de ontvouwing van de openbaring in de traditie op drie niveaus plaatsvindt: door het leergezag, door de theologen en door de gewone gelovigen.

- 1 *Het kerkelijk leergezag*: Wat het leergezag betreft accepteren de orthodoxie, het katholicisme en het protestantisme de zeven oecumenische concilies. Daarna lopen de opvattingen uiteen, maar accepteert elk van deze tradities toch een bepaalde vorm van leergezag. De katholieke kerk kent een voortgaande traditie van oecumenische concilies, waarbij Trente (1545–1563), Vaticanum I (1869–1870) en Vaticanum II (1962–1965) apart vermelding verdienen. In 1870 werd op Vaticanum I als dogma vastgelegd dat de paus onfeilbaar is wanneer deze *ex cathedra* uitspraken doet over geloof en zeden.
- 2 *De theologie*: Wat de theologen betreft: in de eerste eeuwen van de kerk waren alle theologen ook geestelijken; later heeft er een toenemende

¹⁹⁸ CKK 66.

¹⁹⁹ Luc. 1:1-4; 1 Kor. 15:3-5.

specialisatie plaatsgevonden waarin geestelijkheid en theologie niet langer een-op-een aan elkaar gebonden waren. Theologen kregen daarmee een eigen verantwoordelijkheid en Thomas van Aquino kende twee leerstoelen (*cathedrae*): die van de bisschop en die van de *magister* in de theologie.²⁰⁰ In de middeleeuwen werden leerveroordelingen²⁰¹ niet alleen uitgesproken door paus en bisschoppen, maar ook door universiteiten. Tegenwoordig berust in de katholieke kerk het leerambt bij paus en bisschoppen, onder erkenning van de eigen specifieke competentie van de theologie. “Theologie onderzoekt en articuleert het geloof van de Kerk, en het kerkelijke leergezag verkondigt dat geloof en interpreteert het naar waarheid.”²⁰²

- 3 *De sensus fidei*: Ten slotte noemen wij hier de ontvouwing van de openbaring door de gewone gelovigen, die beschikken over een eigen geloofsinstinct. Enerzijds is er de *sensus fidei fidelis* (de geloofszin van de individuele gelovige), anderzijds de *sensus fidei fidelium* (de geloofszin van alle gelovigen samen). Leergezag en theologie zijn niet los van deze *sensus fidei* verkrijgbaar; ook geestelijken en theologen zijn op de eerste plaats gelovigen. Maar ook afgezien daarvan worden zij geacht met de geloofszin van de gelovigen rekening te houden.²⁰³

In Cano's termen gaat het hier over de *loci* 3 tot en met 7: de katholieke kerk, de concilies, de Romeinse kerk (= de paus), de heiligen (= de kerkvaders) en de scholastieke theologen. De Internationale Theologische Commissie noemt de *sensus fidelium* apart als *locus* van de theologie.²⁰⁴ Cano noemt de liturgie niet, maar deze wordt wel vaak als bron van theologie gezien (en omgekeerd). Met een beetje goede wil zou men de liturgie kunnen zien als behorend tot de traditie.

200 T. van Aquino, *Quaestiones quodlibetales* III 4,1.

201 Een leerveroordeling is de veroordeling van een leerstuk dat als in strijd met de kerkelijke leer wordt beschouwd. Zo is bijvoorbeeld het adoptianisme, de leer dat Jezus door adoptie Gods Zoon is geworden, door de kerk veroordeeld.

202 ITC, 2012, 38.

203 ITC, 2014.

204 ITC, 2012, 35.

HOOFDSTUK 4

3.4. Rede

GELOOF EN REDE – De katholieke kerk heeft van oudsher geloofd dat geloof en rede uit een en dezelfde bron, namelijk God, afkomstig zijn, en dat wanneer men de rede goed gebruikt, deze nooit in strijd kan geraken met het geloof, en zelfs nog sterker, in de richting van het geloof zal leiden. In de woorden van paus Johannes Paulus II: “Geloof en rede zijn als de twee vleugels waarmee de menselijke geest opstijgt tot de beschouwing van de waarheid. Het verlangen om de waarheid, en uiteindelijk God zelf, te kennen, is door God in het mensenhart neergelegd.”²⁰⁵ Daarom heeft de katholieke kerk er ook altijd sterk aan gehecht dat theologen een degelijke filosofieopleiding kregen, en wordt binnen katholieke baccalaureaatsopleidingen theologie twee jaar aan filosofie besteed. Het bestaan van God is kenbaar met de natuurlijke rede, maar dat God een drie-eenheid is, kan men slechts uit de openbaring weten.²⁰⁶ In het protestantisme krijgt de rede, en zeker de filosofie, een minder belangrijke plaats. In Cano’s termen gaat het hier over de *loci* 8 en 9: de natuurlijke rede en de filosofie.

3.5. Waarneming

EMPIRISCHE WAARNEMING – Als laatste bron voor kennis van God moet hier de waarneming worden genoemd. Daarbij gaat het om twee vormen van waarneming: empirische waarneming en religieuze ervaring. Bij empirische waarneming gaat het zowel om waarneming in het dagelijks leven als om de gecontroleerde en herhaalbare experimenten zoals die plaatsvinden in de natuurwetenschappen. Het christendom ziet de door God geschapen wereld als een tweede openbaring van God: het boek der natuur naast de Bijbel.²⁰⁷ In sommige opzichten heeft de openbaring in de natuur een streepje voor op die in de Bijbel, omdat God zich in de Bijbel heeft aangepast aan wat mensen in een bepaald stadium van de cultuur konden begrijpen (accommodatie). Gods openbaring in de natuur is niet geaccommodeerd, maar doet de mens ook geen persoonlijke God

205 Fides et ratio: Encycliek over de verhouding van geloof en rede (1998), openingszinnen. Vgl. DH 2776, 2811 en 3017.

206 Vaticanum I, ‘Dei Filius’ 2, 4; cf. CCK 36, 237.

207 G. van den Brink, 2008.

kennen.²⁰⁸ Lezen in het boek der natuur kan dus gelden als het bestuderen van Gods openbaring. Het “leidt tot eerbied en bewondering voor de Schepper”.²⁰⁹ Veel natuurwetenschappelijk onderzoek is van oudsher dan ook juist door monniken en geestelijken gedaan, en tot op de dag van vandaag heeft bijvoorbeeld het Vaticaan een beroemd sterrenkundig observatorium in Castel Gandolfo.²¹⁰

RELIGIEUZE ERVARING – Hedendaagse opvattingen van religieuze ervaring zijn vaak sterk beïnvloed door het klassieke werk van William James, *The Varieties of Religious Experience* (1902). James focust op uitzonderlijke ervaringen van grote emotionele intensiteit en ziet religieuze ervaringen meer als gevoelstoestanden dan als waarnemingen. Hedendaags onderzoek van William Alston, Nicholas Wolterstorff en anderen ziet meer parallellen met waarnemingen dan met gevoelstoestanden; de titel van Alstons boek over religieuze ervaring is dan ook *Perceiving God*.²¹¹ Het is niet zo dat religieuze ervaring hiermee voor de theologie een eenvoudig hanteerbare bron is. Het probleem is dat religieuze ervaring niet kan worden geïjkt: de intersubjectieve overeenstemming is minder dan bij empirische waarneming, en religieuze ervaringen zijn niet met objectieve meetinstrumenten te controleren.²¹² Tegelijkertijd, ook al is religieuze ervaring in de theologie moeilijk te hanteren, toch is zij relevant: ook wat nu openbaring heet, gaat deels terug op religieuze ervaring.²¹³

CANO EN WAARNEMING – In Cano’s termen gaat het hier om de *loci* 8 en 10: natuurlijke rede en menselijke geschiedenis. Onder natuurlijke rede vallen ook de natuurwetenschappen. Denken en waarnemen zijn sowieso in de katholieke traditie sterk met elkaar verbonden, getuige Thomas’ axioma: “*Nihil est in intellectu quod non sit prius in sensu*” (“Niets bereikt het verstand voordat het eerst in de zintuigen was”).²¹⁴

208 Van de grote christelijke theologen heeft vooral Johannes Calvijn (1509–1564) veel nadruk gelegd op de accommodatieleer. Zie voor de geschiedenis van de accommodatieleer S.D. Benin, 1993.

209 P. Wesseling, 2006, 335-352 en 338.

210 Vgl. M. Sarot, 2006, 118-120.

211 W.P. Alston, 1991; N. Wolterstorff, 1995.

212 Zie M. Sarot, 2002/2.

213 Zie A. Dulles, 1969, *passim*. J. Wicks, 2009, 132-133, beklemtoont hoe ervaring een rol speelt in *alle loci*.

214 T. van Aquino, *De veritate*, q. 2 a. 3 arg. 19.

4. Studiemethode

4.1. Literair

LAGERE EN HOGERE KRITIEK – Teksten spelen een belangrijke rol in de theologie: de teksten van de Bijbel, de officiële teksten van synodes, concilies, etc., de geschriften van theologen door de eeuwen heen, liturgische teksten, enz. Waar het gaat om de Bijbel, wordt onderscheiden tussen kritische en hermeneutische methoden. Er zijn twee vormen van kritiek: lagere kritiek en hogere kritiek. Bij de lagere kritiek (tegenwoordig meestal tekstkritiek genoemd) gaat het om het onderzoek van de manuscripten, hun oorsprong, hun betrouwbaarheid en hun overlevering. Hierbij kan ook de tekstindeling van oude manuscripten een rol spelen (*delimitation criticism*). Bij de hogere kritiek (tegenwoordig meestal de historisch-kritische methode genoemd) gaat het om onderzoek naar de wijze waarop de tekst zoals die is overgeleverd, tot stand gekomen is. Hierbij worden vaak gedetailleerde hypothesen opgesteld over de mondelinge en schriftelijke bronnen die aan diverse Bijbelboeken ten grondslag liggen en over het redactieproces dat tot de uiteindelijke tekst heeft geleid (*Redaktionsgeschichte, Formgeschichte*). De genoemde methoden zijn *diachroon*: zij richten zich op ontwikkelingen van de teksten door de tijd heen. Daarnaast zijn er *synchrone* methoden, die zich richten op de uiteindelijke gestalte van de tekst en die proberen uit te leggen. Zo zijn er verschillende vormen van structuuranalyse, waaronder de logotechnische analyse (die speciaal let op getalsmatige aspecten). Bij al deze methoden worden in toenemende mate de instrumenten uit de *digital humanities* gebruikt.

HERMENEUTIEK – Met de zojuist genoemde methoden verkrijgt men veel inzicht in en informatie over de bestudeerde teksten, maar krijgt men geen antwoord op de vragen die uiteindelijk wellicht het belangrijkste zijn: Wat is de betekenis van deze tekst? Wat heeft deze tekst mensen vandaag te zeggen? Hier komt de hermeneutiek om de hoek kijken: de studie van de interpretatie van teksten.

Waar het gaat om de Bijbel, kan de vraag naar de betekenis op verschillende niveaus worden gesteld:

THEOLOGIE

- i Wat heeft de auteur in deze tekst willen zeggen?
- ii Hoe zullen de oorspronkelijke lezers deze tekst hebben begrepen?
- iii Welke betekenis krijgt deze tekst in het geheel van de canon van de Bijbel?
- iv Wat wil God hedendaagse mensen door deze tekst zeggen?

Deze laatste vraag kan uiteraard alleen in het kader van persoonlijk geloof of confessionele theologie worden gesteld. Voor alle vragen geldt dat het antwoord op methodologisch verantwoorde wijze moet worden verkregen.

INTERPRETATIE VAN TEKSTEN VAN HET LEERGEZAG – Waar het gaat om andere teksten dan die uit de Bijbel, zijn er verschillende mogelijkheden. Wanneer historici teksten interpreteren met het oog op kennis van de geschiedenis, doen zij dat niet anders dan historici buiten de theologie. Echte eigen benaderingen treft men vooral bij dogmatici die teksten van andere theologen (veelal uit het verre verleden) lezen, en bij het lezen van teksten van het leergezag. Op het eerste zullen we dieper ingaan in [5] en over het tweede willen wij hier kort iets zeggen vanuit katholiek theologisch perspectief. Teksten van het leergezag worden veelal geciteerd uit één bloemlezing die oorspronkelijk werd samengesteld door Heinrich Denzinger (1819–1883), waarnaar met de afkortingen Dz, DS (voor de door Adolf Schönmetzer [1910–1997] bewerkte edities, met een nieuwe nummering) en DH (voor de door Peter Hünemann [*1929] bewerkte edities) wordt verwezen. In de ruim anderhalve eeuw dat het boek in gebruik is, is het ongeveer vertienvoudigd in omvang. In de loop der jaren werden steeds betere tekstedities gebruikt. Tegelijk werden ook minder belangrijke teksten geschrapt. De inhoud van Denzinger weerspiegelt niet alleen de activiteit van het leergezag, maar ook de vragen die op een bepaald moment aan de orde zijn en de belangstelling van de hoofdredacteur. De afgedrukte teksten staan allemaal op een rijtje, als in een soort wetboek. Dat suggereert ten onrechte dat ze allemaal van hetzelfde gewicht zijn. Een encycliek heeft minder gewicht dan een dogmatische constitutie van een oecumenisch concilie. Dit betekent dat dit boek kritisch moet worden gebruikt, en dat men steeds moet teruggrijpen op de bronnen zelf. Dan wordt ook duidelijk dat veel woorden in de loop van de tijd van betekenis zijn veranderd. Bovendien zijn oude teksten nooit direct toepasbaar op de omstandigheden van latere lezers; de posities

HOOFDSTUK 4

die erin worden besproken, zijn niet contemporain aan deze lezers. Om precies te kunnen begrijpen wat in deze teksten wordt bedoeld, moet men altijd vragen: Wat is het front waartegen de schrijver zich richt?²¹⁵

4.2. Historisch

PERSPECTIVITEIT IN DE GESCHIEDWETENSCHAP – Waar het gaat om het gebruik van de historische methode, verwijzen we graag naar de geschiedwetenschap.²¹⁶ Op één fenomeen willen we in het bijzonder de klemtoon leggen: perspectiviteit. H.W. von der Dunk heeft laten zien dat geschiedwetenschap altijd gebonden is aan standplaats, tijd en wereldbeeld van de historicus.²¹⁷ Welke vragen de historicus stelt en welke feiten hij de moeite van het vermelden waard zal vinden, is op zijn minst deels afhankelijk van opvattingen van die historicus. Men ziet dat bijvoorbeeld bij de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog. Die wordt in Rusland heel anders beschreven dan in West-Europa. In Rusland heet deze de ‘Grote Vaderlandse Oorlog’ en gaat het primair om een bedreiging van het Russische vaderland vanuit het Westen. De oorlogsprestaties van de Russen en de slachtoffers aan Russische zijde krijgen de meeste aandacht; in West-Europa krijgen de oorlogsprestaties van Amerikanen, Britten en Canadezen meer aandacht, en als het om slachtoffers gaat, wordt op de allereerste plaats aan de Joden gedacht. In Rusland is ‘nazi’ haast synoniem met ‘vijand uit het Westen’; in het Westen zelf heeft deze term een veel specifiekere betekenis. En ook binnen het Westen zijn verschillen waar te nemen, zowel tussen landen (Nederlanders kijken anders naar de Tweede Wereldoorlog dan Belgen, Walen anders dan Vlamingen, en zij allen weer anders dan Duitsers) als tussen perioden. In de eerste jaren na de oorlog deelden historici mensen in in goed en fout, nu is er meer aandacht voor grijstinten. Naar dezelfde feiten kun je op heel veel verschillende manieren kijken.

PERSPECTIVITEIT IN DE KERKGESCHIEDENIS – Dit fenomeen doet zich ook voor bij kerkhistorici en, breder, bij historici die zich met religie bezig-

215 Vgl. DH, ‘Hinweise zum theologischen Gebrauch des »Denzinger«’, 11-12.

216 Zie [hoofdstuk 3 geschiedenis].

217 H.W. von der Dunk, 1994, 38-64 en 63-64.

houden.²¹⁸ Traditionele katholieke kerkhistorici hebben meestal vooral aandacht voor de geschiedenis van hun eigen kerk. Hierachter gaat een kerkvisie schuil waarin de katholieke kerk de ware kerk is, het lichaam van Christus; groeperingen die op welke wijze dan ook de kerk verlaten, horen daar niet meer bij, zoals de van een boom afgevallen takken niet langer bij die boom horen. Protestantse geschiedschrijving geeft vaak aandacht aan verschillende denominaties naast elkaar. Hier zit een kerkvisie achter waarbinnen Christus een heilsboodschap heeft gebracht die op verschillende wijzen is opgenomen en uitgewerkt door kerken die alle verdienen beschouwd te worden als verspreide elementen van de totale (onzichtbare) kerk. In een oecumenische geschiedschrijving zal men ook aan verschillende kerken aandacht geven, maar dan vooral vanuit het perspectief van de beoogde – en deels gerealiseerde – eenwording. En wanneer men de kerkgeschiedenis verlaat en een religiegeschiedenis schrijft, verschuift het perspectief opnieuw.²¹⁹ Zo is het belangrijk dat men zich realiseert dat, ook al dient alle geschiedschrijving recht te doen aan het verleden, het perspectief van de historicus diepgaande invloed heeft op de wijze waarop dit wordt beschreven.

4.3. Empirisch

SOCIAALWETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK – Voor zover in de theologie empirisch onderzoek wordt gedaan, gebeurt dat niet met de methoden van de natuurwetenschappen, maar met de methoden van de sociale wetenschappen. Het belangrijkste onderscheid hierbij is dat tussen kwalitatieve en kwantitatieve methoden.²²⁰ Van oudsher beperken empirici binnen de theologie zich tot kwalitatieve methoden, maar sinds de jaren tachtig is er ook steeds meer aandacht voor kwantitatieve methoden. Methodologisch is er geen verschil tussen sociale wetenschappen zoals die worden bedreven binnen een theologische context, en sociale wetenschappen zoals die daarbuiten worden bedreven. Voor deze aspecten verwijzen we daarom naar de empirische bijdragen in dit boek.

218 Het nu volgende is gebaseerd op R. Aubert, 1963, v-xxv, xv. Vgl. G. van den Brink, 2004, 130-189; M. Sarot, 2006, 147-149.

219 Zie J. van Eijnatten & F. van Lieburg, 2006.

220 Zie [hoofdstuk 7 kwalitatief onderzoek] en [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, sectie 1].

HOOFDSTUK 4

4.4. Systematisch

DE EIGEN AARD VAN DE SYSTEMATISCHE THEOLOGIE – Voor zover zij literaire, historische en empirische benaderingen toepassen, kunnen theologische disciplines aansluiten bij wetenschappelijke benaderingen die men ook buiten de theologische faculteit aantreft. Voor de systematische theologie ligt dit anders. Hier, zo bleek hierboven, gaat het om God, mens en de werkelijkheid waarin deze leeft, en de relatie tussen die drie. Het feit dat hier direct over God gesproken wordt, en niet alleen over geloof in God, maakt dat de systematische theologie meer dan de andere disciplines binnen de theologie een eigen karakter heeft dat verschilt van disciplines buiten de theologie. Dit heeft allereerst iets te maken met de aard van religieuze taal en in het bijzonder *God-talk*.

WETENSCHAP EN PRECIËS TAALGEBRUIK – Mensen gebruiken taal in verschillende contexten en de betekenis van wat zij zeggen is medeafhankelijk van de context waarin zij spreken. Hetzelfde woord kan in verschillende contexten verschillende betekenissen hebben; ‘rechters’ bijvoorbeeld zijn in de hedendaagse westerse maatschappij juridische ambtsdragers, terwijl het in het Israël van voor de koningstijd een soort volksleiders waren. Ook gebruikt men begrippen die thuis zijn in de ene context, in de andere soms analoog of metaforisch, bijvoorbeeld wanneer men zegt dat iemand dapper als een leeuw is of wanneer men spreekt over de ‘voet’ van een berg. Naarmate het metaforische gehalte van een tekst hoger is, is deze minder precies. Wetenschap streeft precisie en controleerbaarheid na. Daarom proberen wetenschappers in het algemeen om niet te veel metaforen te gebruiken. Toch worden zelfs in de exacte wetenschappen metaforen gebruikt, bijvoorbeeld wanneer men over licht spreekt in termen van deeltjes of golven.

RELIGIEUZE TAAL – Religieuze taal verschilt niet zoveel van andere taal. Veel van de woorden die mensen gebruiken, zijn afkomstig uit andere contexten, en ook hier vinden contextbepaalde betekenisverschuivingen plaats. Wanneer men zegt dat Jezus Zijn leven heeft gegeven om mensen te redden, dan is daar geen woord Latijn bij en begrijpt iedereen op het eerste gehoor wat wordt bedoeld. Bij nadere beschouwing blijkt er toch wel een betekenisverschuiving te zijn, want het verband tussen de

dood van Jezus en de redding die Hij bracht is duidelijk anders dan bij bijvoorbeeld een intensivere verpleger die vervolgens zelf overlijdt aan COVID-19. De ‘redding’ die Jezus brengt begint voor gelovigen weliswaar hier op aarde, maar is voor een neutrale waarnemer niet zichtbaar. En voor zover die redding betrekking heeft op mensen die na Jezus’ kruisdood zouden worden geboren of op het hiernamaals van Zijn tijdgenoten, gaat het zelfs om een principieel onzichtbare redding.

GOD-TALK²²¹ – Het is dit punt dat de betekenis van religieuze taal omstrengd maakt: ook wanneer religieuze taal zakelijk en feitelijk van aard lijkt, verwijst zij vaak naar andere werkelijkheden dan de empirisch waarneembare werkelijkheid, bijvoorbeeld naar het leven na de dood of naar een God die onlichamelijk en transcendent is. In dat laatste geval spreekt men van *God-talk*, en bij *God-talk* doet dit probleem zich het meest pregnant voor. Immers, de meeste woorden die mensen gebruiken, zijn gemunt om te spreken over de empirisch waarneembare werkelijkheid. Wanneer zij die taal vervolgens gaan gebruiken om te spreken over een andere, transcendente werkelijkheid, valt er veel voor te zeggen dat alle woorden die zij gebruiken van betekenis veranderen. Een paar voorbeelden kunnen dit illustreren. Op het eerste gezicht bedoelt men wanneer men zegt dat God bestaat, hetzelfde als wanneer men zegt dat iemand anders bestaat. Toch is dat problematisch, want anderen kun je aanwijzen, horen, zien, ruiken – en God niet. Wat bedoelt men dan met een ‘bestaan’ dat betrekking heeft op een domein buiten de empirie? Op het eerste gezicht bedoelt men wanneer men zegt dat God macht heeft, hetzelfde als wanneer men zegt dat iemand anders macht heeft. Hooguit heeft God meer macht; daarom noemt men God *almachtig*. Maar vervolgens rijst de vraag: is dat wel een coherent begrip? Immers, mensen hebben macht over iets buiten zichzelf, over iets dat zij niet helemaal beheersen, maar dat weerstand kan bieden, zelfs als die weerstand klein is. Als iets helemaal geen weerstand kan bieden en volledig van een mens afhankelijk is, dan rijst de vraag: is dat nog wel iets buiten deze mens? Het is immers meer afhankelijk van deze mens

²²¹ *God-talk* is een aanduiding van uitspraken over God; dat kunnen naïef-gelovige uitspraken zijn, maar ook theologische en metafysische uitspraken. *God-talk* is dus niet gelijk te stellen met metafysica, hoewel er een overlap tussen beide is. Metafysica is een specifieke wijsgerige discipline, waarin het niet uitsluitend over God gaat, maar ook over de vraag wat ‘zijn’ eigenlijk is, over de onsterfelijkheid van de ziel en over de vrijheid van de wil.

HOOFDSTUK 4

dan zijn eigen lichaam! De vraag is dus: kan men wel coherent denken dat iemand *alle* macht heeft over datgene wat *buiten* hem is? Een laatste voorbeeld: God heeft de mens lief. Maar wie liefheeft, wordt kwetsbaar, en lijdt bijvoorbeeld wanneer de geliefde lijdt. Maakt Gods liefde God kwetsbaar? Velen zouden zeggen van niet! Hier gaat het ons er niet om het probleem van *God-talk* op te lossen; het gaat ons er slechts om te laten zien wat het probleem is: bij bepaalde soorten religieuze taal, en in het bijzonder bij *God-talk*, zijn de betekenisverschuivingen die plaatsvinden ten opzichte van gewone taal, groter dan in veel andere contexten. Dit is geen onoplosbaar probleem: in de praktijk is het mogelijk om zinvol over God te spreken. Maar wie dit aan de academie wil doen, zal ook in staat moeten zijn om uit te leggen op welke wijze de gebruikte termen betekenis hebben en wat die betekenis dan is. Dat betekent dat ook in de theologie zo letterlijk mogelijk zal moeten worden gesproken, en poëtisch taalgebruik met veel metaforen zo veel mogelijk dient te worden vermeden.

NATUURLIJKE THEOLOGIE – Een eerste vorm van systematische theologie, de natuurlijke theologie, bouwt verder op empirisch onderzoek. Boven (in subsectie [3.5]) hebben wij er reeds op gewezen dat de natuur wordt gezien als bron van godskennis; de natuurwetenschappen waarmee die natuur wordt bestudeerd, worden echter niet tot de theologie gerekend. De subdiscipline van de theologie die zich bezighoudt met het afleiden van godskennis uit de menselijke kennis van de natuur, wordt ‘natuurlijke theologie’ genoemd. Onder de natuurlijke theologie valt elk denken over God waarbij wordt afgezien van de bijzondere openbaring (de openbaring in de Bijbel). Hieronder valt het denken over argumenten voor (en tegen) het bestaan van God. Terwijl de katholieke kerk leert dat God “met zekerheid gekend kan worden door het natuurlijke licht van de rede”,²²² zag de gereformeerde Karl Barth in de natuurlijke theologie “de uitvinding van de antichrist” en de enige, maar tegelijk wel doorslaggevende, reden om niet katholiek te worden.²²³ Inmiddels is de invloed van Barth tanende en vindt ook in protestantse kring een herleving van de natuurlijke theologie plaats.²²⁴ Hoewel men hier van natuurlijke *theologie* spreekt, gaat het in feite om een *wijsgerig* discours.

222 DH 3004.

223 K. Barth, 1947, VIII.

224 E. Rutten & J. de Ridder, 2015; S. Paas & R. Peels, 2015.

THEOLOGIE

MODELLEN VOOR DE RELATIE VAN THEOLOGIE EN NATUURWETENSCHAP – Natuurlijke theologie veronderstelt een bepaalde visie op de verhouding tussen theologie en natuurwetenschap. Over de wijze waarop men die verhouding moet zien, zijn de geleerden het niet eens. De meest invloedrijke indeling van de verschillende opvattingen is die van Ian G. Barbour (1923–2013), die vier modellen onderscheidt:

- 1 *Conflict*: Wetenschap en religie spreken elkaar tegen, en naarmate de wetenschap vordert, blijft er minder ruimte over voor religie. Wetenschapshistorici hebben laten zien dat dit model slechts partieel geldig is.
- 2 *Onafhankelijkheid*: Wetenschap draait om kennisvermeerdering, religie om zin of heil. Vanwege hun verschillende oogmerken is een conflict onmogelijk. Dit model bevat een kern van waarheid: wetenschap en religie hebben verschillende functies. Maar het is onjuist dat wetenschap en religie elkaar *nooit* kunnen tegenspreken.
- 3 *Dialogoog*: Er zijn voldoende raakpunten tussen wetenschap en religie om een zinvol gesprek mogelijk te maken. Dit is feitelijk juist.
- 4 *Integratie*: De resultaten van de natuurwetenschappen laten zich integreren in een religieus systeem, bijvoorbeeld doordat zij het bestaan van God plausibeler maken dan het niet-bestaan.²²⁵

Het vierde model is dat van de natuurlijke theologie, die zeker niet onomstreden is, maar inmiddels al eeuwen een vruchtbaar discours oplevert.

THEOLOGIE EN KUNST/LITERATUUR – De waarde van de systematische theologie is goeddeels afhankelijk van haar existentiële relevantie, bijvoorbeeld waar het gaat om het probleem van het lijden. Reflectie op sociologische veralgemeniseringen volstaat niet, maar reflectie op concrete levensverhalen is strijdig met hedendaagse westerse idealen van privacy en ontardt gemakkelijk in voyeurisme. Daarom brengen theologen de concrete menselijke existentie vaak binnen in hun teksten door reflectie op kunst en

²²⁵ Barbour heeft zijn typologie van modellen steeds opnieuw verwoord, het laatst in I.G. Barbour, 2003, 760-766. Vgl. G. van den Brink, 2015.

HOOFDSTUK 4

literatuur. Waar het gaat om het probleem van het lijden is Dostojevski's *De gebroeders Karamazov* een klassieker in de hedendaagse theologie, net zoals bijvoorbeeld Camus' *La peste* en Shusaku Endo's *Silence*.

TEKSTEN IN DE SYSTEMATISCHE THEOLOGIE – Tot nu toe hebben wij, waar het gaat om de methode van de systematische theologie, iets gezegd over de eigen aard van *God-talk*, en vervolgens hebben wij gesproken over natuurlijke theologie, waarin veelal op grond van de empirie wijsgerig wordt geargumenteed voor het bestaan van God, over de verhouding van theologie en natuurwetenschappen, en over de wijze waarop theologie via kunst en literatuur humane ervaringen ter sprake brengt. In de meeste gevallen echter zal de systematische theologie, en zeker de dogmatiek, teksten als bron hanteren. Die teksten worden dan zo geïnterpreteerd dat kennis wordt gegenereerd niet primair over die teksten, maar over God, mens en werkelijkheid. De vraag daarbij is: hoe kan men van tekst naar werkelijkheid komen? Over die vraag gaat de volgende sectie.

5. Van tekst naar werkelijkheid

5.1. Theologische hermeneutiek

FEITELIJKE EN NORMATIEVE CLAIMS – De claims die de systematische theologie maakt, zijn deels feitelijk, deels normatief. Wanneer men bijvoorbeeld van God claimt dat deze de Schepper van de wereld is, is dat een feitelijke claim. Er wordt een feit gesteld. Deze feitelijke claim heeft echter normatieve implicaties: als God de wereld heeft geschapen, is deze goed en heeft dat bepaalde consequenties voor de houding die mensen ten aanzien van de wereld moeten innemen. De vraag is natuurlijk: hoe kan men op een verantwoorde wijze claims maken over God, terwijl deze claims zich niet op empirische wijze laten verifiëren?²²⁶ Het antwoord is: via de interpretatie van teksten en de analyse van begrippen. boven (zie [4.2 en verder]) noemden wij openbaring en traditie als bronnen

²²⁶ Er zijn pogingen gedaan tot empirisch onderzoek naar gebedsverhoring, maar deze pogingen zijn methodologisch problematisch. Zo is het bij onderzoek naar de effectiviteit van medicijnen mogelijk sommige mensen het medicijn wel te geven en anderen niet; bij gebed kan men echter nooit uitsluiten dat er buiten het experiment om toch voor een zieke wordt gebeden, bijvoorbeeld doordat mensen bidden 'voor alle mensen die ziek zijn'. Zie M. Sarot, 2007, 200-217.

voor theologie. Welnu, de inhoud van die openbaring en traditie vindt men in teksten. De rede, die wij boven ook als bron noemden, fungeert als instrument bij het analyseren van die teksten, en niet minder bij het analyseren van begrippen.²²⁷

GEÏNSPIREERDE TEKSTEN – De vraag blijft: hoe kan men van tekst naar werkelijkheid komen? Ofwel: hoe kan men op grond van de interpretatie van teksten uitspraken doen over God, de mens en de hedendaagse werkelijkheid? Het antwoord op deze vraag is tweeledig: het heeft te maken met de aard van de teksten en met de aard van de interpretatie van die teksten. We zullen eerst iets zeggen over het eerste aspect en vervolgens iets over het tweede. Wat de aard van de teksten die christenen gebruiken om tot kennis over God te komen betreft: dat zijn teksten die door de traditie zijn overgeleverd als *gezaghebbende* teksten. De meest gezaghebbende teksten zijn die van de Bijbel, daarom ook wel aangeduid als Heilige Schrift. Boven bleek al dat de Bijbel niet één boek is, maar een kleine bibliotheek met tientallen boeken, geschreven in een kleine duizend jaar in drie verschillende talen. Uit alle boeken die in deze periode in Israël zijn geschreven, zijn juist deze boeken uitgekozen als behorend tot de canon van geïnspireerde boeken. Dat zij geïnspireerd zijn, wil zeggen dat Gods geest door deze boeken spreekt. Hun boodschap was op de eerste plaats gericht tot mensen uit de eigen tijd. Maar de opname in de canon, die veelal pas eeuwen na voltooiing van de betreffende geschriften plaatsvond, fungeert voor de gelovige als een soort waarborg dat Gods boodschap voor elke tijd opnieuw in deze geschriften tot de mens komt. Iets soortgelijks geldt voor de teksten van de oecumenische concilies en andere teksten van het leergezag en in mindere mate voor allerlei individuele theologen uit de traditie. Ofwel: wanneer een confessioneel theoloog een binnen de eigen traditie gezaghebbende tekst bestudeert, is de vraag niet: ‘Heeft deze tekst ons (gelovige mensen) nog iets te zeggen?’, maar ‘Wat heeft deze tekst ons te zeggen?’ of misschien nog beter: ‘Wat heeft God ons door deze tekst te zeggen?’ Dit is een hermeneutische vraag.

²²⁷ We laten de waarneming hier buiten beschouwing, omdat die – behalve voor zover het gaat om religieuze ervaringen waarvan wij de neerslag in teksten hebben – relatief weinig bijdraagt aan onze godskennis.

HOOFDSTUK 4

RECONSTRUCTIE VAN BETEKENIS – In onze bespreking van de literaire methoden zagen wij reeds dat de vraag naar de betekenis van een tekst op verschillende niveaus kan worden gesteld.²²⁸ De vraag ‘Wat heeft de auteur in deze tekst willen zeggen?’ is de vraag naar een intentionele interpretatie. De vraag ‘Hoe zouden de oorspronkelijke lezers deze tekst begrepen hebben?’ is de vraag naar een natuurlijke interpretatie. Deze vragen zijn algemeen geesteswetenschappelijk en niet specifiek theologisch. Het zijn vragen om interpretaties die de betekenis van een tekst in zijn eigen context reconstrueren.²²⁹

DE HORIZON VAN DE TEKST – Wanneer men eenmaal overtuigd is dat een oude tekst ook een boodschap heeft voor de hedendaagse mens, bijvoorbeeld omdat deze tekst geïnspireerd is, dan wordt een ander type interpretatie gevraagd. Laten we dit kort uiteenzetten aan de hand van een voorbeeld. In Marcus 10:2-9 antwoordt Jezus op de vraag of een man zijn vrouw mag verstoten. Hij geeft dan een aanscherping van de wet van Mozes: omdat de Israëlieten verstokt van hart waren, heeft Mozes echtscheiding toegestaan. Jezus gaat hier niet in mee: “Wat God heeft verbonden, moet de mens niet scheiden.” Hoewel zonneklaar is dat Jezus geen voorstander was van echtscheiding, is de intentionele interpretatie van deze tekst daarmee nog niet af. Om de vraag van de farizeeën en het antwoord van Jezus op waarde te schatten, moet men kennis hebben van de discussie over echtscheiding die in Jezus’ tijd tussen de rabbijnen Sjammai en Hillel plaatsvond, en ook over de huwelijksituatie van Herodes Antipas, de vorst die regeerde over het gebied waarin het gesprek plaatsvond. Hij was gescheiden van zijn eigen vrouw en hertrouwd met de vrouw van zijn halfbroer, die daarvoor van die halfbroer was gescheiden. Kritiek op deze handelwijze had Johannes de Doper al de kop gekost.²³⁰ Die informatie geeft de oorspronkelijke discussie tussen de farizeeën en Jezus reliëf. Maar zij belicht slechts één horizon: die van de tekst. In het algemeen zal dit type informatie de vreemdheid van de tekst vergroten. In dit geval blijkt een vraag die op het eerste gezicht over een bekend fenomeen, echtscheiding, gaat, bij nader inzien een vraag over

228 Zie [5.1].

229 V. Brümmer, 1995, 93.

230 E. Schillebeeckx, 2015, 327.

een theologische discussie die vreemd is aan hedendaagse lezers in een explosieve politieke situatie die evenmin op het eerste gezicht duidelijk is. Tot dusver gaat het over de horizon van de tekst en worden literaire en historische methoden gebruikt die binnen de geesteswetenschappen algemeen gangbaar zijn.

DIALOOG TUSSEN DE EIGEN HORIZON VAN DE LEZER EN DIE VAN DE TEKST – Wanneer hedendaagse lezers nu vervolgens de vraag gaan stellen over wat deze tekst hun vandaag in hun eigen situatie te vertellen heeft, brengen zij hun eigen horizon in. Doordat zij de tekst eerst in de oorspronkelijke context hebben bestudeerd, kunnen zij deze niet langer naïef toepassen op de eigen context; zij zijn zich ervan bewust dat in de tekst heel andere factoren meespeelden. Zo voorkomen zij dat zij in de tekst lezen wat zij toch al dachten te weten; de afstand tussen de tekst en de lezer is vergroot. Tegelijk is nu een creatieve herinterpretatie noodzakelijk, waarin zij die afstand overbruggen, en waarin zij, wetende wat de tekst in zijn oorspronkelijke context betekende, proberen zijn betekenis voor vandaag te verwoorden. Daarbij zal niet alleen deze ene tekst een rol spelen, maar zullen ook de andere teksten in de Bijbel meeklinken. In het geval van het voorbeeld zullen dat teksten zijn over huwelijk en echtscheiding; in Matt. 5:32 bijvoorbeeld lijkt Jezus overspel wel als een grond voor echtscheiding te zien. Verder zal ook de *Wirkungsgeschichte* van de tekst meeklinken: hoe is deze door de eeuwen heen uitgelegd? De interpretatie waartoe men op deze wijze komt, is het resultaat van een dialoog tussen de tekst en ons, en heeft eerder een normatief dan een descriptief karakter. Uiteindelijk gaat het in een dergelijke normatief-theologische interpretatie over wat God mensen in deze tijd te zeggen heeft. Systematische theologie hanteert derhalve hermeneutische methoden om in dialoog met klassieke teksten tot deels feitelijke, deels normatieve uitspraken over God, mens en werkelijkheid te komen.

ONDERBEPALING – Hierbij moeten twee kanttekeningen worden gemaakt. Allereerst is de tekstuitleg van systematische theologen een *creatief* proces, hetgeen óók betekent dat de replicerbaarheid van de resultaten relatief gering is. Een spreekwoord drukt de religieuze verdeeldheid van Nederlanders als volgt uit: ‘Twee Nederlanders, drie kerken’. Men zou evengoed kunnen zeggen: ‘Twee theologen, drie interpretaties’. Het feit dat twee

HOOFDSTUK 4

theologen tot verschillende uitkomsten komen, betekent niet altijd dat een van beiden zijn werk niet goed heeft gedaan. Veelal bieden tekst en traditie meer mogelijkheden; in wetenschapsfilosofische termen is er dan sprake van onderbepaling van de theorie door de gegevens. Overigens is het in andere wetenschappen niet veel anders, zoals recent nog weer eens goed duidelijk is geworden naar aanleiding van debatten over hoe de COVID-19-pandemie het best kon worden bestreden. De oplossing in de theologie is eveneens niet veel anders dan die in andere wetenschappen: een discussie van de verdiensten binnen de theologische gemeenschap.

DESCRIPTIVISME – De tweede kanttekening is deze. Omdat ook deze verdienstendiscussie niet altijd tot een eenduidige uitkomst leidt, hebben sommige kerken, het meest duidelijk nog de rooms-katholieke, in vertrouwen op de Heilige Geest een levende autoriteit aangewezen die in extreme gevallen een bepaalde interpretatie van de traditie voor kan schrijven. Dan wordt een machtswoord gebruikt om een theologisch geschil te beslissen. Vanuit wetenschappelijk oogpunt blijft het feit dat de in Schrift en traditie aanwezige informatie niet tot één eenduidige uitkomst leidt – de bovengenoemde onderbepaling – onwenselijk. Sommige systematische theologen proberen daarom te voorkomen in een situatie van onderbepaling terecht te komen; in plaats van zelf in een creatieve dialoog met de traditie een theologische positie te ontwikkelen, beperken zij zich tot ‘het louter beschrijvend weergeven van standpunten van anderen zonder zelf een eigen positie te kiezen en die systematisch uit te werken’.²³¹ Deze strategie wordt wel aangeduid als ‘descriptivisme’²³² en komt ook in de filosofie voor: ‘het ontwikkelen van een thematiek of een problematiek op een commentariërende en interpreterende wijze, dikwijls vertrekkend van grote teksten uit de traditie van de filosofie’.²³³ In het ergste geval gaat het om ‘een soort parafraseren van teksten in een jargon ontleend aan de bestudeerde auteur(s), maar met een niveau van inzicht ver onder dat van die auteur(s)’.²³⁴ De besproken auteurs zijn dan in het algemeen geestverwanten van de onderzoeker(s). Deze wijze van het vermijden van onderbepaling maakt wijsgerige en theologische vernieuwing praktisch onmogelijk.

231 M. Sarot & G. van den Brink, 1997, 23-35.

232 A. Jeffner, 1987, 37-38; G. van den Brink & C. van der Kooi, 2012, 35.

233 H. de Dijn, “De toekomst van het filosofisch onderzoek in Nederland”, 3.

234 *Ibidem*, 4.

THEOLOGIE

HERMENEUTISCHE EN ANALYTISCHE BENADERINGEN – Zoals wij systematische theologie zojuist hebben beschreven – het onder vermindering van descriptivisme in dialoog met de traditie komen tot contemporaine verwoordingen van christelijke geloofsinhouden – is het een primair hermeneutische activiteit. Vaak wordt deze scherp onderscheiden van meer analytische benaderingen in de systematische theologie, opnieuw in een parallel aan (hermeneutische en analytische) benaderingen in de wijsbegeerte. De analytische benaderingswijze analyseert begrippen veeleer dan teksten en legt sterk de nadruk op zuiver argumenteren, op consistentie (niet-tegenstrijdigheid) en coherentie (samenhang). In de praktijk is het onderscheid tussen analytische en hermeneutische benaderingen in de theologie echter minder groot dan sommige karikaturale voorstellingen voor waar willen hebben. Ook analytische filosofie is sterk taalgericht, al is de taal die wordt geanalyseerd vaak meer *ordinary language* dan de klassieke teksten. De analytische benadering is meer praktijkgericht; binnen de theologie gaat het dan om de *geloofspraktijk*.²³⁵ De begrippen die in de analytische theologie worden geanalyseerd, spelen echter ook een centrale rol in de teksten die in hermeneutische theologie worden geïnterpreteerd. En ook voor analytische theologie is consonantie met Schrift en traditie een belangrijk criterium.

SAMENHANG VAN GELOOFSWAARHEDEN – Boven bleek dat een theologische interpretatie van teksten vraagt om een goede contextualisering: binnen het geheel van de Schrift en binnen de bestaande uitlegtraditie. Theologen verwoorden dit op de volgende wijze:

- 1 Men dient te letten op ‘samenhang van de geloofswaarheden met elkaar en binnen het totale heilsplan’ (de *analogia fidei* of analogie van het geloof, ook wel *nexus mysteriorum* of verband van de mysteries met elkaar genoemd).²³⁶
- 2 Hierbij dient men bovendien in de gaten te houden dat niet alle geloofswaarheden even belangrijk zijn. Geloofswaarheden zijn belangrijker

²³⁵ Veelzeggend is de titel van het bekende boek van V. Brümmer, 1985: *Wat doen wij als wij bidden*. Over verschillen en overeenkomsten tussen de analytische en de hermeneutische benadering, zie ook G. van den Brink & C. van der Kooi, 2012, 31-32; V. Brümmer, 1991, 451-462, i.h.b. 461-462.

²³⁶ CKK 114 (eigen vertaling).

HOOFDSTUK 4

(niet: meer waar) naarmate zij meer direct ‘verband houden met het fundament van het christelijk geloof’.²³⁷ Men spreekt in dit verband van een *hierarchia veritatum* (hiërarchie van waarheden).

5.2. De wetenschappelijkheid van de theologie

ZEKERHEID EN TWIJFEL – Over de wetenschappelijkheid van de theologie is de afgelopen decennia veel te doen geweest.²³⁸ Hierbij wordt overigens vaak onvoldoende onderscheiden tussen de theologie als het geheel van de disciplines die aan een theologische faculteit worden gedoceerd enerzijds en de systematische theologie anderzijds. Twee karikaturen spelen de theologie in deze discussie parten. Allereerst de karikatuur die in stand wordt gehouden door de nog altijd hier en daar levende gedachte dat wetenschap wordt gekenmerkt door zeker weten. In de theologie lopen de opvattingen van deskundigen veelal uiteen en blijkt zekerheid onbereikbaar, zo kan men dan aanvoeren, en daarom kan theologie geen wetenschap zijn. Opnieuw kunnen we verwijzen naar de COVID-19-pandemie; dit keer als illustratie van de onjuistheid van de gedachte dat zeker weten karakteristiek is voor wetenschap. Ook wetenschappers waren het regelmatig oneens over de aanpak van COVID-19, en zekerheid over de effectiviteit konden zij vaak niet bieden. Dat diskwalificeert echter de wetenschap niet. In wetenschap gaat het om *vragen* die men op methodisch verantwoorde wijze tracht te beantwoorden, niet om *zekerheden* die koste wat kost onderbouwd moeten worden. Dat geldt ook voor de theologie, en daarbij is geen enkele vraag *a priori* uitgesloten. Twijfel hoort zowel bij geloof²³⁹ als bij theologie.

De tweede karikatuur die de theologie parten speelt, is precies omgekeerd: theologen weten te veel zeker, omdat zij uitgaan van hun geloof, terwijl wetenschap juist leeft van twijfel. We hebben het zojuist al gezegd, en herhalen het hier: ook theologie leeft van twijfel. De twijfel van theologen die uitgaan van de tegengestelde geloofsovertuigingen en daarover met

237 Vaticanum II, Unitatis redintegratio: Decreet over de oecumene (1964), 11; vgl. H. Witte, 1986.

238 We geven hier geen bibliografie, maar verwijzen graag naar G. van den Brink, 2004, en M. Sarot, 2006, i.h.b. 139-158, en de aldaar genoemde literatuur. Meer recent: G. Immink, 2015, 66-79.

239 J. Ratzinger / Benedictus XVI, 2006, 30-32.

THEOLOGIE

elkaar in gesprek gaan, en ook de twijfel van theologen die hun diepste grondovertuigingen aan een onderzoek onderwerpen.

THEOLOGIE ALS WETENSCHAP – Betekent dit dan dat theologie een wetenschap is zoals alle andere? Het antwoord luidt: ja en nee. De literaire en historische benaderingen binnen de theologie zijn wetenschap zoals de literaire en historische benaderingen binnen de geesteswetenschappen wetenschap zijn. En hetzelfde geldt voor de empirische benadering binnen de theologie: die is net zo wetenschappelijk als de empirische benadering in de sociale wetenschappen.

SYSTEMATISCHE THEOLOGIE ALS ACADEMISCHE DISCIPLINE – Voor de systematische theologie ligt het ingewikkelder. Wij hebben betoogd dat deze wat methodologie betreft sterk gelijkt op de systematische filosofie. Is de systematische filosofie een wetenschap? Of, om de vraag iets toe te spitsen en daarmee sneller zicht te krijgen op een antwoord: is wetenschapsfilosofie een wetenschap? Ons antwoord op deze vragen is negatief: wetenschapsfilosofie is geen wetenschap. Er zijn geen wetenschappelijke methoden om antwoord te krijgen op wetenschapsfilosofische vragen. In de wetenschapsfilosofie gaat het om de vraag wat wetenschap is, wat de vooronderstellingen van wetenschap zijn, wat de methoden, en wat de mogelijke uitkomsten. Dit zijn geen wetenschappelijke vragen (vragen *binnen* de wetenschap), maar vragen *over* de wetenschap. Tegelijkertijd wil dit niet zeggen dat wetenschapsfilosofie van ondergeschikt belang is: de kritische reflectie op wetenschap die wetenschapsfilosofie verzorgt, is *onontbeerlijk* voor de wetenschap. Wetenschapsfilosofie hoort aan de universiteit thuis en is een voluit academische discipline. *Mutatis mutandis* geldt dit ook voor andere vormen van systematische wijsbegeerte, die de methode delen met de wetenschapsfilosofie. Er is wel een verschil met wetenschapsfilosofie: zonder wetenschapsfilosofie bezinnen wetenschappers zich te weinig op de grondslagen en vooronderstellingen van hun eigen praktijk; daarom kan geen universiteit zonder wetenschapsfilosofie. Dit geldt niet in dezelfde mate voor de andere disciplines binnen de systematische filosofie. Of zij al dan niet een plaats zullen krijgen binnen een universiteit, is een pragmatische vraag: in hoeverre is er behoefte aan deze disciplines? Niet elke universiteit hoeft elk vak in huis te hebben. Wat ons betreft geldt hetzelfde voor de systematische theologie: het is

HOOFDSTUK 4

geen wetenschap, maar er is geen enkele reden om te twijfelen aan het academische gehalte van deze discipline. Of een universiteit (systematische) theologie in huis moet hebben, zal grotendeels afhankelijk zijn van pragmatische factoren. Tegelijkertijd kunnen *alle* studenten baat hebben bij de denkvormen die zij leren in systematische filosofie en theologie, en heeft een basiscurriculum in deze disciplines voor studenten van alle faculteiten daarom meerwaarde.

Conclusie

Aan het begin van deze bijdrage hebben wij onderscheiden tussen theologie in brede zin en theologie in smalle zin. In brede zin is theologie het geheel van de subdisciplines die worden gedoceerd aan een theologische faculteit: literaire, historische, empirische en systematische disciplines. *Grosso modo* verschillen de literaire en historische subdisciplines methodologisch niet veel van de vergelijkbare (sub)disciplines buiten de theologische faculteit. Dat ligt anders voor de systematische theologie, die te maken heeft met het probleem van religieuze taal (hoe kunnen woorden die gemunt zijn voor de binnenwereldse werkelijkheid betekenis hebben voor een transcendente werkelijkheid?) en die vanuit een gelovig perspectief niet alleen wil spreken over de mens en de werkelijkheid waarin deze leeft, maar ook over God en over de relatie die God met mens en werkelijkheid heeft. Om het verwijt van onwetenschappelijkheid te ontlopen, beperken systematische theologen zich soms tot het beschrijven van wat eerdere systematisch theologen hebben geschreven (descriptivisme). Dat kan inderdaad op wetenschappelijk verantwoorde wijze, maar is theologiegeschiedenis, geen systematische theologie. Daarom gaan systematische theologen veelal een creatieve dialoog met gezaghebbende teksten aan, een dialoog die is geïnformeerd door kennis van de teksten in hun oorspronkelijke context, maar die uitdrukkelijk vraagt naar de betekenis van deze teksten voor de huidige context. Een dergelijke dialoog heeft veel gemeen met de wijsbegeerte, en met name met de systematische wijsbegeerte. Methodologisch zijn systematische wijsbegeerte en systematische theologie verwante vakken: niet strikt wetenschappelijk, maar wel voluit academisch.

Studienota's

Inleiding

- Van oudsher heeft de studie van de theologie een praktische focus, in die zin dat zij opleidt tot specifieke (kerkelijke) ambten. Men spreekt in dit verband wel van een wetenschappelijke beroepsopleiding.

Historisch overzicht

- De term 'Theologie' (van het Griekse *theos*, d.i. God, en *logos*, d.i. woord, leer) is een voorchristelijke Griekse term, die wij reeds bij Plato aantreffen en die bij hem betrekking heeft op het onderzoek naar het eeuwige ideeënrijk. Sinds de twaalfde eeuw wordt deze term gebruikt als omvattend begrip voor alle vormen van wetenschappelijke reflectie op het christelijk geloof.
- De theologie is begonnen toen individuele geestelijken van het christelijk geloof zich tegen kritiek gingen verdedigen.
- Later werd theologie bedreven in de kloosters en aan de universiteiten.
- In de middeleeuwen werd de theologie niet 'de koningin der wetenschappen' genoemd. Die gedachte dateert van latere datum.
- In de negentiende eeuw ontstond binnen de theologie de religiewetenschap, die zich in de twintigste eeuw tot een zelfstandige benadering emancipeerde.
- Op dit moment kent de universiteit vier verschillende benaderingen van religie:

confessionele theologie, niet-confessionele theologie, traditionele religiewetenschap en religiewetenschap zoals bedreven door *scholar-practitioners*.

Studieobject

- Het studieobject van de theologie is op de eerste plaats religie, op de tweede plaats God en op de derde plaats het geheel van de werkelijkheid gezien vanuit de relatie met God.

Bronnen

- De bronnen van de theologie zijn: openbaring, traditie, rede, waarneming.
- Religieuze ervaring, hoewel verschillend van empirische waarneming en lastiger te ijken, kan in dit verband ook tot de waarneming worden gerekend.

Studiemethode

- De methoden van de theologie zijn literair, historisch, empirisch en systematisch.
- Voor zover de theologie literaire en historische methoden gebruikt, moet zij aan dezelfde standaarden voldoen en is zij net zo wetenschappelijk als de corresponderende geesteswetenschappen.
- Voor zover de theologie empirische methoden gebruikt, moet zij aan dezelfde standaarden voldoen en is zij net zo wetenschappelijk

HOOFDSTUK 4

als de corresponderende sociale wetenschappen.

- In de systematische theologie gaat het over God, mens en werkelijkheid en de relatie tussen die drie.
- Systematische theologie deelt daarmee in het probleem van alle spreken over God: woorden veranderen van betekenis wanneer ze op God worden toegepast. Dit betekent niet dat wij niet zinvol over God kunnen spreken.
- Er zijn vier modellen voor de relatie tussen theologie en natuurwetenschap: conflict, dialoog, onafhankelijkheid en integratie.
- De natuurlijke theologie probeert godskennis af te leiden uit kennis van de werkelijkheid, en valt daarom binnen het integratiemodel.

Van tekst naar werkelijkheid

- De claims die de systematische theologie maakt, zijn deels feitelijk, deels normatief.

- Deze claims worden grotendeels gemaakt op grond van de studie van gezaghebbende teksten.
- Theologische hermeneutiek is de methode die theologen in staat stelt om op grond van de bestudering van teksten niet alleen iets te zeggen over die teksten zelf, maar ook over het object van die teksten, dus, in het geval van geloofsteksten, over God.
- Hiertoe moet een creatieve dialoog met de teksten ontstaan, waarin zowel de intentionele betekenis van de tekst als de *Wirkungsgeschichte* een rol spelen.
- Veelal laten de teksten meer interpretatiemogelijkheden open; in die zin is de theologie dan onderbepaald door de gegevens.
- In zo'n geval moet een *discussion on merits in the community of scholars* plaatsvinden.
- Methodologisch zijn systematische wijsbegeerte en systematische theologie verwante vakken: niet strikt wetenschappelijk, maar wel voluit academisch.

Bibliografie

- Alston, William P. *Perceiving God: The Epistemology of Religious Experience* (Ithaca/Londen: Cornell University Press, 1991).
- Aubert, Roger, & Daniélou, Jean, *Geschiedenis van de kerk* deel 1 (Hilversum: Paul Brand, 1963).
- Benin, Stephen D. *The Footprints of God: Divine Accommodation in Jewish and Christian Thought* (NY: SUNY Press, 1993).
- Barbour, Ian G. 'Science and Religion, Models and Relations,' in: van Huysteen, Wentzel (red.), *Encyclopedia of Science and Religion* (NY: Macmillan, 2003), 760–766.
- Barth, Karl. *Kirchliche Dogmatik* I/1 (Zollikon/Zürich: Evangelischer Verlag, 1947).
- Berger, Herman. *Zo wijd als alle werkelijkheid: Een inleiding in de metafysiek* (Baarn: Ambo, 1977).
- Beth, Evert W. *The Foundations of Mathematics: A Study in the Philosophy of Science* (rpt New York: Harper Torchbooks, 1966).
- Borgman, Erik. '... Want De Plaats Waarop Je Staat Is Heilige Grond: God Als Onderzoeksprogramma' (Amsterdam: Boom, 2008).
- Borgman, Erik. 'Wie is de theoloog met toekomst? Lezing Fontys-symposium Theoloog met Toekomst 15 december 2016', 5, <http://www.theoloogmettoekomst.nl/bestanden/Borgman.pdf>.
- Breen, Quirinus. 'The Terms "Loci Communes" and "Loci" in Melanchthon,' *Church History* 16/4 (1947), 197–209.
- Brümmer, Vincent. *Wat doen wij als wij bidden?* (Kampen: Kok Agora, 1985).
- Brümmer, Vincent. 'Philosophy, Theology and the Reading of Texts,' *Religious Studies* 27/4 (December 1991), 451–462.
- Brümmer, Vincent. *Wijsgerige begripsanalyse: Een inleiding voor theologen en andere belangstellenden* (Kampen: Kok, 1995).
- Cano, Melchior. *De locis theologicis* (Salamanca, 1563).
- De Dijn, Herman. 'De toekomst van het filosofisch onderzoek in Nederland', 3. <http://www.hermandedijn.be/viewpic.php?LAN=N&TA-BLE=PUB&ID=1229>, bezocht 11 januari 2021.
- Doskey, Albert Edward. 'The Concept of Apostolic Tradition and Its Use in the Works of Melchior Cano,' (Ph.D. diss. Catholic University of America, 2018).
- Dulles, Avery. *Revelation Theology: A History* (NY: Herder & Herder, 1969).
- Goudriaan, Aza. *Beyond Demonstration: Historical Observations on Principles of Theology* (Leuven: ETF, 2020).
- Gruber, Judith. 'The Maps and Tours of Theological Knowledge: Reading Melchior Cano's *De Locis Theologicis* after the Spatial Turn,' in: Winkler, Ulrich et al. (eds), *Contested Spaces: Common Ground Space and Power Structures in Contemporary Multi-religious Societies* (Leiden/Boston: Brill/Rodopi, 2016), 57–72.
- Houtepen, Anton. *God, een open vraag: Theologische perspectieven in een cultuur van agnosme* (Zoetermeer: Meinema 1997).
- Immink, Gerrit. 'Theologie, universiteit en kerk: Over de discutabele positie van de theologie aan de Nederlandse universiteiten,' *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 6/3 (2015), 66–79.
- ITC, 'Theologie vandaag: Perspectieven, principes en criteria (2012)'. http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_

HOOFDSTUK 4

- doc_20111129_teologia-oggi_nl.html, geraadpleegd op 15 december 2020.
- ITC, 'Sensus fidei in the Life of the Church (2014)'; https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_cti_20140610_sensus-fidei_en.html, geraadpleegd op 15 december 2020.
- Jeffner, Anders. *Theology and Integration* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1987).
- Johannes Paulus II, Paus. *Fides et ratio: Encycliek over de verhouding van geloof en rede* (1998).
- Köpf, Ulrich. *Die Anfänge der Theologischen Wissenschaftstheorie im 13. Jahrhundert* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1974).
- Litz, Gudrun, Munzert, Heidrun, & Liebenberg, Roland (eds), *Frömmigkeit – Theologie – Frömmigkeitstheologie: Contributions to European Church History* (Leiden: Brill, 2005).
- McGinn, Bernard. *The Flowering of Mysticism* (New York: Crossroad, 1998).
- Melanchthon, Philippus. *Loci communes rerum theologicarum* (Wittenberg, 1521).
- Open Science Collaboration, The. 'Estimating the Reproducibility of Psychological Science,' *Science* 349 (2015), DOI: 10.1126/science.aac4716.
- Paas, Stefan, & Peels, Rik, *God bewijzen: Argumenten voor en tegen geloven* (Amsterdam: Balans, 2015).
- Philipse, Herman. 'De teugelloosheid van de theologie,' *NRC Handelsblad* 4 januari 1996.
- Poorthuis, Marcel. "'Somewhere over the Rainbow": Over godsdienstwetenschappen, interreligieuze dialoog en een veelkleurige theologie,' in: Van Wieringen, A.L.H.M. (red.), *Theologie & Methode* (Bergambacht: 2VM, 2012), 47–73.
- Ratzinger, Joseph / Benedictus XVI, *De kern van ons geloof* (Tielt: Lannoo, 2006).
- Rutten, Emanuel & Jeroen de Ridder. *En dus bestaat God* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2015).
- Schoot, Henk. 'Methoden in de katholieke systematische theologie aan de hand van reflecties op de verrijzenis van Christus,' in: Van Wieringen, Archibald (red.), *Theologie & Methode*, 173–207.
- Sarot, Marcel. 'Religieuze kennistheorie en het reli-lobje,' *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 56 (2002/1), 39–47.
- Sarot, Marcel. 'Kunnen wij religieuze ervaring ijken? Dupliek aan René van Woudenberg en Martijn Blaauw,' *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 56 (2002/2), 323–328.
- Sarot, Marcel. 'Een Godsbewijs uit de empirie? Over de apologetische waarde van statistisch onderzoek naar gebed en de ontdekking van het reli-lobje,' *Psyche & Geloof* 13 (2002/3), 184–198.
- Sarot, Marcel. *De goddeloosheid van de wetenschap: Theologie, geloven en het gangbare wetenschapsideaal* (Zoetermeer: Meinema, 2006).
- Sarot, Marcel. 'Bidden tegen beter weten in?' in: Dekker, Cees, van Woudenberg, René, & van den Brink, Gijsbert (red.), *Omhoog kijken in platland: Over geloven in de wetenschap* (Kampen: Ten Have, 2007), 200–217.
- Sarot, Marcel & van den Brink, Gijsbert, 'Liefde als sleutelmodel: Brümmer over de relatie van God en mens,' in: van den Brom, Luco J. (red.), *De liefde bevraagd: Discussies over het boek Liefde van God en mens van Vincent Brümmer* (Kampen: Kok, 1997), 23–35.
- Schillebeeckx, Edward. *Verhalen van een levende: Theologische preken* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2015).
- van Aquino, Thomas. *De veritate*.
- van Aquino, Thomas. *Quaestiones quodlibetales*.
- van Aquino, Thomas. *Summa Theologiae*.

THEOLOGIE

- Van den Brink, Gijsbert. *Een publieke zaak: Theologie tussen geloof en wetenschap* (Zoetermeer: Meinema, 2004).
- Van den Brink, Gijsbert. *Als een schoon boec: Achtergrond, receptie en relevantie van artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis* (Leiden: Leiden University Press, 2008).
- Van den Brink, Gijsbert. *Tussen conflict en consonantie: Fundamenteal-theologische kanttekeningen bij de verhouding van geloof en wetenschap* (Amsterdam: VU, 2015).
- Van den Brink, Gijsbert. 'How Theology Stopped Being Regina Scientiarum – and How its Story Continues,' *Studies in Christian Ethics* 32/4 (2019), 442–454.
- Van den Brink, Gijsbert & van der Kooi, Cornelis. *Christelijke dogmatiek: Een inleiding* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012).
- Van Eijnatten, Joris, & van Lieburg, Fred. *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2006).
- Van Wieringen, Archibald (red.). *Theologie & Methode* (Bergambacht: 2VM, 2012).
- Van Woudenberg, René, & Blaauw, Martijn. 'Religieuze kennistheorie en hersenactiviteit: Een reactie op Marcel Sarot,' *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 56 (2002), 313–322.
- Vaticanum I. *Dei Filius: Dogmatische Constitutie* (1870).
- Vaticanum II. *Unitatis redintegratio: Decreet over de oecumene* (1964).
- Von der Dunk, Hermann W. 'Geschiedenis en wetenschap,' in Cliteur, Paul D., Papma, Hilje D., & Wiche, Rob T.P. (red.), *Overtuigend bewijs: Over het wetenschappelijke van de niet-exacte wetenschappen* (Amsterdam, 1994), 38–64.
- Webster, John B. *God without Measure: Working Papers in Christian Theology*, Vol. I: God and the Works of God (London: Bloomsbury, 2016).
- Wesseling, Piet. 'Naturalisme en theïsme,' in: Dekker, Cees, Meester, Ronald, & van Woudenberg, René (red.), *En God beschikte een worm: Over schepping en evolutie* (Kampen, 2006), 335–352.
- Wicks, Jared. *Doing Theology* (New York: Paulist Press, 2009).
- Wiebe, Donald. *The Politics of Religious Studies: The Continuing Conflict with Theology in the Academy* (New York: Palgrave Macmillan, 1999).
- Witte, Henk. *Alnaargelang hun band met het fundament van het christelijk geloof verschillend is: Wording en verwerking van de uitspraak over de 'hiërarchie' van waarheden van Vaticanum II* (Tilburg: Tilburg University Press, 1986).
- Wolterstorff, Nicholas. *Divine Discourse: Philosophical Reflections on the Claim that God Speaks* (Cambridge: CUP, 1995).

Afkortingen

- CKK** Catechismus van de Katholieke Kerk (Kampen: Gooi & Sticht, 2008)
- DH** Denzinger, Heinrich, Peter Hünermann, & Helmut Hoping (red.), *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum* (Freiburg im Breisgau: Herder, ⁴²2009).
- ITC** Internationale Theologische Commissie

RECHTEN

Rechtsgeleerdheid als autoriteitsdiscipline

*Jitte Akkermans*²⁴⁰

De rechtsgeleerdheid en de aanleunende (sub)disciplines bestuderen het recht. [1. Studieobject] De beschrijvende uitspraken van een rechtsgeleerde over geldend recht laten de rechtsonderhorigen toe de rechtsgevolgen van hun handelingen te voorzien en deze aldus bewust tot stand te brengen of te vermijden. De rechtsgeleerdheid draagt er zo toe bij dat rechtsonderhorigen autonomie kunnen uitoefenen waardoor ze zelf bewust hun leven en de samenleving mee vormgeven. De normatieve uitspraken over wenselijk recht laten toe de voor- en nadelen van de alternatieve opties bij de rechtstoepassing en -hervorming beter te begrijpen. [3. Theorie en empirie] De uitspraken over wat geldend of wenselijk recht is, worden overeenkomstig de methodologie van de rechtsgeleerdheid beoordeeld op hun overeenstemming met gezaghebbende bronnen, thans voornamelijk de wetgeving, de rechtspraak en de rechtsleer. [2. Studiemethode] Voor uitspraken over geldend recht is het immers belangrijk dat vermeende rechtsgevolgen afdwingbaar zijn (in overeenstemming met de wetgeving), toegepast worden in geschillen (de rechtspraak) en zo begrepen en onderwezen worden (de rechtsleer). Voor uitspraken over wenselijk recht worden dezelfde gezaghebbende bronnen – evenwel op een andere wijze – gebruikt, omdat deze bronnen legitimiteit geven door de waarborgen die aan het wetgevend proces verbonden zijn (de wetgeving), het perspectief van een goed geïnformeerde persoon zonder belang in de zaak (de rechtspraak) en het gebruik van de rede (de rechtsleer). [4. Verdienste] Om conflicten

240 Drs. Jitte Akkermans werkt als doctoraatsstudent bij de Onderzoekseenheid Economisch Recht van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de KU Leuven en is algemeen directeur en onderzoeker bij Ifese. De auteur bedankt graag Jari Vanroy, Pieter Daem, Tom Vos, Jan-Baptist Lemaire, Wessel Wijtvliet, Frederik Peeraer, Matthias Storme, Patrick Van Cayseele, Xavier Meulders, Line Leys, Kris Panis, de deelnemers aan het Ifese Symposium 2020 en de anonieme peerreviewers voor hun opmerkingen en suggesties bij het uitwerken van deze tekst. De resterende tekortkomingen van dit hoofdstuk zijn enkel toe te schrijven aan de auteur.

HOOFDSTUK 5

tussen gezaghebbende bronnen te voorkomen, worden deze bronnen o.a. hiërarchisch geordend. Afhankelijk van de wijze waarop die gezaghebbende bronnen binnen het rechtssysteem worden geordend, zullen de voordelen van de verschillende rechtsbronnen beter tot uiting komen. [5. Scholen]

Inleiding

HISTORISCH – Het eerste vak dat aan de universiteit onderwezen werd, was het Romeinse recht.^{241, 242} De wijze waarop het recht door rechtsgeleerden wordt bestudeerd, is sinds de elfde eeuw geleidelijk geëvolueerd tot de specifieke vorm van gedisciplineerd denken, met name de methodologie van de rechtsgeleerdheid, die thans aan de rechtsfaculteiten wordt onderwezen aan de juristen.²⁴³ Die denkwijze beïnvloedt elk van ons omdat de juristen intussen een van de drie staatsmachten *quasi* volledig hebben gemonopoliseerd.²⁴⁴

OPBOUW – Dit hoofdstuk leidt de lezer in tot het studieobject [1], de methodologie [2], de draagwijdte [3], de verdienste [4] en de scholen [5] van deze vorm van gedisciplineerd denken.

DOELSTELLING – Het hoofdstuk heeft vier doelstellingen.

- 1 De niet-juristen wil het (i) introduceren in de wijze waarop de *methodologie* van de rechtsgeleerdheid het denken van de jurist disciplineert

241 L. Waelkens, 2003, 21 en 29.

242 Voordien was er vanzelfsprekend ook al rechtenonderwijs en -onderzoek. (M. Van Hoecke, 2009, 631.)

243 J. Hallebeek, 2007, 1 en 257.

244 Het is niet enkel de rechterlijke macht, maar ook de rechtscolleges die de juristen *quasi* volledig hebben gemonopoliseerd. In de regel wordt vereist dat men zowel voor de rechterlijke macht (artt. 187, § 1 en 190, § 1 Ger.W.) als de administratieve rechtscolleges (o.a. art. 70, § 2 RvS-Wet; art. 49, § 1 decreet betreffende de organisatie en de rechtspleging van sommige Vlaamse bestuursrechtscolleges) een rechtendiploma heeft. Uitzonderingen binnen de rechterlijke macht zijn de rechters in ondernemingszaken (art. 85 Ger.W.), rechters en raadsheren in sociale zaken (artt. 81 en 104 Ger.W.), assessoren in strafuitvoeringszaken (art. 196ter Ger.W.) evenals de gezworenen in de assisenjury (artt. 119 en 123 Ger.W.). Deze zetelen evenwel samen met een rechter die wel jurist is. Uitzonderingen buiten de rechterlijke macht zijn bijvoorbeeld gewezen politici in het Grondwettelijk Hof (art. 34 Bijz.W.GwH) en politici in de deputatie van de provincie wanneer die optreedt als administratief rechtscollege.

RECHTEN

en (ii) de maatschappelijke *meerwaarde* die deze vorm van gedisciplineerd denken schept.²⁴⁵

- 2 Voor de juristen wil het (iii) de *analogie* tussen de eigen denkwijze en die van andere wetenschappen inzichtelijk maken en (iv) de *draagwijdte* van verschillende types uitspraken van de rechtsgeleerdheid scherpstellen.

DISCLAIMER – De tekst kan beter begrepen worden als men vier beschouwingen in acht neemt.

- 1 Vanwege de beperkte omvang en doelstellingen van deze bijdrage is deze tekst slechts *inleidend* en niet uitputtend. Aldus zijn toepassingsvoorwaarden, uitzonderingen, afwijkende opinies en nuances achterwege gelaten. Opsommingen zijn slechts illustratief en mogen geenszins als uitputtend geïnterpreteerd worden. Een grondigere analyse kan de lezer terugvinden in de bronnen die worden vermeld in bibliografie en voetnoten.
- 2 Hoewel de *voorbeelden* en verwijzingen per definitie concreet zijn en veelal teruggrijpen naar het geldend Belgisch recht, zullen de theoretische uitspraken over de studiemethode van de rechtsgeleerden, die per definitie abstracter zijn, vaak ook daarbuiten toepasbaar zijn. De aangehaalde voorbeelden zijn tevens louter bedoeld ter verduidelijking van de theorie en niet als uitspraak over de voorbeelden. Om die reden wordt dan ook niet ingegaan op de vraag of de theorie werkelijk van toepassing is op de voorbeelden.
- 3 Juristen wordt aanbevolen consequent de verduidelijkende *voetnoten* te lezen omdat deze noten definities bevatten die licht afwijken van hetgeen aan hen onderricht wordt in hun opleiding. Juristen die de definities overslaan, zullen op een later punt in dit hoofdstuk de boodschap anders ontvangen dan ze bedoeld is.
- 4 Waar een analogie met de *wiskunde of statistiek* gemaakt wordt, richt de bijdrage zich enkel op diegene die die technieken reeds beheerst. De wiskundige en statistische technieken worden dan ook niet verduidelijkt.

²⁴⁵ Merk op dat deze bijdrage zich niet tot doel stelt uit te leggen wat *het recht* is, maar wat de *denkwijze* onder rechtsgeleerden inhoudt.

1. Studieobject

1.1. Inleiding

IN HET ALGEMEEN – Wetenschappers trachten kennis te vergaren.²⁴⁶ Ze hanteren in die kennisvergaring een vorm van specialisatie door zich op te splitsen in verschillende disciplines. Elk van die disciplines heeft een studieobject en een studiemethode.^{247, 248} De studiemethode (ook wel methodologie genoemd) is die vorm van gedisciplineerd denken die in die wetenschap wordt gehanteerd om het studieobject van de discipline te benaderen. De twee componenten (studieobject en studiemethode) die een discipline vormgeven, impliceren dat: (i) eenzelfde studieobject door verschillende wetenschappen bestudeerd kan worden, telkens met behulp van de eigen studiemethode; en (ii) eenzelfde studiemethode in verschillende disciplines kan wederkeren om andere studieobjecten te onderzoeken.

1.2. Studieobject

RECHT – Het studieobject waarover de rechtsgeleerdheid²⁴⁹ kennis tracht te verwerven, is het recht.²⁵⁰ Binnen de rechtsgeleerdheid bestaat er

246 H. Kerkmeester, 1989, 5; R. Sacco, 1991, 4.

247 Impliciet in: B. Bouckaert, 1981, 11.

248 In het geval van de filosofie is het studieobject, volgens Ross, *niet* afgebakend voor de volledige discipline, maar *wel* gepreciseerd per subdiscipline, zoals de epistemologie of politieke filosofie. (A. Ross, 1959, 25.) In het hoofdstuk over de filosofie in dit boek wordt de stelling verdedigd dat de filosofie zich toelegt op het bestuderen en uiteenzetten van filosofische vraagstukken, die het studieobject van de filosofie vormen (zie [hoofdstuk 6 filosofie]).

249 De woorden rechtsgeleerdheid en rechtsfaculteit worden in deze tekst gebruikt om twee te onderscheiden zaken aan te duiden. De *rechtsgeleerdheid* (ook wel rechtswetenschap genoemd) is een wetenschap met een specifiek studieobject en een specifieke studiemethode. De *rechtsfaculteit* is de organisatorische onderzoeks- en onderwijseenheid binnen de universiteit.

250 De woorden recht, wetgeving en wet worden vaak door elkaar gebruikt. In deze tekst hebben ze alle drie een te onderscheiden betekenis. Het begrip *recht* (in het Engels: *law*) verwijst naar het geheel van gedragsregels die – *in extremis* – met geweld afgedwongen worden (beschrijvend/descriptief) of zouden moeten worden afgedwongen (normatief/prescriptief). Het begrip *wetgeving* (in het Engels: *statute/legislation*) gebruiken we om algemene besluiten van een politieke overheid aan te duiden, zoals (i) de grondwet (grondwetgever), (ii) de wet (parlement) of (iii) de verordening (administratieve overheid). (B. Bouckaert, 2005, 10-11; B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 58; G. Martyn, 2006, 10; A. Ross, 1959, 79; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 129 en 292.) De *wet* (in het Engels: *act of parliament*) slaat enkel op een besluit van een parlement. (Merk op dat niet alle besluiten van het parlement wetten zijn. Ze kunnen bijvoorbeeld ook resoluties en reglementen zijn. Ook administratieve overheden kunnen naast wetgeving andere besluiten, zoals individuele beslissingen, aannemen.)

discussie over de wijze waarop dat studieobject afgebakend moet worden.^{251, 252} We definiëren voor dit hoofdstuk het recht als een geheel van gedragsregels²⁵³ dat – *in extremis* met geweld – wordt afgedwongen (beschrijvend: geldend recht; zie [3.2]) of zou moeten worden afgedwongen (normatief: wenselijk recht; zie [3.3]).^{254, 255}

- 1 Louter morele gedragsregels, zoals vervat in de religie of de zeden, die enkel worden afgedwongen door God of het individueel geweten, vallen in principe dan ook buiten haar studieobject.²⁵⁶

Onze werkwijze maakt het mogelijk in [4] de verhouding tussen recht (de gedragsregels die desnoods met geweld afgedwongen worden of zouden moeten worden) en wetgeving (wetgevende besluiten van staatsinstellingen) scherp te stellen: (i) Er is wetgeving die het recht beïnvloedt. (ii) Er bestaat evenwel ook wetgeving die niet als gevolg heeft dat het recht wordt beïnvloed. (iii) Er bestaan tot slot ook handelingen die niet wetgevend zijn, die het recht beïnvloeden.

- 251 H. Kerkmeester, 1989, 11; F. Peeraer, 2021, 11-14. De laatste geeft aan dat de eigenschappen die bepalen wat wel en niet tot het recht behoort maatschappijafhankelijk zijn en dat de verschillende definities daar uitdrukking aan geven.
- 252 Omdat dit hoofdstuk tot doel heeft de *methodologie* van de rechtsgeleerdheid te beschrijven en het *studieobject* van de rechtsgeleerdheid daartoe slechts zijdelings beschrijft, wordt dit meningsverschil niet toegelicht en door middel van het aannemen van een definitie omzeild. Een uiteenzetting over het studieobject kan men vinden in W. Van Gerven, 1973 en 1987 en F. Peeraer, 2021.
- 253 In de rechtswetenschap onderscheidt men twee invullingen van het woord recht. Een eerste invulling (objectief recht) gaat over de *gedragsregels* (in het Engels: *law*). Een tweede invulling (subjectief recht) gaat over de *aanspraken of heerschappij* (in het Engels: *right*) die daaruit voortvloeien voor een rechtssubject. (B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 37; H. Cousy, 1984, 4-5 en 111; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 8.) Dit hoofdstuk hanteert het woord recht in zijn eerste betekenis.
- 254 B. Bouckaert, 2005, 10; B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 36; P. De Vroede, 1982, 3-6; M. De Jonckheere, 2003, 2-6; H. Kelsen, 2009, 33-34, A. Ross, 1959, 34 en 59.
- 255 Het studieobject van de rechtsgeleerdheid (het geheel van geldende en wenselijke rechtsregels) is moeilijk te begrijpen indien men enkel het geheel van gedragsregels dat *in extremis* met geweld wordt afgedwongen, zou bestuderen. Om dit studieobject te doorgronden, zal de rechtsgeleerdheid daarom de studie van aangrenzende fenomenen integreren. We geven twee voorbeelden.
1/ Om vragen omtrent de rechtsgeldigheid van deze primaire regels (gedragsregels) te beantwoorden, kijken juristen naar (i) wat Hart secundaire regels noemt, dat zijn regels over het tot stand brengen, wijzigen en erkennen van regels (A. Ross, 1959, 53; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 42); of (ii) wat Hayek regels van organisatie noemt (F.A. Hayek, 2003, 158 v. 3). Deze secundaire regels / regels van organisatie beïnvloeden de rechtsregels, maar zijn technisch gesproken zelf geen rechtsregels (omdat ze geen gedragsregels bevatten). Een wat opmerkelijk gevolg van de hier aangenomen definitie van het recht is dat de meeste regels vervat in een grondwet regels van organisatie zijn die geen deel uitmaken van het recht. (F.A. Hayek, 2003, 176-178 v. 19; A. Ross, 1959, 52-53.) Indien de overtreding van regels van organisatie wel met geweld kan worden afgedwongen, bijvoorbeeld door middel van revoluties of strafrechtelijke of burgerrechtelijke vervolging van ministers die hun bevoegdheid zouden overschrijden, dan kan de kwalificatie mogelijk ambigu worden. (Vgl. A. Ross, 1959, 51.)
2/ Om de gedragsregels te begrijpen, zullen juridische activiteiten waaruit de gedragsregels ontstaan eveneens in een rechtsgeleerde analyse geïntegreerd worden (zie [3.5]).
- 256 R. Blanpain, 2005, 18; B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 35-36; H. De Page, 1962, 3; P. De Vroede, 1982, 14 en 16; H. Cousy, 1984, 11; H. Kelsen, 2009, 27-28; A. Ross, 1959, 60-62; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 59; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 26.

HOOFDSTUK 5

- 2 Indien dergelijke louter morele gedragsregels toch worden geïntegreerd in een juridische analyse, is dat instrumenteel. Dat wil zeggen dat men ze meeneemt om het studieobject van de rechtsgeleerdheid, het recht, beter te begrijpen.²⁵⁷

AANLEUNENDE SUBDISCIPLINES – Het studieobject van de rechtsgeleerdheid wordt ook bestudeerd volgens andere studiemethoden, zoals de studiemethode van de filosofie (rechtsfilosofie), theologie (rechtstheologie),²⁵⁸ sociologie (rechtsociologie), geschiedenis (rechtsgeschiedenis), economie (rechtseconomie), psychologie (rechtspsychologie) en antropologie (rechtsantropologie). Binnen de rechtsgeleerdheid poogt men de inzichten van die aanleunende subdisciplines maximaal in de eigen discipline te integreren (zie [3.5]).

1.3. Onderwijs

BREDE OPLEIDING – Het onderwijs aan de faculteit rechtsgeleerdheid laat de jurist kennismaken met het recht. Daartoe onderwijst men, naast de vakken die gebruikmaken van de methodologie van de rechtsgeleerdheid, eveneens enkele vakken die de student onderrichten in de sociale wetenschappen en aanleunende subdisciplines. De intensiteit van het onderwijs in de sociale wetenschappen en de aanleunende subdisciplines verschilt van land tot land. Bij wijze van voorbeeld bespreken we hier het onderwijs in Vlaanderen, Nederland en de Verenigde Staten.

- 1 In Vlaanderen waren de sociale wetenschappen en aanleunende subdisciplines tot voor kort het leeuwendeel van de tweejarige kandidatuur (zie [tabel 1]). In die kandidatuur werden – naast een inleidend werkcollege bronnen en beginselen van het recht – slechts twee vakken over geldend Belgisch recht gedoceerd, namelijk staatsrecht en verbintenissenrecht.

257 P. De Vroede, 1982, 14; A. Ross, 1959, 63; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 59-64; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 59, 63-64 en 86.

258 Omdat deze subdiscipline thans minder bekend is, zelfs onder juristen, geven we graag twee voorbeelden. Een eerste voorbeeld is het middeleeuwse natuurrecht, zoals we dat o.a. kunnen terugvinden in de *Summa Theologica* van Thomas van Aquino. Een tweede voorbeeld is het verlichte natuurlijk recht, zoals dat o.a. uitgewerkt is in de *Two Treatises of Government* van John Locke. Beide voorbeelden kunnen tot zowel de rechtsfilosofie als de rechtstheologie gerekend worden. (B. Bouckaert, 2005, 80.)

RECHTEN

Deze vakken werden pas aan de studenten gedoceerd in het tweede jaar. Het was pas in de daaropvolgende driejarige licentie in de rechten dat de studenten zich het geldend Belgisch recht eigen maakten.

- 2 In de Verenigde Staten kent men nog steeds een vergelijkbaar systeem. De driejarige rechtenopleiding wordt er aangeboden door de *law schools* aan studenten die reeds een *undergraduate degree* van vier jaar hebben behaald buiten de rechtsfaculteit.²⁵⁹
- 3 Thans loopt de opleiding van de juristen in Vlaanderen en de Verenigde Staten iets verder uit elkaar. Binnen het Bologna-proces werd een gemeenschappelijke bachelor-masterstructuur uitgewerkt die deelnemende landen moest toelaten elkaars diploma's te erkennen.²⁶⁰ Onder de daar uitgewerkte regels wordt – althans volgens de interpretatie die in Vlaanderen wordt aangehangen – vereist dat bijna alle rechtsdomeinen reeds behandeld worden in de driejarige bachelor. Om hieraan tegemoet te komen werd het onderwijs in de sociale wetenschapsvakken en vakken over de aanleunende subdisciplines aan de rechtenfaculteiten van Vlaanderen enigszins ingekrompen. Ondanks deze krimp bieden de rechtsfaculteiten ook na de hervormingen nog steeds een brede academische vorming aan waarbij de inleidende cursussen in andere sociale wetenschappen en aanleunende subdisciplines uitgebreid aan bod komen.²⁶¹
- 4 De Nederlandse rechtenopleiding is voornamelijk gericht op het geldend recht.²⁶² Als voorbeeld nemen we hier de opleidingen van de Universiteit van Leiden. Daar onderwezen ze in het academiejaar 2020-2021 geen sociale wetenschappen aan de studenten.²⁶³ De aanleunende subdisciplines komen wel aan bod in de driejarige bachelor en eenjarige master in de rechten. De sociale wetenschappen en aanleunende subdisciplines

259 F.K. Upham, 2014, 109.

260 EHEA, Verklaring van 19 juni 1999 van de Europese ministers van Onderwijs; Decreet 5 april 2003 betreffende de herstructurering van het hoger onderwijs in Vlaanderen.

261 F. Hendrickx & B. Tilleman, 2015, 48, 50 en 55-56.

262 J.B.M. Vranken, 2005, 5-6.

263 Er is één uitzondering. De studenten die ervoor kiezen de master encyclopedie en filosofie van het recht te volgen, krijgen het vak ethiek.

HOOFDSTUK 5

die in de Nederlandse rechtenopleiding worden onderwezen, zijn aldus amper de helft van wat aan Vlaamse studenten wordt onderwezen.²⁶⁴

	VK	SP	VK	SP	VK	SP	VK	SP	VK	SP	VK	SP
	Vlaanderen voor hervorming						Vlaanderen na hervorming					
	Kandidatuur		Licentie		Totaal		Bachelor		Master		Totaal	
	19-21	120	39	180	58-60	300	22	180	26	120	48	300
S&A	12-14	80	7-10	20-38	19-24	100-118	11	57	7-10	23-32	18-31	80-89
J&T	4	20	8	26	12	46	9	30	5	25	14	55
GR	3	20	21-24	116-134	24-27	136-154	12	93	11-14	63-72	23-26	156-165

Tabel 1a: Rechtenopleiding KU Leuven De tabel geeft het aantal vakken (VK) en studiepunten (SP) in sociale wetenschappen en aanleunende subdisciplines (S&A), juridische vaardigheden en talen (J&T) en geldend recht (GR).²⁶⁵

	VK	SP	VK	SP	VK	SP
	Nederland					
	Bachelor		Master		Totaal	
	32	180	7-10	60	39-42	240
S&A	9	45	0-7	0-40	9-16	45-85
J&T	2	10	2-4	20-35	4-6	30-45
GR	21	125	0-5	0-35	21-26	125-160

Tabel 1b: Rechtenopleiding Universiteit Leiden De tabel geeft het aantal vakken (VK) en studiepunten (SP) in sociale wetenschappen en aanleunende subdisciplines (S&A), juridische vaardigheden en talen (J&T) en geldend recht (GR) weer.²⁶⁶

²⁶⁴ Ook hier is er een uitzondering, met name voor de studenten die ervoor kiezen de master encyclopedie en filosofie van het recht te volgen.

²⁶⁵ De vergelijking bekijkt de opleidingen aan de KU Leuven. Ze neemt als referentiejaar 2004-2005 voor de kandidatuur en licentie in de rechten en 2019-2020 voor de bachelor en master in de rechten. Verschillende vakken werden door ons iets anders ingedeeld dan de KU Leuven zelf doet om ze te ordenen volgens de logica van dit artikel. Zo werden het 'Werkcollege bronnen en beginselen van het recht' in de kandidatuur en het vak 'Inleiding tot de rechtswetenschap' in de bachelor bijvoorbeeld meegeteld als vakken over geldend Belgisch recht. (KU Leuven, "Kandidaat in de rechten", "Bachelor in de rechten", "Licentie in de rechten", "Master in de rechten.") De bachelor rechten kent voor vakken over het geldend recht verschillende clustervakken, waardoor het aantal vakken wat misleidend kan zijn en het raadzaam is eerder naar het aantal studiepunten te kijken. Ook de studiepunten zijn slechts een ruwe indicatie van de reële omvang van de opleidingsonderdelen.

²⁶⁶ Voor Nederland vergelijken we met de bachelor in de rechtsgeleerdheid en de masters in de rechtsgeleerdheid civielrecht, European law, financieel recht, arbeidsrecht, encyclopedie en fi-

1.4. Onderzoek

ONDERZOEKSPERSPECTIEVEN – Het *onderzoek* naar het recht gebeurt zowel vanuit de methodologie van de rechtswetenschappen (dogmatisch onderzoek) en de vergelijkende methode (rechtsvergelijkend onderzoek)²⁶⁷ als vanuit de methodologie van de aanleunende subdisciplines (crossdisciplinair onderzoek). Het onderzoek in de aanleunende subdisciplines gebeurt binnen de universiteit zowel aan de faculteit rechtsgeleerdheid als aan de andere faculteiten.

RISICO'S – Het *crossdisciplinair onderzoek* kent zijn eigen risico's.

- 1 Indien een onderzoeker een *studiemethode* wenst aan te wenden waarin hij geen formele vorming heeft genoten, dan zal hij proberen, op basis van zijn inleidende cursus – die bijvoorbeeld geen of geen diepgaande uiteenzetting van de historische, sociologische of economische studiemethode en stand van de wetenschap bevat – en eigen studiewerk, zich verder vertrouwd te maken met de literatuur en studiemethode van de andere discipline.

Daarbij ontstaat het *risico* dat, indien hij de studiemethode of literatuur van die andere discipline onvoldoende verwerft, de onderzoeker de studiemethode van de eigen discipline (waarin hij volledig geschoold is) afwerpt, maar onvoldoende geschoold is in de studiemethode van de andere discipline om aan haar disciplinerings volledig onderworpen

losomie van het recht, public international, law, staats- en bestuursrecht en straf- en strafprocesrecht van de Universiteit van Leiden voor het academiejaar 2020-2021. (Universiteit Leiden, “Rechtsgeleerdheid (bachelor)”, “Rechtsgeleerdheid: Civiel recht”, “Rechtsgeleerdheid: Arbeidsrecht”, “Rechtsgeleerdheid: Encyclopedie en Filosofie van het Recht”, “Rechtsgeleerdheid: Public International Law”, “Rechtsgeleerdheid: Staats- en Bestuursrecht”, “Rechtsgeleerdheid: Straf- en Strafprocesrecht”.) In al die opleidingen is er slechts een enkel opleidingsonderdeel in de sociale wetenschappen, met name ethiek in de master encyclopedie en filosofie van het recht. Studenten behalen veelal twee masters van elk 60 studiepunten.

- 267 Externe rechtsvergelijking vergelijkt verschillende rechtsstelsels, bijvoorbeeld het Belgisch recht met het Duits recht. Interne rechtsvergelijking vergelijkt rechtsregels en -figuren uit eenzelfde rechtsstelsel, bijvoorbeeld de faillissementsprocedure voor ondernemingen met de collectieve schuldenregeling voor natuurlijke personen die geen onderneming zijn. (W. Devroe, 2010, 21 en 34-35.) Daartoe moet eerst bepaald worden wat het geldend recht in elk rechtsstelsel respectievelijk voor elke rechtsregel of -figuur is (wat besproken wordt in dit hoofdstuk) zodat nadien een vergelijking gemaakt kan worden (wat louter om redenen van plaats niet besproken wordt in dit hoofdstuk).

HOOFDSTUK 5

te worden.²⁶⁸ Als dat risico zich verwezenlijkt, zal de onderzoeker niet langer gedisciplineerd zijn door een van beide studiemethoden en worden de voordelen eigen aan die specifieke vormen van gedisciplineerd denken niet langer gewaarborgd.²⁶⁹

- 2 Een onderzoeker kan ook voorzichtiger te werk gaan. Hij kan zich ertoe beperken slechts de *bevindingen* van een aanleunende subdiscipline over te nemen.

Dan blijft evenwel een vergelijkbaar *risico* bestaan. Indien hij de studiemethode of literatuur van de andere discipline onvoldoende verwerft, mist de onderzoeker de kennis om de draagwijdte van de overgenomen uitspraken (van de andere discipline) correct in te schatten en de beperkingen van die uitspraken zelf volledig in te zien.²⁷⁰ De overgenomen bevindingen worden dan ook vaak verheven tot een absoluut waarheidsniveau dat binnen de discipline waaruit men de uitspraak ontleent, niet aan die bevinding wordt toegedicht.

Die risico's van crossdisciplinair onderzoek kan men op verschillende wijzen proberen te beheersen.

- 1 Bij de *doctorandi* tracht men het risico te ondervangen door in de begeleidingscommissie van de onderzoeker een professor van de andere discipline op te nemen. Evenwel zijn er indicaties dat die niet steeds in staat is de kwaliteitscontrole uit te oefenen en de kwaliteitsstandaarden van de eigen discipline af te dwingen indien hij eveneens zetelt in de jury bij de doctoraatsverdediging.²⁷¹

268 J.B.M. Vranken, 2005, 120, 151 en 154.

269 Die laatste uitspraak mag niet geïnterpreteerd worden als dat een dergelijk onderzoek per definitie niet waardevol zou zijn. Vooreerst kan niet-gedisciplineerd denken nog steeds interessant en inzichtelijk zijn. Het wetenschappelijk denken heeft daar immers geen monopolie op. Ten tweede kan men – zoals uitgebreid zal worden besproken in [4] – de voordelen die eigen zijn aan een specifieke wijze van gedisciplineerd denken ook via andere kanalen proberen te waarborgen.

270 M. Van Hoecke, 2009, 656.

271 Het bewijs in deze voetnoot is anekdotisch en bewijst dus slechts het bestaan van het probleem, niet de omvang ervan. De theorie omtrent de mechanismes verantwoordelijk voor de afdwinging van de kwaliteitsstandaarden (namelijk capaciteiten bij de onderzoeker en effectieve controle bij de begeleider/jury) laat evenwel vermoeden dat dit probleem zich in andere

- 2 Bij de *professoren* doet het risico zich in Vlaanderen minder frequent voor omdat zij vaker wel een formele opleiding hebben genoten in de studiemethode van de aanleunende subdisciplines.

Zo zien we bijvoorbeeld bij professoren in het Romeins recht en de rechtsgeschiedenis aan de KU Leuven dat deze wel een formele opleiding hebben genoten in zowel rechtsgeleerdheid als klassieke filologie, theologie, kerkelijk recht of geschiedenis, en daardoor telkens de beperkingen van de draagwijdte van hun uitspraken in beide disciplines kunnen beoordelen.²⁷²

2. Studiemethode

2.1. Inleiding

IN HET ALGEMEEN – Een studiemethode drukt de *standaard* uit aan de hand waarvan men binnen de discipline een stelling over het studieobject van de discipline verwerpt of aanvaardt. Enkel de stellingen die in overeenstemming zijn met die standaard, worden aanvaard als behorend tot de discipline. De standaard die gehanteerd wordt binnen een discipline, evolueert doorheen de tijd door interne en externe krachten.²⁷³ Een methodestrijd (zie [5]) duidt erop dat verschillende scholen binnen eenzelfde discipline het oneens zijn over de te hantieren standaard.²⁷⁴ De studiemethode van een discipline wordt zowel gebruikt door de practici (die in de regel een oplossing voor een spe-

gevallen ook moet stellen. (i) In persoonlijke gesprekken met professoren aan de rechtenfaculteiten in zowel België als Nederland werd door die professoren gesteld dat, wanneer ze in een begeleidingscommissie of jury deelnamen voor de begeleiding en beoordeling van een doctoraat aan een andere faculteit, ze voor de juridische uitspraken in dat interdisciplinair doctoraat niet de minimale standaarden konden afdwingen die men voor een bachelor- of masterproef aan de eigen faculteit zou hanteren. (ii) Tijdens lezingen gaven professoren die zich met rechtseconomie bezighouden, ook aan dat het, onder de onderzoekers en docenten die opgeleid zijn als jurist, gangbare praktijk is – bij het integreren van inzichten uit economische papers – slechts de abstracts van die papers evenals de intuïtieve inleiding en conclusie te lezen daar zij van het wiskundig model (theoretische component) en de statistische analyse (empirische component) niets begrijpen. Ze nemen dan de conclusies van dat economische onderzoek als gegeven, zonder dat ze de beperkingen en draagwijdte van die conclusies vatten.

272 KU Leuven, “Leden”.

273 B. Bouckaert, 1981, 5.

274 B. Bouckaert, 1981, 32.

cifiek geval zoeken)²⁷⁵ als de wetenschappers (die algemene kennis zoeken; zie [3]).

2.2. Gezaghebbende bronnen

GEZAGSARGUMENTEN EN REDE – De rechtsgeleerdheid verwerpt en aanvaardt uitspraken over het recht in de eerste plaats op basis van *gezagsargumenten* (autoriteitsargumenten) en in de tweede plaats – doch slechts in aanvullende orde – op basis van de *rede*.

- 1 De *gezaghebbende bronnen* van het recht²⁷⁶ zijn de wetgeving,²⁷⁷ de rechtspraak, de rechtsleer, de algemene rechtsbeginselen, de gewoonte, het natuurrecht en de billijkheid.²⁷⁸⁻²⁷⁹
 - a De *gewoonte* omvat die gedragsregels die de rechtsonderhorigen volgen (waardoor ze behoren tot de praktijk) vanuit de overtuiging dat ze deze moeten volgen (waardoor ze behoren tot de rechtsopvatting, ook wel *opinio iuris* genoemd).²⁸⁰ Sommige gewoontes werden gecodificeerd en

²⁷⁵ J.B.M. Vranken, 2005, 5.

²⁷⁶ Het begrip gezaghebbende bron van recht kan op twee wijzen gehanteerd worden.

1/ In sommige rechtsleer wordt het begrip gebruikt om drie wederzijds exclusieve categorieën te onderscheiden: (i) bronnen van recht die *bindend* zijn of zouden moeten zijn, (ii) louter *gezaghebbende* bronnen die niet bindend maar wel gezaghebbend zijn of zouden moeten zijn en (iii) andere teksten die noch bindend noch gezaghebbend zijn of zouden moeten zijn (zie [5.3]). In dat geval bedoelt men met gezaghebbende bronnen (distinctief met [i]) louter gezaghebbende bronnen van recht die *niet bindend* zijn (beschrijvend) of zouden moeten zijn (normatief) en (distinctief met [iii]) dat het gezag wordt erkend (beschrijvend) of zou moeten worden erkend (normatief). (B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 147.)

2/ Deze tekst hanteert het begrip gezaghebbende bronnen van recht ruimer. Het impliceert niets over (i) het al dan niet bindend karakter van de rechtsbron of (ii) de vraag of er van die bron gezag uitgaat of zou moeten uitgaan. De tekst verduidelijkt nadien in [4] onder welke aannames een verwijzing naar de eerste drie gezaghebbende bronnen gebruikt *kan* worden om bestaande rechtsgevolgen (beschrijvend: zie [3.2]) of gewenste rechtsgevolgen (normatief: zie [3.3]) te omschrijven; en in [5] welke gezaghebbende bronnen volgens verschillende scholen bindend en gezaghebbend (in de enge zin) *would moeten zijn*.

²⁷⁷ Het woord wetgeving is geen synoniem voor wet of recht. Zie voetnoot 250.

²⁷⁸ De opsomming verschilt wat van auteur tot auteur. B. Bouckaert, 2005, 9; B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 58-65; H. De Page, 1962, 15-29; B. De Schutte, 1998, 11; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 96; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 147.

²⁷⁹ Omdat die rechtsbronnen evenals auteurs binnen één rechtsbron uiteenlopende opvattingen kunnen verdedigen, hanteert elke rechtscultuur haar eigen regels om het conflict tussen de bronnen en auteurs te beslechten. Zie [5].

²⁸⁰ B. Bouckaert, 2006, 69-71; B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 64; B. De Schutte, 1998, 13; P. De Vroede, 1982, 100; M. De Jonckheere, 2003, 31.

RECHTEN

gehomologeerd.²⁸¹ Het gewoonterecht wordt bijvoorbeeld gebruikt om overeenkomsten uit te leggen²⁸² en is nog altijd een belangrijke bron van recht in het internationaal publiekrecht.²⁸³ Daarnaast wordt – in bijzondere omstandigheden – ook al eens aanvaard dat een wetsbepaling die in onbruik is geraakt, niet langer wordt toegepast.²⁸⁴

- b De *rechtspraak* omvat de vonnissen en arresten van rechtbanken en hoven.²⁸⁵ In die rechterlijke uitspraken vindt men, naast een beschikend gedeelte (*dictum*)²⁸⁶ waarin de rechter rechtsgevolgen bepaalt van de door de rechter vastgestelde rechtsfeiten, zowel redeneringen die noodzakelijk zijn om tot het dictum te komen (*ratio decidendi*) als de rechtsopvattingen die daarnaast terloops vermeld worden (*obiter dicta*).
- c De *wetgeving* omvat gedragsregels uitgevaardigd door een politieke autoriteit.²⁸⁷ Voorbeelden zijn een wet van de federale wetgevende macht, een verordenend koninklijk besluit van de federale uitvoerende macht of een politiereglement van de lokale gemeenteraad.
- d De *rechtsleer* (ook wel rechtsdogmatiek of rechtsdoctrine genoemd)²⁸⁸ omvat geschriften van rechtsgeleerden²⁸⁹ die conformeren aan de methodologie van de rechtsgeleerdheid. Het zijn bijvoorbeeld publicaties in tijdschriften, verzamelwerken en monografieën.
- e Het *natuurrecht* omvat gedragsregels die voortvloeien uit de menselijke natuur en aard der dingen.²⁹⁰ Ze zijn vervat in geschriften die eerder de studiemethode van de theologie en (politieke/rechts-) filosofie hanteren dan de studiemethode van de rechtsgeleerdheid. Voorbeelden zijn *Summa Theologica* van Thomas van Aquino of *Second Treatise on*

281 B. Bouckaert, 2006, 12 en 74; H. De Page, 1962, 9; P. De Vroede, 1982, 104.

282 Dat wordt ook expliciet erkend door de wet. (Artt. 1135, 1159 en 1160 OBW thans artt. 5.71 en 5.65, 3° NBW; B. Bouckaert, 2006, 76; H. De Page, 1962, 18 en 283; P. De Vroede, 1982, 101.)

283 B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 64; B. De Schutte, 1998, 12.

284 HR 3 maart 1972, 'Maring / Assuradeuren', ECLI:NL:HR:1972:AB3597.

285 P. De Vroede, 1982, 103; M. De Jonckheere, 2003, 28.

286 B. De Schutte, 1998, 14.

287 B. Bouckaert, 2006, 10-11.

288 *Ibidem*, 81-83.

289 M. De Jonckheere, 2003, 33.

290 M.T. Cicero, 2023, 38; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 75-80.

HOOFDSTUK 5

Government van John Locke.²⁹¹ De opvattingen die daarbij verdedigd worden – zowel over de menselijke natuur en aard der dingen als de rechten die daaruit voortvloeien – lopen nogal uit elkaar.²⁹² Desalnietemin hebben ze o.a. mee invloed uitgeoefend op de wijze waarop de staatsmacht door het publiekrecht werd ingericht en door het oorlogsrecht en mensenrechten werd beperkt.²⁹³ Het rechtspositivisme verwerpt het natuurrecht als bron van geldend recht.²⁹⁴

- f De *algemene rechtsbeginselen* zijn principes die een gedeelte logica achter verschillende specifieke rechtsregels ontbloten. Voorbeelden zijn het recht van verdediging en de continuïteit van de openbare dienst. Ze worden inductief afgeleid uit andere rechtsbronnen. Door deze inductie wordt een regel vervat in een verzameling van afzonderlijke gevallen tot algemeen geldende regel verheven.²⁹⁵
- g De *billijkheid* is een rechtsgevoel. Ze kan vorm krijgen op het niveau van een regel of in een individueel geval.²⁹⁶ Het is moeilijk haar duidelijk te definiëren.²⁹⁷ Een voorbeeld van dergelijke regel is het verbod op rechtsmisbruik.²⁹⁸ De billijkheid kan ook gehanteerd worden in een individueel geval, bijvoorbeeld om overeenkomsten uit te leggen of in bepaalde gevallen schade te vergoeden.²⁹⁹

291 B. Bouckaert, 2006, 80; P. De Vroede, 1982, 24-25 en 29.

292 P. De Vroede, 1982, 28-33; H. Kelsen, 2009, 18; F. Peeraer, 2021, 79-82.

293 B. Bouckaert, 2006, 80-81; P. De Vroede, 1982, 31-33; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 77-78.

294 Het rechtspositivisme wenst dat de methodologie van de rechtsgeleerdheid aansluit bij de empirische methode van de harde wetenschappen door (i) zich te focussen op waarneembare verschijnselen zoals de wet (wetgevingspositivisme), de rechtspraak (rechtspraakpositivisme) of de feitelijke gedragingen in de samenleving (sociologisch positivisme) en (ii) zich te onttrekken aan de invloed van de metafysica en theologie, d.w.z. het natuurrecht. (Zie o.a. F. Peeraer, 2021, 86-94; P. De Vroede, 1982, 36.)

295 B. Bouckaert, 2006, 86-88; B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 64-65; B. De Schutte, 1998, 14; M. De Jonckheere, 2003, 27-28.

296 M. De Jonckheere, 2003, 34.

297 H. De Page, 1962, 23.

298 *Ibidem*, 26.

299 Artt. 1135 en 1386bis OBW; art. 11 RvS-Wet; B. Bouckaert, 2006, 85; M. De Jonckheere, 2003, 34.

RECHTEN

- n Dit hoofdstuk zal zich – louter om de omvang daarvan te verkleinen – hierna beperken tot een bespreking van de formele (in schrift opgestelde) rechtsbronnen, met name wetgeving, rechtspraak en rechtsleer.³⁰⁰
- 2 Een juridische redenering start bij voorkeur met het hernemen van de argumenten uit gezaghebbende bronnen door deze te *interpreteren* (zie [2.3]). Daarbij verwijst men, zolang dat mogelijk is, voor elke stap in zijn redenering naar zo veel mogelijk gezaghebbende bronnen die bij voorkeur ook een zo hoog mogelijk aanzien genieten.
- 3 Indien dat vereist is, zal men het laatste deel van de redenering ondersteund met de rede – d.i. via een *afleiding* – vervolledigen (zie [2.4]). Dat betekent dat men met de rede voortbouwt op de gezaghebbende bronnen om een redenering te kunnen finaliseren.
- 4 Zowel de interpretatie (die gebeurt in het hernemen van ideeën uit gezaghebbende bronnen) als de afleiding van de gevolgen rusten op *aannames* (in wiskundig uitgedrukte disciplines: assumpties) die meer of minder waarschijnlijk kunnen zijn.³⁰¹
- 5 Redelijke mensen kunnen het o.a. oneens zijn over (i) de te hanteren gezaghebbende bron van recht, (ii) de keuze tussen verschillende gezaghebbende teksten die tot eenzelfde bron van recht behoren en (iii) welke aannames (over interpretatietechniek of afleidingen) het meest geschikt zijn om de tekst (interpretatie³⁰²) respectievelijk de implicaties van die boodschap (afleiding) te begrijpen.³⁰³ Dat deze keuzes het onderwerp uitmaken van een redelijk debat, geeft de rechtsgeleerdheid een

300 Deze drie bronnen worden de zelfstandige rechtsbronnen genoemd omdat ze uit zichzelf op schrift gesteld zijn. Zie [3.6].

301 B. Bouckaert, 1981, 30.

302 In de rechtsleer wordt het woord interpretatie meestal ruimer gebruikt en omvat het zowel de interpretatie in de enge zin (wat de bron zegt) als de afleiding (wat dat impliceert in een geval). Om educatieve redenen kiezen we ervoor deze twee componenten te onderscheiden. Daartoe wordt het woord interpretatie in de volledige tekst in een strikte zin gehanteerd zoals hierboven gedefinieerd.

303 Waar de interpretatie stopt (wat de gezaghebbende bron stelt) en de afleiding (wat de auteur uit de gezaghebbende bron afleidt) begint, hangt af van de bereidwilligheid om interpretatieve aannames te maken. Wie selectiever is in die aannames, zal via de afleiding een veel grotere afstand moeten afleggen tussen de gezaghebbende bron en een conclusie.

HOOFDSTUK 5

argumentatieve dimensie.³⁰⁴ Men aanvaardt of verwerpt dan uitiem een stelling omdat het geheel der argumenten daartoe overtuigender is.³⁰⁵

2.3. Interpretatie

COMMUNICATIEVE HANDELINGEN – Wanneer de rechtsgeleerdheid haar geschreven bronnen interpreteert, wordt ze *in se* geconfronteerd met vergelijkbare problemen als de letterkundigen, geschiedkundigen, filosofen en theologen.³⁰⁶ Bijgevolg kan ze op de inzichten van die andere disciplines steunen.³⁰⁷ De bronnen zijn *communicatieve handelingen* van hun auteur(s) (in taalkunde: zender) die geïnterpreteerd moeten worden door de interpretator (in taalkunde: ontvanger).³⁰⁸ Ze geven de rechtsgeleerdheid een hermeneutische dimensie.³⁰⁹ De interpretatie kan gebeuren aan de hand van verschillende interpretatietechnieken. Die kunnen door de interpretator aangewend worden om de door de auteur bedoelde boodschap te achterhalen [nr. 1], de auteur van de boodschap te disciplineren of diens boodschap te objectiveren [nr. 2], de boodschap aan te passen [nr. 3] of een consensus te vormen [nr. 4]. In alle vier de gevallen is de interpretatie hoe dan ook een activiteit van de interpretator en *niet* van de auteur van de tekst.³¹⁰

- 1 Wanneer de interpretator met behulp van een of meer interpretatietechnieken tracht de door de auteur *bedoelde betekenis* (in de taalkunde: zender-betekenis)³¹¹ te achterhalen,³¹² steunt die op – meestal impliciete – aannames (hermeneutische hypothesen). Die aannames kunnen, afhankelijk van de te interpreteren bron, meer of minder waarschijnlijk zijn.³¹³ Er bestaat daarom niet één interpretatietechniek

304 M. Van Hoecke, 2009, 644-645.

305 P. Scholten & G. Scholten, 1974, 54.

306 J.B.M. Vranken, 1995, 144.

307 M. Van Hoecke, 2009, 643.

308 B. Bouckaert, 2005, 37.

309 M. Van Hoecke, 2009, 643-644.

310 M. Van Hoecke, 1979, 47.

311 De boodschap heeft een betekenis die de zender bedoelde (zender-betekenis), die de ontvanger eraan geeft (ontvanger-betekenis) en een betekenis die een derde die de communicatie ontvangt, eraan geeft (derde-betekenis).

312 P. Scholten & G. Scholten, 1974, 33.

313 B. Bouckaert, 1981, 31; B. Bouckaert, 2005, 42.

die voor alle bronnen het meest geschikt is om de bedoelde betekenis van de auteur te achterhalen.³¹⁴

Voorbeelden van *aannames* verscholen achter de interpretatietechnieken zijn:³¹⁵

- i Elke intentionele interpretatie van een tekst die geschreven is door meer dan één persoon, veronderstelt dat een tekst die tot stand komt in interactie tussen verschillende auteurs (bijvoorbeeld parlementaire wetgeving), op dezelfde wijze te begrijpen valt als een tekst die door één persoon geschreven is, namelijk alsof deze zou voortvloeien uit een intentie.³¹⁶
- ii De logisch systematische interpretatie veronderstelt dat de auteur begiftigd is met de kwaliteit van de consistentie.³¹⁷
- iii De letterlijke interpretatie veronderstelt dat de auteur alle hypothesen waarop de tekst van toepassing is, had voorzien.³¹⁸
- iv De woordelijke en grammaticale interpretatie veronderstelt dat de auteur taalvaardig is en zich aldus bewust is van de verschillende betekenissen die men door middel van de semantiek (de betekenis van woorden) en de syntaxis (de zinsbouw) kan scheppen.³¹⁹
- v De teleologische interpretatie veronderstelt dat de auteur een doel voor ogen heeft waarvoor die auteur effectieve en efficiënte middelen wenst te hanteren.³²⁰
- vi De institutionele-trouw-interpretatie (bijvoorbeeld de grondwetsconforme interpretatie) veronderstelt dat de auteur kennis heeft van de

314 B. Bouckaert, 1981, 30 en 32-33.

315 Een aantal van de opgesomde interpretatietechnieken (zoals ii, iii en iv) worden in de regel als samenhangende set van interpretatietechnieken gezien en aldus behandeld alsof ze één interpretatietechniek zijn. In dit hoofdstuk wordt gekozen ze – ondanks hun samenhang – uit te splitsen om op educatieve wijze te duiden dat de achterliggende aannames niet *per se* samen moeten worden gehanteerd.

316 B. Bouckaert, 2005, 38 en 48; A. Ross, 1959, 143; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 41; J.B.M. Vranken, 1995, 93.

317 B. Bouckaert, 1981, 30-31; B. Bouckaert, 2005, 42; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 34 & 44-48; M. Van Hoecke, 1979, 85-89 en 98-103.

318 US Court of Appeals (7th Circuit) 15 juni 1984, *United States v. Markgraf*, dissenting opinion Richard Posner, 5de alinea, <https://casetext.com/case/united-states-v-markgraf>; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 37 en 39; M. Van Hoecke, 1979, 91-98.

319 B. Bouckaert, 1981, 30-31; B. Bouckaert, 2005, 42; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 38 en 40.

320 B. Bouckaert, 1981, 30-31; B. Bouckaert, 2005, 42; A. Ross, 1959, 146-147; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 34-35; M. Van Hoecke, 1979, 281.

HOOFDSTUK 5

beperkingen die hogere bronnen opleggen, en daar bewust rekening mee houdt.³²¹

- vii De wetshistorische interpretatie veronderstelt dat de auteurs van een wet in de parlementaire debatten en stukken het woord nemen en hun bedoelingen duiden.
- viii De rechtshistorische interpretatie veronderstelt dat de auteur kennis heeft van de wijze waarop het woord of de woordgroep voordien gebruikt werd en zich tot doel stelt de voordien gehanteerde betekenis te eerbiedigen.³²²
- ix De historische interpretatie veronderstelt dat de interpretator de door de auteur bedoelde betekenis beter kan achterhalen door te vertrekken vanuit de inzichten, betekenissen en gebeurtenissen waar de auteur toegang toe had, eerder dan waar de interpretator thans toegang toe heeft.³²³

Deze interpretatiewijze is vooral populair als de interpretator de wil van de auteur en niet de door hem geformuleerde regel als bron van recht ziet.³²⁴ De interpretator hoopt dan uit de context waarin de zender de boodschap communiceert, elementen (zoals de gebruikelijke betekenis van taal) te vinden die meer of minder waarschijnlijke indicaties zijn voor die intentie.³²⁵ Elk van deze interpretatietechnieken, die worden aangewend om die wil te achterhalen, wordt *problematisch* om het vooropgezette doel te bereiken indien zij een of meer aannames veronderstelt die weinig waarschijnlijk zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer de gezaghebbende bron (zoals een wet of arrest) niet door één auteur geschreven is en/of een (politiek) compromis uitmaakt, waarbij de coauteurs (i) uiteenlopende bedoelingen hebben,³²⁶ (ii) tegenstrijdige

321 B. Bouckaert, 1981, 30.

322 B. Bouckaert, 1981, 30; P. Scholten en G. Scholten, 1974, 78; M. Van Hoecke, 1979, 159.

323 L. Waelkens, 2003, 27-28 en 34-35; B. Bouckaert, 1981, 30.

324 P. Scholten & G. Scholten, 1974, 41; M. Van Hoecke, 1979, 16.

325 M. Van Hoecke, 1979, 2, 4, 35-42 en 72-74; A. Ross, 1959, 116 en 120; J.B.M. Vranken, 2005, 108-116.

326 Bijvoorbeeld indien (i) het wetsvoorstel in de toelichting van de wet een bepaalde doelstelling naar voren schuift die de indiener van het voorstel voor ogen had, of (ii) uit parlementaire stukken blijkt dat een voorstander van het wetsvoorstel een bepaalde interpretatie voor ogen had, is het *onduidelijk* of de andere leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers die voor het voorstel stemden, die intenties deelden. De Kamerleden stemmen immers enkel in met de wettekst, niet met de geuite intenties van hun medeparlementairen. De geuite intenties van sommigen kunnen daarom hooguit een *indicatie* zijn voor hetgeen bedoeld was. Een bijkomende aanname, met name die van de representativiteit met betrekking tot de intentie van *alle* andere leden die een meerderheid vormden bij de stemming, is nodig om die conclusie te kunnen trek-

RECHTEN

ideeën hebben en die samenvoegen,³²⁷ (iii) slechts een beperkt aantal gevallen hebben overwogen van alle gevallen waarop de tekst toepasbaar is,³²⁸ (iv) taalkundige aangelegenheden geen hoge prioriteit geven, (v) een gebrek aan effectiviteit als compromismethode hanteren, (vi) hogere regels soms als hindernis voor de eigen wil behandelen, (vii) de reële beslissingsmakers soms op ministeries, kabinetten, universiteiten en partijhoofdkwartieren en niet in het parlement zitten, (viii) met de teksten concepten bijsturen en (ix) in de juridische teksten uit eenzelfde periode regelmatig dezelfde woorden op verschillende wijze hanteren.

Interpretatietechniek	Aanname over auteur(s)	Ontkenning
<i>i. Intentionele</i>	Product van interactie personen is zinvol te interpreteren als een wil	Uiteenlopende intenties van diverse coauteurs
<i>ii. Logisch systematische</i>	Begiftigd met de kwaliteit van de consistentie	Samenvoegen tegenstrijdige ideeën in een compromis
<i>iii. Letterlijke</i>	Voorziet alle toepassingsgevallen waardoor de tekst toepasbaar is	Overweegt slechts een beperkt aantal gevallen
<i>iv. Woordelijke en grammaticale</i>	Bewust van betekenisverschil dat die kan scheppen met semantiek en syntaxis	Geen hoge prioriteit aan taalkundige aangelegenheden
<i>v. Teleologische</i>	Doel voor ogen waar effectief en efficiënt middel voor wil inzetten	Gebrek aan effectiviteit als compromismethode
<i>vi. Institutionele trouw</i>	Beperkingen van hogere normen kent en wil respecteren	Ongekend en behandeld als hindernis
<i>vii. Wetshistorische</i>	Reële beslissingsmakers in parlement enz. nemen het woord	Ministeries, kabinetten, universiteiten en partijhoofdkwartieren
<i>viii. Rechtshistorische</i>	Kennis van woordgebruik voordien en intentie continuïteit	Willen via hun tekst concepten bijsturen
<i>ix. Historische</i>	Beter inzicht via kennisniveau van toenmalige auteur	Hanteren die woorden in juridische teksten uit zelfde periode anders

Tabel 2: Interpretatie. De tabel geeft een overzicht van de aannames over de auteurs die achter een interpretatietechniek schuilgaan, evenals de voornaamste reden waarom die aanname problematisch is.

ken. (A. Ross, *On law and justice*, 1959, 143; P. Scholten en G. Scholten, 1974, 41-44; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 318; J.B.M. Vranken, 1995, 93-95.)

³²⁷ F.C. Von Savigny, 1831, 92.

³²⁸ In de literatuur wordt dit meestal geïllustreerd met het volgende voorbeeld. Stel dat het parlement een wet stemt waarin staat “*Het is verboden een gemotoriseerd voertuig te gebruiken in het park.*” Als de parlementairen niet hadden gedacht aan het geval waarin een ambulance het park in wil rijden om een gewonde op te halen, *dan* is een letterlijke interpretatie ongeschikt om te achterhalen wat de wil is van de auteur van de tekst (het parlement) aangezien die letterlijke interpretatie steunt op de onjuiste aanname dat de auteur alle gevallen heeft voorzien waarop de regel van toepassing zou zijn.

HOOFDSTUK 5

- 2 Merk op dat de hiervoor opgesomde interpretatieve aannames ook bewust tegen de realiteit in gehanteerd kunnen worden door de interpretator. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer de interpretator de auteur, door diens teksten aan die aannames te onderwerpen, (i) een prikkel wil geven om zich overeenkomstig die aannames te gedragen; of (ii) de betekenis van die tekst wil objectiveren. In beide gevallen zijn de interpretatietechnieken dan niet zozeer gehoorzaamend, maar eerder (i) *disciplinerend* ten aanzien van de auteur en (ii) *objectiverend* ten aanzien van de boodschap. Deze werkwijze abstraheert de tekst van de subjectieve en uiteenlopende bedoelingen en kwaliteiten van verschillende coauteurs, en verzelfstandigt de betekenis op die wijze.³²⁹

Een *voorbeeld* helpt dit principe te verduidelijken. Als de rechter steeds elke wet of elk contract enkel op basis van een woordelijke en grammaticale interpretatie zal interpreteren (d.w.z. de boodschap zal objectiveren door haar te interpreteren via een gedeeld onpersoonlijk betekeniskader), dan hebben de parlementsleden of contracterende partijen er alle belang bij heel zorgvuldig met woordelijke en grammaticale aspecten van hun tekst om te gaan (d.w.z. de zender wordt gedisciplineerd). Indien het parlements lid of de contractspartij dat niet doet, zal hij immers rechtsgevolgen tot stand brengen die hij nooit gewent heeft.

Deze disciplinerende of objectiverende aanpak kan geprefereerd worden als men aanneemt dat het gezag om rechtsgevolgen te bepalen wordt toegekend aan de tekst (zoals de wet, het arrest of de bijdrage in de rechtsleer) en niet aan de auteur (zoals de indiener van het wetsvoorstel, de rechter-rapporteur of de rechtsgeleerde).³³⁰ De disciplinerende en objectivering worden evenwel *problematisch* indien er vereisten worden gesteld aan de auteur die zo strikt zijn dat (i) een auteur er realistisch gesproken nooit aan kan voldoen, (ii) hij er door de opportuniteitskost niet aan wil voldoen of (iii) het maatschappelijk ongewent is dat hij aan de opportuniteitskost voldoet.

³²⁹ P. Scholten & G. Scholten, 1979, 73-74.

³³⁰ P. Scholten & G. Scholten, 1974, 42.

- 3 Er zijn ook *adaptieve* interpretatietechnieken. Die wensen niet de boodschap van de auteur van de gezaghebbende bron te begrijpen (interpreteren in de strikte zin) om haar vervolgens toe te passen (rechtstoepassing), maar haar volgens de inzichten van de interpretator bij te sturen (rechtshervorming).³³¹ Deze interpretatietechnieken zijn minder veeleisend voor de kwaliteiten waarover een auteur beschikt [nr. 1: begrijpend] of zou moeten beschikken [nr. 2: disciplinerend en objectiverend]. Ze zijn daarentegen wel veeleisend voor de interpretator die – om de doelstellingen van de adaptatie tot een goed einde te brengen – de kwaliteiten van een goed beleidsmaker moet hebben.

Voorbeelden zijn (i) de evolutieve interpretatie, waarbij de interpretator de inhoud van de bron aanpast om de tekst op – door de auteur onvoorziene – gewijzigde sociale noden, morele opvattingen of aangrenzende rechtsregels een antwoord te laten bieden; (ii) de teleologische interpretatie, waarbij de interpretator de inhoud van de bron aanpast om de doelstelling van de auteur of het rechtssysteem na te streven op basis van informatie die de auteur niet had; (iii) de matigende interpretatie, waarbij de interpretator door hem onredelijk geachte rechtsgevolgen uitsluit.³³²

De adaptieve interpretatie is vooral in trek bij oudere teksten.³³³ Daar gaat die al mee sinds de studie van het Romeins recht.³³⁴ Omdat de adaptieve interpretatietechnieken rechtshervorming inhouden door een interpretator,³³⁵ zijn ze evenwel iets *controversiëler*. Volgens sommigen laat het toe het recht vlot aan te passen aan gewijzigde, onvoorziene of bijkomende omstandigheden en inzichten;³³⁶ terwijl het volgens

331 Het onderscheid tussen rechtstoepassing en rechtshervorming wordt toegelicht in [3.3] en voetnoot 423.

332 B. Bouckaert, 2005, 48-49; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 109; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 118; M. Van Hoecke, 1979, 256-280 en 289-296; J.B.M. Vranken, 1995, 58-65; J.B.M. Vranken, 2005, 25 en 45.

333 M. De Jonckheere, 2003, 30.

334 H.P. Glenn, 2010, 142.

335 A. Ross, 1959, 146.

336 H. De Page, 1962, 13-15, 305 en 313-315; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 119; M. Van Hoecke, 2009, 661-662; J.B.M. Vranken, 1995, 68.

HOOFDSTUK 5

anderen de constitutionele regels voor rechtshervorming miskent (zie [3.4]).

- 4 De interpretator kan eveneens een *gezaghebbende interpretatie* omarmen. Een dergelijke werkwijze lost het interpretatieprobleem van de ene bron op door naar de interpretatie door een andere bron te verwijzen, eerder dan zelf een interpretatie te zoeken. De interpretator zoekt dan niet naar de betekenis die de auteur volgens de interpretator kan hebben bedoeld [nr. 1: begrijpend], moet hebben bedoeld [nr. 2: disciplinerend en objectiverend] of die volgens de interpretator nuttig kan zijn [nr. 3: adaptief]. Hij zoekt eerder naar de betekenis die andere gezaghebbende bronnen eraan hebben gegeven, wat door het gezag geacht kan worden een gangbare interpretatie te zijn. Met andere woorden, de interpretator zoekt naar wat de tekst thans voor zijn gelijken betekent.

Een dergelijke werkwijze werkt *consensusvorming* in de hand. Immers, de voorgaande interpretatietechnieken laten toe dat juristen zéér uiteenlopende betekenissen toedichten aan eenzelfde tekst. Wanneer men wenst dat die juristen eenzelfde betekenis aan eenzelfde tekst geven (bijvoorbeeld ten behoeve van de rechtszekerheid of vlotte onderlinge communicatie), dan kunnen ze in principe rond elk van die uiteenlopende betekenissen een dergelijke consensus bereiken.³³⁷ Een gezaghebbende auteur vormt een sociaal betekenisvolle plaats waar de juristen elkaar makkelijk kunnen vinden.³³⁸⁻³³⁹ Een discussie blijft dan onbeslecht zolang er tussen de meest gezaghebbende bronnen/ auteurs noch overeenstemming noch een duidelijke hiërarchie in hun gezag bestaat.³⁴⁰

De vierde interpretatieve houding is het minst veeleisend voor zowel de auteur (die over geen enkele specifieke kwaliteit meer hoeft te beschikken) als de interpretator (die over geen enkele specifieke kennis of legitimiteit hoeft te beschikken). Deze techniek verlegt evenwel het

337 In speltheorie: meervoudig Nash-evenwicht.

338 In speltheorie: Schellingpunt of focaal punt.

339 H. Kerkmeester, 1989, 64 en 85-87.

340 In speltheorie: meervoudige focale punten.

RECHTEN

probleem naar de interpretatie van een andere bron en vereist om zijn doel te bereiken tevens een zekere consensus tussen juristen over de hiërarchie van gezaghebbende bronnen.

- 5 De vier hierboven besproken vormen van interpretatiedoelstellingen worden *gelijktijdig en door elkaar gebruikt*,³⁴¹ maar sommige ervan worden vaker aangewend in bepaalde rechtsstelsels en rechtstakken.
 - a De bedoelde betekenis, in het bijzonder de teleologische benadering, is dominant in de motivering van arresten door het Hof van Justitie.³⁴²
 - b De disciplinerende interpretatie is populair in Engeland.³⁴³ De objectiverende interpretatie is dat in het strafrecht (vanwege het legaliteitsbeginsel in strafzaken).³⁴⁴
 - c De adaptieve interpretatie overheerst bij oudere wetgeving,³⁴⁵ zoals het Oud Burgerlijk Wetboek van 1804 of de Belgische Grondwet van 1831.³⁴⁶
 - d De gezaghebbende interpretatie tot slot is alomtegenwoordig.

2.4. Afleiding

ARGUMENTATIEF – Hoewel de afleiding, tussen een of meer geïnterpreteerde gezaghebbende teksten en de daaruit getrokken conclusie, vaak wordt geformuleerd *alsof* het een *noodzakelijke* afleiding betreft, is de

³⁴¹ M. Van Hoecke, 1979, 74.

³⁴² Zo argumenteert het Hof van Justitie dat het Europees recht voorrang dient te nemen op het nationaal recht omdat anders de doelstellingen van het Europees Verdrag niet bereikt worden “*indien de werking van het gemeenschapsrecht van Staat tot Staat zou verschillen op grond van latere nationale wetten, dit de verwezenlijking van de doelstellingen van het Verdrag, bedoeld in artikel 5, lid 2, in gevaar zou brengen*”. (HvJ 15 juli 1964, ‘Costa/ENEL’, nr. 6/64.)

³⁴³ A. Ross, 1959, 144; M. Van Hoecke, 1979, 74-75.

³⁴⁴ Art. 14 Gw.; Art. 2 Sw.; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 71.

³⁴⁵ P. Scholten & G. Scholten, 1974, 41 en 44.

³⁴⁶ Vgl. A. Ross, 1959, 144.

HOOFDSTUK 5

afleiding – net als de interpretatie – in de regel eerder argumentatief van aard.^{347, 348}

- 1 Dat betekent dat men uiteenlopende *alternatieve conclusies* kan verdedigen op basis van de aangehaalde rechtsbronnen,³⁴⁹ maar – om een al dan niet expliciet vermeld voordeel te behalen – het aangewezen is een bepaalde denkstap te zetten.³⁵⁰

Dergelijke voordelen kunnen bijvoorbeeld de effectiviteit (dan wordt geredeneerd bij doelmatigheid), de coherentie (dan wordt geredeneerd bij analogie) en de realisatie van rechtswaarden, zoals rechtszekerheid, (dan wordt geredeneerd bij conformiteit) uitmaken.

- 2 Wanneer men de conclusies van dergelijke doelrelatieve denkstappen in zijn afleiding ook aan zijn rechtsbron wil *toeschrijven* (en dus wil afdoen als interpretatie in de strikte zin van het woord), dan dient men in hoofde van die bron dergelijke impliciete intenties te veronderstellen (d.w.z. dat men opnieuw een aanname maakt).
- 3 De nogal stellige formulering die sommige auteurs (en het Hof van Cassatie) aanhangen, verdoezelt dat er wel degelijk een *afweging* m.b.t. de realisatie van concurrentiële doelen (in economische literatuur: *trade-off*) valt te maken en dat een andere lezer van deze gezaghebbende bron, zelfs als hij dezelfde interpretatie hanteert, met behulp van een

347 Een *noodzakelijke* afleiding veronderstelt dat geen nieuwe informatie wordt toegevoegd, maar (een deel van de) informatie die reeds vervat zat in hetgeen waaruit wordt afgeleid, in een andere vorm wordt weergegeven. Bijvoorbeeld wie uit $2x=6$ (waarin de waarde van x vastligt, maar niet meteen zichtbaar is) afleidt dat $x=3$ (waarin de waarde van x wel meteen zichtbaar is), voegt geen informatie toe om tot zijn conclusie te komen. Een *argumentatieve* afleiding zal informatie toevoegen (keuzes maken) om tot haar conclusie te komen. Bijvoorbeeld wie uit $2xy=6y$ wil afleiden dat $x=3$, moet eerst veronderstellen dat $y \neq 0$ (dus informatie toevoegen). We noemen een dergelijke afleiding argumentatief omdat men zal moeten argumenteren waarom men die specifieke informatie toevoegt en niet voor het alternatief kiest (in dit geval dat $y=0$ waardoor x onbepaald is). Merk – met behulp van deze voorbeelden – op dat er niets intrinsiek wiskundiger, logischer of wetenschappelijker is aan de noodzakelijke t.a.v. de argumentatieve afleiding.

348 Vgl. M. Van Hoecke, 1979, 187.

349 W. Van Gerven, 1987, 58, 84 en 92-93; W. Van Gerven, 2005, 124; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 75-76.

350 A. Ross, 1959, 120.

RECHTEN

alternatief doel, via een bij dat alternatieve doel horende doelrelatieve denkstap, een andere gevolgtrekking kan maken.

2.5. Afweging

UITEENLOPENDE INTERPRETATIES – Een grondige juridische analyse zet de *uiteenlopende opties* voor de interpretatie van haar rechtsbronnen en de verdere afleiding van haar conclusies uiteen, en beargumenteert ook expliciet wat de relatieve verdienste is van elk van die opties.

- 1 Daartoe onderscheidt zij (a) verschillende mogelijke interpretaties en argumentatieve afleidingen, (b) de personen, regels en instituties die beïnvloed worden door de gekozen interpretaties en afleidingen, (c) hun belangen bij elke interpretatie en afleiding, (d) de waarden die door deze belangen geraakt worden, en (e) de wijze waarop deze belangen en waarden kunnen worden afgewogen.³⁵¹ Als een auteur die werkwijze volgt, is hij *transparant* over de vrijheidsgraden die het recht volgens hem laat en de beweegredenen waarom hij meent dat de ene invulling van het recht boven de andere te verkiezen valt.³⁵²
- 2 Om te beoordelen hoe waarschijnlijk een interpretatieve aanname is [a], wat de invloed is op personen, regels en instituties evenals hun belangen en de achterliggende waarden [b, c en d] en wat een gepaste afweging van die belangen en waarden is [e], kan een jurist *onmogelijk alle relevante informatie* overwegen. Zijn analyses zijn dus per definitie partieel. De informatie (over aannames, effecten en afwegingen) ligt – in zoverre die al gekend is – immers gespreid over verschillende sociale wetenschappen die niemand alleen volledig beheerst.
- 3 Zelfs een zorgvuldige jurist kan, om die vijf punten te verduidelijken, hooguit (i) gezagsargumenten inroepen overeenkomstig de juridische studiemethode die hij zelf beheerst, (ii) enkele inzichten van aanleunende subdisciplines die hij toevallig kent integreren (bijvoorbeeld

³⁵¹ W. Van Gerven, 1973, 131-138; W. Van Gerven, 1987, 59, 85-86, 90-96, 125 en 237-240; W. Van Gerven, 2005, 124.

³⁵² M. Van Hoecke, 2009, 673.

HOOFDSTUK 5

voor effecten of belangenafweging) en (iii) voor al het overige aannames maken.³⁵³ Zijn gezaghebbende bronnen [i] kan hij bijvoorbeeld aanwenden om een afweging voor te stellen die zo dicht mogelijk aansluit bij het evenwicht dat men elders in het recht vindt (zodat het rechtssysteem intern coherent en daardoor voorspelbaar blijft) of dat met de andere rechtsregels compatibel is. De integratie van inzichten van aanleunende subdisciplines [ii] zal slechts correct verlopen indien de jurist de draagwijdte van de uitspraken van andere disciplines correct inschat.^{354, 355} De aannames [iii], tot slot, zijn helemaal *niet* op *wetenschappelijk* onderzoek gebaseerd en er mag dan ook niet die draagwijdte aan toegedicht worden.³⁵⁶ De gehele afweging informeert aldus de lezer zonder een discussie te kunnen beslechten.

- 4 Over de interpretatieve en afleidende aannames [a], effecten [b, c en d] en de afweging [e] kunnen (en zullen) redelijke mensen – inclusief de juristen – dan ook ernstig van mening verschillen. De jurist oefent hier een eigen beschrijvende *inschatting* en een normatief *oordeel* uit dat slechts gedeeltelijk op zijn specifieke wetenschappelijke expertise steunt.³⁵⁷

Hetzelfde geldt overigens ook voor normatieve uitspraken van andere sociale wetenschappers.³⁵⁸ De uitspraken van een expert hebben nu eenmaal slechts het voordeel van diens specifieke theoretische of praktische expertise.³⁵⁹ Dat betekent dat de uitspraken van de expert op de punten van de expertise bijzonder informatief kunnen zijn, zonder dat (i) diens kennis boven elke discussie verheven is; (ii) de normatieve conclusies die de expert uit zijn kennis trekt ook wetenschappelijk zijn; en (iii) de expert een beleidskeuze volledig en op dwingende wijze kan

353 J.B.M. Vranken, 2005, 48-61.

354 Wie de studiemethode van de aanleunende subdisciplines niet beheerst, loopt het risico de draagwijdte van de uitspraken uit die aanleunende subdisciplines verkeerd in te schatten (zie [1.4]).

355 M. Van Hoecke, 2009, 656.

356 M. Van Hoecke, 2009, 656 en 663.

357 W. Van Gerven, 1987, 79-80.

358 J.B.M. Vranken, 2005, 123.

359 Voor de jurist is de specifieke kennis die van de rechtsbronnen (een deelverzameling van de gezaghebbende bronnen), de interpretatietechnieken en de argumentatieve afleiding.

RECHTEN

verantwoorden vanuit die expertise.³⁶⁰ Dat is dan ook de reden dat we processen hebben die de partiële kennis van verschillende personen samenbrengen zodat de gefragmenteerde kennis weer geaggregeerd kan worden.³⁶¹

- 5 Bij een *expliciete beschrijving* van de aannames, effecten en afweging is het voor de lezer eenvoudiger om een alternatieve conclusie te trekken als hij de interpretatieve aannames, de effecten of de belangen achter de verschillende opties anders inschat of beoordeelt en blijft de hele oefening daarom informatief voor de praktijk. Voor de juristen zelf is het – behalve voor een onoplettende student misschien – hopelijk voldoende duidelijk dat de soms wat absoluut geformuleerde uitspraken over interpretatie en afleiding, effect en afweging niet als absoluut noodzakelijk, maar slechts als argumentatief geïnterpreteerd moeten worden. Voor een leek of crossdisciplinair onderzoeker, die geen formele juridische vorming heeft gehad, ligt dat waarschijnlijk anders en kan de stellige formulering hem op het verkeerde pad zetten over de aard van de gemaakte aanspraak.³⁶²

2.6. Aannames

IMPLICIETE AANNAMES – Achter de studiemethode van de rechtsgeleerdheid liggen naast de interpretatieve en afleidende aannames ook nog een hele reeks andere aannames verscholen die in de regel onuitgesproken blijven maar impliciet in de redenering ingebakken zitten. Om de analogie met andere disciplines en de draagwijdte van de juridische uitspraken scherp te stellen, kan het voor diegenen die onderlegd zijn in statistische modellering evenwel nuttig zijn de belangrijkste aannames kort op te sommen [tabel 3].

³⁶⁰ R. Posner, 1986, 13 en 21.

³⁶¹ Twee voorbeelden van dergelijke processen die van overheidswege worden georganiseerd, zijn het politieke proces en het gerechtelijk proces waarin in beide gevallen zowel (politieke respectievelijk proces-) partijen als experts deelnemen (respectievelijk publieke intellectuelen en deskundigen). Ze vinden traditioneel elkaar ook daarbuiten in o.a. de koffiehuisen, parochies, fora en loges.

³⁶² Zie ook [1.4].

HOOFDSTUK 5

	Aanname rechten	Aanname statistisch model
1	Gehanteerde rechtsbronnen zijn belangrijke <i>indicatie</i> voor macht (geldend recht) of legitimiteit (wenselijk recht) (zie [4.2-4.4])	Vorm model: variabelen hebben causale <i>relatie</i> $Y = f(X)$
2	Gehanteerde rechtsbronnen geven samen voldoende relevante <i>types</i> rechtsfeiten (zie [3.1-3.3])	Vorm model: geen ontbrekende <i>variabelen</i> die gecorreleerd zijn met een opgenomen variabele $Y \neq f(X, Z)$ met $\sigma_{X,Z} \neq 0$
3	De wijze waarop <i>rechtsbronnen</i> geselecteerd werden, is niet selectief	Gegevens: willekeurig <i>staal</i> , d.w.z. onafhankelijk en identiek verdeeld (i.i.d.)
4	Rechtsbronnen omschrijven voldoende onderscheidende <i>invullingen</i> van één type rechtsfeit	Gegevens: er is variatie in de <i>waardes</i> van verklarende variabelen $Var(X) > 0$
5	<i>Continuïteit</i> in het rechtssysteem of normatief kader	Gegevens: <i>externe</i> geldigheid d.w.z. behoren tot eenzelfde populatie
6	<i>Interpretatietechnieken</i> voor rechtsbronnen (zie [2.3])	Gegevens: <i>meettechnieken</i> $X' \neq X + \omega$ met $\sigma_{X,\omega} \neq 0$
7	<i>Afleiding</i> van gevolgen uit rechtsbronnen (zie [2.4])	Analyse: <i>deductie</i> informatie over de populatie via aanname over moment(en) of verdeling

Tabel 3: Aannames. De aannames die worden gemaakt binnen de rechtsgeleerdheid, zijn niet wezenlijk verschillend van de aannames die in andere disciplines worden gehanteerd. Bij wijze van voorbeeld geven we voor de zeven hierboven besproken aannames de gelijkenis met de aannames die gemaakt worden bij empirisch onderzoek door middel van statistische technieken.³⁶³

3. Theorie en empirie

3.1. Inleiding

IN HET ALGEMEEN – Verschillende wetenschapsdisciplines testen hun hypothesen op twee componenten, namelijk een theoretische en een empirische component.³⁶⁴

- 1 Een wetenschappelijke *theorie* formuleert *hypothesen* over abstracte relaties tussen fenomenen in bepaalde omstandigheden.³⁶⁵ Zij bepaalt daartoe o.a. het toepassingsgebied / de randvoorwaarden (wat de omstandigheden bepaalt waarin de door de theorie omschreven relatie

³⁶³ Voor meervoudige lineaire regressies volgen de aannames 1, 2 en 6 uit bovenstaande tabel uit de eerste Gauss-Markov-aannames en komen aannames 3 en 4 overeen met respectievelijk de tweede en de derde Gauss-Markov-aannames. (Aannames: J.M. Wooldridge, 2020, 103.)

³⁶⁴ H. Kerkmeester, 1989, 18.

³⁶⁵ F.A. Hayek, 1979, 31 en 33.

zich zal voordoen) evenals de omschrijving van de relevante elementen (wat voor de theorie wel en niet inwisselbaar is)^{366, 367} en de aard van hun abstracte relatie (wat de theorie inzichtelijk maakt).

De theorie, over abstracte relaties die zich voordoen in bepaalde omstandigheden, laat toe de complexiteit van de werkelijkheid te modelleren, dat wil zeggen haar te reduceren tot eenvoudigere inzichtelijke *modellen* met een beperkt aantal variabelen en relaties die ons toelaten de onderzochte fenomenen te begrijpen, te voorspellen of te beïnvloeden.³⁶⁸ Daarbij tolereren functionalisten dat modellen onrealistisch, onnauwkeurig of onvolledig zijn, zolang degene die de modellen hanteert maar in staat is om, met behulp van het model, een of meer functies van het model (begrijpen, voorspellen en beïnvloeden) beter te vervullen.³⁶⁹

- 2 De *theoretische component* van een discipline verwerpt theorieën, op theoretische gronden, indien ze behept zijn met onvoldoende interne consistentie (logische tegenstrijdigheden³⁷⁰)³⁷¹ of overbodige complexiteit bevatten (Ockhams scheermes).^{372, 373}
- 3 De *empirische component* gaat voornamelijk na (i) hoe we betrouwbare observaties verkrijgen (de correspondentie tussen enerzijds de eenheden van de theorie en anderzijds de geobserveerde eenheden of de daaruit geconstrueerde eenheden),³⁷⁴ (ii) of een theorie van toepassing is (de

³⁶⁶ *Ibidem*, 34 en 36-39.

³⁶⁷ Dat houdt in dat we in elke wetenschap het systeem van classificatie uit onze dagelijkse ervaring (die ons dient in de dagelijkse omgang met de wereld) geleidelijk vervangen door een alternatief systeem van classificatie, namelijk wetenschappelijke terminologie eigen aan een bepaalde discipline, die ons beter in staat stelt fenomenen te voorspellen of te beïnvloeden, zelfs wanneer die nieuwe categorieën (zoals elektronen, nut of belang) vaak niet meer waarneembaar zijn en uitspraken uitgedrukt in die categorieën steeds moeilijker controleerbaar worden met behulp van waarnemingen. (F.A. Hayek, 1979, 31-33 en 37-38; F.A. Hayek, 1952, 170 en 173.)

³⁶⁸ H. Kerkmeester, 1989, 20; R. Posner, 2009, 641. Zie [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, sectie 6].

³⁶⁹ Zie [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsectie 6.2].

³⁷⁰ Een logische tegenstrijdigheid kan men vaak oplossen met een distinctie. In dat geval zou de verwerping van de theorie ten gunste van een complexer model of beperkter toepassingsgebied kunnen gebeuren.

³⁷¹ B. Bouckaert, 1981, 5; H.P. Glenn, 2010, 3.

³⁷² Een overbodige complexiteit veronderstelt dat een eenvoudigere theorie eenzelfde verklaringskracht heeft. In dat geval zou de verwerping van de theorie ten gunste van een eenvoudiger model kunnen gebeuren.

³⁷³ H. Kerkmeester, 1989, 18-19.

³⁷⁴ B. Bouckaert, 1981, 5.

HOOFDSTUK 5

vaststelling of de toepassingsvoorwaarden van de theorie vervuld zijn), (iii) of die theorie verenigbaar is met de concrete fenomenen binnen haar toepassingsgebied (de empirische vaststelling die verenigbaar of onverenigbaar is met de theorie),³⁷⁵ (iv) wat de verklaringskracht is (welk deel van de waargenomen variatie verklaard is)³⁷⁶ en (v) wat de omvang is van bepaalde effecten (de schatting van parameters).³⁷⁷

- 4 Het derde element van de empirische component [iii] staat bekend als de *falsificatie*.³⁷⁸ Een dergelijk empirisch onderzoek verwerpt hypothesen die niet verenigbaar zijn met de gekende fenomenen binnen het toepassingsgebied van de theorie. In het geval van kansmodellen gebeurt de verwerping wanneer het voorkomen van het gekende fenomeen een bepaalde mate van onwaarschijnlijkheid heeft (ten aanzien van een zelfgekozen standaard van te behalen waarschijnlijkheid, namelijk de kritieke waarde).³⁷⁹

De waarneming van een onverenigbaar fenomeen betekent overigens *niet* dat de theorie elk nut verliest, maar *wel* dat de theorie in die gevallen geen verklaringswaarde heeft [punt iv uit nr. 3].³⁸⁰

Falsificatie is zowel moeilijker als minder betekenisvol dan het op het eerste gezicht lijkt. Vooreerst is falsificatie moeilijker dan het lijkt, omdat wanneer een waarneming plaatsvindt die onverenigbaar lijkt met de theorie, de mogelijkheid bestaat dat de theorie op zich wel van toepassing is op het geval, maar dat een andere theorie (een hulpstelling) waarop men steunde om een voorspelling of de waarneming te maken, niet opging bij deze waarneming.³⁸¹ Ten tweede is falsificatie minder betekenisvol dan het lijkt, omdat meer dan één theorie verenigbaar kan zijn met alle door de theorie te verklaren of zelfs alle gekende fenomenen en deze verschillende theorieën met elkaar onverenigbaar kunnen zijn.³⁸²

375 K. Popper, 2012/2, 258-259; H. Kerkmeester, 1989, 20; A. Ross, 1959, 39-40.

376 H.P. Glenn, 2010, 3.

377 Zie [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsectie 7.3].

378 Merk op dat falsificatie slechts een van de criteria is waaraan een theorie wordt getoetst; en redelijke mensen van mening kunnen verschillen over de vraag of een waarneming verenigbaar of onverenigbaar is met een theorie. Falsificatie is dus noch een uniek noch een glashelder demarcatiecriterium voor wetenschappelijke kennis. (R. Posner, 2005, 37.)

379 Zie [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsectie 7.4].

380 M. Friedman, 1966, 19.

381 J. Kay & M. King, 2020, 259-260. Zie [hoofdstuk 2 positivisme, sectie 5].

382 M. Friedman, 1966, 9.

DOELOORZAKEN – Het bijzondere aan disciplines die dieren, mensen of God bestuderen, is dat hun studieobject niet alleen causaal gedreven wordt door beginoorzaken (waarvan de oorzaak in een toestand in het verleden ligt), maar ook door *doeloorzaken* (waar de oorzaak in een poging tot het behalen van een toestand in de toekomst ligt).³⁸³ De zoektocht naar deze doelen noemt men teleologie.

- 1 Door middel van ons empathisch vermogen en communicatie met het studieobject kunnen we de doelen van ons studieobject tot op zekere hoogte begrijpen.³⁸⁴ Dat laat toe naast het verklaren (*Erklären*) een bijkomend perspectief op het waargenomen fenomeen te openen, namelijk het verstaan of begrijpen (*Verstehen*).³⁸⁵
- 2 Dat laatste perspectief kan in het opbouwen van theorie *inzichten* over relevante elementen en relaties aanreiken waarmee eenvoudigere, krachtigere en ruimer toepasbare modellen opgebouwd kunnen worden om fenomenen in de menselijke samenleving, het dierenrijk en het goddelijke te verklaren, te voorspellen of te beheersen.³⁸⁶ Daarnaast levert het perspectief een bijzondere set gegevens (*data*) op voor de empirische component, met name eigenschappen die worden toegedicht door een waarderend wezen, zoals voorkeuren, overtuigingen, verwachtingen, concepties of opinies. Die gegevens kunnen een hoge verklarende, voorspellende of beïnvloedende waarde ten aanzien van het gedrag hebben.³⁸⁷
- 3 Het *kwalitatief* luik van het empirische *onderzoek* houdt in dat men bij de empirische component niet louter rekening houdt met informatie die men kan weergeven door middel van hoeveelheden (kwantiteiten),

383 F.A. Hayek, 1979, 44-46.

384 F.A. Hayek, 1979, 39-40, 43, 46, 48 en 57.

385 Zie [hoofdstuk 2 positivisme, sectie 3].

386 De theorie kan een grotere verklarende kracht krijgen wanneer men bijvoorbeeld later in het mentale proces instapt. (F.A. Hayek, 1979, 68-69.) Wie tracht te voorspellen of iemand een ijsje zal kopen in een ijskraam, kan vragen of de persoon het ijsje hoger waardeert dan de prijs die hij ervoor zal moeten betalen (d.w.z. de gevormde voorkeur nagaan; de economische benadering). Dat model zal eenvoudig zijn en tevens een hoge voorspellende waarde hebben. Wie tracht te voorspellen of iemand een ijsje zal kopen aan datzelfde ijskraam, kan ook deze persoon zijn hele leven volgen en al zijn interacties met de wereld optekenen (d.w.z. de fysieke vorming van de voorkeuren nagaan) of diens evoluerende mentale proces in kaart brengen (d.w.z. de mentale vorming van de voorkeuren nagaan). Dat model zal niet alleen praktisch onbruikbaar maar tevens praktisch niet haalbaar zijn omdat het aantal variabelen (en de mogelijke interacties die daaruit voortvloeien) te hoog is en de variabelen vaak ook onmeetbaar zijn.

387 F.A. Hayek, 1979, 37, 44, 47, 57-58 en 62-63. Zie [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsectie 1.2].

HOOFDSTUK 5

maar ook met informatie die men niet kan weergeven door middel van hoeveelheden (kwaliteiten).³⁸⁸ Een dergelijk kwalitatief luik omvat o.a. informatie verkregen uit niet- of semigestructureerde interviews of participatie aan het bestudeerde fenomeen.

ANDERE HUMANE EN SOCIALE WETENSCHAPPEN – De humane en sociale wetenschappen geven elk op een *eigen wijze* vorm aan hun theoretische en empirische component.

- 1 Zo test de *filosofie* haar theorieën op haar theoretische component a.d.h.v. de logica; en op haar empirische component door bijvoorbeeld (i) de hypothesen over morele theorieën met behulp van denkbeeldige gevallen (gedachte-experimenten) te toetsen aan de intuïties, en (ii) de hypothesen over de abstracte samenhang in het werk van de auteur te toetsen aan het werk van die auteur a.d.h.v. een tekstexegese.
- 2 De *economie* vertrekt voor haar theorie vanuit het *Verstehend*-perspectief,³⁸⁹ door het keuzegedrag van mensen te bestuderen die verschillende doelstellingen willen realiseren, maar slechts over een beperkt aantal middelen beschikken. Economisch onderzoek heeft thans de gewoonte zijn theorie op zijn theoretische component te testen door de voorgestelde theorie strikt wiskundig weer te geven (door middel van expliciete economische aannames waaruit de rest van de theorie afgeleid kan worden); en op zijn empirische component te testen door via statistische methoden na te gaan hoe waarschijnlijk waarnemingen zijn indien de hypothese over een theoretische relatie waar is.³⁹⁰ Voor dat statistische empirische luik moeten economen dan opnieuw theoretische aannames maken (ditmaal statistische aannames) die hen toelaten statistische uitspraken te doen op basis van de voor hen beschikbare gegevens.
- 3 De wijze waarop het theoretische en empirische luik van de *rechtsgeleerdheid* vorm krijgt, hangt af van het type uitspraken die een jurist

388 F.A. Hayek, 1979, 40, 49 en 51. Zie [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsectie 1.4] en [hoofdstuk 7 kwalitatief onderzoek, sectie 2].

389 F.A. Hayek, 1979, 52-53.

390 Zie [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsecties 8.3 respectievelijk 7.4].

doet. De jurist kan namelijk twee types uitspraken doen. Het eerste type is ten aanzien van het geldend recht (beschrijvend; zie [3.2]) en het tweede type is ten aanzien van het wenselijk recht (normatief; zie [3.3]).

- 4 Vooraleer we de theorievorming over geldend en wenselijk recht bespreken, willen we er reeds op wijzen dat het voor geen van beide typen uitspraken (welke gedragsregels worden of zouden moeten worden afgedwongen met geweld) voor de hand liggend is dat de methodologie van de rechtsgeleerdheid (dat zijn verwijzingen naar gezaghebbende bronnen; [2]) een geschikte studiemethode is om er kennis over te verwerven. De rechtsbronnen zullen slechts een goede indicatie vormen van geldend of wenselijk recht, indien bijkomende aannames worden onderschreven over hun macht (voor geldend recht) of legitimiteit (voor wenselijk recht). Die aannames worden besproken in [4]. Indien men de studiemethode van de rechtsgeleerdheid ongeschikt acht om uitspraken over het recht te beoordelen, dan kan men de uitspraken ook proberen te beoordelen met behulp van aanleunende subdisciplines, zoals de rechtssociologie (voor geldend recht) en rechtsfilosofie (voor wenselijk recht).

3.2. Beschrijvende uitspraken

THEORIE – Een beschrijvende uitspraak³⁹¹ over geldend recht³⁹² (zogenaamd objectief of positief recht) geeft aan welk rechtsgevolg men waar-

³⁹¹ Omdat het recht zelf normen bevat (dat zijn normatieve uitspraken), is een uitspraak over geldend recht dus een beschrijvende uitspraak over normatieve uitspraken. (A. Ross, 1959, 8-10.)

³⁹² Er zijn drie wijzen waarop men het begrip geldend recht kan invullen. Ten eerste kan men het definiëren zoals het in deze tekst is gebeurd. Dan verwijst geldend recht naar de gedragsregels die rechtsgevolgen aan een handeling koppelen, ongeacht wat de reden is waarom die gevolgen er wel of niet aan worden gekoppeld. In dat geval formuleert men hypothesen over de *sociale wereld* en laat een geldige uitspraak over het geldend recht de rechtsonderhorigen toe reëel te verwachten rechtsgevolgen te voorzien en autonomie uit te oefenen. (O.W. Holmes, 2011, 1-3; H. Cousy, 1984, 15, 20-21 en 54-55; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 98-99.) Ten tweede kan men het geldend recht *formeel* invullen. Dat betekent dat men kijkt naar door de overheid uitgevaardigde normen (formele normen genoemd), ongeacht of ze al dan niet worden afgedwongen. Dan kan men vervolgens nagaan of een handeling wel of niet in overeenstemming is met die formele normen. Dat kan niet alleen voor de handeling van een individu t.a.v. de wet, maar ook voor een beslissing van het parlement (bijvoorbeeld een wet) t.a.v. de grondwet of voor een beslissing van de rechter (bijvoorbeeld een vonnis) t.a.v. de wet. Uitspraken over de overeenstemming van een handeling met een formele norm laten toe om te beoordelen of de regels die die overheden (zoals parlement of grondwetgever) uitvaardigen, al dan niet nageleefd worden. In dat geval beoordeelt men louter de interne en formele geldigheid van een handeling, dat is de overeenstemmingsrelatie met de

schijnlijk zal koppelen³⁹³ aan een handeling (recht *de lege lata*),³⁹⁴ indien men ervan mag uitgaan (aanname maakt) dat in de toekomst dezelfde rechtsgevolgen gekoppeld zullen worden aan het gedrag als in de bestudeerde rechtsbronnen eraan wordt gegeven (extrapolatie).³⁹⁵

- 1 Daarbij tracht de *theorie* de complexiteit van de afgedwongen rechtsregels te reduceren door de gelijkenissen en verschillen in de rechtsgevolgen terug te brengen tot een beperkt aantal variabelen.³⁹⁶ Een dergelijke theorie maakt het eenvoudiger om kennis over de rechtsgevolgen te verwerven en te verspreiden.³⁹⁷

hiërarchisch hoger geordende normen in het wetgevende systeem. (Vgl. H. Kelsen, 2009, 3-10.) De formele invulling van het begrip geldend recht kan o.a. gehanteerd worden om tegenstrijdige gezagsargumenten uit of in verschillende rechtsbronnen te ordenen en wordt daarom in [5] besproken. Het is op dit punt in de tekst voldoende er zich van bewust te zijn dat dit evenwel niet de enige wijze is waarop tegenstrijdige gezagsargumenten geordend kunnen worden. (H. De Page, 1962, 301-302; H. Cousy, 1984, 6-7 en 47; A. Ross, 1959, 2-3, 10, 66-67, 70 en 106.) Ten derde kan men geldend recht *objectief* invullen (alsof het recht een platoons idee is). Dat betekent dat men kijkt naar de overeenstemming met universele en altijd geldende normen. Een dergelijke invulling veronderstelt dat noch de werkelijke handhaving noch de formele erkenning ervan door de overheid enige invloed hebben op hetgeen als recht geldt. De uitspraken die nagaan of een handeling of nalaten in overeenstemming is met deze derde invulling van geldend recht, laten toe tot een volledige loskoppeling tussen het normatieve en de geoperationaliseerde aanspraken te komen. In dit hoofdstuk worden dergelijke uitspraken behandeld als uitspraken over wenselijk recht die een natuurrechtelijk normatief kader hanteren. (T. Cicero, 2023, 29-62; A. Ross, 1959, 3, 18 en 65-66. Zie [5.2].) De tweede en de derde invulling van het begrip geldend recht versterken de autonomie van het recht omdat dergelijke concepten meer onbewogen blijven door wat in de wereld gebeurt (respectievelijk de naleving en formele erkenning). (Vgl. H. Kelsen, 2009, 66 en 68; R. Posner, 2005, 20-21; A. Ross, 1959, 2-3, 64-67, 70 en 106.) In de tweede en derde invulling van geldend recht zullen de voordelen, die hierna worden omschreven (zoals ondersteuning van de autonomie), niet noodzakelijk behaald worden. Voor de doelstelling van deze bijdrage, die dat soort voordelen net inzichtelijk wil maken, gebruiken we aldus de eerste betekenis.

393 De woordgroep “waarschijnlijk zal” duidt erop dat de beschrijvende uitspraak gaat over een *verwachting* van een *onzekere* en probabilistische toekomstige gebeurtenis. (A. Ross, 1959, 44-45.) Dat er een geval bestaat waarin het rechtsgevolg niet optreedt, is geen voldoende reden om een theorie te verwerpen. (H. Kelsen, 2009, 87-88.)

394 Vgl. A. Ross, 1959, 29, 34-35 (incl. v. 1), 39-40.

395 A. Ross, 1959, 40-42.

396 Indien de variabelen slechts twee waarden kunnen aannemen (binair: waar/onwaar), worden deze dummy-variabelen genoemd. Rechtsfeiten (bijvoorbeeld de inkomsten zijn afkomstig van een roerend of onroerend goed) en rechtsgevolgen (bijvoorbeeld de regels inzake de roerende voorheffing zijn wel of niet van toepassing) zijn soms dummy-variabelen. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer men bepaalt of er een regel wel/niet van toepassing is. De rechtsfeiten (bijvoorbeeld het bedrag van de roerende inkomsten) en rechtsgevolgen (bijvoorbeeld het bedrag van de verschuldigde roerende voorheffing) kunnen ook een continuüm vormen. Dat is bijvoorbeeld het geval als de omvang van een recht bepaald moet worden (zoals een schadevergoeding of een recht van overgang).

397 W. Blackstone, 2015, 18-20; A. Ross, 1959, 171-172; W. Van Gerven, 1987, 36-37; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 45.

RECHTEN

- 2 Om de hypothesen over geldend recht *empirisch te testen*, bestudeert de jurist de juridische werkelijkheid, zoals de afgekondigde wetten, de gevelde vonnissen en arresten, de contracten, de administratieve beslissingen en de notariële praktijk. Deze vormen de empirische gegevensset waartegen de rechtsgeleerde abstractere hypothesen over thans geldende theoretische relaties tussen rechtsfeiten en rechtsgevolgen afoetst.³⁹⁸ Zoals we in [3.5] zullen bespreken, kunnen de geschreven bronnen die juristen als gegeven nemen, een misleidend beeld geven van het recht.

RECHTSFEITEN EN RECHTSGEVOLGEN – De aard van de variabelen, namelijk *rechtsfeiten* en *rechtsgevolgen*, in de beschrijvende rechtstheorie verdient extra aandacht.

- 1 Ten eerste zijn de onafhankelijke variabelen (rechtsfeiten) en afhankelijke variabelen (rechtsgevolgen) in de theorie beide *sociaal* van aard. Dat betekent dat de onderlinge inwisselbaarheid van de gevallen (die eenzelfde waarde geven voor de variabele) bepaald wordt door eigenschappen die we hier mentaal aan toedichten eerder dan eigenschappen die ze fysiek hebben.³⁹⁹

Net zoals in de economie het nut fundamenteel waarderend en dus subjectief is, is het belang in de zaak of de criminele bedoeling dat ook in het recht.⁴⁰⁰

- 2 Ten tweede zijn – zoals in elke discipline – niet alle feiten en gevolgen *relevant* voor haar wetenschappelijke analyse, d.i. een analyse over recht

³⁹⁸ M. Van Hoecke, 2009, 645-646 en 653.

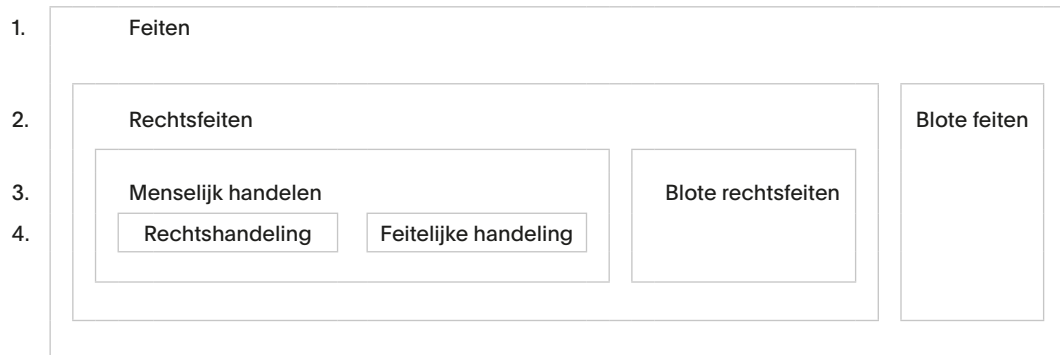
³⁹⁹ Het woord 'eerder' geeft uitdrukking aan twee nuances. Ten eerste kan de afbakening van een sociaal feit ook gebeuren op basis van fysieke eigenschappen. Dat doen we bijvoorbeeld bij het vaststellen van volwassenheid (jaren verstreken sinds geboorte; hoewel de geboorte als referentiepunt dan wel sociaal bepaald is) of snelheidsovertredingen (wijziging van de afstand t.o.v. vast punt op het aardoppervlak per tijdseenheid). Ten tweede zijn ook fysieke eigenschappen in onze geest slechts mentale categorieën. We selecteren die mentale categorieën evenwel op basis van ervaring met de fysieke wereld en niet op basis van ervaringen met de sociale wereld. De standaard voor rechtvaardigheid (gehanteerd in het recht) daarentegen ligt niet in de fysieke wereld, maar in de sociale wereld. De data zijn daardoor louter subjectief. (F.A. Hayek, 1979, 46, 51, 59 en 81-85.) Om de inwisselbaarheid te illustreren, geeft Hayek het voorbeeld van twee politieagenten, van wie niemand zal beweren dat ze dezelfde zijn, maar om bepaalde sociale fenomenen uit te leggen, zijn ze wel inwisselbaar.

⁴⁰⁰ F.A. Hayek, 1979, 50-51 en 54-55.

HOOFDSTUK 5

(studieobject) die met de juridische studiemethode (studiemethode) gevoerd kan worden.

In het juridisch jargon worden (i) de gevolgen (afhankelijke variabelen), die voortvloeien uit met geweld afdwingbare handelingsnormen, aangeduid met de term *rechtsgevolgen*; en (ii) de feiten (onafhankelijke variabelen), die een verklarende waarde hebben voor de rechtsgevolgen (afhankelijke variabelen), aangeduid met de term *rechtsfeiten* [tabel 4].⁴⁰¹

Tabel 4: Feiten in het recht We kunnen een onderscheid maken tussen feiten (niveau 1) die wel (rechtsfeiten) of geen (blote feiten) rechtsgevolgen tot stand brengen (niveau 2).⁴⁰² Rechtsfeiten kunnen wel (menselijk handelen) en niet (blote rechtsfeiten) menselijk handelen uitmaken (niveau 3). Dat menselijk handelen kan de rechtsgevolgen wel (rechtshandeling) of niet (feitelijke handeling) bewust tot stand brengen.⁴⁰³ Een voorbeeld van een rechtshandeling is een contract dat partijen bindt als wet, en een voorbeeld van een feitelijke handeling is een schadeverwekkende nalatigheid die buitencontractuele aansprakelijkheid schept. Een voorbeeld van een bloot rechtsfeit, tot slot, is het verloop van tijd die de verjaring doet intreden.⁴⁰⁴ Bron kader: geïnspireerd op Wikipedia.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Een analyse over de invloed van (a: onafhankelijke variabele) hetgeen tijdens de lunch gegeten werd door de rechter op (b: afhankelijke variabele) zijn oordeel, maakt bijvoorbeeld geen gebruik van de juridische studiemethode en behoort logischerwijze niet tot de rechtsgeleerdheid. (Deze analyse behoort wel tot de aanleunende subdisciplines omdat zij hetzelfde studieobject heeft.) Omdat de rechtsgeleerdheid een bijzondere openheid heeft t.a.v. de inzichten van andere disciplines, sluit dat niet uit dat er binnen de rechtsgeleerdheid alsnog rekening mee wordt gehouden. Dat is bijvoorbeeld het geval (i) wanneer men beschrijvende uitspraken evalueert en daarbij rekening houdt met de ruis die veroorzaakt wordt door dit type variabelen of (ii) wanneer men normatieve uitspraken wil doen over de gewenste arbeidsomstandigheden van de rechter.

⁴⁰² B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 182; H. Cousy, 1984, 5, 58 en 66; H. De Page, 1962, 32; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 55-56; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 597.

⁴⁰³ B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 182; H. Cousy, 1984, 66; H. De Page, 1962, 32; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 54; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 597.

⁴⁰⁴ H. De Page, 1962, 32.

⁴⁰⁵ Wikipedia, "Rechtsfeit".

Die rechtsfeiten en rechtsgevolgen worden opgedeeld met behulp van een uitgebreide rechtstheoretische terminologie, met name juridische *categorieën* (zoals roerend versus onroerend goed) en *rechtsbegrippen* (zoals koop).⁴⁰⁶

De rechtsgeleerdheid tracht geleidelijk haar terminologie (systeem van categorieën) te *herordenen*, zodat (i) de begrippen zich logisch tot elkaar verhouden (verhouding tussen categorieën), (ii) ze een hoge verklarende waarde hebben voor de rechtsgevolgen (verklaringskracht) en (iii) de relatie tussen de rechtsfeiten en de rechtsgevolgen inzichtelijk wordt (begrijpbaarheid). De onvoorziene gevallen, de nieuwe inzichten, de rechtshervorming⁴⁰⁷ en de slordige wijze waarop de rechtshervormers met de rechtstaal omgaan, maken van een dergelijke ordenende activiteit een sisyfusarbeid.⁴⁰⁸

- 3 Ten derde zijn niet de ware feiten maar de rechtens *bewezen* feiten (voor bijvoorbeeld de tegenpartij, administratie of rechter) van belang.⁴⁰⁹⁻⁴¹⁰ De onafhankelijke variabelen in de theorie zijn aldus niet de reële rechtsfeiten, maar de rechtens bewezen rechtsfeiten.

De bewijsregels zijn *niet uniform* voor alle rechtsfeiten. Zo kan men in België blote rechtsfeiten met alle middelen bewijzen, terwijl rechtshan-

⁴⁰⁶ M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 167-168.

⁴⁰⁷ Zie voetnoot 423 voor een definitie van rechtshervorming.

⁴⁰⁸ M. Van Hoecke, 2009, 657; H. De Page, 1962, 189; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 48-51.

⁴⁰⁹ Een voorbeeld helpt dit te verduidelijken. Stel dat twee partijen een onderhandse akte afsluiten (d.i. schriftelijk met handtekening). Nadien wordt mondeling een afwijkende afspraak gemaakt in het bijzijn van getuigen. Feitelijk gezien is de overeenkomst gewijzigd, maar het zal rechtens in de regel niet mogelijk zijn dat bewijs te leveren. De partij die zich op de onderhandse akte beroept, heeft een gehandtekend schriftelijk bewijsstuk, terwijl de partij die zich op de mondelinge overeenkomst beroept, getuigenbewijs inroept. Het artikel 1341 OBW (thans art. 8.9 § 1 NBW) schrijft dan voor dat de partijen in principe geen getuigenbewijs kunnen voeren tegen de akte (voor uitzonderingen op die regel: zie artt. 8.10-8.14 NBW). Deze regel leidt ertoe dat het rechtssysteem bewust de werkelijkheid zal negeren. Het verplicht op die wijze rechtsonderhorigen om schriftelijk bewijsmateriaal te creëren (wat de taak van de rechter vergemakkelijkt) als ze afwijkingen van eerder gesloten akten rechtens afdwingbaar willen maken (en dus bij die rechter willen aankloppen). Wie nalaat zich naar die regel te conformeren en dat schriftelijk bewijs niet aanmaakt, zal gesanctioneerd worden doordat de rechtbank zal weigeren alternatieve bewijsmiddelen te overwegen. (G. Martyn & R. Devloo, 2003, 27, 116 en 118-119.)

⁴¹⁰ A. Ross, 1959, 214.

HOOFDSTUK 5

delingen enkel met door de wet voorziene bewijsmiddelen bewezen kunnen worden.⁴¹¹

De bewezen rechtsfeiten worden soms eerder *imaginair*⁴¹² wanneer men werkt met (onweerlegbare) vermoedens of juridische ficties.⁴¹³ Op dezelfde wijze zijn niet de theoretische rechtsgevolgen, maar de afdwingbare rechtsgevolgen van belang.

- a Voorbeelden van juridische ficties zijn rechtspersonen (zoals de naamloze vennootschap en de vereniging zonder winst oogmerk) en sommige vormen van juridisch ouderschap (zoals de adoptie, het louter bezit van staat en het meemoederschap). Ze worden juridische *ficties* genoemd omdat we weten dat ze niet waar zijn.
- b Voorbeelden van vermoedens zijn opnieuw het juridisch ouderschap (zoals vaderschap door het huwelijk), de goede trouw (voor de bescherming van derde bezitters), de kwade trouw (voor professionele derde bezitters die de plicht hadden het pandregister na te kijken) en het algemeen rechtsbeginsel dat iedereen geacht wordt de wetgeving te kennen (*nemo censetur ignorare legem*). Ze worden *vermoedens* genoemd omdat ze mogelijk waar en mogelijk onwaar zijn.

Ook op dit punt verschilt de juridische discipline niet wezenlijk van *andere disciplines*. Deze werken met gemeten waarden (voor juristen: bewezen feiten) en aannames (voor juristen: vermoedens of ficties).

- 4 Ten vierde *sluit* het rechtssysteem soms *uit* dat bepaalde feiten in rekening worden gebracht, omdat ze ver teruggaan in de tijd (zoals

⁴¹¹ B. Bouckaert & M. Van Hoecke, 2018, 183; H. De Page, 1962, 42.

⁴¹² De term *imaginair* is hier *beschrijvend* bedoeld, met name in contrast met het reële. Deze uitspraak mag dan ook niet begrepen worden als een negatieve waardering van al dan niet weerlegbare vermoedens (die mogelijk waar zijn) of juridische ficties (waarvan we weten dat ze niet waar zijn).

⁴¹³ Dezelfde bronnen werden gebruikt voor de voorbeelden. (A. Vranckx, 1925, 1217; H. Cousy, 1984, 65; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 119-120; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 51-52; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 168.)

verjaring)⁴¹⁴ of men ze uit de rechtbank wil houden (zoals immuniteit of onverantwoordelijkheid).⁴¹⁵ Dat heeft zowel een pacificerende functie (het conflict wordt juridisch voorgoed gestaakt) als een bewijsfunctie (hoe verder de feiten teruggaan in de tijd, hoe moeilijker men bewijs kan vinden om zich te verweren).⁴¹⁶

Ook *andere disciplines* zijn geneigd bepaalde gegevens buiten beschouwing te laten omdat ze er bewust abstractie van willen maken (zoals extreme waarden; vergelijkbaar met immuniteit) of omdat ze niet meer betrouwbaar zijn (zoals oude gegevens opgenomen in een ongekende context met andere meetinstrumenten; vergelijkbaar met verjaring).

THEORIEVORMING – In de rechtsgeleerdheid participeren zowel de theoretici als de practici aan de *theorievorming*. De drie in dit hoofdstuk besproken gezaghebbende bronnen nemen elk deel aan de productie van theorie en nemen deze theorie ook van elkaar over.

- 1 De *rechtsleer* schept nieuwe theorieën na wetenschappelijk studiewerk. Deze theorieën worden dan via het onderwijs en publicaties onder de juristen verspreid. Andere juristen zullen in hun geschriften en pleidooien die theorieën overnemen, weerleggen, verfijnen of herontdekken. Soms wordt de theorie door de wetgever nadien ingeschreven in de wetten en verdragen, of door de rechter in zijn vonnissen en arresten.⁴¹⁷

Eind negentiende eeuw ontwikkelde een Oostenrijker de theorie van de eenzijdige wilsuiting. De theorie stelt dat een eenzijdige wilsuiting

414 Bijvoorbeeld voor de terugvordering van verloren of gestolen goederen (art. 2279 II OBW thans art. 3.28 NBW), buitencontractuele aansprakelijkheid (art. 2262bis, § 1, lid 2 OBW) en strafvordering (art. 21 Sv.).

415 Bijvoorbeeld de parlementaire en ministeriële onverantwoordelijkheid volgens welke parlementairen niet vervolgd kunnen worden voor meningen of stemmen geuit in hun functie (artt. 58, 101 en 124 Gw.). Zo weigerde het Hof van Cassatie om kennis te nemen van de inhoud van het parlementair debat dat aanleiding gaf tot het duel tussen minister van Oorlog Chazal en volksvertegenwoordiger De Laet. Immers, hoewel de inhoud van het debat relevant was om te bepalen hoe zwaar de strafmaat moest zijn, verbiedt de grondwet dat de rechterlijke macht onderzoek verricht naar de opinies geuit door parlementairen in de uitoefening van hun functie. (Cass. 12 juli 1865, *Pas.* 1865, I, 258.)

416 G. Martyn & R. Devloo, 2003, 123-125.

417 M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 256 en 266-267.

HOOFDSTUK 5

(zonder aanvaarding en zonder wilsovereenstemming) rechten en verbintenissen rustend op die persoon kan aanpassen of laten uitdoven. In Duitsland werd deze theorie opgenomen in het Duits Burgerlijk Wetboek. Hoewel deze theorie niet vermeld stond in het Oud Belgisch Burgerlijk Wetboek, bleek de theorie ook in Belgisch recht erg behulpzaam om verschillende bepalingen – over het aanbod, de beëindiging, de ingebrekestelling en de betaling – in dat wetboek makkelijker te begrijpen, die voordien moeilijk uit te leggen waren met de theorie van de overeenkomsten (waar wel wilsovereenstemming is). De theorie werd uiteindelijk in 1974 ook bevestigd door het Hof van Cassatie.⁴¹⁸

Merk op dat niet alleen academici wetenschappelijk studiewerk verrichten. Ook kenniscentra binnen bijvoorbeeld de administratieve overheid, het Openbaar Ministerie, het notariaat, de balie of de ondernemingen produceren rechtsleer.⁴¹⁹ Dit soort rechtsleer wordt vaak verspreid via interne kanalen, zoals adviezen, cursussen, nieuwsbrieven, nota's en redevoeringen.

- 2 De advocaten stellen in geschillen alternatieve theorieën voor aan de rechter, die deze dan kan opnemen of weerleggen. Via die weg wordt de theorie die door advocaten wordt geproduceerd, in de vonnissen en arresten opgenomen. Wanneer dat gebeurt, worden de theorieën deel van de *rechtspraak*. Een rechtbank of hof dat in een hogere aanleg of in een ander geval dient te beslissen, kan dan kiezen om deze theorie te volgen of te verwerpen. De rechtsleer en wetgever kunnen hetzelfde doen.
- 3 Ook de wetgever en het bestuur doen aan theorievorming. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de voorbereidende werkzaamheden van de formele wet, de ministeriële omzendbrieven, de aanhef van koninklijke besluiten, het verslag aan de Koning en de formele motivering van bestuurshandelingen waarbij ze theorieën naar voren schuiven over o.a. de samenhang tussen normen evenals de verenigbaarheid ervan.⁴²⁰

⁴¹⁸ P. Van Ommeslaghe, 2010, 1034-1043; B. Bouckaert, 2006, 84.

⁴¹⁹ M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 256; M. Van Hoecke, 2009, 656.

⁴²⁰ G. Martyn, 2006, 33.

RECHTEN

Dergelijke overwegingen kunnen dan in de rechtsleer en rechtspraak worden overgenomen of verworpen.

GEBRUIKSNUT – De beschrijvende uitspraken van een discipline helpen personen hun autonomie uit te oefenen, dat wil zeggen toekomstige standen van zaken zelf mee te *beïnvloeden*.

- 1 Ze laten toe bewust uitkomsten te scheppen of te vermijden door een inzicht te verlenen in de *relatie* tussen die variabelen die de persoon kan beïnvloeden (beslissingsvariabelen) en die variabelen waar de persoon een voorkeur voor heeft (doelvariabelen), wanneer rekening wordt gehouden met de relatie tussen deze variabelen (doelfunctie) en beperkingen (randvoorwaarden).
- 2 Hoe *duidelijker* de relatie tussen beslissings- en doelvariabelen, hoe beter de persoon in staat is zijn voorkeursorde over de doelvariabelen te vertalen naar een voorkeursorde over de beslissingsvariabelen.⁴²¹

Ook de beschrijvende uitspraken van de rechtsgeleerdheid ondersteunen de *autonomie* van de persoon.

- 1 Deze *beschrijvende* uitspraken van de rechtsgeleerdheid, die uitleggen welke rechtsgevolgen aan elke handeling gekoppeld zullen worden, scheppen meer rechtszekerheid en laten de rechtsonderhorige zo beter toe de rechtsgevolgen van een handeling te voorzien en aldus bewust zo te handelen dat hij rechtsgevolgen tot stand brengt of vermijdt.
- 2 De *theorievorming* – die het complexe geheel van relaties tussen handelingen en rechtsgevolgen tracht te reduceren en inzichtelijk te maken – maakt het daarbij eenvoudiger voor de rechtsonderhorigen en

⁴²¹ In de wiskunde is een set van elementen totaal geordend zodra voor elk van de elementen bepaald is dat dat element groter dan, gelijk aan of kleiner dan elk ander element is (en aan transitiviteit en antisymmetrie voldaan is). De economische en bedrijfseconomische wetenschappen scheppen die orde in potentiële uitkomsten door een nutsfunctie te veronderstellen die alle mogelijke uitkomsten op een enkelvoudige doelwaarde projecteert. (H. Kerkmeester, 1989, 32-33.)

HOOFDSTUK 5

hun juridische adviseurs om inzicht te verwerven in de relaties tussen handelingen en rechtsgevolgen.

3.3. Normatieve uitspraken

THEORIE – Een normatieve uitspraak binnen de rechtsgeleerdheid geeft aan welke rechtsgevolgen men zou moeten koppelen aan een handeling (recht *de lege ferenda*) indien men een door de auteur gekozen normatief kader hanteert.⁴²²

- 1 Het normatief kader zelf is een *axioma*. Een dergelijke aanname kan door andere lezers onderschreven of verworpen worden. Zelfs als men het axioma verwerpt, kan de tekst nog steeds informatief of inzichtelijk zijn.
- 2 In het normatief kader kan de auteur onmogelijk alle relevante beïnvloede waarden of belangen aanhalen. Het kader *selecteert* dan ook de volgens de auteur belangrijkste waarden en belangen. Het gevolg hiervan is dat de analyse partieel is en slechts een betrekkelijke verdienste heeft, met name ten aanzien van de besproken waarden.
- 3 Het normatief kader kan rekening houden met waarden en belangen van *buiten het recht*. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer de rechtsgeleerde efficiëntie of robuustheid overweegt.
- 4 Het normatief kader kan ook *geldend recht* omvatten. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer de jurist een bepaling uit het grondwettelijk, Europees of internationaal recht in zijn normatief kader opneemt.

In de mate dat uitspraken over wenselijk recht worden geformuleerd, zijn alle eerder gemaakte punten over de *afweging* (zie [2.5]) en de *uitdagingen* van crossdisciplinair onderzoek (zie [1.4]) van toepassing.

422 Vgl. A. Ross, 1959, 46.

GEBRUIKSNUT – De normatieve uitspraken zijn van wezenlijk *belang* om rechtstoepassing en -hervorming tot stand te brengen.⁴²³

- 1 In de *rechtstoepassing* bieden ze – als men het achterliggende normatieve kader onderschrijft – een richtlijn voor de toepassing van het recht in nog niet behandelde gevallen. Dergelijke uitspraken reiken dan op basis van interpretaties en argumentatieve afleidingen (zie [2.2, 2.3 en 2.4]) beredeneerde criteria aan om tot die toepassing te komen.⁴²⁴
- 2 In de *rechtshervorming*⁴²⁵ bieden ze een richtlijn om terug te komen op bestaande regels of toepassingen door de wetgeving, rechtspraak of rechtsleer. De rechtsleer biedt daartoe kritische en opiniërende analyses van o.a. rechtsregels, argumenten en effecten die worden beschreven of voorgesteld door de reeds bestaande rechtsbronnen.⁴²⁶

THEORIEVORMING – Aan de *theorievorming* omtrent rechtstoepassing en -hervorming nemen opnieuw zowel theoretici als practici deel (op dezelfde wijze als omschreven in [3.1]).⁴²⁷ Ook nemen alle drie de gezaghebbende bronnen deel wanneer ze hun keuzes voor rechtshervorming en -toepassing verantwoorden.

423 De rechtsleer maakt meestal een distictie tussen de toepassing van het recht en de rechtsvorming. In dat geval zou de *toepassing*, van bijvoorbeeld de wetgeving of een precedent, inhouden dat een pasvorm (dat is de wetgeving of het precedent) mechanisch toegepast wordt op de feiten. De *rechtsvorming* zou daarentegen inhouden dat men, om de wetgeving of het precedent te kunnen toepassen op een concreet geval, een bijkomende precisering aan de regel toevoegt (om zo toch tot een uitspraak te komen; in het andere geval zou de rechter weigeren recht te spreken en zich schuldig maken aan rechtsweigerig; art. 5 Ger.W.). Die toevoegingen scheppen dan op organische wijze nieuw recht dat zich hecht onder/naast de wetgeving of het precedent en zo de lacunes in het recht opvult. In de rechtsleer bestaat dan discussie over de vraag of de loutere toepassing van het recht überhaupt ooit mogelijk is en of deze twee aspecten werkelijk uit elkaar gehouden kunnen worden. (B. Bouckaert, 2005, 56-58; H. Cousy, 1984, 21; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 67; M. Van Hoecke, 1979, 1 en 43-49; W. Van Gerven, 1987, 19; J.B.M. Vranken, 2005, 9; W. Van Gerven, 2005, 124-125.)

Deze tekst gebruikt – om educatieve redenen – een ander begrippenpaar, namelijk de rechtstoepassing en de rechtshervorming. De *rechtstoepassing* omvat dan zowel de mechanische toepassing van het recht als de organische rechtsvorming. De rechtstoepassing legt dan – mechanisch of organisch – de brug tussen de rechtsregel (bijvoorbeeld een wet of precedent) en een specifiek geval. De *rechtshervorming* betekent dat de regel zelf gecreëerd of gewijzigd wordt.

424 M.L. Storme en M.E. Storme, 1990, 258-259; P. Scholten en G. Scholten, 1974, 94.

425 De rechtshervorming mag niet verward worden met de rechtsvorming. Zie voetnoot 423.

426 B. De Schutte, 1998, 16; J.B.M. Vranken, 1995, 115.

427 J.B.M. Vranken, 2005, 21-22.

HOOFDSTUK 5

- 1 De *wetgeving* kan zowel nieuwe rechtsregels maken (rechtshervorming) als de bestaande rechtsregels verder preciseren, van een authentieke interpretatie voorzien of ten uitvoer leggen (rechtstoepassing).⁴²⁸
- 2 De *rechter* die in een specifiek geval uitspraak moet doen, kan via de interpretatie van het recht tussen uiteenlopende interpretaties kiezen (rechtstoepassing) of het recht door middel van een adaptieve interpretatie een nieuwe betekenis geven (rechtshervorming).
- 3 De *rechtsleer* kan in haar publicaties en onderwijs eveneens criteria aanreiken om onduidelijkheden in het recht te remediëren (rechtstoepassing) of de wetgeving via interpretatie bij te sturen (rechtshervorming).

3.4. Onduidelijkheid

OBSCURITEIT – Het is vooreerst niet altijd duidelijk of uitspraken behoren tot de wereld van de *rechtstoepassing* dan wel de *rechtshervorming*. De obscuriteit valt niet louter toe te schrijven aan nalatigheid.

- 1 Bepaalde scholen (zie [5]) menen immers dat enkel de wetgever rechtshervorming mag ondernemen. In deze context durven de rechtspraak en rechtsleer weleens voor rechtshervormingen te pleiten onder de *sluier* van de rechtstoepassing (of zelfs rechtsinterpretatie; zie lager).⁴²⁹
- 2 Dit wordt door de *tegenstanders* van rechtshervorming door niet-wetgevers rechterlijk of academisch activisme genoemd, omdat ze menen dat de rechter of academicus uit zijn rol treedt, op de stoel van de wetgever gaat zitten en op die wijze de constitutioneel verankerde procedures om tot wetshervorming over te gaan omzeilt en het zelfbestuur van een volk ontnemt (zie [5]). Ze vrezen op die wijze in een dikastocratie (regering door rechters;⁴³⁰ *gouvernement des juges*) terecht te komen,

428 Art. 84 Gw.; art. 7 Ger.W.

429 A. Ross, 1959, 152; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 269-270; F.C. Von Savigny, 1831, 150; J.B.M. Vranken, 2005, 26, 150.

430 E.C.M. Jurgens, 2004, 121.

RECHTEN

waarin de rechtsonderhorigen onderworpen worden aan rechtsregels waar ze zelf geen invloed meer op kunnen uitoefenen.

- 3 Juristen die er *voorzitter* van zijn de rechters en academici een rechtehervormende rol toe te bedelen, stellen dat het de rol van de rechter en academicus is om – indien de toepassing van de regel in extreme gevallen onverenigbaar is met de billijkheid⁴³¹ of ingaat tegen recht en rede (omdat het tot absurde gevolgen zou leiden)⁴³² – de wil van de wetgever te breken of toch minstens om te buigen.⁴³³ Op die wijze wil men de rechtsonderhorigen tegen de ergste gevolgen van een te algemeen geformuleerde, onzorgvuldige of tirannieke regel beschermen.⁴³⁴ Het behoort volgens hen net tot het wezen van een constitutioneel bestel – dat de scheiding der machten (dus de bescherming van de onafhankelijkheid van de rechtspraak) en vrijheid van meningsuiting, pers en onderwijs (dus de bescherming van de onafhankelijkheid van de rechtsleer) omvat – dat de machten binnen en buiten de staat elkaars wil tot op zekere hoogte frustreren door elkaar tegen te houden telkens wanneer een verdedigbaar evenwicht in de belangen van rechtsonderhorigen wordt geschaad. Het is volgens hen de wederzijdse bijsturing en tegenwerking die een deugdelijke gematigde rechtsorde schept.
- 4 Op een *juridisch-technisch* niveau kan het ombuigen of breken van de wil van de wetgever bijvoorbeeld gebeuren door een grondwettigheidscontrole (breken; zie [5.2]) of door een interpretatie (zie [2.3]) van de wet of de rechtsfeiten (ombuigen).
- a Een te ruim geformuleerde bepaling die in extreme gevallen tot onbillijke gevolgen leidt, wordt strijdig geacht met het grondwettelijk

431 In de rechtsleer is er geen eensgezindheid over een definitie van hetgeen de billijkheid zou inhouden.

432 Court of Common Pleas 1610, 'Dr. Bonham's Case' in S. Sheppard, 2003, 275-279.

433 In Nederland staat dit in de wetgeving zelf, namelijk art. 6:2 lid 2 NBW "Een tussen [schuld-eiser en schuldenaar] krachtens wet, gewoonte of rechtshandeling geldende regel is niet van toepassing, voor zover dit in de gegeven omstandigheden naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar zou zijn." (J.B.M. Vranken, 1995, 50.)

434 C. de Montesquieu, 1998, 99-101; A. de Tocqueville, 2011, 291; H. De Page, 1962, 15 en 316; M. Van Hoecke, 1979, 98-103; W. Van Gerven, 1987, 72-74, 87-88 en 223; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 34-36 en 200.

HOOFDSTUK 5

non-discriminatiebeginsel dat vereist dat ongelijke gevallen ongelijk worden behandeld.⁴³⁵ De bepaling die strijdig is met dit grondwettelijk non-discriminatiebeginsel, wordt dan buiten toepassing gelaten of vernietigd.

- b Een tirannieke bepaling kan ook strijdig geacht worden met de grondwettelijke fundamentele rechten en vrijheden (zoals de bescherming van het privéleven). Ook in dat geval zal de bepaling buiten toepassing gelaten worden of vernietigd.

Als men (a) hogere vereisten stelt om een verschil in behandeling te rechtvaardigen of (b) die fundamentele rechten en vrijheden ruimer invult, dan zal de rol van de rechtspraak groter zijn en de rol van de wetgever beperkter. Die ruimere invulling van de rol van de rechtspraak wordt dan door haar tegenstanders activistisch genoemd.

Ten tweede is het niet altijd even duidelijk of uitspraken van juristen *beschrijvend* dan wel *normatief* bedoeld zijn.⁴³⁶

- 1 Dit wordt opnieuw in de hand gewerkt doordat bepaalde scholen vrezen dat de constitutioneel vastgelegde procedures om rechtsregels vast te leggen of te wijzigen, omzeild worden door de rechtspraak en rechtsleer. Dit leidt ertoe dat normatieve uitspraken over rechtstoepassing en -hervorming vaak *misleidend* worden geformuleerd alsof ze slechts geldend recht beschrijven.
- 2 Het taboe dat bestaat rond normatieve uitspraken, in het bijzonder die van de rechtshervorming, leidt ertoe dat de aard van de uitspraak vaak niet meer duidelijk te *achterhalen* is. Enkel wanneer men de aangehaalde gezaghebbende bronnen volledig en kritisch analyseert, kan men achterhalen of de interpretator beschrijvende dan wel normatieve uitspraken deed.

435 Artt. 10-11 Gw. *inuncto* art. 14 EVRM zoals geïnterpreteerd door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

436 M. Van Hoecke, 2009, 653.

RECHTEN

VERSTRENGELD – Zelfs als het taboe zou verdwijnen, kan men beschrijvende en normatieve uitspraken noch los van elkaar zien noch strikt van elkaar onderscheiden. Ze zijn inherent *verstrengeld*.⁴³⁷

- 1 De selectie van rechtsbronnen, de afleiding van gevolgtrekking en afweging laten, zoals eerder besproken in sectie [2], nu eenmaal een bepaalde *vrijheidsgraad* die inherent is aan communicatieve handelingen. Vanaf het punt dat keuzes worden gemaakt, maakt men de overgang van een louter beschrijvende activiteit naar een normatieve activiteit waarbij men op argumentatieve wijze inschattingen en beoordelingen maakt.
- 2 Uitspraken over wenselijk recht kunnen door de rechtstoepassing en -hervorming opgenomen worden in het geldend recht. In dat geval is dat nieuwe geldend recht een *geoperationaliseerde normatieve aanspraak*.
 - a Zo bouwt de rechtstoepassing op bestaande wetgeving, rechtspraak en rechtsleer (reeds geldend recht), om een voorstel te doen over hoe men dat recht in nieuwe gevallen kan toepassen (wenselijk recht) in de hoop dat die theorie daarna haar weg vindt in de rechtspraak, wetgeving of rechtsleer (later geldend recht).
 - b De ideeën uit de middeleeuwse constitutionele tradities (elders of vroeger geldend recht) werden gerecupereerd in de aanspraken van het natuurrecht (wenselijk recht),⁴³⁸ die door de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* in 1789 opgenomen werden in het rijk van de wetgeving⁴³⁹ en thans via een verwijzing in de preambule van de huidige Franse grondwet en rechtspraak van de *Conseil Constitutionnel* gehandhaafd worden (geldend recht).⁴⁴⁰

437 Vgl. A. Ross, 1959, 47-49.

438 Magna Carta van 1215; Keure van Kortenberg van 1312; Paix de Fexhe van 1316; Blijde Inkomst van 1356; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 159.

439 B. Bouckaert, 2005, 80.

440 Preambule en artt. 46 en 61-62 Franse Grondwet van 1958.

HOOFDSTUK 5

- c Het aloude gebruik waarbij de wetten slechts bindend zijn na bekendmaking (elders of vroeger geldend recht),⁴⁴¹ werd door Beccaria opnieuw verdedigd binnen het strafrecht toen hij voorstelde om geen misdrijf of straf te hebben dan krachtens de wet (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) (wenselijk recht), een principe dat tot op heden geldend recht is in België (geldend recht).⁴⁴²
 - d In het parlement zetten politieke partijen hun verkiezingsprogramma's (materiële bron van wenselijk recht) om in wetten (formele bron van geldend recht). Een interpretator kan dergelijke wet eenvoudiger begrijpen indien hij vertrekt van de politieke overtuigingen (ideeën) van de coauteurs van de wet. Deze ideeën zijn in dat geval een set van principes (dogma's) waarmee het geheel van normatieve bepalingen in de wet en de samenhang tussen deze bepalingen makkelijk inzichtelijk en begrijpelijk kunnen worden.⁴⁴³ Wie die principes beheerst, kan de inhoud van bepalingen makkelijker onthouden en – indien die niet alle bepalingen beheerst – voorspellen.
- 3 Uitspraken over geldend recht kunnen door de rechtshervorming hun geldend karakter verliezen. In dat geval kan de uitspraak over het recht nog steeds valabel blijven vanuit het perspectief van wenselijk recht. In dat geval *verliest* de normatieve aanspraak haar *operationalisering*, maar niet per se haar legitimiteit.

Zo behield het Romeins recht van de Digesten van de zesde eeuw (elders of vroeger geldend recht) ook tijdens de middeleeuwen zijn aanzien als normatief referentiepunt (wenselijk recht). Dat recht zou uiteindelijk heropleven omdat juristen de Digesten eerst bestudeerden en nadien hun eigen interpretatie van het Romeins recht in de rechtspraak binnenbrachten (geldend recht).⁴⁴⁴

441 In onze streek werd bijvoorbeeld onder het bewind van Karel de Grote (°747-†814) de wet in ieder district in aanwezigheid van het volk voorgelezen. (A. Vranckx, 1925, 1217-1220.)

442 Art. 14 Gw.; art. 6 EVRM; art. 2 Sw.; B. Bouckaert, 2005, 81.

443 A. Ross, 1959, 19.

444 F.C. Von Savigny, 1831, 53 en 55-56; J. Hallebeek, 2007, 2-3, 13-19, 257-258 en 266-274; B. Bouckaert, 2005, 74; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 17-18.

RECHTEN

VERBONDENHEID – Deze verbondenheid tussen beschrijvende uitspraken (over geldend recht) en normatieve uitspraken (over wenselijk recht) verklaart waarom men verkiest deze twee types uitspraken *samen te bestuderen* en waarom men ze niet volledig uit elkaar kan halen.

- 1 Men begrijpt het geldend recht – en de mate van extrapoleerbaarheid – beter als men de normatieve motieven erachter – vervat in uitspraken over wenselijk recht – overweegt.⁴⁴⁵
- 2 Men begrijpt tevens beter waarom bepaalde uitspraken over wenselijke rechtshervorming en rechtstoepassing worden gedaan wanneer men het geldend recht waarin ze moeten worden ingepast – bijvoorbeeld hogere rechtsnormen of interagerende normen – overweegt.

3.5. Contextueel, dynamisch en sociaal

RECHT – Om een theorie met hoge voorspellende of uitleggende waarde uit te werken over verwachte rechtsgevolgen (geldend recht) of wenselijke rechtsgevolgen (wenselijk recht), kan men – door te steunen op inzichten van de aanleunende subdisciplines – rekening houden met de contextuele, dynamische en sociale aspecten van de processen die rechtsgevolgen, -toepassing en -hervorming tot stand brengen.⁴⁴⁶

- 1 Het recht is immers een sociaal fenomeen dat *contextueel* ingebed is en waarvan de betekenis slechts bepaald kan worden als men kennis heeft van de samenleving waarin het plaatsgrijpt.⁴⁴⁷
- a Het *onderwijs* aan de faculteit rechtsgeleerdheid traint de studenten dan ook in het begrijpen van mens en samenleving (zie [1.3]), om de juristen in staat te stellen daarna conflicten binnen die samenleving met behulp van het recht te analyseren, te voorkomen of op te lossen.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ F.A. Hayek, 2003, 55.

⁴⁴⁶ M. Van Hoecke, 2009, 649 en 653.

⁴⁴⁷ M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, iv; A. Ross, 1959, 3-4; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 85; J.B.M. Vranken, 2005, 106.

⁴⁴⁸ W. Van Gerven, 1987, 22-23; L. Waelkens, 2003, 26-27.

HOOFDSTUK 5

De brede opleiding die in de bachelor rechtsgeleerdheid in Vlaanderen wordt aangeboden, heeft tot doel daartoe minimaal inzichten te verschaffen in de politieke en institutionele geschiedenis van het land; de filosofische, natuurrechtelijke en deontologische tradities van het Westen; de psychologische, sociologische en economische theorieën over sociale interacties; en de denkwijze van andere rechtssystemen.⁴⁴⁹

- b Binnen zowel rechtsvergelijkend als rechtshistorisch *onderzoek* moet men zich die context waarin het recht plaatsgrijpt, evenals de interne interactie van het recht, voldoende eigen maken om (i) de rechtsgevolgen correct in te schatten evenals de wijze waarop die behaald worden (interne geldigheid); en (ii) de transplanteerbaarheid van regels naar het heden of het eigen rechtstelsel te bepalen (externe geldigheid).⁴⁵⁰

- 2 De *dynamische* modellering van het recht helpt ons de beschrijvende en de normatieve uitspraken evenals hun onderlinge verhouding beter te begrijpen.⁴⁵¹ Beide types van uitspraken vormen immers het resultaat van wat in het verleden gebeurde, en tevens het vertrekpunt voor wat in de toekomst zal gebeuren.⁴⁵² Het zijn communicatieve handelingen die later geïnterpreteerd moeten worden om opnieuw herop te leven.⁴⁵³

- a Een precedent in de rechtspraak – bijvoorbeeld – steunt normaal gezien op zowel beschrijvende theorieën (voor de eerste stappen van de redenering) als normatieve theorieën (voor de rechtstoepassing of -hervorming) die in het *verleden* werden ontwikkeld; en zal slechts de *toekomstige* rechtspraak binden op de wijze waarop de rechters in de toekomst (i) de gelijkenissen tussen de zaken (*cases*) erkennen, (ii) de regel vervat in het precedent interpreteren en (iii) bereid zijn in de zaak hetzelfde rechtsgevolg toe te kennen.⁴⁵⁴⁻⁴⁵⁵

449 F. Hendrickx & B. Tilleman, 2015, 55.

450 J. Hallebeek, 2007, 257.

451 P. Scholten & G. Scholten, 1974, 76-77.

452 G. Martyn & R. Devloo, 2003, 17-18.

453 B. Bouckaert, 1981, 23-24.

454 B. Bouckaert, 2005, 59; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 34-36 en 200.

455 Het is de rechter in België overigens uitdrukkelijk verboden om uitspraak te doen bij wijze van algemene en als regel geldende beschikking (art. 6 Ger.W.; voordien art. 5 OBW), dat betekent

RECHTEN

- b Hetzelfde geldt ook voor de wetgeving, die afgekondigd wordt op basis van bevoegdheidsregels uit het *verleden*, maar slechts impact heeft op de wijze waarop die wetgeving *later* wordt begrepen en toegepast door o.a. het bestuur en de rechter.⁴⁵⁶
- c Ook overzichtswerken, zoals de Instituten, Digesten en de Codex van Justinianus (uit de zesde eeuw), zijn voor hun *eigen* tijd geschreven, selectief voortbouwend op rechtsbronnen uit het *verleden*. De Instituten steunende op de studieboeken; de Digesten op de juristengeschriften uit de klassieke periode van het Romeins recht (eerste tot derde eeuw); en de Codex op keizerlijke beslissingen (tweede tot zesde eeuw). Deze Instituten, Digesten en Codex zouden *later* opnieuw in een eigentijdse interpretatie worden gerecupereerd door middel van de studie, harmonisatie, herinterpretatie, bijsturing en systematisering door glossatoren (twaalfde en dertiende eeuw) en de receptie van het Romeins recht onder invloed van de postglossatoren (veertiende en vijftiende eeuw).⁴⁵⁷

Het recht is dan ook intrinsiek evolutief met zowel endogene groei als exogene interventies.⁴⁵⁸ De uitspraken over geldend of wenselijk recht zijn slechts momentopnames, dat zijn tussentijdse uitkomsten van een ruimer dynamisch proces dat het recht vormgeeft.

- 3 De sociaalwetenschappelijke blik op dat proces geeft een beter inzicht in de drijfveren en interacties van de actoren binnen het ruimer dynamisch proces dat die momentopnames opleveren. Het laat toe dat we het recht begrijpen als de uitkomst van een juridisch systeem waarin mensen met een normatieve activiteit aan het werk zijn.⁴⁵⁹

dat de rechter door middel van zijn vonnissen en arresten geen wetgeving mag opstellen (wat in het ancien régime wel gebeurde). De draagwijdte van het gezag van rechterlijk gewijsde (wat niet meer betwist kan worden voor de rechter) van een vonnis of arrest strekt zich slechts uit tot het specifieke voorwerp van de beslissing (artt. 23-25 Ger.W.).

⁴⁵⁶ B. Bouckaert, 2005, 57; H. De Page, 1962, 21-22; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 202 en 239.

⁴⁵⁷ F.C. Von Savigny, 1831, 44-45; H.P. Glenn, 2010, 139 en 142; B. Bouckaert, 2006, 82; J. Hallebeek, 2007, 2-3, 13-19, 257-258 en 266-274; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 17-18 en 20; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 79.

⁴⁵⁸ F.A. Hayek, 2003, 18; H.P. Glenn, 2010, 33; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 35 en 78; W. Van Gerven, 2005, 121-122.

⁴⁵⁹ A. Ross, 1959, 73.

HOOFDSTUK 5

Het juridisch systeem wordt immers gevormd door verschillende doch samenhangende activiteiten (zoals contracteren, bemiddelen, opstellen van akten, procederen, wetgeven en rechtspreken) waarin men volgens procedures (zoals een onderhandeling, een proces, een administratieve beslissingsprocedure en een wetgevende procedure) aan de hand van regels (zoals een grondwet, een wet en een contract) of andere modellen (zoals precedenten en gewoonten) poogt op effectieve en – desnoods met geweld – afdwingbare wijze (zoals een uitvoerend beslag en een opschorting van de eigen prestaties) de maatschappelijke verhoudingen (zoals tussen personen, tussen burger en staat en tussen staten) rechtvaardig te *ordenen*.⁴⁶⁰

Inherent aan die activiteit is de spanning en *wisselwerking* tussen het praktische (effectief en afdwingbaar ordenen), wat macht veronderstelt, en het normatieve (rechtvaardig ordenen), wat legitimitetsstandaarden veronderstelt, die beide niet te bepalen zijn louter op basis van de studiemethode van de rechtsgeleerdheid.

- 4 Vanuit dit oogpunt wordt het haast vanzelfsprekend dat inzichten van *andere sociale wetenschappen*, zoals geschiedenis en antropologie (dynamische historische component); taalkunde, psychologie en communicatiewetenschappen (dynamische interpretatieve component); sociologie, politicologie en economie (sociale machtscomponent); en filosofie en theologie (sociale normatieve component), gebruikt worden om aan theorievorming te doen binnen de rechtsgeleerdheid (zie [1.2-1.4]).

3.6. Literatuur

LITERATUURSTUDIES – De toetssteen voor de empirische component van een discipline is niet dezelfde voor elke wetenschapsdiscipline. Waar disciplines zoals fysica en economie gegevens in de wereld gaan zoeken, zullen *literatuurstudies* ze eerder in geschreven werken terugvinden.⁴⁶¹

⁴⁶⁰ M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 24-57.

⁴⁶¹ Het woord 'eerder' duidt erop dat bijvoorbeeld de economen in principe eveneens teksten als data kunnen hanteren (dit is dan gekend als *text as data*).

RECHTEN

- 1 Meestal zijn de *bronnen* van het recht geschreven⁴⁶² en daardoor vormt de rechtenstudie in de eerste plaats een literatuurstudie, zoals filosofie, theologie en letterkunde.⁴⁶³

De verwijzingen gebeuren in de regel dan ook naar op schrift gestelde bronnen die door anderen *geverifieerd* kunnen worden. Het is daardoor erg eenvoudig om de empirische component van de discipline over te doen en fouten in de gegevens aan te wijzen.

De *interpretatie* van die gegevens door de auteur steunt op de eerder aangehaalde interpretatietechnieken en -aannames (zie [2.3-2.6]) en geeft net zoals bij de interpretatie van empirisch statistisch onderzoek aanleiding tot meer discussie omtrent het al dan niet verwerpen van theorieën.

- 2 De rechtenstudie bestaat er meestal in zich de belangrijkste rechtsbronnen, rechtsconcepten en rechtstheorieën eigen te maken zodat men de relevante gezaghebbende bronnen met gerichte zoekopdrachten kan terugvinden⁴⁶⁴ en hanteren om zo een stelling op die wijze te formuleren dat ze als geldig aanvaard zal worden binnen de discipline, of om stellingen geformuleerd door anderen te verwerpen.

De juridische handboeken, geannoteerde wetboeken en andere rechtsleer bieden – ook na de studies – een *synthese* van deze rechtsbronnen aan. De juridische gegevensbanken en ordening van de bibliotheek, evenals de voetnoten in elk juridisch werk, helpen de jurist in het zoekwerk naar specifieke bronnen.⁴⁶⁵

- 3 De geschreven tekst bevat slechts een *deel* van de kennis die door het rechtssysteem wordt gehanteerd en kan aldus erg misleidend zijn wanneer men de rechtsgevolgen onder het geldende recht tracht te voorspellen.

462 Uitzonderingen zijn de gewoonte en algemene rechtsbeginselen. De gewoonte wordt overgedragen bij mondelinge overlevering. De opschriftstelling van de gewoonte en algemene rechtsbeginselen gebeurt door de beschrijving ervan door rechtsleer, rechtspraak en wetgeving. (F. Eggermont, S. Smis, P. Paepe & W. Schreurs, 2019, 6; G. Martyn, 2006, 10.)

463 M. Van Hoecke, 2009, 643.

464 G. Martyn, 2006, 13-18 en 29-32.

465 *Ibidem*, 12, 17-18, 38 en 41; F. Eggermont, S. Smis, P. Paepe & W. Schreurs, 2019, 263.

HOOFDSTUK 5

- a In een tekst zal men enkel concepten en regels terugvinden die we expliciet kunnen verwoorden. De onuitgesproken impliciete kennis (*tacit knowledge*) vinden we er niet in terug.⁴⁶⁶ In de mate dat een rechtsgevolg voortvloeit uit een impliciete regel, geeft de literatuurstudie een misleidend beeld van het recht.
- b De geschreven tekst wenst vaak anderen te overtuigen en geeft daarom niet per se de werkelijke beweegredenen van bijvoorbeeld de rechter, wetgever of rechtsgeleerde.⁴⁶⁷
- c De methodologie van de rechtsgeleerdheid (die werkt a.d.h.v. gezagsargumenten) is niet in staat om deze verscholen kennis bloot te leggen. Het zijn de aanleunende subdisciplines, zoals rechtssociologie en rechtspsychologie, die met behulp van andere methodologieën (dat zijn andere studiemethoden) naar het recht kijken, waarmee men kan proberen die kennis over het recht (d.i. hetzelfde studieobject), met name over die impliciete of verzwegen gedragsregels, te verwerven. Het is pas wanneer deze inzichten erna in de rechtsleer opgenomen worden dat de methodologie van het recht toelaat er rekening mee te houden.

4. Verdienste

4.1. Inleiding

IN HET ALGEMEEN – De overeenstemming van een uitspraak met een bepaalde standaard drukt een relatieve verdienste uit, met name dat de voordelen van die *standaard* behaald worden. Om correct te begrijpen wat de draagwijdte van een geldige uitspraak binnen een denksysteem is, moet men dus verduidelijken wat de verdienste van die standaard wel en niet is.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ F.A. Hayek, 2003, 19; R. Sacco, 1991, 384-385.

⁴⁶⁷ Zie voetnoot 521.

⁴⁶⁸ De verdienste van het recht zelf wordt niet besproken in dit hoofdstuk. Het boek en dit hoofdstuk handelen *wel* over de maatschappelijke meerwaarde van de gedisciplineerde wijze van denken die de studiemethode van de te onderscheiden sociale wetenschap inhoudt, en dus *niet* over de maatschappelijke meerwaarde van haar studieobject zelf.

RECHTEN

- 1 Wanneer in het recht gezaghebbende bronnen worden gehanteerd, gebeurt dat – hoewel de meeste juristen daar waarschijnlijk vaak niet bewust bij stilstaan – niet louter om de kunst.⁴⁶⁹ De verwijzing naar die gezaghebbende bron impliceert dat bepaalde *voordelen* geactiveerd worden die verbonden zijn met dat gezag.
- 2 Een voordeel dat inherent is aan al deze gezaghebbende bronnen, is dat ze gemeenschappelijke referentiepunten aanbieden voor de juristen (wat we in [2.3, voetnoot 338] aanduiden met de term ‘focaal punt’). Deze laten toe dat de auteur van een stelling aan gedeelde kennis appelleert, die zijn publiek bezit of kan raadplegen. De bronnen waarin die gedeelde kennis vervat zit, laven zichzelf op hun beurt aan gezagsargumenten van andere bronnen (zie [4.5]). Op die wijze is de gedeelde kennis met elkaar verbonden door middel van een web van betekenis en referenties. Een dergelijk gedeeld referentiekader (i) maakt een vlottere communicatie mogelijk;⁴⁷⁰ (ii) faciliteert een snellere tranchering van hetgeen binnen en buiten discipline ligt; en (iii) laat toe – in de mate dat er enige eensgezindheid bestaat over het gezag dat uitgaat van een bepaalde bron (zie [5]) – de kwaliteit van argumenten hiërarchisch te schikken.
- 3 Het specifieke gezag en de voordelen die daaraan verbonden zijn, zijn voor alle drie de voornaamste gezaghebbende bronnen gevestigd op zowel hun macht als hun legitimiteit.
 - a Als de rechtsgeleerde voor een bepaalde rechtsbron aanneemt dat die over de *macht* beschikt waarmee die (mee) de rechtsgevolgen kan bepalen, dan zal men voor uitspraken over het geldend recht rekening moeten houden met de opvattingen in die rechtsbron.
 - b Als die macht bestaat en wordt *miskend*, dan dreigt de rechtsgeleerde de rechtsgevolgen slecht te voorspellen en aldus ongeldige uitspraken over geldend recht te doen.

⁴⁶⁹ Juristen die gezagsargumenten louter om en overeenkomstig de kunst inroepen, zullen evenwel nog steeds de voordelen van die gezaghebbende bronnen activeren, zelfs als die voordelen geen deel uitmaken van hun beweegreden.

⁴⁷⁰ M. Van Hoecke, 1979, 6-8; J.B.M. Vranken, 2005, 2-3.

HOOFDSTUK 5

- c Als de rechtsgeleerde voor een bepaalde rechtsbron aanneemt dat die over eigenschappen beschikt die haar *legitimiteit* verschaffen, dan is het redelijk om voor uitspraken over het wenselijk recht te verwijzen naar de opvattingen in die rechtsbron.
- d Als de rechtsgeleerde bepaalde specifieke voordelen van die rechtsbron wenst te behalen zonder op die rechtsbron te steunen, dan kan hij ook zoeken naar *alternatieven* waarbij men dezelfde legitimerende eigenschappen tracht te behalen.

Hierna lichten we voor zowel wetgeving [4.2], rechtspraak [4.3] als rechtsleer [4.4] toe (i) waarom men kan veronderstellen dat ze de *macht* hebben om rechtsgevolgen mee te beïnvloeden, (ii) wat er kan gebeuren wanneer men die macht *miskent*, (iii) welke *legitimerende* positieve eigenschappen het proces heeft dat de heersende opinies binnen die rechtsbron tot stand brengt en (iv) waarom andere bronnen mogelijk *minder geschikt* zijn om die voordelen te bekomen.

4.2. Wetgeving

VERDIENSTE VERWIJZING NAAR WETGEVING – Het gezag van de wetgeving vloeit voort uit (i) de politieke macht van degene die de wetgeving neerlegt en diens bereidheid om die macht ook aan te wenden; en (ii) de legitimiteit die de wetgever heeft omdat die wetgever slechts rechtsregels kan opleggen die een in de constitutie vastgelegd proces hebben doorlopen.

- 1 Wie voor uitspraken betreffend *geldend recht* het gezagsargument van de wetgeving aanhaalt, neemt impliciet aan dat deze wilsuitingen een belangrijke indicatie zijn voor het bepalen van de rechtsgevolgen van iemands handeling. Als die aanname waar is, is de overeenstemming met deze gezaghebbende bron in staat rechtsonderhorigen uit te leggen welke gevolgen – desnoods met geweld – aan hun handelingen verbonden zullen worden indien deze wetgeving gehandhaafd blijft.
- a Zowel de legitimiteit (zie [nr. 3]) als disciplinerings technieken (zie [nr. 2] in [4.3]) van de wetgever ten aanzien van de rechter en administratie kunnen de rechter en administratie ertoe bewegen zich op

RECHTEN

de wetgeving te baseren om de rechtsgevolgen van een handeling te bepalen.⁴⁷¹

- b Niet elke bepaling in de wetgeving heeft de intentie om rechtsgevolgen te scheppen. Er zijn immers twee types wetgeving, met name (i) wetgeving die de ambitie heeft rechtsgevolgen te scheppen (dat zijn gedragsregels die deel van het recht wensen uit te maken); en (ii) wetgeving die poogt de overheid te organiseren (dat zijn regels van organisatie).⁴⁷² Voorbeelden van het tweede type zijn de wetten tot vaststelling van het legercontingent en de begroting.⁴⁷³
- c Als degene die de wetgeving van het eerste type schept, evenwel niet (langer) in staat is of bereid is om de wetgeving te laten afdwingen in de toekomst, dan zal een uitspraak op basis van de wetgeving weinig voorspellende kracht hebben voor de rechtsgevolgen. Een voorbeeld van een wetgeving waarbij de wetgever niet *in staat is* die wetgeving te laten afdwingen, is het (intussen weer verdwenen) verbod om in Vlaanderen – behoudens andersluidende beslissing van de gemeente – vuurwerk af te steken;⁴⁷⁴ een voorbeeld waarbij de wetgever niet *bereid is* wetgeving te laten afdwingen is het Belgisch gedoogbeleid tot 3 gram cannabis voor persoonlijk gebruik bij meerderjarige personen die geen overlast veroorzaken.⁴⁷⁵

471 A. Ross, 1959, 54-58, 78 en 97.

472 Zie voetnoot 255.

473 Artt. 174 en 183 Gw.

474 Het betrokken decreet (decreet van 26 april 2019) had volgens de bevoegde minister vooral een educatief doel. Hij verklaarde dan ook dat het “*ingevoerde verbod nooit tot doel had elke vuurpijl op oudejaarsnacht te weren*”. (Belga, “Federale overheid start procedure tegen Vlaams vuurwerkverbod”.)

Het Grondwettelijk Hof vernietigde uiteindelijk het decreet omdat dergelijk verbod een federale bevoegdheid regelt en het federaal loyaliteitsbeginsel schendt. (GwH 26 april 2020, nr. 165/2000, B.13, B.15 en B.18.3.)

475 In 2003 heeft de wetgever gepoogd de strafwet aan te passen zodat men in deze gevallen enkel tot registratie overgaat. (Art. 16, § 1 wet 3 mei 2003.) De betrokken wetsbepaling is evenwel nadien vernietigd door het Grondwettelijk Hof. (Arbitragehof 20 oktober 2004, nr. 158/2004.) Thans krijgt het gedoogbeleid daarom vorm via het vervolgingsbeleid. Dat geeft lage prioriteit aan een dergelijk bezit van cannabis. (Gemeenschappelijke richtlijn van de Minister van Justitie en het College van procureurs-generaal van 25 januari 2005.)

HOOFDSTUK 5

- d Een bijzonder geval van wetgevende bepalingen die geen rechtsgevolgen scheppen, zijn de *louer declaratieve* bepalingen. Een bepaling is louter declaratief wanneer de wetgever nalaat uitvoerende regels of maatregelen te voorzien die de in die bepaling uitgedrukte wensen afdwingbaar zouden maken.⁴⁷⁶ Een hedendaags voorbeeld van een dergelijke programmatorische bepaling is art. 7*bis* Gw. (algemene beleidsdoelstellingen).⁴⁷⁷⁻⁴⁷⁸
 - e Tot slot zijn bepalingen in de wetgeving (dat is een regel) (i) vaak ook te abstract om in een specifiek geval (dat is concreet) de rechtsgevolgen te bepalen⁴⁷⁹ of (ii) intussen op vaste wijze zo uitgelegd dat ze een nieuwe betekenis krijgen. In dat geval kan men niet anders dan naar andere rechtsbronnen kijken, zoals rechtspraak (concrete praktijk) of rechtsleer (criteria voor toepassing) om de rechtsgevolgen correct in te schatten.⁴⁸⁰ Dat is bijvoorbeeld het geval in het Belgisch aansprakelijkheidsrecht, waar de door de rechtsleer gesystematiseerde rechtspraak (jurisprudentie) de reële maatstaf is.⁴⁸¹
- 2 Wie het gezag van de wetgeving *miskent*, moet andere kanalen vinden indien hij de voordelen van de wetgeving wenst te behalen. Men dreigt zonder de steun van de wetgever immers de steun van de machthebber en aldus de afdwingbaarheid van de regels te verliezen. Uitspraken over geldend recht die geen rekening houden met deze gezaghebbende bron, dreigen een lage voorspellende kracht te hebben wat betreft de rechtsgevolgen van iemands handelen en aldus niet in staat te zijn om

⁴⁷⁶ R. Sacco, 1991, 21 en 31-32.

⁴⁷⁷ Dat deze bepaling werkelijk zonder rechtsgevolgen blijft, kan betwist worden. Het Grondwettelijk Hof acht zich niet bevoegd om rechtstreeks te toetsen aan deze bepaling, maar houdt er wel rekening mee. (O.a. GwH 18 mei 2011, nr. 75/2011, overw. B.3.2; GwH 31 juli 2013, nr. 114/2013, overw. B.8; GwH 17 september 2015, nr. 119/2015, overw. B.9; GwH 6 oktober 2016, nr. 125/2016, overw. B.47.2.1-2; GwH 28 april 2016, 'Stabiliteitsverdrag', nr. 62/2016, overw. B.6.4.) Een dergelijke invloed zien we ook bij andere bepalingen. (R. Sacco, 1991, 21 en 31.)

⁴⁷⁸ Een historisch voorbeeld is de vrijheid van meningsuiting en pers in de grondwet van de USSR. (Art. 135 USSR Grondwet van 1936.)

⁴⁷⁹ P. Scholten & G. Scholten, 1974, 2-5; J.B.M. Vranken, 2005, 82.

⁴⁸⁰ M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 251.

⁴⁸¹ Mogelijk geldt dat overigens voor het volledige burgerlijk wetboek. In die zin: H. De Page, 1962, 22.

RECHTEN

de rechtsonderhorige te assisteren om bewust rechtsgevolgen tot stand te brengen of te mijden.

- a Een voorbeeld van de miskennis van de macht van de wetgever om zijn wil door te drukken wanneer men zich er niet vrijwillig naar schikt, vinden we in het begin van de Franse Revolutie. Toen verzetten de aristocratische rechters in de regionale justitieshoven (*Parlements*) zich tegen de door het parlement (*Assemblée nationale*) afgekondigde wetgeving die het ancien régime moest terugdringen. De wetgever durfde uiteindelijk zijn wil door, door deze regionale justitieshoven op te heffen en een nieuw hof (*Tribunal de cassation*) te installeren dat elk rechterlijk vonnis of arrest dat niet in overeenstemming was met de wet, diende te vernietigen.⁴⁸² De wetgever gaf zichzelf ook verregaande controle over dat nieuwe hof om nieuw verzet te ontmoedigen of te breken.⁴⁸³
- b Een recenter voorbeeld is de uittreding van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie. Daarbij besloot het Britse parlement – waarvan de wetten regelmatig aan de kant geschoven werden door de rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie – nadat het een referendum had gehouden zich uit de Europese Unie terug te trekken om zich zo o.a. aan de rechtspraak van dat Hof van Justitie te kunnen onttrekken. Wie de rechtsgevolgen van een handeling voor de uittreding van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie vaststelde en daarbij uitging van de rechtspraak van het Hof van Justitie, zonder er rekening mee te

482 Décret du 20 Octobre 1789; art. 3 Décret du 27 Novembre – 1 Décembre 1790; art. 20-21, hoofdstuk V, titel III, Franse Grondwet van 1791; art. 99 Franse Grondwet van 1793; art. 255 Franse Grondwet van 1795; art. 66 Franse Grondwet van 1799; Advocaat generaal H.L. Cornil, 1948, 5-7, 21-22, 29-31 en 34; A. Alen, 1984, 453-454, 461-462 en 498-502.

483 De rechters in het *Tribunal de Cassation* werden initieel benoemd voor een termijn van vier jaar. Elke twee jaar werd de helft van het Hof vernieuwd. (Art. 1 van de subtitel 'Forme de l'élection du tribunal de cassation' in Décret du 27 Novembre – 1 Décembre 1790; Adv.Gen. H.L. Cornil, 1948, 22-23, 28.) De verkiezing (in plaats van levenslange benoeming) van de rechters werd verankerd in de grondwet. (Art. 2, hoofdstuk V, titel III, Franse Grondwet van 1791.) Tevens werd de frequentie waarmee de rechters in dat Hof benoemd werden, verhoogd tot eens per jaar. (Art. 100 Franse Grondwet van 1793.) Jaarlijks diende een delegatie van het Hof eveneens de activiteiten van het Hof toe te lichten aan de wetgever. (Art. 24 Décret du 27 Novembre – 1 Décembre 1790.)

HOOFDSTUK 5

houden dat het parlement deze bron van recht kon laten uitdoven, heeft de rechtsgevolgen van zijn handelingen mogelijk verkeerd ingeschat.

- 3 Wie voor uitspraken betreffende *wenselijk recht* het gezagsargument van de wetgeving aanhaalt, neemt impliciet aan dat deze wilsuïting een belangrijke indicatie is voor het bepalen van de rechtsgevolgen die een rechtssysteem aan iemands handeling zou moeten koppelen.
 - a Een dergelijke aanname kan vooreerst gerechtvaardigd worden op basis van het belang van een duidelijk en *niet-gecontesteerd* politiek gezag. Zo meent Hobbes dat een burgeroorlog waarbij men het politiek gezag betwist, nog erger is dan een niet-gecontesteerd politiek gezag dat slecht wordt uitgeoefend.⁴⁸⁴
 - b Een tweede reden om een dergelijke aanname aan te hangen, kan erin liggen dat de *wijze waarop* de wetgever de macht verwerft of uitoefent (de constitutie van de macht), waardevol wordt geacht. Dat kan bijvoorbeeld zo zijn wanneer men gelooft dat het proces om wetgeving te maken, verzekert dat:
 - i men zelfbestuur heeft,⁴⁸⁵ wat toelaat wetten en leiders uit te proberen en zich vreedzaam te verzetten en te ontdoen van slechte leiders en slecht beleid⁴⁸⁶ (via verkiezingen en stemmingen in het parlement);⁴⁸⁷
 - ii men geen beperkingen op de fundamentele rechten en vrijheden van de burgers aan die burgers kan opleggen tegen de wil van de meerderheid van die burgers (via meerderheidsstemmingen of referenda);⁴⁸⁸

484 T. Hobbes, 1974, 63-66 en 87-90.

485 C. de Montesquieu, 1998, 103-105.

486 A. de Tocqueville, 2011, 252-256, 265 en 270; K. Popper, 2012/1, 361 en 363-364; F.A. Hayek, 2003, 98 en 137.

487 Voor de eenvoud gaan we in deze bijdrage verwijzen naar de regels die de werking van de Kamer van Volksvertegenwoordigers regelen. Artt. 53 (meerderheidsbesluiten van parlement), 62-65 (verkiezingen van de Kamer van Volksvertegenwoordigers) en 96 (vertrouwensstemming over regering) Gw.

488 De Belgische Grondwet laat de inperking van bepaalde fundamentele rechten en vrijheden toe onder bepaalde voorwaarden. Eén daarvan is dat een formele wet wordt aangenomen, bijvoorbeeld om 1° iemand van zijn vrijheid te beroven door hem te vervolgen (art. 12 Gw.) of een straf op te leggen (art. 14 Gw.), 2° zich in zijn privé- en gezinsleven te mengen (art. 22 Gw.) of diens woning binnen te dringen via een huiszoekingsbevel (art. 15 Gw.), 3° zijn eigendom over te nemen via een onteigening (art. 16 Gw.) of belasting (art. 170, § 1 Gw.). Die wetten kunnen slechts

RECHTEN

- iii men een publiek debat heeft tussen voor- en tegenstanders van het beleid (via openbaarheid van vergaderingen van de kamers en een ministerieel vragenuurtje);⁴⁸⁹
- iv men adviezen ontvangt (via o.a. de adviezen van de Raad van State);⁴⁹⁰
- v men bijzondere middelen heeft om informatie te verzamelen (via parlementaire onderzoeksbevoegdheid);⁴⁹¹
- vi men geen afbreuk doet aan de andere grondwettelijke beperkingen op de uitoefening van de macht, zoals fundamentele rechten en vrijheden en bevoegdheidsverdeling (via het beroep tot vernietiging of de buiten-toepassinglating bij het Grondwettelijk Hof of de Raad van State);⁴⁹²
- vii men slechts zaken kan regelen indien men dat op gelijke wijze doet voor alle rechtssubjecten die zich bevinden in vergelijkbare gevallen (via de gelijkheid voor de wet en het non-discriminatiebeginsel);⁴⁹³ of
- viii men makkelijk kennis kan nemen van de besluiten van de wetgever (via de publicatie in het Belgisch Staatsblad).⁴⁹⁴

gestemd of afgeschaft worden met volstrekte meerderheid in het parlement (art. 53 Gw.). De Grondwet voorziet ook in een afdwinging van het onderscheid tussen de door de wet wel en niet gelegitimeerde beperkingen van de fundamentele rechten en vrijheden door een onafhankelijke rechterlijke macht (artt. 151-152, 154 en 155 Gw.) 1° een monopolie te geven op het beslechten van burgerlijke rechten (art. 144 Gw.), 2° de beslechting van politieke rechten toe te vertrouwen, tenzij de wet anders bepaalt, (art. 145 Gw.), 3° toe te laten onwettige besluiten en verordeningen buiten toepassing te laten (art. 159 Gw.) en 4° bevoegdheidsgeschillen tussen de rechterlijke en uitvoerende macht te laten beslechten (art. 158 Gw.).

489 Artt. 47 (openbaarheid van de vergaderingen), 96 (motie van wantrouwen tegen de regering) en 101 (ministeriële verantwoordelijkheid aan de kamers) Gw.; artt. 31.1 (openbaarheid commissie), 39 (openbaarheid bijzondere commissie), 41 (rechtstreekse agendering van punten die het politieke debat over het beleid voeren, zoals de algemene beleidsverklaring, begroting en actualiteitsdebat), 48 (spreektijd in debatten), 50 (aanwezigheid regeringslid vorderen), 61 (meerderheidsbeslissing), 72, 77-83 (behandeling wetsontwerp en -voorstel), 106-119 (behandeling begroting), 121*bis* (beleidsverklaringen), 122-129 (vragen aan de regering), 130-132 (interpellaties) en 133-141 (moties van o.a. vertrouwen, wantrouwen, aanbeveling en voordracht t.a.v. de regering) Reglement van de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

490 Artt. 28 (recht om verzoekschriften in te dienen) en 160 (adviesbevoegdheid Raad van State) Gw.; art. 2 RvS-Wet (adviesbevoegdheid Raad van State); artt. 74.1 (verplichte bijlage bij een wetsontwerp), 79, 113, 115 (advies Rekenhof), 98-100 (advies Raad van State) en 142-144 (federale ombudsman) Reglement van de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

491 Art. 56 Gw.; artt. 145-148 Reglement van de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

492 Artt. 142 en 160 Gw.; art. 14 Rvs-Wet; artt. 1,8, 26 en 28 Bijz.W.GwH.

493 Artt. 10-11 (algemeen gelijkheidsbeginsel), 172 (fiscaal gelijkheidsbeginsel) en 191 (mogelijkheid om bij wet uitzonderingen te voorzien voor vreemdelingen) Gw.; H. De Page, 1962, 287-288.

494 Artt. 109 (afkondiging door de Koning) en 190 (wetgeving kan pas bindend zijn na afkondiging) Gw.; art. 4 wet 31 mei 1961.

HOOFDSTUK 5

In de rechtsleer – in het bijzonder in de rechtsfilosofie en rechtseconomie – wordt weleens in vraag gesteld of deze voordelen werkelijk behaald worden door middel van de bestaande constitutionele procedures. Men is zich er immers bijvoorbeeld pijnlijk van bewust dat de volmachtswetten, die de dictatuur in Duitsland formaliseerden, uiteindelijk door de Rijksdag gestemd werden.⁴⁹⁵ Het hangt van andere variabelen af in hoeverre de voordelen van een wetgevend proces werkelijk geplukt worden.

- 4 Wie het gezag van de wetgeving *miskent* om uitspraken te doen over het wenselijk recht, zal indien hij de voordelen van het wetgevend proces wil behalen, zich er via andere kanalen van moeten verzekeren. Immers, men dreigt zonder de steun van de wetgever het mogelijk te maken tegen de wil van de meerderheid in te gaan (het democratisch zelfbestuur verloren te laten gaan); geen debat te onderhouden dat gevoed wordt door adviezen en tegenvoorstellen (het toneel voor een publiek debat tussen heerser en oppositie verloren te laten gaan); en afbreuk te doen aan de andere constitutionele beperkingen op de uitoefening van macht (o.a. de fundamentele rechten en vrijheden en bevoegdheidsafbakening verloren te laten gaan).

Het rechterlijk en academisch activisme – dat in [3.4] reeds kort werd besproken – wordt vooral bekritiseerd wanneer het de rechtspraak en/of rechtsleer als *laatste* of *enige* gezag ziet en de meerwaarde en rol van het politieke proces volledig miskent. Immers, in die gevallen zullen de voordelen vervat in het wetgevend proces – zoals democratisch zelfbestuur – via andere kanalen geplukt moeten worden dan wel verloren gaan.

4.3. Rechtspraak

VERDIENSTE VERWIJZING NAAR RECHTSPRAAK – Het gezag van de rechtspraak vloeit voornamelijk voort uit de dubbele rol van de rechter.⁴⁹⁶

⁴⁹⁵ W. Van Gerven, 1987, 106.

⁴⁹⁶ De redenering in [4.3] gaat gedeeltelijk ook op voor arbitrage waarvan de beslissingen eveneens tot de rechtspraak gerekend kunnen worden. (G. Martyn, 2006, 10; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 85-86.) Door het vertrouwelijke karakter is het veelal niet mogelijk er de hand op te

RECHTEN

Vooreerst is hij – in de concrete zaak – de belangeloze derde, waarop partijen – waaraan verboden wordt aan eigenrichting te doen – een beroep doen om hun geschil te beslechten na het doorlopen van een gerechtelijke procedure, waarin de partijen de rechter alle relevante feitelijke en juridische overwegingen kunnen presenteren. Ten tweede is hij – in het systeem – een van de staatsmachten die de andere staatsmachten controleert en tegenhoudt (*checks-and-balances*). Die dubbele rol en procedure geeft de rechter en bij uitbreiding de rechtspraak zowel macht als legitimiteit.

- 1 Wie, in navolging van de Amerikaanse rechtsrealisten, voor uitspraken betreffende *geldend recht* het gezagsargument van de rechtspraak aanhaalt, neemt impliciet aan dat deze een belangrijke indicatie is voor het bepalen van de rechtsgevolgen van iemands handeling. De aanname over de invloed van de rechterlijke macht op rechtsgevolgen is veelal redelijk om minstens twee redenen.
 - a Ten eerste zal de rechtbank – althans binnen de rechtsstaat – de enige zijn die juridische geschillen tegen de wil van een van de partijen definitief kan beslechten.^{497, 498, 499} Dat betekent dat ze – in de mate dat de partijen dat vorderen – per vonnis of arrest *bepaalt* welke *rechtsgevolgen* een feitenconstellatie krijgt. Wetgeving en rechtsleer zullen – zolang de rechtsstaat bestaat – slechts die rechtsgevolgen scheppen die de rechter eraan wil verbinden.⁵⁰⁰ De rechterlijke macht moet aldus overtuigd worden en de uitspraken van die rechterlijke macht uit het verleden zijn een van de indicaties van het type argumenten dat ze in het verleden heeft willen volgen.

leggen, waardoor er ook maar zelden naar wordt verwezen. (F. Eggermont, S. Smis, P. Paepe & W. Schreurs, 2019, 170.)

497 Artt. 40 (de rechterlijke macht komt toe aan de rechtbanken en hoven), 144 (alle geschillen over burgerlijke rechten worden beslecht door de rechterlijke macht), 145 (behoudens door de wet voorziene uitzonderingen geldt hetzelfde voor politieke rechten) en 158 (bevoegdheidsgeschillen tussen de administratie en rechterlijke macht worden door de rechterlijke macht beslecht) Gw.; art. 5 Ger.W. (als de rechter dat weigert, spreekt men van rechtsweigeren).

498 Tegen administratieve beslissingen die de rechtstoestand eenzijdig vaststellen, kan men administratief beroep aantekenen (art. 160 Gw. *iuncto* art. 14 RvS-Wet) of later de buitentoevoering vragen (art. 159 Gw.). Ook arbitrale uitspraken verwerven slechts hun uitvoerbare titel nadat men langs de rechterlijke macht passeert (artt. 1719-1721 Ger.W.).

499 Andere geschillenbeslechtingmethoden, zoals de dading (art. 2044 OBW e.v.), vereisen de instemming van alle betrokken partijen.

500 B. Bouckaert, 2005, 38.

HOOFDSTUK 5

- b Ten tweede is de rechterlijke macht van oudsher *onafhankelijk*.⁵⁰¹

Dat houdt volgens het Belgisch constitutioneel recht in dat een rechter voor het leven benoemd is, niet verplaatst kan worden naar een andere rechtbank, enkel onderhevig is aan tucht van binnen de eigen rechterlijke macht, zijn wedden bij wet zijn vastgelegd en hij door de regering bezoldigde mandaten mag aanvaarden.⁵⁰² Deze waarborgen geven de rechter in de praktijk een zekere *bewegingsvrijheid* om zich aan de wil van de rechtsleer of wetgever te onttrekken.⁵⁰³ Dat geeft de rechter de mogelijkheid tirannieke wetten te matigen in hun toepassing en de macht van de machthebber af te zwakken.⁵⁰⁴

De bewegingsvrijheid wordt vooreerst begrensd om de rechtsonderhorige tegen *willekeur* te beschermen.⁵⁰⁵ Mechanismes daartoe in het Belgisch recht zijn o.a.

- i de terechtzitting is openbaar;⁵⁰⁶
- ii de rechter dient zijn vonnis of arrest te motiveren;⁵⁰⁷⁻⁵⁰⁸
- iii partijen kunnen tegen vonnissen vaak beroep aantekenen;⁵⁰⁹
- iv de rechters in de hoven van beroep zetelen in bepaalde gevallen samen en ze dienen dan eveneens samen over eenzelfde geval te oordelen;⁵¹⁰

501 Adv.RvS 9 juni 1980, nr. 13.623/VR, 9 en 11.

Bijvoorbeeld nr. 32, hoofdstuk I, Réformation de la Justice du 4 Juillet 1572 au Pays de Liege du Prince Gerard De Groesbeeck, 10.

502 Artt. 151-152 en 154-55 Gw. Voor staatsraden art. 70, § 4 RvS-Wet.

503 B. Bouckaert, 2005, 39; M. Van Hoecke, 1979, 69-70.

504 C. de Montesquieu, 1998, 99-101; H. De Page, 1962, 286-287 en 316.

505 In het Verenigd Koninkrijk gebeurt dit eveneens door middel van precedenten. (P. Scholten & G. Scholten, 1974, 91.)

506 Art. 149 Gw.

507 Art. 149 Gw.

508 De motiveringsplicht is niet steeds kenmerkend geweest voor de rechtspraak. (W.J. Zwolve & C.J.H. Jansen, 2013, 20-22.) Ze werd op algemene wijze ingevoerd tijdens de Franse Revolutie. (Title V art. 15 lid 3 décret du 16-24 août 1790; Art. 208 Franse Grondwet van 1795; P. Godding, 1978, 67; J. Herborts, 1971, 1-2.) Voordien waren er wel reeds talrijke rechtbanken die op een of andere wijze hun beslissing moesten motiveren, zoals de *Rota Romana* (kerkelijke rechtbank gevestigd in Rome). (P. Godding, 1978, 60-61; W.J. Zwolve & C.J.H. Jansen, 2013, 22-37.)

509 Artt. 21 en 1050 Ger.W.

510 Artt. 101 § 2 (Hof van Beroep), 104 (Arbeidshof) en 128-129 (Hof van Cassatie) Ger.W.

RECHTEN

- v een jury bepaalt in bepaalde gevallen mee de uitkomst van het proces;⁵¹¹
en
- vi het Cassatieberoep versterkt de gelijke toepassing van de wet doorheen het hele land.⁵¹²

De bewegingsvrijheid wordt ten tweede ook begrensd om de rechtspraak te matigen op basis van *democratische (bij)sturing*. Mechanismes daartoe in het Belgisch recht zijn o.a.:

- i het Hof van Cassatie waakt over de overeenstemming van vonnissen en arresten met de wetgeving;⁵¹³
- ii het Openbaar Ministerie (dat deel is van de onafhankelijke rechterlijke orde) doet in individuele gevallen opsporing en vervolging, maar de uitvoerende macht behoudt de bevoegdheid om vervolging te bevelen (het positief injunctierecht) en om de bindende richtlijnen van het strafrechtelijk beleid (inclusief die van het opsporings- en vervolgingsbeleid) vast te leggen;⁵¹⁴
- iii datzelfde Openbaar Ministerie waakt over de regelmatigheid van de dienst evenals de orde in de hoven en rechtbanken;⁵¹⁵
- iv de uitvoering van vonnissen en arresten wordt aan de Koning (d.w.z. de federale uitvoerende macht) toevertrouwd;⁵¹⁶
- v de uitvoerende macht oefent een genaderecht uit;⁵¹⁷
- vi het parlement kan een interpretatie door de rechtbanken en hoven corrigeren door middel van een interpretatieve wet;⁵¹⁸ en
- vii rechters worden – op voordracht van de Hoge Raad voor de Justitie – initieel door de Koning benoemd.⁵¹⁹

511 Art. 150 Gw.; art. 119 Ger.W.

512 Art. 147, zin één Gw. (er is slechts één Hof van Cassatie); en art. 1105bis Ger.W. (waar de eenheid van rechtspraak daartoe noopt, kan het Hof van Cassatie niet met een beperkte kamer van drie raadsheren beslissen).

513 Art. 147 Gw.; artt. 21, 608, 1080 en 1089-1090 Ger.W.

514 Art. 151 Gw.

515 Artt. 140 en 399 Ger.W.

516 Art. 40 Gw.

517 Artt. 110 (kwijschelding en vermindering van straffen voor niet-ministers) en 111 (genaderecht aan ministers op verzoek parlement) Gw.

518 Artt. 84 (wet) en 133 (decreet) Gw.; art. 7 Ger.W.

519 Art. 151, §§ 2-5 Gw.

HOOFDSTUK 5

De disciplinerings technieken en correctiemechanismes binnen de rechterlijke macht kunnen tevens een *middelpuntzoekende* kracht vormen die een zekere eenheid in het denken binnen de rechterlijke macht tot stand brengt waarvan een rechter moeilijk kan afwijken.⁵²⁰

De macht die bij de rechterlijke macht in zijn geheel blijft liggen – in het bijzonder bij de hoogste rechtscolleges – impliceert dat men zijn gezag en dus de *richtinggevende* waarden van zijn vonnissen en arresten moet erkennen om de rechtsgevolgen van een handeling correct in te schatten.

De voorspellende kracht van vonnissen en arresten voor de rechtsgevolgen in de toekomst moet genuanceerd worden. In de rechtsleer worden weleens vragen gesteld bij de *oprechtheid* van de in de arresten geformuleerde beweegredenen voor het vonnis of arrest;⁵²¹ en bij de representativiteit van de arresten voor toekomstige rechtspraak, in het bijzonder wanneer de in het vonnis of arrest gehanteerde principes erg veel discretionaire macht aan de rechter toebedelen⁵²² of de rechtspraak waarschijnlijk toe te schrijven is aan een vergissing door de rechter.⁵²³

- 2 Wie het gezag van de rechtspraak *miskent* wanneer die uitspraken over geldend recht doet, dreigt een theorie te produceren die niet gehanteerd wordt om geschillen op te lossen. Zolang men de constitutie niet aan de kant schuift (en dus geen revolutie doorvoert), moet degene die de wetgeving of rechtsleer wil toepassen, de rechter overtuigen en dus rekening houden met de opvattingen die binnen de rechterlijke macht leven. Wie toch het pad van de revolutie kiest en de rechter aan de kant schuift, geeft de sterkste partij (veelal de machthebber) enkel nog de mogelijkheid om op basis van de macht zijn wil aan de ander op te leggen.

520 F. Eggermont, S. Smis, P. Paepe & W. Schreurs, 2019, 171; M. Van Hoecke, 1979, 26.

521 Met name zouden vonnissen en arresten de extraformeel-juridische overwegingen maar zelden expliciet vermelden. (B. Bouckaert, 2005, 58; O.W. Holmes, 2011, 11; M. Kruithof, 2015, 171; R. Posner, 1986, 21; A. Ross, 1959, 43-44; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 130-133; J.B.M. Vranken, 2005, 41-45.)

522 J.B.M. Vranken, 2005, 28.

523 M. Kruithof, 2015, 170.

RECHTEN

- a De hypothese waarin men de rechterlijke macht volledig aan de kant schuift, is niet louter theoretisch. In [4.2] werd de afschaffing van de *Parlements* reeds besproken.
- b Een tweede voorbeeld treffen we aan tijdens de Duitse bezetting van het Koninkrijk België gedurende de Eerste Wereldoorlog. Het Hof van Beroep te Brussel liet, tot onvrede van de bezetter, August Borms en Pieter Tack (twee leden van de Vlaamse Raad) oppakken voor landverraad. Wanneer de bezetter daarop de eerste voorzitter en drie Kamervoorzitters van dit Hof deporteerde naar Duitsland, staakte de rechterlijke macht haar activiteiten. De bezetter deed daarna een beroep op eigen rechtbanken om zijn wil op te leggen.⁵²⁴
- 3 Wie zich op de rechtspraak beroept voor uitspraken over het *wenselijk recht*, neemt impliciet aan dat de rechtspraak behept is met eigenschappen die het recht zou moeten hebben.

De rechters zijn – als de deontologische regels worden gerespecteerd – *belangeloze derden* die kennis hebben genomen van alle door partijen naar voren gebrachte feiten, regels en belangen in de zaak. De regels die de rechtspraak gaan domineren, zijn die regels waarin een oplossing van het geschil vervat zit, die rechters doorheen opeenvolgende en uiteenlopende geschillen steeds terug opnieuw hebben gebruikt, omdat ze deze oplossingen kunnen handhaven en tevens verdedigbaar achten als ze rekening houden met de belangen van de in het geding zijnde partijen.⁵²⁵ Zowel de praktische bruikbaarheid van hun theorie, als het geïnformeerde oordeel door een persoon die geen eigen belang heeft in de zaak, leveren eigenschappen op die we kunnen waarderen in rechtsregels.⁵²⁶

Vanzelfsprekend hangt het grotendeels af van de specifieke *omstandigheden* waarbinnen de rechters handelen of die voordelen werkelijk geplukt kunnen worden door de rechtspraak. Die omstandigheden

⁵²⁴ R. Janssens, 1977, 104; M. Moerman, 2017, 158.

⁵²⁵ F.A. Hayek, 2003, 55; W. Van Gerven, 1987, 14-15 en 23.

⁵²⁶ Vgl. F.C. Von Savigny, 1831, 47 en 52.

HOOFDSTUK 5

tracht men zowel te beïnvloeden door middel van de hoger besproken onafhankelijkheid en disciplinerings- en correctietechnieken als door procedurele waarborgen.⁵²⁷

- 4 Wie de opvattingen van de rechters *miskent*, maar toch dezelfde voordelen wil realiseren, zal alternatieve kanalen moeten vinden om kennis op te doen over wat de gevolgen zijn voor rechtsonderhorigen; wat de belangen van de rechtsonderhorigen zijn; wat de toepassing op concrete feiten inhoudt; en wat in geschillen hanteerbare regels zijn die een billijk evenwicht tussen de belangen van de partijen bereiken.
 - a Men kan proberen de *gevolgen*, de effecten op de belangen, de toepassing op concrete feiten, de hanteerbaarheid en de billijkheid van nieuwe regels op basis van theorie te voorspellen; en de regels vervolgens bij te sturen op basis van de feedback die men ontvangt wanneer men de nieuwe regels heeft ingevoerd en deze worden toegepast.
 - b Ook de positie van een *belangeloze derde* kan men proberen na te bootsen door dit onderzoek of die voorstellen door onafhankelijke administraties, agentschappen of academici te laten opstellen.
 - c De vraag is evenwel of deze in staat zijn tot *hetzelfde resultaat* te komen als de rechterlijke macht, die (i) dagelijks in de feiten zit en dus geen voorafgaande artificiële informatievergaring moet doen; (ii) van wie de procesuitkomst mee wordt bepaald door de partijen; en (iii) waarbij een hele reeks rechters elkaars fouten permanent corrigeren en bijsturen door middel van het hogere beroep, de prejudiciële dialoog, de interpretatie van precedenten en het collegiaal optreden in hogere rechtscolleges. Anders gezegd, de rechters die samen één gehandhaafde rechtsregel tot stand brengen en van wie de inzichten dus in de praktijk vervat zitten, zijn zo talrijk,⁵²⁸ dat het moeilijk is dit efficiënt te evenaren door – naast de rechterlijke macht – parallel aan

527 Bijvoorbeeld artt. 148 (openbare terechtzitting) en 149 (motiveringsplicht voor vonnissen/arresten) Gw.

528 W. Van Gerven, 1987, 23.

RECHTEN

de rechterlijke macht een onafhankelijke administratie op te zetten die tracht die functie te simuleren.

4.4. Rechtsleer

VERDIENSTE VERWIJZING NAAR RECHTSLEER – Het gezag van de rechtsleer vloeit vooral voort uit (i) diens macht over de geesten van de juristen die wordt verworven door de verspreiding van haar theorieën via educatie en geschriften; en (ii) de legitimiteit die de rede haar verstrekt.

- 1 Wie voor uitspraken betreffende *geldend recht* het gezagsargument van de rechtsleer aanhaalt, neemt impliciet aan dat deze een belangrijke indicatie is voor het bepalen van de rechtsgevolgen van iemands handeling.

Die aanname kan redelijk zijn omdat juristen – over de geest van wie de rechtsleer invloed kan uitoefenen – een bijzondere *rol* opnemen *in de samenleving*.

- a De expertise van de juristen wordt regelmatig aangeboord wanneer men rechtsregels wil opstellen, men rechtsregels wil wijzigen, men uitvoerende rechtsregels onder bestaande rechtsregels wil invoeren of men handelingen onder de regels wil stellen (bijvoorbeeld een besluit van de overheid om een vergunning toe te staan of een rechtens afdwingbaar contract tussen twee partijen sluiten).⁵²⁹
- b Deze expertise geeft hun een bijzondere rol in alle drie de staatsmach-
ten:
 - i juristen monopoliseren de rechterlijke macht bijna volledig, zo kwamen bijvoorbeeld in de vijftiende en zestiende eeuw de hogere rechtscolleges – zoals de Grote Raad van Mechelen, het *Parlement de Paris* of het *Reichskammergericht* – in de handen van de in het Romeins recht geschoolde juristen, waardoor deze juristen het Romeins recht

529 A. de Tocqueville, 2011, 292; W. Van Gerven, 1987, 19, 21 en 126.

HOOFDSTUK 5

in de rechtspraktijk konden laten doordringen,⁵³⁰ thans geldt hetzelfde voor de rechterlijke macht in België;⁵³¹

- ii juristen domineren ook de politiek, zo bezetten ze bijvoorbeeld de ministersposities, of maken ze deel uit van het parlement, of worden ze parlementaire, ministeriële en kabinetsmedewerkers;⁵³²⁻⁵³³
- iii juristen trekken adviserende taken binnen de uitvoerende macht naar zich toe, bijvoorbeeld in de *Conseil d'Etat* in Frankrijk voor de Franse Revolutie.

De *invloed* van de *rechtsleer* over die vele juristen die de macht in handen hebben of kanaliseren, verloopt voornamelijk via twee kanalen, namelijk de opleidingen en de geschriften.⁵³⁴

- a Vooreerst volgt de jurist een *opleiding* waarin hij door docenten wordt onderricht in het recht.
 - i Om een opleidingsonderdeel succesvol af te ronden, moet de student minstens de theorie die de docent onderwijst – dat is dus rechtsleer – kunnen *reproduceren*. Slechts bij een beperkt aantal vakken is het voor de student echt noodzakelijk zich grondig te verdiepen in de andere rechtsbronnen en zich die denkwijze eigen te maken. De docent en diens voorkeuren worden daardoor de standaard waaraan de student in de meest vormende jaren zijn denken zal conformeren.

Het is weinig verbazingwekkend dat de Franse Revolutie dus ook het rechtenonderwijs onder haar controle probeerde te brengen. In Leuven werd in die periode de bestaande universiteit ontbonden.⁵³⁵ In

530 J. Hallebeek, 2007, 273-274; W.J. Zwalve & C.J.H. Jansen, 2013, 15.

531 Zie voetnoot 244.

532 Op 1 maart 2020 geldt het volgende: Zes van de negen minister-presidenten die Vlaanderen heeft gehad, waren juristen (een van de drie niet-juristen bezette de zetel net iets meer dan twee maanden). Zes van de negen huidige Vlaamse ministers zijn eveneens juristen. In het Vlaams Parlement zijn er op de 124 leden slechts 24 volleurde juristen (master of licentie), één kandidatuur in de rechten, één master of European studies and European law en één graduaat rechtspraktijk (Vlaams Parlement, *Biografisch Lexicon van het Vlaams Parlement*, <http://docs.vlaamsparlement.be/docs/biolex/biografischlexicon.pdf>).

533 A. de Tocqueville, 2011, 291-292.

534 R. Sacco, 1991, 349.

535 J. Roegiers, 2001, 26.

RECHTEN

Brussel werd door Napoleon een *Université impériale* opgericht om het rechtenonderwijs over te nemen.⁵³⁶

- ii De impact van de opleiding blijft bestaan *zolang* er juristen die die opleiding hebben genoten, in het rechtssysteem actief blijven.

Ook na de zonet genoemde onderwijshervormingen bleven de juristen, die nog de oude opleiding hadden genoten en vooral de rechtsleer die daarin werd gedoceerd kenden, steunen op de kennis uit hun opleiding bij het adviseren, betogen en beslissen. Zelfs de afschaffing van het oude recht en de invoering van het Burgerlijk Wetboek door Napoleon hielden de Belgische en Franse juristen niet tegen om het recht dat ze zich eigen hadden gemaakt in hun opleiding, namelijk het oude gewoonterecht, koninklijk recht en *ius commune*, toe te passen en ernaar te blijven verwijzen.⁵³⁷

- iii Als het recht dat de jurist in de opleiding heeft gezien door middel van hoorcolleges en handboeken van de hand van de docent, het enige recht is dat hij *kent*, dan zal hij dat recht inroepen of toepassen.⁵³⁸

Het universitair gedoceerd Romeins recht kon in bepaalde rechtsstelsels op die wijze in de middeleeuwen in de plaats treden van het lokaal recht, dat niet onderwezen werd.⁵³⁹

Koning Stefanus van Engeland verbood in de twaalfde eeuw om die reden dan ook de studie van dat recht en het bezit van Romeinsrechtelijke boeken.⁵⁴⁰

- iv De invloed van de rechtsleer geproduceerd buiten een *organisatie* (bijvoorbeeld door *academici*) kan binnen een organisatie (bijvoorbeeld een bank of overheidsdienst) getemperd worden door te waarborgen

⁵³⁶ R. Halleux, C. Opsomer & J. Vandersmissen 1998, 330.

⁵³⁷ R. Sacco, 1991, 349; M.E. Storme & D. Heribaut, 2008, 6 en 13; F.C. Von Savigny, 1831, 93-94 en 132.

⁵³⁸ R. Sacco, 1991, 349.

⁵³⁹ R. Sacco, 2; R.C. Caenegem, 1988, 88-89 en 94.

⁵⁴⁰ W. Blackstone, 2015, 13; C.P. Sherman, 1914, 322.

HOOFDSTUK 5

dat het voor de leden van de organisatie aantrekkelijker is de door de organisatie intern geproduceerde rechtsleer (zoals nota's en draaiboeken) te raadplegen.

Een interessant voorbeeld vonden we tot voor kort bij de opleiding van ambtenaren in fiscale diensten. Van hen werd niet vereist dat ze een juridisch diploma hebben. De betrokken ambtenaren werden opgeleid aan de Nationale School voor Fiscaliteit en Financiën m.b.v. interne cursussen, die o.a. vereist waren om promotie te maken.⁵⁴¹ Op die wijze verwierf de administratie een grotere controle op de theorieën waarmee haar ambtenaren aan de slag zullen gaan. In het licht van de weigerachtige houding van de fiscus om loyaal rechtspraak na te leven, was dit problematisch.⁵⁴²

- v Tot slot merken we nog op dat, ook na het behalen van de master rechten, juristen in verschillende juridische beroepen geconfronteerd zullen worden met een permanente *bijcholingsplicht* (zoals de advocaten)⁵⁴³ of bijcholingsrecht met bijhorend verlof/dienstvrijstelling (zoals de magistraten).⁵⁴⁴
- f Ten tweede moeten die juristen *theorie raadplegen* om zich door de wetgeving en rechtspraak – die te talrijk zijn om allemaal door te nemen en toenemen in omvang (zie [tabellen 5 en 6]) – een weg te banen.⁵⁴⁵⁻⁵⁴⁶ Het is dan niet meer van belang wat men als wetgever decreteert of

541 Artt. 1 en 5 koninklijk besluit van 11 december 1987.

542 Bijvoorbeeld: Toen het Hof van Cassatie in 2017 oordeelde, op basis van een dubbel belastingverdrag (art. 19.A.1, tweede lid, overeenkomst tussen België en Frankrijk tot voorkoming van dubbele belasting en tot regeling van wederzijdse administratieve en juridische bijstand inzake inkomstenbelastingen), dat bij de berekening van de Belgische belasting op dividenden de Franse bronheffing voor minstens 15% verrekend moest worden (Cass. 16 juni 2017, F.15.0102.N), weigerde de fiscus – zelfs nadat het Hof van Beroep te Antwerpen zich overeenkomstig art. 1110 lid 4 Ger.W. bij deze cassatierechtspraak aansloot – zich daarbij neer te leggen (K. Janssens, 2020, 10-11). Een dergelijke houding is des te problematischer daar de Grondwet nu net aan de uitvoerende macht (waar de fiscus een onderdeel van is) de bevoegdheid toevertrouwt de vonnissen en arresten ten uitvoer te leggen (art. 40 Gw.).

543 Art. 1.1 WER; artt. 52-57 Codex Deontologie voor Advocaten.

544 Artt. 4 en 6 wet 31 januari 2007 inzake de gerechtelijke opleiding en kennisbeheer en tot oprichting van het Instituut voor gerechtelijke opleiding, BS 2 februari 2007, 5.481; artt. 2, 12 en 16 koninklijk besluit 18 mei 2009.

545 Zie [3.1] voor de rol van theorie in het reduceren van complexiteit.

546 B. De Schutte, 1998, 16; M. De Jonckheere, 2003, 33; G. Martyn, 2006, 10, 17, 38 en 41; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 35, 88 en 98-99; J.B.M. Vranken, 1995, 113.

RECHTEN

wat men als rechter uitspreekt, maar wat de rechtsleer van dat alles maakt en waarvan die rechtsleer de lezer overtuigt.⁵⁴⁷

2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018	2018-2019
150	146	206	227	367	114	236	242	252	246

Tabel 5: Federale wetten De tabel geeft het aantal federale wetsvoorstellen en -ontwerpen weer die door de Kamer van Volksvertegenwoordigers werden goedgekeurd.⁵⁴⁸ Daarnaast wordt er ook wetgeving geproduceerd op andere beleidsniveaus (Europees, Vlaams, provinciaal en gemeentelijk) en door hun respectievelijke uitvoerende macht.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Blz.	83.678	81.964	89.084	104.172	107.270	82.000	92.250	117.002	108.622	119.518
Wet	286	256	341	364	545	312	348	371	365	342
KB	2.669	1.753	1.664	3.090	2.816	2.361	2.194	2.584	2.830	2.181
VI.D.	52	85	127	124	135	91	88	116	135	112
VI.B.	459	587	612	664	712	726	668	712	639	850
GwH	358	337	364	369	425	334	341	332	378	331

Tabel 6: Publicaties Belgisch Staatsblad De tabel geeft eerst voor elk jaar het aantal pagina's van het Belgisch Staatsblad weer (Blz.).⁵⁴⁹ Daarna volgen bij wijze van voorbeeld het aantal *publicaties* m.b.t. federale wetten (Wet), koninklijke besluiten (KB), Vlaamse decreten (VI.D.), Vlaamse besluiten (VI.B.) en arresten van het Grondwettelijk Hof (GwH).⁵⁵⁰ De Europese Unie heeft haar eigen publicatieblad; en de gemeentes en provincies publiceren hun besluiten via hun respectievelijke websites.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ H. De Page, 1962, 304.

⁵⁴⁸ De Kamer, *Jaarverslag* 2017-2019, 88.

⁵⁴⁹ De data werden verkregen door op de startpagina (www.ejustice.just.fgov.be/cgi/summary.pl) de laatste dag van het jaar in te geven en dan de laatste pagina van de laatste editie van het Belgisch Staatsblad te controleren.

⁵⁵⁰ De data werden verkregen met behulp van de zoekrobot van het Belgisch Staatsblad. De genoemde aantallen zijn slechts een benadering, d.w.z. een indicatie van de grootteorde. Enkele voorbeelden helpen te verduidelijken hoe we het aantal *publicaties* m.b.t. een bepaald type tekst correct kunnen interpreteren. Niet elke publicatie m.b.t. wet houdt in dat er een nieuwe wet tot stand gekomen is. Zo zijn er o.a. ook de publicaties van rechtzettingen (errata; 11 voor 2019) en vertalingen (naar het Duits; 7 voor 2019). Sommige wetten beperken zich ertoe in te stemmen met een samenwerkingsakkoord (7 voor 2019) of verdragen/protocollen/overeenkomsten/besluiten (13 voor 2019). Niet elke wet houdt in dat er ook een materiële wet (dat is een algemeen verbindend voorschrift) tot stand komt. Zo zijn er de naturalisaties (8 voor 2019) en vaststelling legercontingent (1 voor 2019).

⁵⁵¹ Art. 180 Provinciedecreet; art. 285 decreet over lokaal bestuur; G. Martyn, 2006, 19-20; F. Eggermont, S. Smis, P. Paepe & W. Schreurs, 2019, 32.

HOOFDSTUK 5

De invloed van die rechtsleer loopt zo ver als deze gelezen wordt en strekt zich dus soms ook uit buiten de eigen grenzen.⁵⁵²

- i Een eerste voorbeeld van die invloed van de rechtsleer buiten de eigen grenzen vinden we in het jonge België dat, net zoals Frankrijk, de *Code Civil* gebruikte en waar juristen Frans spraken.⁵⁵³ Omdat auteursrechten van buitenlandse auteurs niet ernstig beschermd waren, waren piratenversies van Franse publicaties de goedkoopste wijze om kennis te nemen van het recht. In die periode oefende de Franse rechtsleer haar invloed ook uit over de Belgische juristen.⁵⁵⁴ Zij zou de Belgische rechtsleer en rechtspraak ook volledig opsorpen in de exegetische school.
 - ii Een tweede voorbeeld vinden we in het administratief recht. Daar lezen juristen die de wetgevende macht adviseren, die rechtsleer produceren of zetelen in de rechtscolleges, duidelijk rechtsbronnen betreffende het Nederlands administratief recht waaruit ze concepten en theorieën ontlenen, zoals de algemene beginselen van behoorlijk bestuur en de marginale toetsing. Die ontlening gaat in bepaalde gevallen zo ver dat ze zelfs de grondwet schendt. Een voorbeeld vinden we in de rechtspraak van de Belgische Raad van State. Die weigert (naar Nederlands voorbeeld en ten behoeve van de rechtszekerheid) individuele beslissingen die strijdig zijn met een hogere norm, buiten toepassing te laten indien (i) de beroepstermijn voor een individuele beslissing is verstreken en (ii) de individuele beslissing een subjectief recht doet ontstaan.⁵⁵⁵ Nochtans is zulks overeenkomstig art. 159 Gw. vereist.
- 2 Wie het gezag van de rechtsleer *miskent*, dreigt door de rechtsgeleerden genegeerd of verkeerd geïnterpreteerd te worden. Zo worden wetgeving en rechtspraak die niet in de lijn van de rechtsleer passen, toch met

552 P. Scholten & G. Scholten, 1974, 96-97.

553 M.E. Storme & D. Heribaut, 2008, 8.

554 M.E. Storme & D. Heribaut, 2008, 11-12; G. Martyn, 2010, 156-157, 164 en 167.

555 RvS 1 oktober 2009, nr. 196.547, overw. 15.5.3; Rvs 28 januari 2010, nr. 200.235, overw. 4.15; RvS 18 maart 2010, nr. 202.028, overw. 48; J. Hendriks, 2019, 30.

haar in overeenstemming gebracht via distincties en interpretaties door rechtsgeleerden.

Een voorbeeld daarvan vinden we in het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht. Daar betogen bepaalde handboeken dat we in België de equivalentie leer toepassen.⁵⁵⁶ Dit houdt in dat elkeen wiens fout – zelfs als die het risico op het voorgedane schadegeval niet heeft verhoogd – noodzakelijk was om bepaalde schade op die wijze tot stand te laten komen, voor de volledige schade aangesproken kan worden.⁵⁵⁷ Die handboeken doen vervolgens arresten die niet in de lijn vallen van die theorie, af als uitzonderingen en temperingen.⁵⁵⁸ Op die wijze werkt deze rechtsleer, op een haast scholastische wijze, met behulp van distincties elk tegenbewijs van de eigen theorie weg. Nochtans zou het scheermes van Ockham hier bovengehaald kunnen worden en zou een eenvoudiger theorie dezelfde verklarende waarde kunnen hebben zonder zich op uitzonderingen en temperingen te moeten beroepen om de theorie staande te kunnen houden.⁵⁵⁹

- 3 Het gezag van de rechtsleer voor uitspraken over *wenselijk recht* steunt impliciet op de aanname dat de rechtsleer eigenschappen heeft die we vereisen van rechtsregels. De rechtsleer geniet o.a. aanzien indien ze wordt beschouwd als een redelijke, overtuigende, ordenende, anti-arbitraire, geschoolde en conservatieve bron van onafhankelijk verzet tegen uitwassen van de andere rechtsbronnen. Hierna bespreken we bondig elk van deze voordelen.
 - a Het eerste voordeel is dat de rechtsleer zichzelf onderwerpt aan de *rede* en aldus – als alles goed gaat – zou moeten voldoen aan de vereisten van de redelijkheid.

⁵⁵⁶ T. Vansweevelt & B. Weyts, 2009, 765-767; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 12.

⁵⁵⁷ Er is wel een mogelijkheid – als de andere foutieve schadeverwekkers gekend en tevens vermogend zijn – hen voor hun aandeel, in verhouding tot hun fout, te laten bijdragen.

⁵⁵⁸ T. Vansweevelt & B. Weyts, 2009, 766-767.

⁵⁵⁹ De alternatieve theorie stelt dat er slechts een oorzakelijk verband tussen fout en schade wordt aanvaard indien het feit “(1) [...] in de concrete omstandigheden van het geval noodzakelijk was om tot de schade te komen zoals deze is ontstaan én (2) dat het in dit schadegebeuren gerealiseerde risico heeft verhoogd.” (M. Kruithof, 2015, 142, 182 en 204-208.)

HOOFDSTUK 5

- b Dat is niet alleen inherent verdienstelijk, maar tevens bijzonder *overtuigend* als men in discussie met anderen treedt (zoals in een proces of bemiddeling) en tracht een derde (zoals de rechter) of tegenpartij te overtuigen.⁵⁶⁰
- c Daarbij draagt de rechtsleer bij aan de *orde* in het recht.⁵⁶¹ De theoretische component van de rechtsleer verzet zich immers – op basis van die rede – tegen logische inconsistentie (zie [3.1])⁵⁶² en werkt deze weg via distincties en hiërarchieën (zie [5.2]).
- d Het wegwerken van inconsistenties *schakelt* een van de bronnen van *discretionaire machten uit*. Indien twee tegengestelde conclusies getrokken kunnen worden op basis van de verschillende rechtsbronnen of verschillende teksten die tot eenzelfde rechtsbron behoren, dan kan de persoon die de rechtsgevolgen moet bepalen – zoals de rechter – immers een arbitraire macht uitoefenen.⁵⁶³ Omdat het bestaan van arbitraire machten niet toelaat rechtsgevolgen te voorspellen, verminderen ze de autonomie van individuen. Het uitschakelen van inconsistenties werkt dan ook ondersteunend voor die autonomie van rechtssubjecten.
- e De geest van de geoefende jurist voorziet ook gevolgen op andere gevallen. Hij is er immers toe opgeleid te denken in *regels*.⁵⁶⁴ Een goed jurist ziet voorbij het geval en vraagt zich af of de regel een veralgemeenbare gedragsregel uitmaakt.⁵⁶⁵
- f Een bijkomend voordeel is dat rechtsleer geproduceerd wordt door *geschoolde* personen.⁵⁶⁶

560 H. De Page, 1962, 304.

561 A. de Tocqueville, 2011, 286.

562 G. Martyn, 2006, 39.

563 F.A. Hayek, 2003, 100-101.

564 A. de Tocqueville, 2011, 291.

565 P. Scholten & G. Scholten, 1974, 77.

566 A. de Tocqueville, 2011, 286, 288 en 291-292, .

RECHTEN

Dat kan – in combinatie met het open karakter van de rede waarop de rechtsleer gebaseerd is – bijdragen tot de *integratie* van de inzichten van andere geschoolden. Indien die inzichten dwalend zijn of slecht gerecipieerd worden door de rechtsgeleerden (over moeilijkheden met de integratie van inzichten uit andere disciplines, zie [1.4]), kan dat natuurlijk eveneens nadelig zijn.

De leerstof van een jurist evenals zijn bronnen gaan *ver terug in de tijd*. Op die wijze heeft hij een goed zicht op wat in het verleden reeds werd uitgetoetst en welke nadelen dit creëerde. De rechtsbronnen die hij bestudeert, bevatten immers een neerslag van de ervaring uit het verleden en geven zo toegang tot inzichten vervat in de collectieve rede.⁵⁶⁷

Op vergelijkbare wijze wordt ook kennis van het *buitenland* binnengebracht. Rechtsvergelijkend onderzoek bekijkt hoe andere rechtssystemen eenzelfde probleem aanpakken en wat – rekening houdend met de specifieke omgevingsfactoren aldaar – daarvan dan het effect is.⁵⁶⁸

- g Een laatste voordeel van de rechtsleer dat we hier nog bespreken, is dat hij vaak de enige bron is die geen deel uitmaakt van de staat en daardoor een bijkomende *onafhankelijkheid* kan hebben.⁵⁶⁹

Dat valt evenwel te relativiseren omdat de meeste professionele auteurs van rechtsleer – zoals academici, beleidsadviseurs, assessoren bij de Raad van State, het Openbaar Ministerie bij het Hof van Cassatie, de advocaten die de overheid vertegenwoordigen en de priesters – via de overheid worden gefinancierd, die hen vaak ook benoemt, hun bijbaantjes kan aanbieden en een zekere mate van controle over hen uitoefent.

⁵⁶⁷ *Ibidem*, 289 en 291; E. Coke, 1685.

⁵⁶⁸ Rechtsvergelijking: zie voetnoot 267.

⁵⁶⁹ Keizerlijke codificaties – zoals reeds vermeld in [3.5] – opgesteld door juristen aan de kanselarij van Theodosius en Justinianus – die het recht opnieuw overzichtelijk moesten maken – zijn een tegenvoorbeeld. J. Hallebeek, 2007, 10-13.

HOOFDSTUK 5

Dat neemt niet weg dat de rechtsleer zich, binnen een samenleving waar een vrijheid van gedachten, spreken, wetenschap, balie, pers en religie heerst, als bastion van kritiek kan opstellen.

De rechtsleer kan zich daarbij – zoals reeds impliciet werd aangegeven – dankzij de rede verzetten op basis van inzichten uit andere disciplines. Zo kan hij zich bijvoorbeeld op basis van theologische of filosofische overwegingen verzetten tegen de despotische uitoefening van de macht.⁵⁷⁰ De standaarden van de rechtsgeldigheidsleer (die bepalen wat wel en niet recht is) worden meestal ontleend aan andere disciplines.⁵⁷¹

- h Of deze zeven omschreven voordelen ook werkelijk behaald worden door de rechtsleer, is opnieuw het onderwerp van discussie. Vanzelfsprekend hangt het ook van de concrete omstandigheden af welke van zeven bovengenoemde voordelen wel en niet geplukt zullen worden en in welke mate ze verkregen worden.
- 4 Wie de rechtsleer *miskent* maar toch dezelfde voordelen wil behalen, dient voor uitspraken over wenselijk recht alternatieve kanalen te vinden om redelijkheid [a], overtuigendheid [b], ordenende kwaliteit [c], antiarbitraire, geschoolde en conservatieve macht [d], veralgemeenbaarheid, [e] geleerdheid [f] en onafhankelijk verzet [g] te waarborgen.

4.5. Interactie

WISSELWERKING – De drie hierboven beschreven rechtsbronnen hebben een vrij vruchtbare onderlinge uitwisseling. De drie bronnen van recht geraken zo verstrengeld en laven zich aan elkaars gezag.

- 1 De wetgever kan bijvoorbeeld jurisprudentie codificeren (rechtspraak omzetten in wetgeving), rechtsconcepten hanteren of tege-

570 L. Waelkens, 2003, 25.

571 B. Bouckaert, 1981, 17-19.

RECHTEN

moetkomen aan kritiek in de rechtsleer (rechtsleer recupereren in wetgeving).

- 2 De rechter kan de wetgeving als rechtsbasis aanduiden (wetgeving toepassen in rechtspraak) of de interpretatie overnemen (rechtsleer in rechtspraak toepassen).
- 3 De rechtsgeleerden kunnen de wetgeving en rechtspraak verwerken tot één samenhangend geheel (wetgeving en rechtspraak ordenen tot rechtsleer).⁵⁷²

RECHTSCULTUUR – Omdat de drie bronnen op elkaar voortbouwen, produceren ze samen een rechtscultuur. Die rechtscultuur is het product van menselijk handelen (wetgevers, rechters en rechtsgeleerden), zonder dat een van die handelende mensen de rechtscultuur in zijn geheel heeft voorzien of ontworpen.⁵⁷³ Op die wijze geeft recht toegang tot de voordelen van de collectieve rede.

	Individuele rede (verstand)		Collectieve rede (cultuur)	
	<i>In de zaak</i>	<i>In abstracto</i>	<i>In de zaak</i>	<i>In abstracto</i>
Belanghebbende	Conclusies van partijen	Wetgever	Gewoonte tussen partijen	Gewoonte in sector
Belangeloze	Rechterlijke uitspraak	Rechtsleer	Jurisprudentie	Rechtsconcepten

Tabel 7: Drie dimensies van rechtsbronnen. Over recht kan gedacht worden in termen van drie dimensies: (i) met individuele rede versus collectieve rede, (ii) in de individuele zaak of in de regel en (iii) door een belanghebbende en een belangeloze. De uiteenlopende activiteiten die theorievorming tot stand brengen, dekken alle mogelijke gevallen af en integreren zo de verschillende types inzichten. De activiteiten in de tabel zijn, zoals steeds, slechts illustratief bedoeld.

De uitspraken in de verschillende rechtsbronnen zijn evenwel *niet in perfecte harmonie*.⁵⁷⁴

⁵⁷² G. Martyn, 2006, 26; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 45.

⁵⁷³ H. De Page, 1962, 8-10; O.W. Holmes, 2011, 12 en 17-18; P. Scholten & G. Scholten, 1974, 45 en 78; F.A. Hayek, 2003, 20-22.

⁵⁷⁴ R. Sacco, 1991, 21, 29 en 30.

HOOFDSTUK 5

- 1 De rechtsbronnen komen elk op een andere wijze tot stand. Dat betekent dat (omdat ze op basis van een ander feedbackmechanisme worden aangestuurd) ze ook andere *gevoeligheden* hebben waar ze op inspelen, zoals de publieke opinie (in het geval van een democratische wetgever), de redelijkheid van de gevolgen in het concrete geval (in het geval van een onafhankelijke rechter) en de overtuigingskracht ten aanzien van andere juristen (in het geval van de rechtsgeleerden); zie [4.2-4.4].
- 2 Er blijven – ondanks de consensusvormende interacties tussen de rechtsbronnen – *onverenigbare* uitspraken bestaan zowel binnen als tussen de verschillende rechtsbronnen. In dergelijke gevallen moet de jurist dus kiezen wiens macht (voor geldend recht) of legitimiteit (voor wenselijk recht) hij het overtuigendste acht. Het hangt af van de school waartoe men behoort, welke rechtsbron de jurist zal volgen.

5. Scholen

5.1. Inleiding

IN HET ALGEMEEN – Wanneer onverenigbare axioma's in eenzelfde denksysteem opgenomen worden, dan zouden tegenstrijdige uitspraken in het systeem kunnen ontstaan. Mogelijke oplossingen daartoe zijn (i) de denksystemen gescheiden te houden, (ii) een van de axioma's te herformuleren of (iii) een van de axiomata uit te sluiten.⁵⁷⁵ Elk van die oplossingen zorgt ervoor dat binnen eenzelfde denksysteem de funderende axioma's verenigbaar zijn en er geen tegenstrijdige aanspraken meer gemaakt worden.

5.2. Distinctie en hiërarchie

DISTINCTIE EN HIËRARCHIE – De rechtsgeleerdheid lost het probleem van *tegenstrijdige uitspraken* (die voortvloeien uit verschillende rechtsbronnen) op, door het maken van distincties (via het toepassingsgebied en herformulering) en het aanleggen van hiërarchie (via de hiërarchie der rechtsbronnen).

⁵⁷⁵ De laatste twee zijn slechts variaties van elkaar.

RECHTEN

- 1 De minst ingrijpende wijze om een conflict op te lossen, is door middel van *distincties*. Door gerichte keuzes te maken in de interpretatie of afleiding (zie [2]), worden de schijnbaar onverenigbare claims dan toch verenigbaar.

Een voorbeeld van een conflictoplossende interpretatietechniek is de *grondwetsconforme interpretatie*.⁵⁷⁶⁻⁵⁷⁷ Die interpretatietechniek houdt in dat de wetgever geacht wordt niet de bedoeling te hebben de grondwet te schenden en dat men voor die interpretatie van de wet dient te kiezen die verenigbaar is met de grondwet.

- 2 Een ingrijpendere wijze om de tegenstrijdigheden op te lossen, is een van de uitspraken buiten toepassing laten of uitsluiten ten gunste van de andere uitspraak (d.i. door een *hiërarchie* aan te brengen tussen de rechtsbronnen).

Een voorbeeld daarvan is het *annulatieberoep* bij de Raad van State.⁵⁷⁸ Daarbij kunnen de zetelende administratieve rechters een akte of reglement van de uitvoerende macht nietig verklaren omdat de akte of het reglement in strijd is met bijvoorbeeld de parlementaire wet die hoger staat in de door de Raad gehanteerde hiërarchie der normen.

SCHOLENSTRIJD – Binnen de rechtsgeleerdheid is er tot op zekere hoogte steeds een *scholenstrijd* geweest over gepaste interpretatie- en afleidings-technieken evenals de plaats van de rechtsbronnen binnen de hiërarchie.

- 1 Als men de voordelen van een specifieke rechtsbron (zie [4]) graag intensiever wil plukken of de nadelen ervan wil inperken, dan kan het *wenselijk* geacht worden de macht van een rechtsbron te versterken respectievelijk te verzwakken.
- 2 De *macht* van een specifieke rechtsbron kan versterkt of verzwakt worden door andere interpretatietechnieken (zie [2.3]) en afleidingen

⁵⁷⁶ De grondwetsconforme interpretatie is een specifiek geval van de (in subsectie 2.3, nr. 1, (vi)] besproken institutionele-trouw-interpretatie.

⁵⁷⁷ Cass. 20 april 1950, 'Waleffe', *Arr.Cass.* 1950, I, 517.

⁵⁷⁸ Art. 14. RvS-Wet.

HOOFDSTUK 5

(zie [2.4]) te kiezen; of door rechtsbronnen anders hiërarchisch te ordenen (zie [5.2]).

- 3 In een scholenstrijd formuleert men – in reactie op specifieke excessen – abstracte *theorieën* over interpretatietechnieken en de hiërarchie der normen die soms redelijk absoluut geformuleerd zijn.
 - a Dergelijke algemeen geformuleerde reactieve theorieën worden – behoudens door enkele fanatiekelingen – evenwel slechts gebruikt om het evenwicht tussen de rechtsbronnen wat op te *schuiven* eerder dan om die abstracte theorieën volledig en consequent te implementeren.
 - b Enkel in tijden van *revolutie* waarbij die fanatiekelingen de macht overnemen, worden dergelijke abstracte theorieën even absoluut geïmplementeerd als ze geformuleerd zijn en gaan de voordelen van de andere rechtsbronnen volledig verloren.⁵⁷⁹

Er wordt tussen verschillende scholen reeds lang gediscussieerd over de rol die de verschillende rechtsbronnen dienen in te nemen. We beperken ons tot vier voorbeelden.

- 1 De *natuurrechtsdenkers* verdedigen dat het geldend recht in overeenstemming gebracht moet worden met het wenselijk geachte natuurrecht, dat volgens hen ontdekt kan worden met de (door God gegeven) rede. Ze menen dat het natuurrecht universeel en onveranderlijk is. De ideeën over het natuurrecht werden o.a. ontwikkeld bij Aristoteles, Cicero, Gaius, Paulus, Ulpianus, Augustinus, Aquino en Grotius.⁵⁸⁰
- 2 De *historische school* meent dat het recht historisch gegroeid is in specifieke historische en institutionele omstandigheden die samen met de volksgeest de rechtscultuur van dat volk vormgeven. Het recht is in dat geval niet universeel en onveranderlijk. In de regel volstaat het voor hen het gewoonterecht te volgen. De wetgever dient slechts

579 Vgl. J. Acton, 1907, alinea 1.

580 T. Cicero, 2023, 29-62; P. De Vroede, 1982, 28-31; F. Peeraer, 2021, 79-82; M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 76-77.

RECHTEN

in uitzonderlijke gevallen tussen te komen, bijvoorbeeld wanneer een recht slecht afgebakend is door het gewoonterecht en deze rechtsonzekerheid door de wetgever verholpen kan worden. Deze ideeën vindt men o.a. terug bij von Savigny.⁵⁸¹

- 3 De *exegetische school* verkondigt het primaat van de *wetgever*. Ze heeft een voorkeur voor de letterlijke en grammaticale interpretatie, maar bedient zich desalniettemin ook van de andere interpretatiemethoden. De radicaalste in deze school, Laurent, verdedigde zelfs dat de rechter – uit eerbied voor de wetgever – de duidelijke tekst moest toepassen, zelfs wanneer dit tot absurde resultaten zou leiden. Als de rechter tegen de duidelijke tekst ingaat, eigent die zich volgens hem de bevoegdheid van de wetgever toe. De eerbied voor de wetgever weerhield Laurent er overigens niet van in zijn werken de rechtspraak uitvoerig te bespreken.⁵⁸²
- 4 Een laatste reeks auteurs verzet zich tegen de beperkte rol voor de rechter. De Fransman Saleilles pleitte er bijvoorbeeld voor niet de wil van de wetgever, maar de wettekst zelf als uitgangspunt te nemen, zodat er meer ruimte bleef voor een interpretatie volgens de evoluerende culturele en sociale noden.⁵⁸³ De Belgische rechtsgeleerde De Page (i) liet eveneens toe dat de *rechtspraak* de wetgeving aanpast aan het moderne leven en de gewijzigde morele opvattingen, (ii) verzette zich ertegen dat de absurde gevolgen van een letterlijke of grammaticale interpretatie aan de wetgever werden toegeschreven, (iii) meende dat de bevoegdheid van de wetgever beperkt moet zijn en (iv) stelde dat het traditioneel tot de bevoegdheid van rechterlijke macht behoort dat deze de hogere normen, zoals de Grondwet, laat naleven. Bij dit alles mag de rechter zich evenwel niet laten leiden door zijn persoonlijke meningen en dient die terughoudend te zijn om geen rechtsonzekerheid te creëren.⁵⁸⁴

581 F.C. Von Savigny, 1831, 23-34.

582 B. Bouckaert, 1981, 20-21, 126-136 en 169; H. De Page, 1962, 301-302; P. De Vroede, 1982, 39-40; D. Heirbaut, 2017, 278 en 284-285.

583 B. Bouckaert, 1981, 47-48.

584 H. De Page, 1962, 22, 285-287, 290, 302, 305-307 en 310-311.

HOOFDSTUK 5

De scholenstrijd zet zich tot op *vandaag* voort. We bespreken twee voorbeelden.

- 1 Een eerste voorbeeld zijn de discussies over de plaats van Europees en internationaal recht ten aanzien van de nationale grondwet.
 - a Wie de procedures, grondrechten en legitimering vervat in zijn *nationale grondwet* het belangrijkste acht voor legitieme machtsuitoefening door middel van dwang, zoals de meeste grondwettelijke hoven, zal de nationale grondwet hiërarchisch boven het Europees en internationaal recht plaatsen in de hiërarchie der normen. Hij zal de effectiviteit van Europese en internationaal gemaakte afspraken dan waarborgen door ze slechts directe werking toe te kennen *in zoverre* ze geen afbreuk doen aan die nationale grondwet. Dat zal hij bewerkstelligen door interpretatietechnieken en afleidingen te kiezen die een beperkende grondwetsconforme uitlegging geven aan (i) de bevoegdheidstoewijzing aan Europese en internationale instellingen en (ii) regels gemaakt door die instellingen.
 - b Wie daarentegen de effectieve en gelijke afdwingbaarheid van *Europese en internationaal* gemaakte afspraken vooropstelt, zal het Europees en internationaal recht hiërarchisch boven de nationale grondwet plaatsen in de hiërarchie der normen. Hij zal de procedures, grondrechten en legitimering vervat in de nationale grondwetten waarborgen door (i) gelijkwaardige procedures, grondrechten en legitimering aan te bieden op Europees en internationaal niveau en (ii) het nationaal recht slechts te laten gelden *in zoverre* dat geen afbreuk doet aan de Europese en internationale rechtelijke afspraken. Dat zal hij bewerkstelligen door interpretatietechnieken en afleidingen te kiezen die een faciliterende teleologische uitlegging geven aan (i) de bevoegdheidstoewijzing aan Europese en internationale instellingen en (ii) regels gemaakt door die instellingen.
- 2 Een tweede en daarmee samenhangende strijd die vandaag de wetgeving, rechtspraak en rechtsleer kleurt, is de discussie over de rol van rechter en wetgever.

RECHTEN

- a Wie de procedures die het wetgevend proces vormgeven, verkiest boven die van de rechtspraak, zal de rol van de wetgever ruim invullen en die van de rechter beperken. Dat zal men bewerkstelligen door interpretatietechnieken en afleidingen te kiezen die een beperkte uitlegging geven aan (i) de bevoegdheid van de rechter en (ii) de precedentwaarden van de vonnissen en arresten die deze velt.
- b Wie daarentegen de procedures die het gerechtelijk proces vormgeven, verkiest boven die van het wetgevend proces, zal de rol van de rechter ruim invullen en die van de wetgever beperken. Dat zal men bewerkstelligen door interpretatietechnieken en afleidingen te kiezen die een beperkte uitlegging geven aan (i) de bevoegdheid van de wetgever en (ii) de regels die die wetgever opstelt.

In de resterende secties zullen we focussen op de verschillende wijze waarop men thans de uitspraken over geldend [5.3] en wenselijk recht [5.4] hiërarchisch ordent.

5.3. Geldend recht

GELDEND RECHT – De hiërarchie wordt op verschillende niveaus geschapen.

- 1 Vooreerst kan men proberen een hiërarchie aan te brengen tussen de *rechtsbronnen*.
 - a De hiërarchie der rechtsbronnen, die door de meerderheid van de *Belgische* rechtsleer wordt aangehangen en door de wetgeving van het publiekrecht (gedeeltelijk) wordt geoperationaliseerd om uitspraken over geldend recht te beoordelen, is als volgt: eerst komt de wetgeving (bindend), dan de rechtspraak (louter gezaghebbend) en tot slot de rechtsleer (informeel gezaghebbend).⁵⁸⁵ Dat betekent dat een (in de ruime zin) gezaghebbend argument geput uit een lagere bron (bijvoorbeeld rechtsleer) slechts geldig is indien het in overeenstemming met de hogere rechtsbronnen is (in dit voorbeeld in overeenstemming is met de wetgeving en rechtspraak). Zoals de voorlaatste alinea van

⁵⁸⁵ Art. 7 Ger.W.; B. Bouckaert, 2005, 41; G. Martyn, 2006, 14; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 75.

HOOFDSTUK 5

deze sectie uiteenzet, wordt deze hiërarchie door 1° de grondwettigheidscontrole en 2° de doorwerking van het internationaal recht thans doorbroken.

- b De Duitse Basiswet tracht de rechtspraak onder de wetgeving te plaatsen en stelt daartoe dat de rechter gebonden is door de wetgeving, met name de grondrechten in de Grondwet en de wet.⁵⁸⁶ Hij tracht die hiërarchie af te dwingen via o.a. de bevoegdheid die hij toekent aan de feitenrechter, de federale opperste gerechtshoven en grondwettelijke rechters.⁵⁸⁷
- 2 Ook binnen de *wetgeving* bestaat er een hiërarchie.
- a Volgens de huidige Belgische Grondwet komt wetgeving gemaakt door de grondwetgever (de grondwet) eerst,⁵⁸⁸ daarna volgt de wetgeving opgesteld door het parlement en de koning/regering⁵⁸⁹ (wet)⁵⁹⁰ en tot slot volgt de wetgeving opgesteld door de uitvoerende macht (verordeningen).⁵⁹¹⁻⁵⁹² De lagere norm moet in overeenstemming zijn met de hogere norm, of wordt nietig geacht (alsof ze in geen enkel geval bestaat) dan wel buiten toepassing gelaten (alsof ze in het specifieke geval niet bestaat).⁵⁹³ De plaats van het internationaal en Europees recht in deze hiërarchie der normen is niet expliciet geregeld door die Grondwet en is dan ook het onderwerp van discussie. Het Hof van Cassatie verdedigde in het verleden dat Europees en internationaal

586 Artt. 1 lid 3 en 20 lid 3 Duitse Basiswet; J.B.M. Vranken, 1995, 47.

587 Artt. 19 lid 4, 93 en 95 Duitse Basiswet.

588 Art. 33 Gw.

589 De parlementaire wetgevende macht (in de zin van het aannemen van wetten, decreten en ordonnances) wordt zowel op federaal als op deelstatelijk niveau gezamenlijk uitgeoefend door het parlement en de regering. (Art. 36 en 74 en 132 Gw.; artt. 17-18 Bijzondere wet op de hervorming van de instellingen.)

590 Artt. 141-142 (vernietiging en buiten toepassing laten van wetten) Gw.

591 Individuele besluiten van de uitvoerende macht zitten op een ander niveau. Dat gaat over rechtshandelingen van de overheid *onder* de regels. De studie van het recht spreekt zich slechts over hen uit op dezelfde wijze als zij zich uitspreekt over rechtshandelingen van private personen onder de regels.

592 Art. 159 Gw.

593 Art. 159 Gw.; artt. 1 en 26 Bijz.W.GwH.

RECHTEN

recht voorgaan op de Grondwet, terwijl het Grondwettelijk Hof thans de tegengestelde stelling verdedigt.⁵⁹⁴

In andere landen spreekt de grondwet zich wel uit over het conflict tussen nationaal en internationaal recht. De Nederlandse Grondwet verbiedt de rechter om zich uit te spreken over de grondwettelijkheid van verdragen, en verleent verdragsbepalingen en besluiten van volkenrechtelijke instellingen voorrang op nationaal recht.⁵⁹⁵ De Duitse Basiswet daarentegen verleent enkel algemene beginselen van internationaal recht voorrang op de federale wet;⁵⁹⁶ en laat de wetgever toe voor het overige verdragen te onderschrijven die de burgers rechten verlenen.⁵⁹⁷

- b Omdat de Belgische federale staat meer dan één parlement en uitvoerende macht telt, kent de grondwet het parlement en de uitvoerende macht van elk *beleidsniveau* wederzijds exclusieve bevoegdheden toe.⁵⁹⁸ De regels van een parlement of een uitvoerende macht worden slechts toegepast indien ze in overeenstemming zijn met die bevoegdheidsverdeling tussen de beleidsniveaus. Wanneer het Grondwettelijk Hof bijvoorbeeld – op vraag van de rechter – vaststelt dat een wet de bevoegdheidsverdelende regels schendt, dan zal de rechter de wet buiten toepassing laten.⁵⁹⁹
- c Omdat *eenzelfde instelling* (parlementen of administratie) meerdere wetgevende bepalingen kan maken, hebben we ook regels die conflicten tussen strijdige regels van dezelfde wetgever oplossen: de bijzondere wetgeving gaat voor op de algemene (*lex specialis derogat legi generali*; de bijzondere wetgeving wordt geïnterpreteerd alsof ze bedoeld is als een uitzondering op de algemene wetgeving) en de nieuwere wetgeving gaat voor op de oudere (*leges posteriores prioribus derogant*; de nieu-

594 GwH 28 april 2016, 'Stabiliteitsverdrag', nr. 62/2016; GwH 30 september 2021, 'Eigenmiddelenbesluit', nr. 127/2021; Cass. 27 mei 1971, 'Franco-Suisse Le Ski', N-19710527-16, AC 1971, (960) 967; Cass. 9 november 2004, 'Vlaams Blok', P.04.0849.N, 17; Cass. 16 november 2004, P.04.1127.N, 3; Cass. 16 november 2004, P.04.044.N, 3; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 269.

595 Artt. 93, 94 en 120 Nederlandse Grondwet; J.B.M. Vranken, 1995, 47-48.

596 Artt. 25, 100 lid 2, Duitse Basiswet.

597 Art. 59 Duitse Basiswet.

598 Art. 35 Gw.

599 Artt. 26 en 28 Bijz.W.GwH.

HOOFDSTUK 5

we wetgeving wordt geïnterpreteerd alsof ze bedoeld is om de oudere wetgeving op dat punt te wijzigen).⁶⁰⁰

- 3 De hiërarchische ordening van de verschillende soorten wetgeving (die van de grondwetgever, het parlement en de uitvoerende macht) die in België wordt aangehangen, houdt impliciet een *doorbreking* van de hiërarchie van rechtsbronnen in. Deze hiërarchie der wetten plaatst immers de grondwet boven de parlementaire wetten en administratieve verordeningen.
 - a Een eerste effect daarvan is inhoudelijk/substantieel. Er kan door het parlement of de uitvoerende macht niet afgeweken worden van de in de Grondwet vervatte fundamentele principes over hoe macht mag worden uitgeoefend. Daardoor disciplineren die fundamentele principes de uitkomsten van het politieke proces.
 - b Het tweede effect daarvan ligt vervat in de rol die de rechtspraak en rechtsleer in die constellatie kunnen spelen.

De principes die de grondwetgever heeft afgekondigd, zijn namelijk te vaag om zonder meer te worden toegepast. Het zijn dan de rechtspraak en de rechtsleer die de motor worden van de concrete invulling van de grondwet en dus de reële beperkingen op de uitoefening van de politieke macht via het parlement.⁶⁰¹

Dat geldt in het bijzonder omdat de grondwetgever (die met tweederdemeerderheid beslist en slechts door de ontbinding van het parlement tot stand komt) moeilijker dan de wetgever (die met gewone meerderheid beslist en vrijwel permanent zetelt en dus meteen kan reageren) de rechters kan terugfluiten door de grondwetgeving te preciseren.

Het effect daarvan is dat rechtspraak en rechtsleer in zekere zin, via de voorrang van de grondwet op de wetten van het parlement en de uitvoerende macht, over de wetgevende parlementen kunnen springen

⁶⁰⁰ G. Martyn, 2006, 99; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 77; B. Tilleman & B. Demarsin, 2019, 68, 76 en 264.

⁶⁰¹ Vgl. M.L. Storme & M.E. Storme, 1990, 198.

RECHTEN

(zie [tabel 8]). Indien die rechtspraak en rechtsleer zich laten inspireren door de gewoonte, het natuurrecht (inclusief uitspraken over wenselijk recht), de algemene rechtsbeginselen of de billijkheid, kunnen deze ook voorrang krijgen op de wetgeving.

Kolom 1	Kolom 2	Kolom 3
1. Grondwet	Grondwetgever	Wetgeving
	Rechtspraak die de grondwet interpreteert	Rechtspraak
	Rechtsleer die de grondwet interpreteert	Rechtsleer
2. Wetgeving van parlement	Parlement	Wetgeving
	Rechtspraak die de parlementaire wet interpreteert	Rechtspraak
	Rechtsleer die de parlementaire wet interpreteert	Rechtsleer
3. Wetgeving van uitvoerende macht	Uitvoerende macht	Wetgeving
	Rechtspraak die de wetgeving van de uitvoerende macht interpreteert	Rechtspraak
	Rechtsleer die de wet van de uitvoerende macht interpreteert	Rechtsleer

Tabel 8: Doorbreking hiërarchie der rechtsbronnen. De hiërarchie der rechtsbronnen (kolom 3) toegepast *binnen* een hiërarchie der wetgeving (kolom 1) schept een lasagnestructuur aan rechtsbronnen (kolom 2) waarbij rechtspraak en rechtsleer aan bewegingsvrijheid en autonomie winnen.

- 4 Ook *rechtspraak* kan hiërarchisch geordend worden.
 - a In de regel zal een hoger Hof (zoals het Hof van Beroep of het Hof van Cassatie), dat m.b.v. zijn hervormings- en cassatiebevoegdheid zijn zienswijze kan doordrukken (zie [4.3]), meer aanzien genieten dan een lagere rechtbank (zoals een vrederecht of rechtbank van eerste aanleg).⁶⁰²
 - b Tussen de hoogste rechtscolleges (Grondwettelijk Hof, Hof van Cassatie, Raad van State, Hof van Justitie en Europees Hof voor de Rechten van de Mens) is het moeilijker om een duidelijke hiërarchie te onderscheiden.

⁶⁰² G. Martyn, 2006, 36; F. Eggermont, S. Smis, P. Paepe & W. Schreurs, 2019, 9; G. Martyn & R. Devloo, 2003, 76.

HOOFDSTUK 5

Dat geeft soms meningsverschillen, die dan in de rechtsleer ietwat polemisch als een *guerre des juges* worden beschreven. Hoewel dergelijke meningsverschillen misschien niet fraai ogen en vanuit juridisch oogpunt tevens afbreuk kunnen doen aan de rechtszekerheid en gelijkheid voor de wet, kunnen ze wel degelijk functioneel zijn. Het zijn constitutionele tegengewichten (en dus de grondwet) in volle actie (d.i. wederzijdse tegenwerking) en het betreft fundamentele kwesties zoals (i) de invulling van het gelijkheidsbeginsel,⁶⁰³ (ii) de rol van de rechter,⁶⁰⁴ (iii) de arbeidsdeling tussen de rechterlijke machten en overige rechtscolleges⁶⁰⁵ en (iv) de bescherming van grond- en verdragsrechten.⁶⁰⁶

5.4. Wenselijk recht

WENSELIJK RECHT – De legitimiteit van een rechtsregel kan beoordeeld worden op basis van zijn overeenstemming met (i) hogere rechtsnormen van het geldend recht (zoals het normatief rechtspositivisme doet), of (ii) op basis van criteria buiten dat rechtssysteem (zoals het normatief natuurrecht doet). Het eerste veronderstelt dat men de legitimiteit van de hogere regel erkent en dus *interne kritiek* levert binnen het denksysteem van geldend recht. Het tweede veronderstelt dat men de maatstaf voor

603 Cass. 29 oktober 1968, *Arr.Cass.* 1969, 236; RvS 9 juni 1964, nr. 10.675; Arbitragehof 13 juli 1989, nr. 21/89, overw. B.4.5.b; Cass. 5 oktober 1990, *RW* 1990-91, 330 concl. G. D’Hoore; J.-J. Thonissen, 1879, nrs. 25-28; K. Rimanque, 1999, 29.

604 Voor art. 142 Gw. (Cass. 28 april 1999, P.99.04.0411.F, *Arr.Cass.* 1999, 585; Cass. 16 mei 2001, P/01/0305.F, *Arr.Cass.* 2001, 914; Cass. 2 april 2003, P.03.0040.F) en voor art. 159 Gw. (Cass. 22 november 2006, P.06.1173.F, 3) meende het Hof van Cassatie dat een lacune in de wetgeving niet ongrondwettig *kan* zijn. Die rechtspraak werd intussen verlaten (Cass. 2 september 2008, P.08.1317.N, overw. 7-9) en sluit nu aan bij die van het Grondwettelijk Hof (GwH 31 juli 2008, nr. 111/2008, overw. B.8-B.9; GwH 2 april 2009, ‘Anti-discriminatiewet’, nr. 64/2009, overw. B.8.17; GwH 15 maart 2011, nr. 38/2011, overw. B.7.1-B.7.2; GwH 30 november 2017, ‘Europees arrestatiebevel III’, nr. 140/2017, overw. B.6.).

605 Het Hof van Cassatie weigerde vragen te stellen over de grondwettelijkheid van wetten als er een parallel recht bestond in de mensenrechtenverdragen (Cass. 9 november 2004, ‘Vlaams Blok’, P.04.0849.N, 17; Cass. 16 november 2004, P.04.1127.N, 3; Cass. 16 november 2004, P.04.044.N, 3). De rechters van de hoogste hoven zaten samen en stelden een bepaling voor die thans in de wet ingeschreven staat (art. 26, § 4 Bijz.W.GwH) en die het Hof van Cassatie verplicht die vragen te stellen.

606 GwH 28 april 2016, ‘Stabiliteitsverdrag’, nr. 62/2016; Cass. 27 mei 1971, ‘Franco-Suisse Le Ski’, N-19710527-16, *AC* 1971, 960.

legitimiteit elders zoekt en zich aldus buiten dat denksysteem plaatst, d.w.z. *externe kritiek* levert.

Conclusie

In de rechtsgeleerdheid vormen gezagsargumenten tot op vandaag de meest gehanteerde methode om haar studieobject te bestuderen. Dergelijke gezagsargumenten worden in verschillende andere wetenschapsdisciplines met enige argwaan bekeken. Ze kunnen onder bepaalde aannames wel degelijk een deugdelijke studiemethode vormen om een studieobject te bestuderen.

- 1 Het is gepast zich op een gezag te beroepen (studiemethode) om een beschrijvende uitspraak te doen over welke gedragsregels door middel van macht *worden* afgedwongen (studieobject: geldend recht), indien men mag veronderstellen dat het gezag waarnaar men verwijst macht-hebbend is (aanname).
- 2 Het is gepast zich op een gezag te beroepen (studiemethode) om een normatieve uitspraak te doen over welke gedragsregels door middel van macht *dienen* te worden afgedwongen (studieobject: wenselijk recht), indien men mag veronderstellen dat het gezag waarnaar men verwijst legitiem is (aanname).
- 3 Indien deze aannames waar de rechtsgeleerdheid impliciet op steunt niet opgaan, dan moet de rechtsgeleerde zich tot de aanleunende subdisciplines richten om na te gaan wat geldend recht en wenselijk recht is. Voor uitspraken over geldend recht kan men dan o.a. steunen op de rechtseconomie en de rechtssociologie. Voor uitspraken over wenselijk recht kan men dan o.a. steunen op de rechtsfilosofie en de rechtstheologie.

Dit hoofdstuk besprak uitgebreid hoe de rechtsgeleerden hun uitspraken over geldend en wenselijk recht baseren op gezagsargumenten [2. Studiemethode] en onder welke aannames de studie van die gezagsargumenten een geschikte methode is om beschrijvende uitspraken over geldend recht of normatieve uitspraken over wenselijk recht te doen [4. Verdienste].

HOOFDSTUK 5

- 1 De rechtsgeleerden zullen nagaan welke rechtsgevolgen waarschijnlijk aan een handeling gekoppeld worden, door in de eerste plaats te kijken naar wie over die rechtsgevolgen een beslissing zal nemen, dat is de rechter.
 - a Als de rechtsgeleerde bereid is ervan uit te gaan dat die meningen tentoongespreid worden in de motivering van de vonnissen en het arrest, dan kan de rechtsgeleerde zich op de *rechtspraak* baseren om de beslissingen van de rechter en aldus de rechtsgevolgen te voorspellen.
 - b Als die rechter zich onderwerpt (uit ontzag), onderworpen wordt (door disciplinerings technieken) aan de wetgeving, of zijn uitspraken gedocidificeerd ziet in wetgeving, dan zullen de beslissingen van de rechter en aldus de rechtsgevolgen door de rechtsgeleerde voorspeld kunnen worden op basis van de *wetgeving*.
 - c Als het denken van die rechters gevormd of beïnvloed wordt door het onderwijs dat die hebben genoten en de literatuur die die lezen, dan zullen de beslissingen van de rechter en aldus de rechtsgevolgen door de rechtsgeleerde voorspeld kunnen worden op basis van de *rechtsleer*.
- 2 De rechtsgeleerden zullen nagaan welke rechtsgevolgen waarschijnlijk wenselijk geacht worden, door in de eerste plaats te kijken naar de procedure volgens welke een beslissing genomen zal worden. Wie daartoe de gerechtelijke, politieke of academische methode hanteert, zal respectievelijk uitspraken over wenselijk recht zoeken in rechtspraak, wetgeving of rechtsleer.

Het hoofdstuk besprak tevens hoe de wetenschappelijke studie van het recht tracht theorieën te vormen die de relaties tussen rechtshandelingen en rechtsgevolgen proberen in de vorm van eenvoudige en inzichtelijke theorieën weer te geven [3.Theorie en empirie] en van welke technieken ze zich bedient wanneer ze met tegenstrijdigheden in haar empirische materiaal wordt geconfronteerd [5. Scholen]. Het benadrukte daarbij het belang van het sociale karakter van het fenomeen. Dat rechtvaardigt in zijn theorievorming niet enkel rekening te houden met objectief waargenomen gedrag (gebruikelijk in harde wetenschappen), maar eveneens

RECHTEN

met subjectieve motieven (gebruikelijk in sociale wetenschappen). Tevens legde het uit hoe schijnbaar louter technische analytische methoden, zoals interpretatietechnieken en de hiërarchie der normen, ingezet worden om een normatieve discussie te beslechten omdat ze de macht van specifieke rechtsbronnen bepalen.

Studienota's

Studieobject

- De rechtsgeleerdheid en de aanleunende subdisciplines bestuderen het recht.
- Het geldend recht is het geheel van gedragsregels die in extremis met geweld worden afgedwongen.
- Het wenselijk recht is het geheel van gedragsregels die in extremis met geweld zouden moeten worden afgedwongen.
- De aanleunende subdisciplines bestuderen het recht door middel van een andere studiemethode dan de rechtsgeleerdheid.
- De opleiding van juristen omvat vakken die vertrekken vanuit de studiemethode van de rechtsgeleerdheid.
- Daarnaast omvat zij ook vakken over sociale wetenschappen en aanleunende subdisciplines.
- Dogmatisch onderzoek bestudeert het recht vanuit de studiemethode van de rechtsgeleerdheid.
- Crossdisciplinair onderzoek over het recht gebeurt vaak door personen die slechts in een van beide studiemethoden formeel onderwijs hebben genoten.
- Daardoor ontstaat het risico dat het onderzoek niet voldoet aan de methodologische standaarden of dat het de draagwijdte van bevindingen die men overneemt uit andermans onderzoek, verkeerd inschat.

Studiemethode

- De rechtsgeleerdheid steunt in de eerste plaats op gezaghebbende bronnen van recht.

- Deze bronnen omvatten o.a. wetgeving, rechtspraak en rechtsleer.
- De verscheidenheid aan bronnen, interpretatiemogelijkheden en afleidingen geeft de methodologie een argumentatieve dimensie.
- De interpretatie van de rechtsbronnen kan verschillende doelen nastreven.
- Zo tracht men o.a. de door de auteur bedoelde betekenis te achterhalen, de betekenis van de tekst te objectiveren, de auteur te disciplineren, de inhoud aan te passen en/of de gezaghebbende interpretatie te achterhalen.
- Om deze doelen te bereiken, moet men specifieke aannames maken. Die aannames zijn elk op hun eigen wijze problematisch.
- Zelfs wanneer juristen het eens zijn over de interpretatie van een bron, kunnen ze het nog oneens zijn over de conclusies die ze daaruit afleiden.
- Meestal zijn de afleidingen slechts doelrelatieve denkstappen.
- Een grondige juridische analyse duidt de relatieve verdienste van verschillende interpretaties en afleidingen.
- Dergelijke analyse is slechts partieel omdat de jurist onvoldoende kennis heeft om alle relevante informatie te overwegen.
- De aannames van de methodologie van de rechtsgeleerdheid blijven vaak onuitgesproken.
- Ze zijn evenwel niet wezenlijk verschillend van wat gebruikelijke aannames zijn in andere disciplines.

RECHTEN

Theorie en empirie

- Beschrijvende uitspraken over wat het geldend recht is, laten rechtsonderhorigen toe autonomie uit te oefenen.
- De uitspraken laten immers toe te voorzien welke rechtsgevolgen aan specifieke rechtsfeiten gekoppeld worden.
- De theorie tracht de complexiteit van die relatie tussen rechtsfeiten en rechtsgevolgen inzichtelijker te maken.
- Hypotheses worden getest aan de juridische werkelijkheid zoals die in de rechtsbronnen beschreven staat.
- Die bronnen kunnen evenwel een misleidend beeld geven van het recht.
- Normatieve uitspraken over wat het recht is, kunnen een leidraad vormen voor de rechtstoepassing of rechtshervorming.
- Ze geven aan wat wenselijk recht is, als men een normatief kader onderschrijft.
- De afleiding van conclusies uit dat normatief kader en de integratie van inzichten uit andere disciplines gaan gepaard met de hierboven reeds omschreven methodologische uitdagingen.
- Het is niet altijd duidelijk of een uitspraak van een rechtsgeleerde beschrijvend of normatief bedoeld is.
- Het is niet altijd duidelijk of een normatieve uitspraak rechtstoepassing of -hervorming voorschrijft.
- Er is onder juristen onenigheid over de vraag aan wie het toekomt om de rechtstoepassing en -hervorming vorm te geven.

- De aanleunende subdisciplines laten toe de theorie over recht te verbeteren door rekening te houden met het contextueel, dynamisch en sociaal karakter van het recht.
- Een uitspraak over wenselijk recht kan geldend recht worden, en omgekeerd.

Verdienste

- De rechtsbronnen bouwen op elkaar voort, waardoor ze een samenhangende rechtscultuur vormen.
- De verwijzing naar gezaghebbende rechtsbronnen faciliteert een gemeenschappelijk referentiekader.
- Een gezaghebbende bron kan onder specifieke aannames ook een indicatie vormen van wat geldend of wenselijk recht is.
- Indien men aanneemt dat de wetgever, rechter of rechtsleer de macht heeft om rechtsgevolgen te beïnvloeden, dan moeten uitspraken over geldend recht rekening houden met respectievelijk wetgeving, rechtspraak en rechtsleer.
- Indien men aanneemt dat het proces volgens hetwelk wetgeving, rechtspraak of rechtsleer tot stand komt, wenselijke eigenschappen waarborgt, bevatten ze een indicatie van wat wenselijk recht is.

Scholen

- De uitspraken van verschillende rechtsbronnen vormen geen perfect harmonisch geheel.
- Men kan uitspraken proberen te verzoenen door middel van interpretaties en afleidingen.

HOOFDSTUK 5

- Men kan ook een van de uitspraken verwerpen door een hiërarchie aan te brengen tussen de rechtsbronnen.
- De hiërarchie der rechtsbronnen die de Belgische rechtsleer omarmt, is: wetgeving, rechtspraak en rechtsleer.
- De hiërarchie bepaalt mee de relatieve macht van elke rechtsbron.
- Deze hiërarchie wordt verdedigd op basis van de legitimiteit die men aan elke rechtsbron toekent.
- Er bestaat evenwel nog discussie over de hiërarchie der normen en de gepaste interpretatietechnieken.
- Een eerste meningsverschil drukt onenigheid onder juristen uit over de rol die de rechter en wetgever zou moeten toekomen.
- Een tweede meningsverschil drukt onenigheid onder juristen uit over de rol die de nationale grondwet, Europees recht en internationaal recht zouden moeten spelen.

Bibliografie

Wetgeving

Grondwetten

- Blijde Inkomst van 1356, www.dbnl.org/tekst/_bli002blij01_01/_bli002blij01_01.pdf.
- Duitse Basiswet, www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html.
- Franse Grondwet 1799, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii>.
- Franse Grondwet 1791, www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791.
- Franse Grondwet van 1793, www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793.
- Franse Grondwet van 1795, www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-5-fructidor-an-iii.
- Franse Grondwet van 1799, www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii.
- Franse Grondwet van 1958, www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigreur.
- Magna Carta van 1215, www.bl.uk/magna-carta/articles/magna-carta-english-translation.
- Nederlandse Grondwet, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001840/2018-12-21>.
- Keure van Kortenberg van 1312, www.kortenberg.be/charter-1312, geraadpleegd 6 mei 2020.
- Paix de Fexhe van 1316 in *Recueil d'anciennes Ordonnances, Statuts et Coutumes Belgique, touchant l'administration de la Justice*, Luik, Dauvrain 1828, 237-286.
- USSR Grondwet van 1936, www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1936/12/05.htm.

Overige

- Bijzondere wet op de hervorming van de instellingen, geconsolideerde versie, www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1980080802&table_name=wet.
- Codex Deontologie voor Advocaten, www.advocaat.be/DipladWebsite/media/DipladMediaLibrary/Documenten/Codex-Deontologie.pdf.
- Decreet van 5 april 2003 betreffende de herstructurering van het hoger onderwijs in Vlaanderen, *BS* 14 augustus 2003, 40.964.
- Decreet van 22 december 2017 over het lokaal bestuur, geconsolideerde versie, www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=2017122255&table_name=wet.
- Decreet van 26 april 2019 houdende een reglementering op het gebruik van vuurwerk, voetzoekers, carbuurkannonen en wensballonnen, *BS* 17 mei 2019, 47.456.
- Décret du 16-24 août 1790 d'Assemblée Nationale sur l'organisation judiciaire, https://www.persee.fr/doc/arcpa_0000-0000_1884_num_18_1_7967_t1_0104_0000_6.

HOOFDSTUK 5

- Décret du 27 Novembre – 1 Décembre 1790 portant institution d'un tribunal de cassation et réglant sa composition, son organisation et ses attributions, *Pasin.* Serie I, Part II, 56-59.
- Décret du 20 Octobre 1789 d'Assemblée Nationale sur le Conseil d'Etat du Roi, www.persee.fr/doc/AsP-DF/arcpa_0000-0000_1877_num_9_1_5202_t1_0467_0000_9.pdf.
- Gemeenschappelijke richtlijn van de Minister van Justitie en het College van procureurs-generaal van 25 januari 2005 omtrent de vaststelling, registratie en vervolging van inbreuken inzake het bezit van cannabis, *BS* 31 januari 2005, 2.768.
- Koninklijk besluit van 11 december 1987 tot oprichting van een "Nationale School voor Fiscaliteit en Financiën" bij het Ministerie van Financiën, *BS* 25 december 1987, 19.446.
- Koninklijk besluit van 18 mei 2009 tot vaststelling van de rechten en plichten op gerechtelijke opleiding, evenals de uitvoeringsmodaliteiten van de opleidingen ten aanzien van de personen bedoeld in artikel 2, 4° tot 10°, van de wet van 31 januari 2007 inzake de gerechtelijke opleiding en tot oprichting van het Instituut voor gerechtelijke opleiding, *BS* 5 juni 2009, 39.942.
- Overeenkomst tussen België en Frankrijk tot voorkoming van dubbele belasting en tot regeling van wederzijdse administratieve en juridische bijstand inzake inkomstenbelastingen ondertekend te Brussel op 10 maart 1964, goedgekeurd bij de wet van 14 april 1965, *BS* 24 juni 1965, 7.613.
- Provinciedecreet, geconsolideerde versie, www.ejustice.just.fgov.be/eli/decreet/2005/12/09/2005036605/justel.
- Reglement van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, www.dekamer.be/kvvr/pdf_sections/publications/reglement/reglementNL.pdf.
- Réformation de la Justice du 4 Juillet 1572 au Pays de Liege du Prince Gerard De Groesbeeck in *Recueil d'Anciennes Ordonnances, Statuts et Coutumes Belgique, touchant l'administration de la Justice*, Luik, Davvrain, 1828.
- Wet van 3 mei 2003 tot wijziging van de wet van 24 februari 1921 betreffende het verhandelen van de giftstoffen, slaapmiddelen en verdovende middelen, ontsmettingsstoffen en antiseptica, *BS* 2 juni 2003, 29.917.
- Wet van 31 januari 2007 inzake de gerechtelijke opleiding en kennisbeheer en tot oprichting van het Instituut voor gerechtelijke opleiding, *BS* 2 februari 2007, 5.481.
- Wetsontwerp houdende invoeging van Boek 8 "Bewijs" in het nieuw Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2018-19, nr. 3349/001.

Rechtspraak en adviezen

- Adv.RvS 9 juni 1980, nr. 13.623/VR.
- Arbitragehof 13 juli 1989, nr. 21/89.
- Arbitragehof 20 oktober 2004, nr. 158/2004.
- Cass. 12 juli 1865, *Pas.* 1865, I, 258.
- Cass. 20 april 1950, 'Waleffe', *Arr.Cass.* 1950, I, 517.
- Cass. 29 oktober 1968, *Arr.Cass.* 1969, 236.
- Cass. 27 mei 1971, 'Franco-Suisse Le Ski', nr. N-19710527-16, *AC* 1971, 960.

RECHTEN

- Cass. 5 oktober 1990, *Rechtskundig Weekblad* 1990-91, 330 concl. G. D'Hoore.
- Cass. 28 april 1999, P.99.04.0411.F, *Arr. Cass.* 1999, 585.
- Cass. 16 mei 2001, P/01/0305.F, *Arr.Cass.* 2001, 914.
- Cass. 2 april 2003, P.03.0040.F.
- Cass. 9 november 2004, 'Vlaams Blok', P.04.0849.N.
- Cass. 16 november 2004, P.04.1127.N.
- Cass. 16 november 2004, P.04.044.N.
- Cass. 22 november 2006, P.06.1173.F.
- Cass. 2 september 2008, P.08.1317.N.
- Cass. 16 juni 2017, F.15.0102.N.
- Court of Common Pleas 1610, 'Dr. Bonham's Case' in S. SHEPPARD, *The selected writings and speeches of Sir Edward Coke*, Indianapolis, Liberty Fund, 2003, 264-283.
- GwH 31 juli 2008, nr. 111/2008.
- GwH 2 april 2009, 'Anti-discriminatie-wet', nr. 64/2009.
- GwH 15 maart 2011, nr. 38/2011.
- GwH 18 mei 2011, nr. 75/2011.
- GwH 31 juli 2013, nr. 114/2013.
- GwH 17 september 2015, nr. 119/2015.
- GwH 6 oktober 2016, nr. 125/2016.
- GwH 28 april 2016, 'Stabiliteitsverdrag', nr. 62/2016.
- GwH 30 november 2017, 'Europees arrestatiebevel III', nr. 140/2017.
- HvJ 15 juli 1964, 'Costa/ENEL', nr. 6/64.
- HR 3 maart 1972, 'Maring / Assuradeuren', ECLI:NL:HR:1972:AB3597.
- US Court of Appeals (7th Circuit) 15 juni 1984, *United States v. Markgraf*, dissenting opinion Richard Posner, 5de alinea, <https://casetext.com/case/united-states-v-markgraf>.
- RvS 9 juni 1964, nr. 10.675.
- RvS 1 oktober 2009, nr. 196.547.
- RvS 28 januari 2010, nr. 200.235.
- RvS 18 maart 2010, nr. 202.028.

Rechtsleer

- Acton, J., "Nationality", <http://oll.libertyfund.org/title/75>, 1907.
- Alen, A., *Rechter en Bestuur in het Belgisch Publiekrecht*, I en II, Antwerpen, Kluwer, 1984, 928 p.
- Blackstone, W., *Commentaries on the Laws of England*, I, New York (VSA), Wallachia Publishers, 2015, 364 p.
- Bouckaert, B., *De exegetische school*, Antwerpen, Kluwer, 1981, 527 p.
- Bouckaert, B., *Algemene Rechtsleer. Functies en bronnen van het recht*, Antwerpen, Maklu, 2005 en 2006, 124 p.
- Bouckaert, B., & Van Hoecke, M., *Inleiding tot het recht*, Leuven, Acco, 2018, 361 p.
- Blanpain, R., "Bovenhuids en onderhuids. Voorbeelden van recht" in Flerackers, F. (red.), *De Huid van het Recht, Juristen in bevraging*, Brussel, Larcier, 2005, 7-38.
- Cicero, M.T., *Wet en Rechtvaardigheid*, Eindhoven (Nederland), Damon, 2023, 144.
- Coke, E., *Prohibitions del Roy*, <https://oll.libertyfund.org/pages/1658-coke-prohibitions-del-roy-pamphlet>, 1685.
- Cornil, H.L., *Het Hof van Verbreking, oorsprong en aard*, Brussel, Bruylant, 1948, 46 p.
- Cousy, H., *Beginselen van het recht*, Leuven, Acco, 1984, 171 p.
- De Jonckheere, M., *Inleiding tot het recht*, Brugge, die Keure, 2003, 181 p.
- de Montesquieu, C., *Over de geest der wetten*, Amsterdam (Nederland), Boom, 1998, 148 p.
- De Page, H., *Traité élémentaire de droit civil belge*, I, *Introduction*, Brussel, Bruylant, 1962, 346 p.

HOOFDSTUK 5

- De Vroede, P., *Inleiding tot het recht* (2de ed.), Antwerpen, Kluwer, 224.
- De Schutte, B., *Rechtsmethodologie*, Deurne, Kluwer, 1998, 349 p.
- Devroe, W., *Rechtsvergelijking in een context van europeanisering en globalisering*, Leuven, Acco, 2010, 298.
- de Tocqueville, A., *Over de democratie in Amerika*, Rotterdam (Nederland), Lemniscaat, 2011, 1666 p.
- Eggermont, F., Smis, S., Paepe, P., & Schreurs, W., *Rechtsmethodologie*, Brugge, die Keure, 2019, 465 p.
- Friedman, M., "The Methodology of Positive Economics" in *Essays in Positive Economics*, Chicago (VSA), The University of Chicago Press, 1966, 3-43.
- Glenn, H.P., *Legal Traditions of the World* (4de ed.), Oxford (VK), Oxford University Press, 2010, 418 p.
- Godding, P., "Jurisprudence et motivation des sentences, du moyen âge à la fin du 18e siècle" in Perelman, C. en Forières, P. (eds.), *La motivation des décisions de justice*, Brussel, Émile Bruylant, 1978, 38-67.
- Hallebeek, J., *Fons et Origo Iuris. Een historische inleiding tot het vermogensrecht* (2de ed.), Amsterdam (Nederland), 2007, 436 p.
- Halleux, R., Opsomer, C. en Vandermissen, J. (red.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815*, Brussel, Gemeentekrediet / Dexia, 1998, www.dbnl.org/tekst/hall014gesc01_01/hall014gesc01_01_0027.php, 823 p.
- Hayek, F.A., *The Sensory Oder*, Chicago (VS), Chicago University Press, 1952, 209 p.
- Hayek, F.A., *The Counter-Revolution of Science*, Indianapolis (VSA), Liberty Fund, 1979, 415 p.
- Hayek, F.A., *Law, Legislation and Liberty, A new statement of liberal principles of justice and political economy*, I, II en III, Londen, Routledge, 2003, 180 + 191 + 244 p.
- Heirbaut, D., "Weg met De Page? Leve Laurent? Een pleidooi voor een andere kijk op de recente geschiedenis van het Belgische privaatrecht", *TPR* 2017, 267-322.
- Hendrickx, F., & Tilleman, B., "Rechtsdenken en de rechtenopleiding: een Leuvens perspectief" in *Juristen over rechtsdenken*, Brussel, Larcier, 2015, 47-64.
- Hendriks, J., *Onderzoek naar enkele weerstanden tegen de toepassing van artikel 159 Grondwet*, onuitg. Masterproef Rechten U Hasselt, 2019, 86 p.
- Herbots, J., "Cassatie wegens motiveringsgebreken", *TPR* 1971, 1-26.
- Hobbes, T., *Leviathan*, Londen (VK), Dent & Sons, 1974, 392 p.
- Holmes, O.W., *The Path of the Law*, New Orleans (VSA), Quid Pro Books, 2011, 23 p.
- Janssens, R., "Het Hof van Cassatie van België, Enkele hoofdmomenten van zijn ontwikkeling", *TRG* 1977, 95-116.
- Janssens, K., "Franse dividenden: dubbele belasting blijft ondanks Antwerps arrest", *Fiscale Actualiteit* 2020, nr. 3, 10-11.
- Jurgens, E.C.M., "Over de illusie dat rechterlijke toetsing van de wet aan onze huidige Grondwet zinvol is" in Cliteur, P., Franken, H. en Voermans, W. (red.), *Naar een Europese Grondwet*, Den Haag (Nederland), Boom Juridische Uitgevers, 2004, 117-123.
- Kay, J., en King, M., *Radical Uncertainty. Decision-Making Beyond the Numbers*, Londen (VK), W.W. Norton & Company, 2020, 511 p.
- Kelsen, H., *Pure Theory of Law*, Clark (VSA), The Lawbook Exchange, 2009, 356.
- Kerkmeester, H., *Recht en Speltheorie: Een economisch model voor het ontstaan van staten en recht*, Lelystad (Nederland), Koninklijke Vermande, 1989, 212 p.

RECHTEN

- Kruithof, M., "Oorzaak of aanleiding? Geen causaal verband zonder causale bijdrage" in Vansweevelt, T., & Weyts, B., *Actuele ontwikkelingen in het aansprakelijkheidsrecht en verzekeringsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2015, 139-208.
- Martyn, G., *Rechtsmethodiek*, Brugge, die Keure, 2006, 138 p.
- Martyn, G., "In Search of Foreign Influences, other than French, in Nineteenth-Century Belgian Court Decisions" in Dauchy, S., Bryson, W.H., & Mirow, M.C., *Ratio decidendi. Guiding Principles of Judicial Decisions*, II, Berlijn (Duitsland), Duncker & Humblot, 2010, 155-167.
- Martyn, G., & Devloo, R., *Een kennis-making met recht en rechtspraktijk*, Brugge, die Keure, 2003, 441 p.
- Moerman, M., "Invloed van de Eerste Wereldoorlog op de werking, rechtspraak en actoren van de Gentse Politierechtbank", *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis & Oudheidkunde*, 2017, 153-179.
- Peeraer, F., *Algemene rechtsleer, Inleiding tot de rechtstheorie*, Antwerpen, Gompel&Svacina, 2021, 239 p.
- Popper, K., "On democracy" in Shearmur, J., & Turner, P., *After The Open Society, Selected Social and Political Writings*, Londen (VK), Routledge, 2012/1, 360-369.
- Popper, K., "The Status of Science" in Shearmur, J., & Turner, P.N. (red.), *After The Open Society, Selected Social and Political Writings*, Londen (VK), Routledge, 2012/2, 255-261.
- Posner, R., *Economic Analysis of Law* (3de ed.), Boston (VSA), Little Brown, 1986, 642 p.
- Posner, R., *Law, Pragmatism, and Democracy*, Cambridge (VSA), Harvard University Press, 2005, 398 p.
- Rimanque, K., *De grondwet toegelicht, gewikt en gewogen*, Antwerpen, Intersentia, 1999, p. 401.
- Roegiers, J., "Stad en Universiteit" in Roegiers, J., & Vandevivere, I. (red.), *Leuven/Louvain-la-Neuve Kennis Maken*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2001, 19-28.
- Ross, A., *On law and justice*, Los Angeles (VSA), University of California Press, 1959, 838 p.
- Sacco, R., "Legal Formants", *AJCL* 1991, 1-34 en 343-401.
- Scholten, P., & Scholten, G., *Algemeen Deel in Asser*, Zwolle (Nederland), W.E.J. Tjeenk Willink, 1974, 198 p.
- Sherman, C.P., "The Romanization of English Law", *The Yale Law Journal* 1914, 318-329.
- Storme, M.L., & Storme, M.E., *Algemene inleiding tot het recht*, Antwerpen, Kluwer, 1990, 380 p.
- Storme, M.E., & Heribaut, D., *De Belgische rechtstraditie: van een lang zoeken naar onafhankelijkheid naar een verlangen naar afhankelijkheid*, www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/heirbaut&storme,debelgischerechts-traditie.pdf, 2008, 42 p.
- Thonissen, J.J., *La Constitution Belge Annotée*, Brussel, Bruylant-Christophe & Cie, 1879, 427 p.
- Tilleman, B., & Demarsin, B., *Inleiding tot de rechtswetenschap*, I en II, Leuven, Acco, 2019, 835 p.
- Upham, F.K., "The Internationalization of Legal Education: National Report for the United States of America", *The American Journal of Comparative Law* 2014, 97-126.
- Van Hoecke, M., "Hoe wetenschappelijk is de rechtswetenschap?", *TPR* 2009, 629-687.
- Van Hoecke, M., *De interpretatievrijheid van de rechter*, Antwerpen, Kluwer, 1979, 432 p.
- Van Gerven, W., *Het beleid van de rechter* (3de ed.), Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1973, 165 p.

HOOFDSTUK 5

- Van Gerven, W., *Met recht en rede*, Tielt, Lannoo, 1987, 240 p.
- Van Gerven, W., “Waarden-georiënteerde rechtsvinding. Beleid van de jurist op het werk en in de samenleving” in Fleerackers, F. (red.), *De Huid van het Recht, Juristen in bevraging*, Brussel, Larcier, 2005, 119-168.
- Van Ommeslaghe, P., *Droit des obligations, II*, Brussel, Bruylant, 2010, 1710.
- Vansweevelt, T., & Weyts, B., *Handboek Buitencontractueel Aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 935 p.
- Von Savigny, F.C., *Of the Vocation of Our Age for Legislation and Jurisprudence*, Londen (VK), Littlewood & Co., 1831, 192 p.
- Vranckx, A., “Iedereen wordt geacht de wet te kennen”, *RW* 1925, 1217-1226.
- Vranken, J.B.M., *Algemeen deel* in Asser, Zwolle (Nederland), W.E.J. Tjeenk Willink, 1995, 218 p.
- Vranken, J.B.M., *Algemeen deel, Een vervolg* in Asser, Zwolle (Nederland), W.E.J. Tjeenk Willink, 2005, 194 p.
- Waelkens, L., *Civium causa*, Leuven, Acco, 2003, 307 p.
- Wooldridge, J.M., *Introductory Econometrics, A Modern Approach* (7de ed), Boston (VSA), Cengage, 2020, 862 p.
- Zwalve, W.J., & Jansen, C.J.H., *Publiciteit van Jurisprudentie*, Deventer (Nederland), Kluwer, 2013, 495 p.

Overige

- Belga, “Federale overheid start procedure tegen Vlaams vuurwerkverbod”, www.knack.be/nieuws/belgie/federale-overheid-start-procedure-tegen-vlaams-vuurwerkverbod/article-news-1549061.html, geraadpleegd 24 januari 2020.
- De Kamer, *Jaarverslag 2017-2019*, https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/annualreport/activiteit_2019.pdf, geraadpleegd 14 mei 2024.
- Vlaams Parlement, *Biografisch Lexicon van het Vlaams Parlement*, 328 p., <http://docs.vlaamsparlement.be/docs/bi lex/biografischlexicon.pdf>.
- EHEA, Verklaring van 19 juni 1999 van de Europese ministers van Onderwijs, www.ehea.info/media.ehea.info/file/Ministerial_conferences/02/8/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf.
- Grondwettelijk Hof, ‘Hangende zaken’, www.const-court.be, geraadpleegd 24 januari 2020.
- Huyghebaert, P., ‘Vuurwerkverkopers vechten Vlaams vuurwerkverbod aan voor rechtbank’, www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/12/11/vuurwerkverkopers-vechten-vuurwerkverbod-aan-voor-rechtbank, geraadpleegd 24 januari 2020.
- KU Leuven, “Leden”, www.law.kuleuven.be/romrecht/people (geraadpleegd 26 februari 2020).
- KU Leuven, “Kandidaat in de Rechten”, https://onderwijsaanbod.kuleuven.be/archief/aanbod2004/opleidingen/N/pdf/SC_50045994.pdf (geraadpleegd 16 januari 2020).
- KU Leuven, “Bachelor in de rechten”, https://onderwijsaanbod.kuleuven.be/opleidingen/n/SC_51936089.htm (geraadpleegd 25 februari 2020).
- KU Leuven, “Licentie in de rechten”, https://onderwijsaanbod.kuleuven.be/archief/aanbod2004/opleidingen/N/pdf/SC_50045998.pdf (geraadpleegd 25 februari 2020).

RECHTEN

- KU Leuven, “Master in de rechten”, https://onderwijsaanbod.kuleuven.be/2019/opleidingen/n/SC_51016786.htm (geraadpleegd 25 februari 2020).
- Universiteit Leiden, “Rechtsgeleerdheid (bachelor)”, <https://studiegids.universiteit leiden.nl/s/090>, (geraadpleegd 19 juni 2020).
- Universiteit Leiden, “Rechtsgeleerdheid: Civiel recht”, <https://studiegids.universiteit leiden.nl/s/096> (geraadpleegd 19 juni 2020).
- Universiteit Leiden, “Rechtsgeleerdheid: Arbeidsrecht”, <https://studiegids.universiteit leiden.nl/s/0831> (geraadpleegd 19 juni 2020).
- Universiteit Leiden, “Rechtsgeleerdheid: Encyclopedie en Filosofie van het Recht”, <https://studiegids.universiteit leiden.nl/s/097> (geraadpleegd 19 juni 2020).
- Universiteit Leiden, “Rechtsgeleerdheid: Public International Law”, <https://studiegids.universiteit leiden.nl/s/0100> (geraadpleegd 19 juni 2020).
- Universiteit Leiden, “Rechtsgeleerdheid: Staats- en Bestuursrecht”, <https://studiegids.universiteit leiden.nl/s/0101> (geraadpleegd 19 juni 2020).
- Universiteit Leiden, “Rechtsgeleerdheid: Straf- en Strafprocesrecht”, <https://studiegids.universiteit leiden.nl/s/0102> (geraadpleegd 19 juni 2020).
- Wikipedia, “Rechtsfeit”, tabel (geraadpleegd 16 september 2023).

Afkortingen

- Bijz.W.GwH** Bijzondere wet op Grondwettelijk Hof.
- OBW** Oud burgerlijk wetboek.
- NBW** Nieuw burgerlijk wetboek.
- EVRM** Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.
- Ger.W.** Gerechtelijk wetboek.
- GG.** Grundgesetz.
- Gw.** Grondwet.
- RvS-Wet** Gecoördineerde wetten op de Raad van State.
- Sv.** Wetboek van strafvordering.
- Sw.** Strafwetboek.
- WER** Wetboek economisch recht.

FILOSOFIE

Filosofie als metadiscipline bij uitstek?

*Vincent Vincke & Levi Haeck*⁶⁰⁷

Het doel van de filosofie of wijsbegeerte is om wijsheid na te streven. [Inleiding] Daarbij heeft de filosofie, in tegenstelling tot de andere disciplines in dit boek, echter geen vooraf bepaald studieobject. Dit houdt in dat elk onderwerp en elke handeling vanuit de filosofie kan worden bestudeerd. Wanneer men bijgevolg naar het studieobject van de filosofie vraagt, is het meer opportuun terug te keren naar de *vragen* die filosofen zich stellen – de zogenaamde hoofddomeinen van de filosofie (metafysica, epistemologie, ethiek, logica, esthetica) – en de verschillende thema's waarop deze vragen betrekking hebben, de zogenaamde subdomeinen. [1. Studieobject] Bovendien kent de filosofie geen algemene methode, maar een pluraliteit aan methodes. Dit leunt dan weer aan bij de andere in dit boek vertegenwoordigde disciplines. Wie dus naar de methode van de filosofie vraagt, dient te kijken naar (i) hoe filosofen te werk gingen en gaan in bepaalde stromingen (zoals de moderne en hedendaagse wijsbegeerte), (ii) tradities (zoals de continentale en de analytische), (iii) wat voorname auteurs als Descartes, Kant, Heidegger, Foucault en Wittgenstein voorschreven en (iv) hoe de scholenstrijd eruitzag. [2. Studiemethode]

⁶⁰⁷ Drs. Vincent Vincke werkt als FWO-doctoraatsonderzoeker (dossiernummer 1132221N) aan het Centrum voor Logica en Wetenschapsfilosofie van de Vrije Universiteit Brussel en is als hoofd educatie en onderzoeker met Ifese verbonden. Drs. Levi Haeck is als FWO-doctoraatsonderzoeker (dossiernummer 1132621N) werkzaam aan het Centrum voor Geschiedenis van de Filosofie en Continentale Filosofie van de Universiteit Gent. De auteurs bedanken graag Jitte Akkermans, Vince Liégeois, Emiliano Acosta, Sigrid Wallaert, Karen François, de deelnemers aan de Ifese Symposia van 2021 en 2022 en de anonieme peerreviewers voor hun waardevolle opmerkingen. De resterende tekortkomingen van dit hoofdstuk zijn enkel toe te schrijven aan de auteurs.

Inleiding

HISTORISCH – Het is welbekend dat het woord ‘filosofie’ Grieks is voor ‘wijs-begeerte’, dat wil zeggen voor een verlangen om *wijsheid* op het spoor te komen. Het meta- of reflectieve karakter van de filosofie slaat echter vooral op het *begerige* aspect van deze discipline: wijsheid wordt niet bereikt maar *nagestreefd*. De zoektocht ernaar wordt dus voortdurend herhaald doorheen steeds abstractere niveaus van reflectie.

DOELSTELLING – Dit hoofdstuk poogt een beeld te schetsen van hoe de filosofie een dergelijke wijsgerige reflectie onderneemt. De bijdrage beperkt zich echter tot de westerse filosofie en enkele vooraanstaande filosofen binnen deze discipline. Concreet omvat het beeld dat we willen schetsen twee aspecten: wat filosofen onderzoeken (d.i. de studieobjecten) en hoe ze dit doen (d.i. de studiemethode(n)). Wat het studieobject betreft maken we daarbij een onderscheid tussen (i) de voornaamste vragen die filosofen zich stellen, en (ii) de verschillende thema’s waarop die vragen betrekking kunnen hebben. We maken met andere woorden een onderscheid tussen respectievelijk (i) de hoofddomeinen (bijvoorbeeld epistemologie, esthetica) en (ii) de subdomeinen (bijvoorbeeld wetenschaps-, rechtsfilosofie) van de filosofie.

OPBOUW – De structuur reflecteert deze dubbele doelstelling. Sectie 1 gaat eerst dieper in op het studieobject van de filosofie. Daarbij wordt de vraag gesteld naar wat het studieobject is – of beter gezegd: kan zijn – en hoe dit bepaald wordt [1.1]. De vijf hoofddomeinen van de filosofie worden dan in [1.2] besproken, waarna in [1.3] dieper op de subdomeinen wordt ingegaan. Sectie 2 bespreekt dan de methode. Daarbij wordt eerst dieper ingegaan op de methodologische strijd tussen het empirisme en rationalisme in de moderne wijsbegeerte [2.2], waarna de continentale en de analytische traditie [2.3] binnen de hedendaagse wijsbegeerte verder besproken worden. Bij wijze van voorbeeld bespreken we daarbij Descartes, Kant (moderne wijsbegeerte), Heidegger, Foucault en Wittgenstein (hedendaagse wijsbegeerte). Tot slot volgt een conclusie.

DISCLAIMER – Onze karakterisering van de filosofie hoopt een zekere mate van algemeenheid te bezitten. We verwachten van andere filosofen

echter geen unanieme instemming met onze manier van werken. Dat zou immers het zelfreflectieve van de filosofische arbeid miskennen: filosofie is altijd op zijn minst een filosofie *van* de filosofie. Dit impliceert dat elke filosoof tot op zekere hoogte voor zichzelf moet bepalen *wat* filosofie is. Op grond daarvan *kunnen* we over onze tekst geen volledige unanimiteit verwachten. We koesteren echter de hoop dat onze tekst een didactisch referentiepunt kan zijn voor hen die over dit onderwerp wensen na te denken. De lacunes zijn ongetwijfeld talrijk. Deze zullen vaak ook getypeerd zijn door onze eigen filosofische positie. De tekst wordt immers geschreven door respectievelijk een Wittgenstein- en een Kant-exegeet. Dit verklaart het historische karakter van de methodologiesectie, maar heeft ook, in de objectsectie, effect op onze afbakening van de filosofie als een bij uitstek reflectieve discipline. Bovendien willen we de lezer attenderen op het feit dat perspectieven van vrouwen / mensen van kleur / andere gemarginaliseerde perspectieven weinig tot niet aan bod komen in deze bijdrage. Ook deze omissie heeft met onze specifieke expertise te maken.

1. Studieobject

1.1. Inleiding

GEEN VOORAF BEPAALD STUDIEOBJECT – Eigen aan de wijsbegeerte is dat ze in tegenstelling tot alle andere disciplines uit dit werk geen vooraf bepaald studieobject heeft. De filosofie kan zich dus in principe over alle mogelijke onderwerpen buigen. Anders verwoord: alle onderwerpen kunnen een wijsgerige benadering genieten, of komen potentieel in aanmerking voor wijsgerig onderzoek. Precies om die reden kan men zich dus het best richten tot de *vragen* die filosofen zich stellen en datgene waarnaar hun vragen peilen indien men enige duidelijkheid wil verschaffen over de studieobjecten van de wijsbegeerte en de karakteristieke wijze waarop ze die benadert.

FILOSOFIE EN VRAGEN – We opteren dus voor een conceptie van de filosofie waarin (het stellen van) vragen centraal staan, eerder dan (het oplossen van) problemen. In dat opzicht verschilt onze benadering van bijvoorbeeld die van Braeckman & Vermeersch: “Wijsbegeerte, of filosofie, is de studie van die problemen waarvoor we nog geen wetenschappelijke oplossings-

HOOFDSTUK 6

methode hebben. In die zin is het nogal een vreemd bedrijf”.⁶⁰⁸ Hier krijgt de filosofie slechts een beperkte taakomvatting, want ze komt onder de heerschappij van andere disciplines te staan. Dit impliceert twee zaken: (i) dat ze geen eigen studieobject(en) heeft en (ii) dat de methodologie die haar eigen is, niet op zichzelf kan staan. Haar objecten (haar vragen) en haar methodologieën worden dan namelijk gedetermineerd door andere disciplines. Aan de andere kant veronderstelt deze conceptie van de wijsbegeerte dat haar vragen *beter* door de wetenschap kunnen worden beantwoord. De discipline zelf heeft dus enkel legitimiteit *in afwachting* van de antwoorden die de wetenschap zal brengen.

FILOSOFIE EN PROBLEMEN – Aangezien wij de rol van filosofie niet willen beperken maar juist zo veel mogelijk willen opentrekken, valt onze positie eerder te rijmen met die van iemand als Georges Canguilhem: “Filosofie is een reflectie waarvoor om het even welk vreemd materiaal [*matière étrangère*] goed is”.⁶⁰⁹ Filosofie hoeft zich dan niet alleen, zoals Braeckman & Vermeersch stellen, bezig te houden met de *onopgeloste* problemen van de wetenschap, maar kan zich zelfs ontpoppen als een “wetenschap van *opgeloste* problemen” (onze cursivering).⁶¹⁰ De vragen en antwoorden van andere wetenschappelijke disciplines hoeven dus, in principe, de vragen/antwoorden van de filosoof niet te bepalen of te limiteren.

FILOSOFIE ALS AFGREZINGSOEFENING – Opvallend aan filosofische vragen is immers dat ze zich in het bijzonder richten tot hetgeen als evident of vanzelfsprekend wordt aangenomen – ook in de wetenschap. In die bevraging van het vanzelfsprekende gaat de filosofie een afgrenzings-oefening aan. De filosofie stelt zich immers tot doel om hetgeen wezenlijk is aan het bevroegde te achterhalen, en van hetgeen eraan omstandig is te abstraheren. Dit niet alleen in een poging om de grond- of mogelijkheidsvoorwaarden van de objecten die ze benadert op het spoor te komen, maar dus ook om onze vooronderstellingen hieromtrent aan het licht te brengen. Filosofische vragen kunnen net daarom ontspringen in zowel het dagelijkse leven, alsook uit de beschouwing en kritiek van andere

608 J. Braeckman & E. Vermeersch, 2014, 13.

609 G. Canguilhem, 1972, 8.

610 L. Brunschvicg, 1921, 81. Zie ook: G. Van de Vijver & J. De Vleminck, 2014, 1-10.

disciplines. Evengoed ontstaan ze echter uit reflecties over de filosofie zelf (*metafilosofische* vragen).

1.2. Hoofddomeinen

HOOFD- EN SUBDOMEINEN – De classificatie van de wijsbegeerte in hoofd- en subdomeinen die dit hoofdstuk beoogt, kan ongetwijfeld worden betwist en worden vervangen door alternatieve configuraties. Toch menen wij dat deze voorstelling voldoende houvast kan bieden aan de lezers, om hen wegwijs te maken in een complexe, grootschalige discipline. In wat volgt beogen wij *eerst* een beknopt overzicht te geven van de hoofddomeinen van respectievelijk de metafysica [1.2.1], de epistemologie [1.2.2], de ethiek [1.2.3], de logica [1.2.4] en de esthetica [1.2.5]. Deze domeinen zijn niet altijd systemisch afgebakend geweest, en hebben niet altijd onder deze noemers bestaan, maar groeperen (en bouwen verder op) vragen en bekommernissen die de filosofie altijd hebben gekarakteriseerd. In de volgende sectie zullen we dan de subdomeinen van de filosofie bespreken [1.3]. Daarbij zal duidelijk worden dat subdomeinen in de filosofie afgetekend (kunnen) worden door een amalgaam van metafysische, epistemologische, ethische, logische en/of esthetische vragen en bekommernissen geënt op een welbepaald onderwerp of wetenschappelijke discipline. Om de verhoudingen tussen die hoofd- en subdomeinen te karakteriseren en te nuanceren, en daarbij te verduidelijken wat de objecten van de filosofie zijn of kunnen zijn, zullen twee voorbeelden centraal staan, namelijk de meta-ethiek en de filosofie van de wiskunde.

1.2.1. Metafysica

METAFYSICA – In de metafysica probeert men in de meest algemene zin om de vragen ‘Wat is?’, ‘Hoe verhoudt alles wat is zich tot elkaar?’ en ‘Wat is het om te zijn?’ te beantwoorden. Het nauwelijks tastbare karakter van deze vragen is kenmerkend voor de schaal van dit hoofddomein van de filosofie, precies omdat het zich bekommert om onze meest fundamentele vooronderstellingen. Die bekommernis kan het best worden toegelicht door bovenstaande vragen te omkaderen en te differentiëren.⁶¹¹

⁶¹¹ De onderscheiding in termen van wezensvragen, relationele vragen en modaliteitsvragen in [1.2.1.] is in belangrijke mate gebaseerd op de indeling van Amie Thomasson (2012).

HOOFDSTUK 6

WEZENSVRAGEN – De vraag ‘Wat is?’ behoort tot wat men de wezensvragen van de metafysica zou kunnen noemen. Zulke vragen bepalen het domein van de ontologie, d.i. de subdiscipline van de metafysica die de zaken die werkelijk bestaan in kaart probeert te brengen.⁶¹² Wezensvragen die van oudsher wijsgeren begeesterd hebben, zijn bijvoorbeeld vragen zoals ‘Bestaat God?’ of ‘Bestaat er zoiets als materie?’, maar zijn hier zeker niet toe beperkt. Ontologische of wezensvragen omvatten immers zowel vragen naar het bestaan van die zaken die deelachtig zijn aan het alledaagse leven (bijvoorbeeld tafels, liefde, identiteit, etc.) alsook vragen naar die zaken die geponeerd of verondersteld worden door andere disciplines of wetenschappelijke theorieën en praktijken (bijvoorbeeld feiten, cellen, vrije wil, etc.). Door stil te staan bij deze vragen confronteert de metafysicus, enerzijds, de persoon, gemeenschap of discipline met een reflectie over bepaalde entiteiten (d.i. zaken die zijn) die ze poneert of veronderstelt. Anderzijds probeert hij of zij ook op een systematische wijze te pleiten voor het al dan niet bestaan van die entiteiten.

RELATIONELE VRAGEN – De vraag ‘Hoe verhoudt alles wat is zich tot elkaar?’ is een voorbeeld van wat men zou kunnen identificeren als een relationele vraag in de metafysica. Zulke vragen peilen naar de wijze waarop zaken (entiteiten) geconstitueerd zijn en samenhangen. In dat opzicht bouwen deze verder op de ontologische kwesties die worden opgewekt door wezensvragen. Dit impliceert onderzoek naar de mate waarin een welbepaalde entiteit (tafel, cel, getal, etc.) een basisobject is of eerder een complexe entiteit die bestaat uit een veelvoud aan eenvoudigere entiteiten. Vervolgens kan nagegaan worden hoe zulke entiteiten – zowel de meest complexe als de meest eenvoudige – in relatie staan tot elkaar.

- 1 Een voorbeeld daarvan is de vraag naar hoe een tafel zich verhoudt tot het hout waarvan ze gemaakt is. Zijn ze identiek, of verbonden door een soort constitutieve relatie?

⁶¹² In [2.3.2] zullen we tonen dat deze conceptie van de metafysica lang niet door iedereen onderschreven wordt. Volgens Martin Heidegger was het zelfs volledig naast de kwestie om van de metafysica een discipline te maken die de zaken die werkelijk bestaan (de zijnden) in kaart tracht te brengen. Dit soort onderzoek heeft er volgens hem toe geleid dat we de ware opdracht van de metafysica uit het oog verloren zijn, i.e. de vraag naar het Zijn zelf, en de zin ervan.

- 2 Een andere bekende vraag is hoe de wereld kan gelden als waarheidsmaker (*truth maker*) van bepaalde uitspraken, en of die verhouding – tussen de wereld en de waarheid van uitspraken – identiek is in de politiek, de geschiedenis, de biologie, de wiskunde en de ethiek. Wordt de (on)waarheid van bijvoorbeeld de uitspraken ‘Moed is een deugd’, ‘7 is een priemgetal’ en ‘De verste afstand tussen de Zon en de Aarde bedraagt 152,08 miljoen kilometer’ op dezelfde wijze bepaald?

Niet elke metafysicus heeft echter de ambitie om de relaties tussen al de (aanvaarde) entiteiten in kaart te brengen, maar beperkt zich doorgaans tot de verhoudingen tussen entiteiten van een of meer welbepaalde ontologieën (bijvoorbeeld sociale, biologische, etc.), alsook de formulering van (een kritiek op) een algemene metafysische positie, die een wereldbeeld of de disciplinaire benadering van een onderzoeksdomein al dan niet karakteriseert.

MODALITEITSVRAGEN – De vraag ‘Wat is het om te zijn?’ is, tot slot, onderdeel van wat men de modaliteitsvragen van de metafysica zou kunnen noemen. De metafysicus is immers niet louter geïnteresseerd in entiteiten en hun onderlinge verhoudingen, maar evenzeer in hun zijnswijze. Hieronder verstaat men vooreerst vragen over de voorwaarden waaronder men kan stellen dat het bestaan van bepaalde entiteiten en hun verhoudingen (on)mogelijk, contingent of noodzakelijk is. Men kan zich namelijk afvragen of bepaalde entiteiten en hun bijhorende verhoudingen (i) het geval kunnen zijn (mogelijk) of niet kunnen zijn (onmogelijk); (ii) het geval zijn maar ook niet hadden kunnen zijn (contingent); of (iii) alleen maar het geval kunnen zijn (noodzakelijk).

Kennen de uitspraken ‘een vrijgezel is ongehuwd’, ‘ $2 + 2 = 4$ ’, ‘water is H_2O ’ en ‘ $E = mc^2$ ’ bijvoorbeeld dezelfde modaliteit? Is hun waarheid noodzakelijk, mogelijk of contingent?

Daarnaast wil de metafysicus ook peilen naar de identiteit van die entiteiten en hun verhoudingen, en achterhalen onder welke voorwaarden bepaalde entiteiten verschillend of identiek zijn. Hierbij wordt dus enigszins gepeild naar essentiële kenmerken van entiteiten (bijvoorbeeld kunstwerken, cijfers, gender, etc.), maar ook naar hun persistentievoor-

HOOFDSTUK 6

waarden, d.i. de voorwaarden opdat een bepaalde entiteit X een entiteit X zou blijven.

Een klassiek voorbeeld is de vraag inzake persoonsidentiteit. Ben jij dezelfde persoon als tien jaar geleden? En zo ja, is dat identiteitsbehoud bepaald door een gedeeld lichaam, gedeeld bewustzijn of gedeelde herinneringen?

Vragen over de zijnsvoorwaarden van allerhande entiteiten vallen dus onder de modaliteitsvragen van de metafysica.⁶¹³

1.2.2. Epistemologie

EPISTEMOLOGIE – De epistemologie of kennisleer is erop uit om een antwoord te formuleren op de vragen ‘Wat is kennis?’ en ‘Wat kunnen we weten?’. Daartoe onderzoekt de epistemoloog vooreerst de verschillende soorten kennis. Men onderscheidt hierbij onder meer propositionele kennis, vaardighedenkennis (*knowhow*) en vertrouwdheidskennis.

PROPOSITIONELE KENNIS – Centraal binnen de epistemologie staat voornamelijk de zogenaamde propositionele kennis, d.i. de kennis die de vorm aanneemt van uitspraken over hetgeen al dan niet het geval zou zijn. Dit kennistype is zeer omvattend: haast alle kennis die door de andere disciplines in dit werk vergaard wordt, neemt immers een propositionele vorm aan.⁶¹⁴ Bepalen wat (propositionele) kennis is, impliceert dan de vraag naar de criteria om dergelijke propositie als waar te kunnen aannemen, en deze ware propositie dan op haar beurt te kunnen rechtvaardigen. Anders gezegd: indien een persoon P claimt dat hij X (de propositie) weet, dan wil de epistemoloog de noodzakelijke en voldoende voorwaarden achterhalen opdat P kan zeggen dat hij/zij X weet, en dat impliceert een theoretisch kader dat duidt wanneer een propositie waar is en gerechtvaardigd (*justified true belief*).⁶¹⁵

613 Voor een (historisch) overzicht en bespreking van de voornaamste metafysische concepten, vraagstukken en theorieën, zie Le Poidevin et al. (2009).

614 D. Pritchard, 2010, 3-9. Wederom: dit is minder evident voor bijvoorbeeld de wiskunde en de ethiek. (Zie W. Sinnott-Armstrong, 2006; O. Bueno, 2011.)

615 J.J. Ichikawa & M. Steup, 2018.

WAT KUNNEN WE WETEN? – Zodra een theorie over het wezen van kennis is uitgewerkt, rest natuurlijk de vraag naar hoe we over die kennis kunnen beschikken. De vraag ‘Wat kunnen we weten?’ luidt dan enerzijds de kwestie in rond de mogelijke bronnen en funderingen voor kennis die we kunnen raadplegen. Hieronder valt, bijvoorbeeld, de rol van en het klassieke onderscheid tussen a-priori- en a-posteriorikennis, oftewel kennis die aan de ervaring vooraf zou gaan, of in de ervaring gegrond zou zijn. Maar anderzijds, en meer fundamenteel, luidt deze vraag ook de kwestie in van ons kenvermogen en zijn grenzen, waarbij de uitdaging van het scepticisme – dat de mogelijkheid van alle of bepaalde kennisvormen betwist – opduikt. De bekommernis van de scepticus houdt de epistemoloog, die immers kennis als vanzelfsprekend gegeven beschouwt, wakker. De scepticus maant de epistemoloog aan tot een begrenzingsoefening, wat noopt tot de vraag in welke mate iets als object van kennis kan gelden.⁶¹⁶ Dat niet alles object van kennis kan zijn, is misschien een gemeenplaats, maar de grensbepaling van wat kan gelden als object, is wel een centrale vraagstelling van dit hoofddomein. Het is dan ook rond dit punt dat vele epistemologische debatten zich hebben ontwikkeld. Een klassiek twistpunt betreft de vraag of er zoiets als morele of religieuze kennis kan zijn, en de mate waarin deze enigszins vergelijkbaar zouden zijn met bijvoorbeeld wetenschappelijke kennis.

1.2.3. Ethiek

ETHIEK – De ethiek of ethica is erop uit om een antwoord te formuleren op de vragen ‘Wat moet ik doen?’, ‘Wat zou ik moeten doen?’, ‘Wat is het goede?’ en ‘Wat is het goede leven?’.

MORALITEIT – De ethicus of moraalfilosoof bekommert zich met andere woorden om het achterhalen van wat goed of slecht is en wat juiste of verkeerde handelingen, motivaties en doelstellingen zijn. Die activiteit start, net zoals bij elke filosofische onderneming, met de bevraging van hetgeen men als vanzelfsprekend acht; in dit geval met wat men als moreel intuïtief of als *common sense*-moraliteit zou bestempelen. Dit

616 J. Comesaña & P. Klein, 2024.

betekent dat de taak van de moraalfilosofie haar zin krijgt mits men de behoefte erkent dat moraliteit voorbijgaat aan de eigen persoonlijke opvattingen en gevoelens ten aanzien van bepaalde zaken, personen en activiteiten. Of, anders verwoord, de studie van de ethiek krijgt haar plaats wanneer men (i) de eigen of andere morele posities (intuïties en vooronderstellingen) in vraag stelt, en (ii) aanneemt dat de beantwoording van die vragen een grondige onderneming is.⁶¹⁷

EXPLICITERING – De opgave van de moraalfilosoof is dan vooreerst om ethische vraagstukken volkomen te expliciteren. Opvattingen over bepaalde zaken, personen en activiteiten die doorgaans intuïtief en ongearticuleerd blijven, worden hier geherformuleerd en geklasseerd als expliciete morele posities. Dit stelt ons in staat om enige grip te hebben op die opvatting. Eens geëxpliciteerd kan men de morele positie namelijk actief bediscussieren. Dit evaluatieve proces noopt ons ertoe om te oordelen of we nog steeds achter die opvatting staan, of horen te staan.

MORELE THEORIEËN – Het werk van de moraalfilosoof beperkt zich weliswaar niet tot die explicitering van ons gebruikelijk moreel denken, maar tracht (i) argumenten te formuleren voor bepaalde morele standpunten, alsook (ii) rond bepaalde morele standpunten een morele theorie te construeren. Deze geeft op een systematische en consistente manier aan wat men in een bepaalde situatie hoort te doen. De constructie van zo'n morele theorie, en de mate waarin men hier überhaupt behoefte aan heeft – bovenop onze morele intuïtie en *common sense* – is onderwerp van discussie onder filosofen.⁶¹⁸ Die onderneming valt echter zeker te

⁶¹⁷ C. Bennett, 2015.

⁶¹⁸ De rol of het belang van morele theorieën wordt zo betwist door bepaalde moraalfilosofen die gebruikelijk worden gegroepeerd onder de noemer antitheorie. Deze kanten zich tegen de idee dat ons morele denken onafhankelijk van een particuliere context verklaard of gerechtvaardigd kan worden. De complexiteit en eigenaardigheid van onze morele ervaringen kunnen volgens hen immers niet eenduidig gevat worden. Bovendien wijzen antitheoretici de notie van een afgebakend moreel domein met een welbepaald onderwerp af. Het morele betreft per slot van rekening een dimensie die betrekking heeft op *alle* aspecten van het menselijke leven. Moraalfilosofie hoort daarom eerder descriptief te zijn, en legt zich dus best toe op de nauwkeurige omschrijving van de verscheidene wijzen waarop morele overwegingen in ons leven op- en voorkomen (A.M.S. Christensen, 2018). Prominente antitheoretici zijn onder meer Gertrude Elizabeth Anscombe (1958), Bernard Williams (1985) en Cora Diamond (1982, 1983, 1985 en 2003).

bepreiten; onze morele *common sense* wordt immers geplaagd door een gebrek aan volledigheid en eenduidigheid. We hebben niet op elk vlak een duidelijk moreel standpunt ingenomen. De standpunten die we wél hebben ingenomen, zijn bovendien niet immuun voor onderlinge inconsistentie of contradictie. Een morele theorie neemt die onzekerheid weg door een stel basisprincipes, criteria of standaarden aan te geven om die menselijke handelingen, motivaties en doelstellingen op een coherente en systematische manier te evalueren, sturen, verklaren en rechtvaardigen.

NORMATIEVE ETHIEK – Verschillende van deze theorieën hebben een prescriptief karakter. Deze werden bijgevolg beschouwd als het voornaamste object van de normatieve ethiek. Deze subdiscipline tracht aan de hand van theoretische kaders criteria te formuleren om te bepalen wat goede en slechte handelingen, motivaties en doelstellingen zijn. Enkele klassieke voorbeelden hiervan zijn de deontologische ethiek, de consequentialistische ethiek en de deugdenethiek.⁶¹⁹

- 1 De *deontologische* ethiek zal dergelijke basisprincipes, criteria of standaarden formuleren in termen van algemene regels of richtlijnen, waarvan de navolging al dan niet gestructureerd wordt volgens een bepaalde waardehiërarchie.⁶²⁰
- 2 De *consequentialistische* ethiek daarentegen beoordeelt en stuurt handelingen op basis van hun gevolgen. De belangrijkste variant hiervan is het (hedonistisch) utilitarisme, dat deze gevolgen evalueert naargelang de mate waarin ze geluk maximaliseren.⁶²¹
- 3 In een *deugdethisch* kader zal, ten slotte, een handeling juist zijn als deze overeenstemt met hetgeen een deugdzaam persoon zou doen. Onder een deugdzaam persoon verstaat men iemand die (i) gemotiveerd is om het goede te verwezenlijken, en (ii) beschikt over de praktische

⁶¹⁹ Voor een (historisch) overzicht en bespreking van de voornaamste ethische concepten, vraagstukken en theorieën zie Skorupski (2010) en Schafer-Landau (2013) voor een anthologie van de meest invloedrijke moreeltheoretische bijdragen.

⁶²⁰ Zie, onder meer, I. Kant, 2023; S.D. Ross, 2002; C.M. Korsgaard, 1996.

⁶²¹ D. Brink, 2006. Zie ook Mill (2017) en Singer (2011) voor klassieke consequentialistische werken.

HOOFDSTUK 6

wijsheid om ongeacht de omstandigheden voor de gulden middenweg (de deugd) tussen twee extremen (ondeugden) te kiezen.⁶²²

NIET-NORMATIEVE ETHIEK – Naast deze normatieve ethische kaders onderscheidt men nog (i) de praktische ethiek, die het hoofd biedt aan concrete problemen (uit het dagelijkse leven) door de respectievelijke theoretische kaders af te toetsen.⁶²³ En (ii) de meta-ethiek, die stilstaat bij onze gebruikelijke morele taaluitingen en oordelen, evenals onze moree-epistemologische, -ontologische en -psychologische vooronderstellingen.⁶²⁴

1.2.4. Logica

LOGICA – De logica is erop uit om een antwoord te formuleren op de vragen ‘Wat is (formeel) correct redeneren?’ en ‘Wat maakt een redenering (formeel) juist of fout?’. In de beantwoording van die vragen bekommert de logicus zich om het formele karakter van onze uitspraken en gevolgtrekkingen. Dit betekent dat deze abstractie maakt van de inhoud van hetgeen we beweren en daaruit afleiden, en zich focust op de logische vorm van die beweringen of premissen, en welke conclusies daar het logisch gevolg van kunnen zijn. Ter illustratie:

Onderdeel van de redenering	Vorm van de redenering	Voorbeeld
Majorpremissie	Als X, dan Y.	Als het regent, dan is de straat nat.
Minorpremissie	X.	Het regent.
Conclusie	Y.	De straat is nat.

Tabel 1: Formeel correcte redenering

622 Naast Aristoteles (1999) zijn ook Hursthouse (1999) en Foot (2002) belangrijke werken in deze traditie.

623 Aangezien zowel de nomatieve ethische kaders als de onderwerpen en thema's waarop men deze kan betrekken, talrijk zijn, is de vakliteratuur over toegepaste ethiek behoorlijk gespecialiseerd. LaFollette (2014) voorziet desalniettemin een ruime verzameling aan essays over dertien verschillende ethische vraagstukken, steevast besproken vanuit verschillende moreeltheoretische invalshoeken.

624 Zie [1.3.2]. Voor een inleiding tot de meta-ethiek zie Chrisman (2023), alsook McPherson & Plunkett (2018) voor een omvattend overzicht in de voornaamste onderzoeksprogramma's, uitdagingen, bronnen en strategieën in de hedendaagse meta-ethiek.

FILOSOFIE

LOGISCHE VORM – Het verbindende element van deze redenering is het type gevolgtrekking dat erin gebruikt wordt: wanneer het antecedent (X) van een hypothetisch oordeel (als X, dan Y) geponeerd wordt, dan moet het consequent (Y) ook geponeerd worden. Deze gevolgtrekking heet van oudsher *modus ponens* (vrij vertaald: de ponerende wijs). De inhoudelijke waarheid van de Major- en Minorpremisses (die in dit geval een empirische grond zouden moeten hebben) doet er geenszins toe wat betreft de formele correctheid van de redenering op zich. Daarom zou men ook het volgende voorbeeld als een *formeel* correcte redenering kunnen beschouwen:

Onderdeel van de redenering	Vorm van de redenering	Voorbeeld
Majorpremissie	Als X, dan Y.	Als het regent, dan is de straat droog.
Minorpremissie	X.	Het regent.
Conclusie	Y.	De straat is droog.

Tabel 2: Formeel correcte redenering (ondanks de betwistbare majorpremissie)

NORMATIEF KARAKTER – *Modus ponens* wordt ook wel als een afleidings- of redeneerregel gekarakteriseerd; d.i. als een regel die binnen een logisch systeem bepaalt welke redeneringen al dan niet kunnen doorgaan. In dat opzicht kan men stellen dat de logica normatief is, en zou men dus kunnen stellen dat de logica “de normatieve studie van het talig menselijk redeneren” is.⁶²⁵ De descriptieve studie van het talig menselijk redeneren, daarentegen, betracht hoofdzakelijk om werkelijke menselijke redeneringen, in al hun diversiteit, in kaart te brengen, en is geen directe bekommernis van de logicus.

KLASSIEKE LOGICA – Hierbij valt dus te preciseren dat de logica klassiek deductieve redeneervormen als voornaamste onderzoeksobject heeft. Dit zijn redeneringen binnen een logisch systeem waarvan de conclusie noodzakelijkerwijs volgt als bepaalde premissen vervuld zijn. Dit in contrast met andere, niet-deductieve redeneervormen, waarvan de mogelijkheid dat een valse conclusie zou volgen uit ware premissen, wél

625 J.P. Van Bendegem, 1991, 14.

HOOFDSTUK 6

openblijft. Inductieve redeneringen, waarvan een hypothetische conclusie wordt afgeleid uit een stel veralgemeende observaties, zijn hiervan een voorbeeld. Wanneer we stellen dat morgenochtend de zon zal opkomen in het oosten, dan concluderen we dit op basis van onze vaststelling en die van anderen dat dit in het verleden altijd zo heeft plaatsgevonden, maar is dit geen *logisch* gevolg.

NIET-KLASSIEKE LOGICA – Uiteraard hoort hier duidelijk gemaakt te worden dat de logica, als hoofddomein binnen de filosofie, ruimer is dan de bovenstaande karakterisering. Zo wordt de klassieke propositielogica verder uitgebreid door een predicatenlogica, en onderkent men hiernaast ook een significant aantal niet-klassieke logica's, zoals de intuïtionistische, modale en paraconsistente logica. Daarnaast spreekt men ook concreter van *filosofische* logica wanneer men zich bekommert om een resem vragen over, onder meer, waarheidswaarden, logisch gevolg, de verhouding tussen logica en redeneren, fundamentele onenigheden in de logica, en vaagheid – d.i. vragen die betrekking hebben op bouwstenen van de klassieke logica, en betwist (kunnen) worden door de net genoemde niet-klassieke logica's.⁶²⁶

1.2.5. Esthetica

ESTHETICA – ‘Wat is schoonheid?’ ‘Wat is kunst?’ ‘Is al wat schoon is esthetisch?’ De afbakening van de esthetica is van oudsher een dubieuze aangelegenheid. Dit heeft ermee te maken dat esthetica de facto samengenomen wordt met kunstfilosofie, hoewel de conceptuele identiteit tussen beide niet voor de hand ligt. In die zin geldt de relatie tussen het esthetische en het artistieke op zich al als studieobject van de esthetica.⁶²⁷

ZINTUIGLIJKHEID – Filosofisch spreken en denken over kunst, schoonheid en goede smaak doen we al meer dan tweeduizend jaar. De term esthetica werd echter pas in de achttiende eeuw, door Alexander Baumgarten, ter hand genomen. Dit woord, afgeleid van het Griekse *αἴσθησις* (*aisthēsis*),

⁶²⁶ Voor een grondige uiteenzetting en overzicht van zulke niet-klassieke logica's, zie Priest (2008).

⁶²⁷ Voor een (historisch) overzicht en bespreking van de voornaamste esthetische concepten, vraagstukken en theorieën zie Gaut & Lopes (2013), alsook Cahn et al. (2020) voor een anthologie van de voornaamste filosofische werken die zich over deze ontfermd hebben.

slaat op het zintuiglijke, het perceptuele. Het is echter nog maar de vraag of hiermee de aard van dit filosofisch domein adequaat kan worden weerpiegeld. Precies hierin zit nu de eerste moeilijkheid, en dus ook een van de centrale vragen van deze discipline, vervat: ‘In welke mate hebben esthetica en kunstfilosofie betrekking op onze zintuiglijke waarneming?’. Ongetwijfeld lijkt bijvoorbeeld schoonheid in vele gevallen te maken te hebben met zintuiglijke waarneming, en toch lijkt een *intellectueel* gebruik van de term evenzeer legitiem (zo kan een wiskundig bewijs schoon zijn). Het lijkt er dus op dat esthetica algemener gekarakteriseerd dient te worden dan haar relatie tot zintuiglijkheid, hoewel we deze relatie ook niet kunnen veronachtzamen.

TWEE BEKOMMERNISSEN – Heel algemeen gesteld lijkt esthetica twee bekommernissen te hebben.

- 1 De studie van de kwaliteit van specifieke vormen van zintuiglijke of intellectuele contemplatie. De esthetica peilt in dat verband naar het zintuiglijke of intellectuele gevoel dat ontstaat binnen deze contemplatieve situatie, meer specifiek in zoverre dit gevoel iets algemeen vertelt over (de relatie tussen) het gecontempleerde en het contemplerende. Deze dynamiek kan gelden ten aanzien van een kunstwerk, een natuurfenomeen, een alledaagse situatie, een culinair gerecht, wat dan ook.
- 2 De studie van de kwaliteit van menselijke creaties, namelijk inzake de kwaliteit van (de relatie tussen) het gecreëerde, het creërende en opnieuw het contemplerende. Deze studie geldt bij uitstek ten aanzien van wat kunst wordt genoemd, en peilt als zodanig naar de kwaliteit van (de relatie tussen) het kunstwerk, de kunstenaar en de toeschouwer.

1.3. Subdomeinen

AFBAKENING – Vooraleer we ons buigen over een selectie aan subdomeinen in de wijsbegeerte, moeten we de lezer van een paar belangrijke nuanceringen voorzien. Zoals werd aangegeven aan het begin van deze sectie, kan de filosofie in principe alle mogelijke onderwerpen en praktijken tot object maken. Of, anders gesteld, kan men bij haast alle onderwerpen en praktijken metafysische, epistemologische, ethische, esthetische

HOOFDSTUK 6

en logische vragen stellen. De antwoorden op die vragen, descriptief of normatief, kunnen dan door de filosoof samengebracht worden in een theoretisch kader. Wanneer men echter de noemer ‘filosofie van X’ of ‘X-filosofie’ leest of gebruikt, is het niet altijd duidelijk waar die X op slaat. Deze kan immers zowel overeenkomen met een welbepaalde, afgebakende discipline als met een thema dat al dan niet betrekking heeft op die discipline. Zo hebben bijvoorbeeld de filosofie van de biologie, de filosofie van de psychologie, de filosofie van de wiskunde en de filosofie van de fysica voornamelijk betrekking op metafysische en epistemologische vragen die gesteld kunnen worden ten aanzien van de onderzoeksobjecten van de biologie, de psychologie, de wiskunde en de fysica. Wanneer deze echter worden aangevuld door metafysische, epistemologische, logische en ethische vragen *over de methodologie en theoretische doelen* van die disciplines, dan valt dit eerder onder de paraplu van de wetenschapsfilosofie en -ethiek. Dit verschil wordt nadrukkelijker gemaakt met de onderscheiding tussen taalfilosofie enerzijds en de filosofie van de taalkunde anderzijds. De laatste is daarbij de wetenschapsfilosofie van de taalkunde. Subdomeinen zoals de rechtsfilosofie zijn minder expliciet gekenmerkt door zo’n wetenschapsfilosofische component, maar kennen wel enige verwantschap met bijvoorbeeld de metajuridica, waar filosofische vragen over de methodologieën en theoretische doelstellingen van de rechtsgeleerdheid aan de orde zijn. De nuancering dat het om een verwantschap gaat, is uiteraard niet overbodig. Vele vakdisciplines of wetenschappen kennen immers een metadiscipline die zich systematisch richt op elementen die buiten de discipline zelf vallen, hetzij elementen die een externe invloed uitoefenen op de discipline en haar beoefenaars (bijvoorbeeld politieke, sociologische en historische elementen), hetzij vraagstukken die opkomen bij gebrek aan een consensus. Tussen de metadiscipline van X en de filosofie van X zullen er ongetwijfeld overlappingen zijn, maar evenzeer verschillen in doelstellingen, jargon, referentiekader en methodologie.

1.3.1. Voorbeelden van subdomeinen

INLEIDING – Het is natuurlijk niet mogelijk om een uitputtende lijst van subdomeinen van de filosofie te formuleren. Bijgevolg wordt hier op

een drietal subdomeinen dieper ingegaan, met name de wetenschaps-, rechts- en taalfilosofie.⁶²⁸

WETENSCHAPSFILOSOFIE – De wetenschapsfilosofie bekommert zich enerzijds om epistemologische vragen naar (i) het onderscheid tussen wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke theorieën, onderzoeksprogramma's en (toepassings)methodes, en (ii) de voorwaarden waaraan voldaan moet zijn om geldige (zekere en betrouwbare) kennis voort te kunnen brengen. Anderzijds stelt ze ook metafysische vragen, die bijvoorbeeld peilen naar het ontologische statuut van entiteiten, eigenschappen en principes die worden gepostuleerd in wetenschappelijke theorieën, maar niet onmiddellijk het object van empirisch onderzoek kunnen zijn (bijvoorbeeld natuurwetten, atomen, etc.). Daarnaast stelt wetenschapsfilosofie zich enkele fundamenteel ethische alsook politiek-filosofische vragen, met name over de rol en legitimatie van bepaalde wetenschappelijke praktijken in relatie tot maatschappelijke belangen.⁶²⁹

RECHTSFILOSOFIE – De rechtsfilosofie bekommert zich om metafysische vragen naar de aard en fundering van rechtsregels, -instituties en de andere juridische entiteiten die door de rechtsgeleerdheid worden geponeerd en verondersteld. Evenzeer stelt de rechtsfilosoof epistemologische vragen naar (i) de vorming en ontwikkeling van juridische kennis, (ii) de logische coherentie van het rechtssysteem, en (iii) het onderscheid en de wisselwerking tussen de normen van het rechtssysteem en andere normen die in de samenleving gelden. De beantwoording van die vragen kan dan een evaluatieve of een prescriptieve vorm aannemen. Dit betekent dat de rechtsfilosoof zich kan wagen aan een analyse en kritiek van de geldende rechtspraktijk, -concepten en -normen, of alternatieven daartoe. Voorbeelden hiervan zijn reflecties over en rond begrippen zoals straf, schuld of aansprakelijkheid.⁶³⁰

⁶²⁸ De keuze voor deze drie domeinen werd gemaakt met het oog op, enerzijds, de andere disciplines die in dit boek vertegenwoordigd zijn, zoals de rechtsleer, en anderzijds het bredere perspectief op wetenschap dat dit verzamelde werk wil bieden. Dit om het metadisciplinaire karakter van de filosofie in de verf te zetten.

⁶²⁹ S. Psillos & M. Curd, 2014.

⁶³⁰ M.P. Golding & W.A. Edmundson, 2005; K.E. Himma, 2009.

HOOFDSTUK 6

TAALFILOSOFIE – De taalfilosofie⁶³¹ houdt zich bezig met vragen naar de aard van en grondvoorwaarden voor taal. Ook de verhoudingen en wisselwerking tussen taal, taalgebruik(ers) en de wereld worden hier aangesproken. Daarbij kijken filosofen voornamelijk naar de semantiek en de pragmatiek. In het eerste geval stelt men vragen die peilen naar de aard van en mogelijkheidsvoorwaarden voor de betekenis en het verstaan van taaluitdrukkingen. In het andere geval peilt men naar de uitwerking van taaluitdrukkingen en -handelingen (*speech acts*) door taalgebruikers met bepaalde intenties, en binnen een zekere context. Daarnaast is ook de vraag naar de relatie tussen denken en spreken onderwerp van studie binnen de taalfilosofie – een thema dat al sinds de antieke oudheid bekendstaat als het probleem van de *logos*. In dat verband kan taalfilosofie ook worden gekarakteriseerd als de studie naar de implicaties van taal, beschouwd als de samenhang tussen een symbolische en een materiële dimensie.⁶³²

1.3.2. Onderlinge verhoudingen tussen de hoofd- en subdomeinen

WISSELWERKING – Opvallend aan de filosofie is dat ze, vanwege haar zelf-reflectieve karakter, in staat is om de vragen van haar hoofd- en subdomeinen onderling te gaan uit- en ontlenen door ze op elkaar te betrekken.

De meta-ethiek bijvoorbeeld, voert, als wijsgerige discipline, onderzoek naar de veronderstellingen in het morele denken, spreken en handelen. Ze neemt met andere woorden een reeks vragen en bekommernissen van de vooraf genoemde filosofische hoofd- en subdomeinen over, en stemt ze af op de normatieve en de toegepaste ethiek. Deze ethische subdiscipline is er dus niet op uit om criteria te bepalen om te kunnen oordelen wat goed of slecht is of wat juiste of verkeerde handelingen, motivaties en doelstellingen zijn. Eerder probeert ze het statuut van die criteria en oordelen te begrijpen. De set aan vragen, afkomstig uit de metafysica, heeft dan betrekking op de aard en het bestaan van bepaalde ethische

631 Taalfilosofie verwijst hier naar het subdomein van de filosofie dat taal als *studieobject* heeft, maar niet naar taalfilosofie als *methodologische benadering* om vraagstukken uit de filosofische hoofd- en subdomeinen het hoofd te bieden. Dit laatste wordt verder behandeld in de sectie over Ludwig Wittgenstein [2.3.4].

632 G. Russell & D.G. Fara, 2012.

entiteiten, hun fundering en hun verhouding tot andere entiteiten. Men vraagt zich daarbij bijvoorbeeld af of morele oordelen objectief kunnen zijn, of die objectiviteit in eigenschappen en feiten gegrond is, en wat voor eigenschappen en feiten hierbij dan aan de orde zijn. En, indien we uitgaan van zulke eigenschappen/feiten, zijn ze dan natuurlijk, boven-natuurlijk of niet-natuurlijk? Het antwoord op die vraag hangt dan zelf ook nauw samen met de vraag of die eigenschappen/feiten al dan niet herleidbaar zijn tot andere eigenschappen/feiten, of op zichzelf staan. Als ethische feiten bestaan, en herleidbaar zijn tot natuurlijke feiten, zijn dat dan de feiten die vooropgesteld worden door de biologie, de antropologie, de sociologie of de geschiedenis? En als die feiten bestaan en objectief zijn, is die objectiviteit genesteld in de feiten zelf of berust deze (mede) op het menselijk ken- en denkvermogen?⁶³³

INTERNE EXPANSIE – Er is dus sprake van een interne expansie van de filosofische studieobjecten. Dit is gelegen in het soort vragen dat de filosofie zich stelt. Aangezien filosofische vragen peilen naar onze meest fundamentele ver- en vooronderstellingen, is het niet verwonderlijk dat deze vragen zich ook potentieel op elkaar kunnen betrekken en systematisch met elkaar samenhangen. Het is immers deelachtig aan de wijs-*begeerte* dat men niet alleen filosofische vragen stelt, maar ook peilt naar de interne verhoudingen daartussen, hetgeen automatisch resulteert in een interne expansie.

- 1 Zo kunnen er ook metafysische vragen gesteld worden over de logica, maar ook logische vragen over de metafysica (bijvoorbeeld de hegeliaanse dialectiek of de kantiaanse transcendentale logica), of epistemologische vragen over de esthetica (en omgekeerd).
- 2 Ook kan de filosofie van de geschiedenis vragen opwerpen binnen het domein van de epistemologie (bijvoorbeeld de Franse historische epistemologie zoals uitgewerkt door filosofen zoals H el ene Metzger en Michel Foucault).⁶³⁴

633 M. Chrisman, 2023; T. McPherson & D. Plunckett, 2018.

634 M. Simons & H. Van Engeland, 2020; M. Simons, 2023.

HOOFDSTUK 6

EXTERNE EXPANSIE – Er zijn echter ook *externe* expansies van de studieobjecten van de wijsbegeerte mogelijk. Een goed voorbeeld hiervan treft men aan in de filosofie van de wiskunde. Deze bekommerde zich initieel om twee soorten vragen: (i) metafysische vragen naar de funderingen van de wiskunde en de aard en het onderwerp van wiskundige uitspraken, (ii) epistemologische vragen naar hoe we onze wiskundige uitspraken (kennis) kunnen rechtvaardigen en verwerven, en hoe we onze wiskundige uitspraken dienen te karakteriseren, bijvoorbeeld in relatie tot andere vormen van kennis. De beperking tot die vragen vereist echter hoogstens dat men enige aandacht besteedt aan de fundamentele rekenkunde, meetkunde en verzamelingenleer. Onder impuls van de zogenaamde *practical turn* in de filosofie, tegen het einde van de twintigste eeuw, kwam hier weliswaar verandering in. De filosofie van de wiskundige praktijk, algemeen bekend onder de Engelstalige noemer *Philosophy of Mathematical Practice* of de afkorting *PMP*, probeerde immers net die set aan vragen te verruimen door meer aandacht te besteden aan de praktijk van wiskundigen. Dit omvat, onder meer, een bredere interesse in de geschiedenis, antropologie en sociologie van de wiskunde, haar rol als hulpwetenschap, maar ook de aard en rol van inzicht (*understanding*), verbeelding, visualisering, het gebruik van artefacten zoals diagrammen, en de verschillende notaties ... in de praktijk van wiskundigen.⁶³⁵ Men zou hier dus kunnen spreken over een *externe* expansie van het studieobject van de filosofie van wiskunde, waarbij de praktijk *waarover* gereflecteerd wordt *zelf* zeggingskracht verkrijgt (al dan niet letterlijk) over de filosofische reflectie erover. Met die toelegging op de wiskundige praktijk is echter ook een bredere interesse gegroeid in de ethische en esthetische dimensie. Zo werden bijvoorbeeld vragen gesteld over de waardeoordelen van wiskundigen, d.i. welke karakteristieken wiskunde goed en niet louter correct maken. In die zin kan een *externe* expansie van het studieobject, zoals hier beschreven, evenzeer de vinger leggen op een nog onontgonnen gebied van filosofische vragen, en zo een verdere *interne* expansie tot gevolg hebben.

SLOTSOM – Bovenstaande discussie toont de diepgaande wisselwerking tussen de verschillende (sub)disciplines en domeinen van de filosofie.

635 Y. Hamami & R. Morris, 2020.

Men kan op grond hiervan de vraag stellen of de nauwgezette onderscheidingen tussen deze (sub)domeinen wel een accuraat beeld schetsen van de manier waarop filosofie in de praktijk wordt bedreven. In de volgende sectie (over methodologie) zal alvast blijken dat dit doorheen de geschiedenis van de filosofie helemaal niet altijd het geval geweest is. Dit toont aan dat het vandaag ook niet het geval hoeft te zijn. Hieruit zal opnieuw het belang van *vragen* blijken: de verschillende vragen zijn niet reduceerbaar tot verschillende (sub)disciplines en domeinen binnen de filosofie, aangezien deze vragen niet overeenstemmen met de artificieel opgetrokken disciplinaire grenzen. Dat wil echter niet zeggen dat een indeling in (sub)disciplines en domeinen geen interessant didactisch materiaal kan zijn om de grote complexiteit van de filosofie overzichtelijk te maken.

2. Studiemethode

2.1. Inleiding

PLURALITEIT AAN METHODES – De filosofie is geen discipline die één algemene methode hanteert, maar kent eerder een pluraliteit aan methodes die kunnen leiden tot diverse en soms zelfs tegenstrijdige resultaten of antwoorden. Als gevolg daarvan presenteert de filosofie voornamelijk alternatieve perspectieven, die vaak worden aangeboden in de vorm van coherente theoretische denkkaders en systemen. De geschiedenis van de filosofie kan dan ook begrepen worden als een voortdurend conflict tussen oude en nieuwe principes en methodes, waarbij deze vaak worden vertegenwoordigd door specifieke denkers en filosofische scholen.

OPBOUW – De verschillende methodologieën binnen de hedendaagse filosofie zijn in belangrijke mate een kind van de moderniteit.⁶³⁶ In onze bespreking van de methodologie hebben we gekozen om ons te beperken tot de moderne en hedendaagse westerse wijsbegeerte. We starten met een korte schets van de methodologische thema's en benaderingswijzen uit de moderne wijsbegeerte [2.2]. Deze illustreren we met behulp van de filosofische methodologieën van René Descartes [2.2.2] en Immanuel

636 De moderniteit loopt van eind zeventiende tot halverwege de negentiende eeuw.

HOOFDSTUK 6

Kant [2.2.3]. Vervolgens komt de hedendaagse wijsbegeerte aan bod, waar we zowel de continentale als de analytische traditie bespreken. Deze worden geïllustreerd aan de hand van Martin Heidegger [2.3.2], Michel Foucault [2.3.3] en Ludwig Wittgenstein [2.3.4], figuren die een grote invloed hebben gehad op het verloop van de discipline.

2.2. Moderne wijsbegeerte

2.2.1. Inleiding

METHODOLOGISCHE VRAGEN – De wijze waarop verschillende moderne filosofen hun onderzoek aanvatten, kan gethematiseerd worden rond vier vragen.⁶³⁷ We focussen hier op de eerste twee.

- 1 Wat is de *oorsprong* van onze kennis?
 - a Het *rationalisme* beschouwt de rede als voornaamste bron van kennis. Bekende auteurs binnen deze stroming zijn o.a. René Descartes en Gottfried Wilhelm Leibniz.
 - b Het *empirisme* beschouwt de ervaring of waarneming als voornaamste bron van kennis. Bekende auteurs binnen deze stroming zijn o.a. Auguste Comte, David Hume, Francis Bacon en John Locke.
 - c Het *transcendentiaal idealisme* van Immanuel Kant combineert het rationalisme met het empirisme door te stellen dat “onze kennis begint *met* ervaring”, maar dat dit niet betekent dat “alle kennis *uit* de ervaring” ontstaat.⁶³⁸ De oorsprong van kennis is tweeledig: ervaring én rede.
- 2 Hoe kunnen we uit deze bron kennis *afleiden*?
 - a Een empirist stelt dat we waarnemingen kunnen proberen te veralgemenen via de *inductieve* methode, waarbij concepten en natuurwetten kunnen

⁶³⁷ Sectie 2.2 is in belangrijke mate gebaseerd op de inzichten van Reinhard Brandt (2006) over dit thema.

⁶³⁸ KrV, B1 (i.e. bladzijde 1 van de B-editie van Kants *Kritik der reinen Vernunft*).

worden geabstraheerd uit de ervaring door waarnemingen van objecten met elkaar te vergelijken. Zo is het concept causaliteit geabstraheerd uit de waarneming van gebeurtenissen die herhaaldelijk op elkaar volgen.

- b Een rationalist daarentegen stelt dat we moeten nagaan wat noodzakelijk volgt uit logische basisbeginselen van de rede, middels de *deductieve* methode. Wanneer Descartes meent dat hij zeker is dat hij denkt, zal hij daaruit menen te kunnen afleiden dat hij dan minstens moet bestaan. Wat betreft causaliteit, zal Descartes ervan uitgaan dat de causale structuur van de fysische werkelijkheid gegrond is in de goddelijke (en dus rationele) oorsprong van het universum. De causale wetten van de natuur dienen derhalve onderzocht te worden aan de hand van de rede, en niet zozeer aan de hand van de ervaring.⁶³⁹
 - c Een transcendentaal idealist zal echter stellen dat we synthetische a-priorioordelen dienen te formuleren, dat wil zeggen: we moeten *redelijke* principes hanteren om *zintuiglijke ervaringen* mogelijk te maken, waaruit vervolgens concepten en wetten kunnen worden geabstraheerd. Zo is causaliteit noch een geabstraheerd concept, noch een intrinsieke eigenschap van het door God geschapen universum, maar een (a-priori-/niet-empirisch) principe dat ons *in staat stelt* de natuur (synthetisch/kennisuitbreidend) te bestuderen.
- 3 Hoe vermijden we *gaten* of niet-geëxpliciteerde premissen in onze stapsgewijze redeneringen?
 - 4 Is er dan een *overeenstemming* (correspondentie) tussen onze kennis en de realiteit?

METHODOLOGISCHE BENADERINGEN – In wat volgt bespreken we vier methodologische benaderingen.⁶⁴⁰ De rationalistische benaderingen (de *mos geometricus* en de *mathesis universalis*) gaan ervan uit dat het denkvermogen zich volledig kan loskoppelen van de zintuiglijkheid in zijn ken-

⁶³⁹ Voor een bijzonder behulpzame bespreking van empiristische en rationalistische concepties van causaliteit, zie W. Röd, 1983.

⁶⁴⁰ R. Brandt, 2006.

HOOFDSTUK 6

nisproducties, terwijl de twee empiristische benaderingen (de recursieve methode en de genetische methode) vertrekken van de aanname dat alle denkhandelingen afhankelijk zijn van zintuiglijke prikkels.

- 1 De *mos geometricus* is geïnspireerd op de meetkunde van Euclides. Deze benadering schrijft voor een filosofische vraag eerst op te delen in de kleinst mogelijke (elementaire) subvragen (d.w.z. door middel van analyse). Door de antwoorden op deze subvragen samen te brengen (d.w.z. door middel van synthese), kan vervolgens een oplossing voor de initiële vraag geformuleerd worden. Filosofische vragen kunnen dan geformuleerd worden in de natuurlijke taal, geformaliseerd via syllogismen⁶⁴¹ of begrepen op basis van intuïties. De belangrijkste toepassingen ervan vinden we in de filosofische systemen van de rationalistische auteurs René Descartes (1596-1650), Baruch de Spinoza (1632-1677), Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) en Christian Wolff (1679-1754). De *mos geometricus* bleef echter grotendeels gericht op het *systematiseren* van reeds opgedane kennis, en niet zozeer op de uitbreiding ervan.
- 2 Als aanvulling op de *mos geometricus* werd er door rationalistische filosofen nagedacht over de mogelijkheid van een *mathesis universalis*, een hypothetische methode die nieuwe wetenschappelijke kennis zou kunnen produceren aan de hand van algebraïsche manipulaties van artificiële symbolen. Het betreft volgens de rationalist een formele procedure die aangewend moet worden om inhoudelijke inzichten te verwerven in om het even welk domein. Bekende denkers die een *mathesis universalis* hebben proberen uit te werken, zijn de rationalistische auteurs René Descartes, Gottfried Wilhelm Leibniz en Johann Heinrich Lambert (1728-1777). Volgens Leibniz kon een *mathesis universalis* als een soort rekenmachine voor filosofische en andere wetenschappelijke vragen functioneren. De antwoorden op de vragen van de filosoof en de wetenschapper zouden dan, net zoals de vragen van een boekhouder, *uitgerekend* kunnen worden. Een dergelijke rekenmachine is er evenwel nooit gekomen.⁶⁴²

641 Een syllogisme leidt uit een majorpremissie (bijvoorbeeld 'filosofie is interessant') en een minorpremissie (bijvoorbeeld 'ethiek is filosofie') een conclusie (bijvoorbeeld 'ethiek is interessant') af.

642 De idee van een *mathesis universalis*, en vooral Leibniz' versie ervan, is evenwel de voorloper van de huidige computer. Voor een behulpzame analyse van de *mathesis universalis*-idee, bij zowel Descartes als Leibniz (en anderen), zie Mittelstrass (1979).

- 3 De *recursieve methode* beschrijft hoe natuurwetenschappelijke kennis dan *wel* kon worden opgebouwd. Nadat een wetenschappelijk experiment wordt verricht, kan de theoretische kennis geoptimaliseerd worden op een wijze die toelaat om vervolgens verfijndere empirische observaties en experimenten te verrichten. Er is bijgevolg een zichzelf herhalend (recursief) samenspel tussen het intellect (dat conclusies trekt uit een experiment) en de zintuiglijke waarnemingen nodig, alhoewel die laatste de bovenhand hadden.⁶⁴³ Deze methode werd door empiristen zoals Francis Bacon (1561-1626) uitgewerkt.
- 4 De *genetische methode* tot slot wenst het verstand in al zijn facetten op te delen (d.w.z. te analyseren) en zo een werkelijke geschiedenis van de initiële oorsprong van menselijke kennis te articuleren. Hierbij gaat men ervan uit dat redeneringen combinaties zijn van proposities, proposities combinaties zijn van begrippen, en begrippen van zintuiglijke prikkels afstammen. De toetssteen van de waarheid is in deze zienswijze dan hetgeen introspectieve individuen in zichzelf voelen en vinden.⁶⁴⁴ Deze methode werd bestudeerd door empirische auteurs zoals John Locke (1632-1704), en was zeer invloedrijk in Engeland. Bovendien legde ze de basis van de psychologie en de twintigste-eeuwse cognitieve wetenschappen.⁶⁴⁵⁻⁶⁴⁶

643 Margaret Cavendish (1623-1673), die sceptisch was over de waarde van zintuiglijke waarnemingen en experimenten voor filosofie en wetenschap, maar wel in het milieu van de recursieve methode werkzaam was, beschrijft in haar *Observations upon Experimental Philosophy* uit 1666 de inzet van deze methodologische discussie als volgt: “nature has placed sense and reason together, so that there is no part or particle of nature, which has not its share of reason, as well as of sense [...] therefore it is fit we should not only employ our senses, but chiefly our reason, in the search of the causes of natural effects: for, sense is only a workman, and reason is the designer and surveyor; and as reason guides and directs, so ought sense to work. But seeing that in this age, sense is more in fashion than reason, it is no wonder there are so many irregular opinions and judgments amongst men” (M. Cavendish 2001, 99). Een zeer gelijkaardige positie zal in de achttiende eeuw door Immanuel Kant worden verdedigd (cf. *infra*).

644 J. Locke, 1824, 143-44; H. Lu-Adler, 2018, 79-81.

645 Kant noemde Locke dan ook de *fysioloog van de rede*, omdat hij peilde naar een *quaestio facti*, i.e. naar de specifieke stand van zaken waarin de menselijke rede zich bevond (Refl, 18:15 [R4866]). Zo stelde Kant dat een fysiologie van de rede gericht is op een verklaring van het *bezit* van zuivere kennis van de rede (“*die Erklärung des Besitzes einer reinen Erkenntniß*”) (KrV, B119), een vraag die volgens hem niet de ware kern van de filosofie uitmaakt (cf. *infra*).

646 De genetische methode is het exacte omgekeerde van wat de *mathesis universalis* voorschrijft: “[Locke’s] method supposedly follows its object, the human mind; it is not the other way around, as in the *mathesis universalis*, where nothing is considered an object unless it fits the one and only method” (R. Brandt, 2006, 140).

2.2.2. René Descartes

ÉÉN METHODE – De *mathesis universalis* en de *mos geometricus* situeren zich op twee verschillende methodologische niveaus. Ze komen samen voor in het werk van Descartes, die de vraag stelt naar de universele toepassing van de wiskundige methode.⁶⁴⁷

- 1 Descartes beoogt een wiskundige methode (een *mathesis universalis*) te vinden ter oplossing van alle vraagstukken.
- 2 De uitbouw van een dergelijke methode moest volgens Descartes echter grondig *voorbereid* worden, met Euclides als voorbeeld: om complexe problemen, ideeën of dingen te begrijpen, moet men ze eerst in termen van eenvoudige elementen (ideeën of dingen) ontleden. Pas via de weg van de *mos geometricus* kan men zekerheid verwerven over de werkelijkheid.

ZEKERE PREMISSEN – Descartes toonde een grote bekommernis om de waarheid van de *premissen* van filosofische redeneringen.

- 1 Hiervan getuigt zijn zoektocht naar de *principes* van de metafysica. De filosofische methode die hij daartoe wenste aan te wenden, bestond hoofdzakelijk uit de volgende geboden: (i) aanvaard alleen als waar wat op heldere (*claire*) en welonderscheiden (*distincte*) wijze voorbij de twijfel ligt; (ii) los problemen op door de identificatie van de zo eenvoudig mogelijke onderdelen ervan; (iii) ga van eenvoudig naar complex in het opbouwen van redeneringen en theorieën; (iv) beoordeel het eigen werk en ga het grondig na.⁶⁴⁸
- 2 Deze methode is ten dele *synthetisch*, dat wil zeggen voortschrijdend en kennisuitbreidend. De vragen van de filosofie konden volgens Descartes echter pas waarlijk beantwoord worden, dat wil zeggen als wetenschap opgebouwd worden, wanneer zekerheid over haar grondslagen bereikt

⁶⁴⁷ G. Hatfield, 2014, 15.

⁶⁴⁸ *Ibidem*, 41-42.

was. Laat dat nu net Descartes' grootste frustratie zijn: de heersende metafysische principes konden geenszins aan dit gebod beantwoorden.

- 3 Derhalve moest in de filosofie eerst en vooral *analytisch* te werk worden gegaan: uit wat voorhanden was, moest louter het elementaire en houdbare geëxtraheerd worden.⁶⁴⁹ Op grond van deze methodologische bespiegelingen legde Descartes zich toe op de grondslagen van de bestaande metafysica en verrichtte hij onderzoek naar drie onderwerpen: God, het zelf (de ziel of de geest) en de wereld (de fundamenteën van de fysica – de studie van de materiële, inerte werkelijkheid).

METHODISCHE TWIJFEL – In zijn werken introduceert Descartes de methodische twijfel als het intellectuele handwerktuig bij uitstek om wiskundige zekerheid te bereiken over de basisprincipes van de metafysica.⁶⁵⁰ Op deze wijze wil hij uiteindelijk een *mathesis universalis* realiseren. In zijn doorgedreven poging de scholastisch-aristotelische metafysica onderuit te halen, trekt hij radicaal de kaart van het platonisme.⁶⁵¹

- 1 Volgens die aristotelische scholastici gelden metafysische principes als abstract omdat men ze *abstraheert uit* de (zintuiglijke) ervaring. In lijn met Plato onderschrijft Descartes de tegenovergestelde gedachte dat metafysische principes een a-prioristatuut hebben, dat wil zeggen dat ze aan de zintuiglijke ervaring voorafgaan en een zekere autonome geldigheid hebben ten aanzien van de andere (veelal empirische) wetenschappen.⁶⁵² Het denken primeert met andere woorden in belangrijke opzichten op de waarneming.
- 2 Bovendien schaarde Descartes zich achter de platoonse aanname dat onze zintuigen, in tegenstelling tot het potentieel zekere statuut van het denken, immer en altijd *betwifelbare* kennis opleveren. Enkel via het denken kunnen we aan de twijfel voorbijgaan en kunnen ideeën geïdentificeerd worden die helder en onderscheiden zijn.

649 *Ibidem*, 42-43.

650 R. Descartes, 1641.

651 G. Hatfield, 2014, 19.

652 *Ibidem*, 28.

- 3 Ook hier bewandelt Descartes een methodologisch pad: als heldere en onderscheiden ideeën, in tegenstelling tot waarnemingen, voorbij de twijfel liggen, dan kunnen we deze ideeën pas na de twijfel bekomen. Het is met andere woorden via de *methodische twijfel* dat Descartes tot zijn wereldberoemde conclusie komt, die zijn hele filosofie vormgeeft: *ik denk, dus ik ben* (*ego cogito, ergo sum*). Het feit *dat* er een ik is dat denkt, is onbetwifelbaar (in tegenstelling tot de aanname dat ik een lichaam heb, en dat er iets is als een buitenwereld). Dit gegeven is dus het archimedisch punt van alle kennis. Het fungeert als bron van zekerheid waarrond ik al onze verdere heldere en onderscheiden ideeën dien te organiseren.⁶⁵³

2.2.3. Immanuel Kant

PROBLEMEN RATIONALISME – Immanuel Kant (1724-1804) was een Pruisische filosoof, geschoold in de traditie van het rationalisme. Hij beseftte evenwel dat de empiristen, zoals de scepticus David Hume (1711-1776), een punt hadden: het rationalisme (met name de droom van een *mathesis universalis*) was geen strenge wetenschap, maar een onversneden enthousiasme. In de beginjaren van zijn carrière richtte Kant zijn kritisch vizier dan ook onder meer op klassiek rationalistische onderwerpen (zoals het ontologisch godsbewijs) en de methodologische problemen ermee. Kants belangrijkste interventie betreft hier de opschorting van een van de hoogste methodologische principes van het rationalisme: de evenredigheid (de een-op-eenrelatie) tussen logica en metafysica. Het is niet omdat iets *is* (metafysica), dat we er aan de hand van ons denkvermogen alleen (logica) iets over te weten kunnen komen, en het is niet omdat een concept (bijvoorbeeld God) voor ons bevattelijk, consistent en zelfs noodzakelijk is (logica), dat het daarom een object in de werkelijkheid weerspiegelt (metafysica).

METAFYSICA HEROPBOUWEN – Hoewel Isaac Newtons betrachtingen (en die van Galilei en Copernicus) grotendeels natuurwetenschappelijk waren,

⁶⁵³ Descartes legt dit op vele punten in zijn oeuvre uit. In de *Méditations métaphysiques* gaat zijn redenering als volgt: “*Je suis, j'existe, est nécessairement vraie, toutes les fois que je la prononce, ou que je la conçois en mon esprit* (R. Descartes, 2009, 93); “*de ce que je doutais, je pouvais conclure que j'étais*” (R. Descartes 2009, 118-119).

inspireerden ze Kant om ook in de filosofie een methode gelijkend op die van de natuurwetenschap qua strikte zekerheid en algemeengeldigheid te realiseren. Het is wellicht op die manier dat Kant ertoe gebracht werd te bestuderen wat in het Britse empirisme aan de gang was, omdat de focus op natuurwetenschap er al enige voorrang had.

- 1 Isaac Newtons (1643-1727) aanpak kon, volgens Kant, als model dienen door de tweeledigheid ervan. Het model is empiristisch vanwege zijn basis in de ervaring (en de daarmee gepaard gaande focus op inductie), maar het verloopt rationalistisch, omdat het op a-prioriprincipes berust.⁶⁵⁴ Anders gesteld: net zoals de newtoniaanse fysica, moest ook de filosofie zich bezighouden met synthetische a-prioriprincipes.

- 2 Radicaal berustend in deze tweeledigheid wilde Kant de metafysica (her)opbouwen door te tonen dat ware kennis altijd zowel een *zintuiglijke* component heeft, als een *verstandelijke*, *redelijke* of *intellectuele* component. Kennis is volgens Kant pas mogelijk dankzij de samenwerking van deze twee vermogens of capaciteiten. Het zijn echter twee volslagen ongelijksoortige vermogens: “Het verstand kan niets [zintuiglijk] aanschouwen en de zintuigen kunnen niets denken”.⁶⁵⁵ Maar dat belet niet dat “[a]lleen uit hun vereniging” kennis kan ontstaan,⁶⁵⁶ want, zo stelt Kant kernachtig, “[z]onder zintuiglijkheid zou ons geen object gegeven worden, en zonder verstand zou er geen object worden gedacht. Gedachten zonder inhoud zijn leeg, [zintuiglijke] aanschouwingen zonder begrippen zijn blind”.⁶⁵⁷ Zo slaagde Kant erin om de methodes van de empiristen te combineren met die van de rationalisten: we hebben zowel verstand als zintuiglijkheid nodig om überhaupt van een *kenbaar object* te kunnen spreken. De principes die specificeren hoe deze samenwerking plaatsgrijpt, noemde Kant synthetische a-prioriprincipes. Deze principes zijn kennisuitbreidend (synthetisch) maar onafhankelijk van de zintuiglijke waarneming of

654 KrV, B x-viii, e.v.

655 KrV, B 76.

656 KrV, B 76.

657 KrV, B 75.

HOOFDSTUK 6

ervaring (a priori). De *eigenlijke* vraag van de filosofie werd dan de volgende: ‘Hoe zijn synthetische a-prioriprincipes mogelijk?’⁶⁵⁸

BEGRENZINGSOEFENING – Om die vraag te kunnen beantwoorden, moet de filosofie volgens Kant echter eerst een begrenzingsoefening aangaan.

- 1 Daartoe tracht Kant eerst vragen over de methode van de metafysica en filosofie als geheel te beantwoorden, zoals: Wat is het *territorium* van filosofie? Waar eindigt dit territorium? Wat is het gebied van zekere kennis überhaupt? Wat voor kennis kan men bereiken in isolatie van wat de empirische ervaring ons leert? Het zijn voor hem belangrijke vragen, want de menselijke rede is zowel verbeeldend als logisch, en dat is een verraderlijke combinatie.
- 2 Pas in een tweede beweging, nadat hij de sleutel tot zijn eigen methode had gevonden, snijdt hij specifieke *metafysische vraagstukken* aan, zoals over God, de onsterfelijkheid van de ziel en vrijheid. Zo zal hij zich bijvoorbeeld ook pas aan de moraalfilosofie of ethiek wijden wanneer zijn methode dit waarlijk toelaat.

OORDELSVERMOGEN – In zijn methodologisch onderzoek naar de mogelijkheid van synthetische a-prioriprincipes richtte Kant zich op de logica. Daarbij probeert hij te onderzoeken wat het betekent dat logica en metafysica, de twee pijlers van het rationalisme, geactualiseerd worden door het *oordeelende* menselijke subject. Dit subject is voor Kant een instantie die zowel door zintuiglijkheid als door een logisch systeem wordt gekenmerkt. Het oordeelsvermogen is dan ook precies het *logische* vermogen om de brug te slaan *tussen* de logica (het intellect) en de zintuiglijkheid.

- 1 De rationalisten vertrouwden van oudsher op logica en conceptuele analyses (het helder en onderscheiden maken van concepten) om juiste oordelen over de (al dan niet empirische) werkelijkheid en over de aard van de werkelijkheid te garanderen. Kant daarentegen benadrukt dat conceptuele analyses in feite *impliciete oordelen* zijn. Zo suggereert Kant dat het basisbestanddeel van een logische redenering, het oordeel,

658 KrV, B 19.

aan concepten voorafgaat en ze mogelijk maakt.⁶⁵⁹ De empiristen daarentegen vertrouwden op de informatie aangeleverd door zintuiglijke prikkels om juiste oordelen over de werkelijkheid te kunnen vellen. Ook hier stelt Kant echter dat een bepaalde zintuiglijke waarneming altijd al een *oordeel over de werkelijkheid* is, en niet losstaat van onze intellectuele vermogens. Deze dubbele interventie is cruciaal, want Kant verschuift op die manier de focus “van de helderheid van voorstellingen [concepten of zintuiglijke waarnemingen] naar de geldigheid van oordelen als het centrale normatieve probleem”⁶⁶⁰ van de filosofie.

- 2 Zo maakte Kant de weg vrij voor zijn latere inzicht dat het logische oordeelsvermogen op een heel specifieke wijze de grond is van zowel de empirische werkelijkheid zoals we ze kunnen kennen (contra de empiristen), als van de illusies waarmee de rede zichzelf vastrijdt in contradicties en hersenspinsels (contra de rationalisten). Kants *kritische* filosofie, en de begrenzingsoefening die zij vooropstelt, heeft dan als opdracht om in kaart te brengen hoe hetzelfde intellect zowel tot objectieve waarheid kan voeren, als tot illusies.
 - a *Illusies van het rationalisme*: Het *logische begrippenapparaat* zoals het gehandhaafd werd door de rationalisten, was een *speculatief instrument*. De logische wetten (bijvoorbeeld van non-contradictie en identiteit) informeren volgens hen rechtstreeks over de aard van de werkelijkheid zoals zij, op zichzelf, is. Deze aanname heeft tot hersenspinsels zoals godsbewijzen geleid, aldus Kant.⁶⁶¹
 - b *De niveauverwarring van het empirisme*: Daartegenover staat het psychologisme van de empiristen, die alle ken-akten herleiden tot een

659 Dfs, 02:58-60.

660 K. Pollok, 2017, 47.

661 De rationalisten analyseerden het concept God en ontdekten zo dat dit concept, waaronder men een absoluut noodzakelijk wezen verstaat, niets anders kan dan de eigenschap bestaan te hebben. Stellen dat God bestaat, is volgens Kant echter geen *analytische* uitspraak die volgt uit de *verheldering* van het concept God; het is een *synthetische* uitspraak die iets *toevoegt* aan ons begrip ervan. Synthetische uitspraken moeten echter *in de ervaring* betekenis kunnen krijgen, en dat is hier niet het geval. Dergelijke godsbewijzen zijn dus als logische argumenten vermomde illusies van de rede, of beter: het zijn door de logica zelf veroorzaakte illusies (cf. KrV, A592-602/B620-360). Van dit soort illusies kan men zich ontvoogen door een *begrenzingsoefening* aan te gaan.

genetisch ontstaansproces, waaraan ook onze logische capaciteiten niet ontsnappen. “Locke verlangt het kennisfeit, Kant de kennisgrond”, zo schreef De Vleeschauwer veelzeggend.⁶⁶² Zo miskenden de empiristen op welk *niveau* de filosofie zich bevindt. De vraag naar de synthetische a-prioriprincipes (de kennisgrond) is er juist om rekenschap af te leggen van het feit *dat* we iets zouden *kunnen* weten over de werkelijkheid (kennisfeit). Wanneer Kant, in de opbouw van deze theorie, over de mens spreekt als verdeeld tussen zijn rede en zintuiglijkheid, is hij dus hoegenaamd niet geïnteresseerd in het verkondigen van empirisch gegronde, feitelijke waarheden over de mens. Het gaat hem om het in kaart brengen van de *a-priorimogelijkheidsvoorwaarden* van kennis (en later ook van het ethisch handelen, het esthetisch smaakoordeel, enzovoort). Daar moet de filosofie zich mee bezighouden.

- c *Synthetische a-prioriprincipes*: Zo komt Kant tot de conclusie dat de metafysica principes moet opsporen en in kaart brengen die de *mogelijkheid* van objectieve kennis (ethisch handelen, smaak, etc.) articuleren. Deze principes zijn *synthetisch* en *a priori*, dat wil zeggen: ze zijn noch louter conceptueel (synthetisch), noch gebaseerd op zintuiglijke waarnemingen (*a priori*), maar gegrond in het menselijke oordeelsvermogen. Dit onderzoek stelt ons in staat te begrijpen hoe “onze kennis” enerzijds “begint *met* ervaring”, alhoewel “alle kennis” daarom nog niet “*uit* de ervaring” ontstaat.⁶⁶³

CONCLUSIE – Bij de empiristen is dus geen a-priorionderzoek aan de orde, of beter: de mogelijkheid en de wenselijkheid ervan worden ontkend. Het a-priorionderzoek dat de rationalisten deden, was echter volkomen onkritisch ten aanzien van het domein en de legitimiteit ervan. Door beide stromingen met elkaar in verbinding te brengen, beoogde Kant aan de filosofie een plaats, en meer specifiek een *legitieme* plaats, toe te kennen. Dit project werkte hij uit in de *Kritik der reinen Vernunft (KrV)* uit 1781 en 1787, waarin hij toont hoe de rede *zichzelf* aan normen kan proberen te onderwerpen (een project dat later door Foucault, zie [2.3.3], verder zal worden uitgewerkt).

⁶⁶² H.J. De Vleeschauwer, 1931, 115.

⁶⁶³ KrV, B 1.

2.3. Hedendaagse wijsbegeerte

2.3.1. Inleiding

AUTEURS – Voor de hedendaagse filosofie zullen we twee continentale filosofen, met name Martin Heidegger (1889-1976) en Michel Foucault (1926-1984), en één analytisch filosoof, Ludwig Wittgenstein (1889-1951), bespreken.

- 1 De eerste twee denkers staan bekend als vertegenwoordigers van twee lijnrecht tegenover elkaar staande stromingen in de continentale filosofie, alhoewel Foucault naar eigen zeggen wel beïnvloed is door Heidegger.⁶⁶⁴ Dit verschil was vooral voelbaar in Frankrijk, waar het *poststructuralisme*, de traditie waaraan Foucault geassocieerd wordt, gezien kan worden als een alternatief voor de *fenomenologie* en het *existentialisme*, de tradities waarmee Heidegger geassocieerd wordt. De laatste denker, Wittgenstein, geldt zelf als een van de pioniers van de analytische traditie. Zijn twee belangrijkste werken, de *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921) en de *Philosophische Untersuchungen* (1953), waren immers respectievelijk bepalend voor twee belangrijke methodologische benaderingen in de wijsbegeerte: de *ideal language philosophy* en de *ordinary language philosophy*.
- 2 Deze ambigue configuratie is op zich heel kenmerkend voor de geschiedenis van de filosofie, en misschien vooral voor een continentale lezing ervan. Die is niet bang om (i) met contradicties om te gaan, (ii) continuïteiten en discontinuïteiten in het verloop van de geschiedenis

⁶⁶⁴ De verhouding tussen beiden is echter bijzonder ambigu. Zo vertelde Foucault enerzijds zijn hele “*philosophical development was determined by my reading of Heidegger*”, maar ook: “*I don’t know Heidegger well enough. I practically don’t know Being and Time nor the things recently published. My knowledge of Nietzsche is much greater.*” Ook interessant: “*I think it’s important to have a small number of authors with whom one thinks, with whom one works, but on whom one doesn’t write*” (M. Foucault, 1985). Elders schrijft Foucault dan weer: “*I was surprised when two of my friends in Berkeley wrote something about me and said that Heidegger was influential [...]. Of course it was quite true, but no one in France has ever perceived it*” (M. Foucault, 1982). Zie Dreyfus (1996) voor een invloedrijke studie van de gelijkenissen tussen Foucault en Heidegger.

HOOFDSTUK 6

te identificeren, en (iii) op een dialogische en dialectische⁶⁶⁵ wijze met de geschiedenis van het denken om te gaan.

ANALYTISCHE FILOSOFIE – De noemer analytische filosofie verwijst naar een bepaalde stroming in de wijsbegeerte die klassiek een reeks thematische [nr. 1], doctrinaire [nr. 2], methodologische [nr. 3] en stilistische klemtonen legt, waarmee ze zich wil onderscheiden van de zogenaamde traditionele en continentale filosofie [nr. 4].⁶⁶⁶ Zo associeert men de analytische filosofie hoofdzakelijk met:

- 1 Een toelichting op de domeinen van de logica, de epistemologie, de taal filosofie, de wetenschapsfilosofie en de filosofie van de wiskunde, en veel minder op de esthetica, de ethiek en de politieke filosofie;
- 2 Een spiegeling aan het model van de (natuur)wetenschap en een afwijzing van de (speculatieve) metafysica;
- 3 Een focus op conceptuele verheldering, logische analyse en taalkritiek in plaats van de constructie van omvattende denksystemen;
- 4 Een keuze voor klare taal en inzichtelijke argumentatie eerder dan obscure en literaire formuleringen.

NUANCE – Een paar kanttekeningen zijn hier weliswaar aan de orde:

- 1 Noch de klassieke boegbeelden van de continentale filosofie, noch de voorvaders van de analytische filosofie zagen zichzelf als aanhangers van deze respectievelijke stromingen. De term analytische filosofie werd immers in de jaren dertig vooreerst gebruikt door Amerikaanse filosofen om een *Europees fenomeen* te omschrijven; niet onterecht gezien het significante aandeel van Duitstalige denkers zoals Gottlob Frege, Ludwig Wittgenstein en de leden van de Wiener Kreis.⁶⁶⁷ De term

⁶⁶⁵ Die dialectiek is een filosofische methode uit de continentale filosofie die erop uit is om het denken te interpreteren als een historisch proces van elkaar voortstuwende interne conflicten.

⁶⁶⁶ Voor een grondig overzicht van de analytische wijsbegeerte, haar geschiedenis én toekomst, zie H.J. Glock, 2008; C. Buskes & H. Simissen, 2014.

⁶⁶⁷ H.J. Glock, 2008.

continentale filosofie, daarentegen, kwam pas op in de jaren vijftig en omschreef hoofdzakelijk datgene waartegen Britse analytische filosofen zich wilden afzetten.⁶⁶⁸ Het gold derhalve vooral als een karikaturaal containerbegrip voor de pluraliteit aan stromingen en methodes die men toen in Frankrijk en Duitsland kon aantreffen. Beide noemers zijn echter in de tweede helft van de twintigste eeuw gaan duiden op aparte (lees: soms tegengestelde) tradities met een eigen canon, benaderingswijze en aanhangers. Of het water tussen analytici en continentalen vandaag nog even diep is, valt weliswaar te betwisten.⁶⁶⁹

- 2 Bovendien conformeren heus niet alle figuren die men tot de analytische canon rekent, geheel aan bovengenoemde karakteristieken. Ludwig Wittgenstein, bijvoorbeeld, die gerekend wordt tot de voorvaders van de analytische traditie, had zelf een hermetische schrijfstijl en zag wetenschap en filosofie als radicaal verschillende ondernemingen. Andere analytici zoals Peter Strawson en Willard V.O. Quine schuwden geenszins de constructie van metafysische denksystemen. Daarnaast kan men vaststellen dat er na de Tweede Wereldoorlog een opsplitsing binnen de analytische filosofie tot stand kwam, waarbij een brede waaier aan onderzoeksgebieden en methodologieën geleidelijk aan gevormd werd. Zo is er vandaag, bijvoorbeeld, sprake van analytische ethiek en analytische feministische politieke filosofie, maar treft men eveneens analytische interpretaties aan van het werk van continentale filosofen zoals G.W.F. Hegel en Martin Heidegger.⁶⁷⁰

CONTINENTALE FILOSOFIE – De term continentale filosofie verwijst, zoals aangegeven, voornamelijk naar een groep stromingen in de wijsbegeerte die gekenmerkt wordt door datgene waarvan de analytische filosofie zich gedurende haar ontstaansgeschiedenis heeft willen afzetten. Zoals, bijvoorbeeld, een bepaald taalgebruik [nr. 1], de synthese van grootse systemen [nr. 2], en een gebrek aan disciplinaire afbakeningen [nr. 3]:

⁶⁶⁸ H.J. Glock, 2008.

⁶⁶⁹ Zie Bell et al. (2015) voor een uitvoerige bespreking van de tweedeling tussen de analytische en continentale filosofie in de eenentwintigste eeuw.

⁶⁷⁰ Zie bijvoorbeeld de lezingen van Brandom (2019) en Casati (2022).

HOOFDSTUK 6

- 1 Het ogenschijnlijk wollige en obscure *taalgebruik* van onder meer Franse en Duitse fenomenologen, existentialisten, (post)structuralisten, de kritische theorie, Britse idealisten en hegelianen;
- 2 De ambitie om kennis uit allerhande *disciplines* (taalkunde, psychoanalyse, biologie, politieke economie, geschiedenis) met elkaar te *synthetiseren* in functie van de ontwikkeling van omvattende filosofische denksystemen, hetgeen grootschalige analyses mogelijk maakt van de politieke, sociale, religieuze, economische en andere (niet noodzakelijk strikt filosofische) aspecten van het menselijk bestaan vanuit een vooraf uitgedacht filosofisch kader;⁶⁷¹
- 3 Een al dan niet bewust *gebrek aan disciplinaire afbakeningen*, zowel intern als extern; zo staan continentale filosofen weigerachtig tegenover het opsplitsen van de filosofie in bijvoorbeeld metafysica, epistemologie, ethiek, esthetica en politieke filosofie (intern), maar wordt ook het strikte onderscheid tussen filosofie en andere wetenschappen niet onproblematisch geacht (extern).

NUANCE – Los van het feit dat dit slechts een veralgemening is, die met andere woorden met een grove korrel zout genomen moet worden, willen we toch, op basis van deze opmerkingen, enkele zaken verder uitwerken:

- 1 Dat de continentale traditie veelvuldiger dan de analytische traditie gebruikmaakt van (vaak als hermetisch gepercipieerd) jargon, en dit jargon zelden tot nooit in gewonemensentaal uitlegt, heeft ermee te maken dat vele continentale filosofen niet geloven dat filosofische problemen überhaupt in gewonemensentaal gevat kunnen worden. Men denke hierbij dan bijvoorbeeld aan begrippen zoals *Seinsvergessenheit* en *Dasein* uit de filosofie van Martin Heidegger, wiens methodologie in deze bijdrage (zie sectie [2.3.2]) besproken wordt.

⁶⁷¹ Voor een heldere continentale verdediging en historische duiding van de idee dat de filosofie per definitie systematisch dient te zijn, en aan systeembouwen dient te doen, zie Nuzzo (2003). Voor een (continentale) studie van de relatie tussen filosofie en de synthese/productie van concepten, zie Deleuze & Guattari (1994).

- 2 In haar betrachtting om theorieën te construeren, veronderstelt een groot deel van de continentale filosofie dat fenomenen een verborgen/onderliggende structuur kennen die niet zomaar verhelderd of begrijpelijk gemaakt kan worden middels conventionele methoden zoals logica, taalkritiek en wetenschap. Precies op grond van deze veronderstelling zal de continentale filosoof zich gerechtigd voelen om zich aan de gangbare, alledaagse manier van denken en spreken te onttrekken door nieuwe theorieën te construeren (inclusief nieuw jargon). Aangezien een nieuwe theorie in een continentale setting veelal zodanig vernieuwend is dat de filosofische discipline *an sich* erdoor volledig herdacht wordt, gebeurt het vaak dat de interne en externe disciplinaire afbakeningen verschoven worden. Hiervan getuigt bijvoorbeeld de filosofie van Michel Foucault (zie sectie [2.3.3]), wiens ethiek volledig berust op zijn epistemologie (intern), waarbij tevens uitgebreid gebruikgemaakt wordt van andere wetenschappen, zoals historiografie en biologie, om aan de filosofie vorm te geven (extern).

2.3.2. Martin Heidegger

ZIJN – Volgens Heidegger⁶⁷² is de filosofie sinds de oudheid de betekenis van het Zijn vergeten (*Seinsvergeessenheit*). Paradoxaal genoeg geldt dit vooral voor de metafysica, het hoofddomein dat de vraag naar het Zijn net ter harte zou moeten nemen. Om dit vergeten een halt toe te roepen, moest de metafysica volgens Heidegger te gronde gericht worden. Dit om de vraag naar het Zijn terug in ere te herstellen. Heideggers doel is om de *vraag* naar het Zijn te (her)ontdekken, eerder dan het *antwoord* erop te formuleren. In de herontdekking van de vraag zit echter reeds een antwoord vervat. Pas tegen het einde van zijn oeuvre verschijnt een daadwerkelijke opening om de vraag naar het Zijn te beantwoorden.

- 1 Heideggers verwijt aan het adres van zijn voorgangers is dat ze het Zijn nooit bevraagd hebben, omdat ze het *vanzelfsprekend* vonden. Zoals

⁶⁷² Heideggers nazisme kan niet onvermeld blijven, maar we zullen het er in deze bijdrage niet over hebben. De significantie ervan is niet betwifelbaar, maar de verhouding tussen zijn filosofie en zijn nazisme is zo complex dat we er hier geen rekenschap van kunnen afleggen. Voor een uitgebreide en interessante bespiegeling over deze problematiek verwijzen we graag door naar Žižek (2000, 9-22).

HOOFDSTUK 6

biologen volgens sommigen minder en minder met het leven begaan lijken te zijn, geldt voor de filosofen volgens Heidegger dat ze nooit met de *zin* en betekenis van het Zijn begaan geweest zijn. Terwijl de filosofen zich, aldus Heidegger, toespitsten op het zijn van de zijnden (d.i. de dingen die zijn), vergaten ze het Zijn te onderzoeken, wat meer fundamenteel is.

- 2 De grote fout van de filosofen was niet alleen ontologisch (d.i. ze legden geen rekenschap af van het verschil tussen het Zijn en de zijnden), maar ten gevolge daarvan ook epistemologisch. Aangezien het Zijn het algemeenste begrip der begrippen is, was men er verkeerdelijk van uitgegaan dat het Zijn het meest *bevattelijke* of vanzelfsprekende begrip van alle begrippen was.
- 3 Volgens Heidegger is het *net andersom*: precies omdat het Zijn het meest algemene begrip is, en dus zelfs in onze bespiegelingen *over* het Zijn aanwezig is, kan het niet vanzelfsprekend zijn en moeten we het tot het einde der tijden achternazitten. Dit is een structurele eigenschap van het Zijn zelf. Het Zijn is het algemeenste doch ongrijpbaarste begrip. Enkel de algemeenheid hadden de filosofen doorheen de geschiedenis van de filosofie in rekening genomen. De ongrijpbaarheid ervan zagen ze niet in.

FENOMENOLOGISCHE METHODE – Deze diagnose werkte Heidegger voor het eerst grondig uit in 1927, in zijn hoofdwerk *Sein und Zeit*. Zijn methodologie in dit werk is ten dele fenomenologisch. Die methode tracht de essentie van de ervaring van fenomenen te ontbloten. Doorheen zijn gehele oeuvre wist Heidegger de fenomenologische methode te amenderen en te verrijken. Hij stelde hierbij een proces van reductie, constructie en destructie voor.⁶⁷³

- 1 Heidegger neemt het concept *reductie* over van Edmund Husserl (1859-1938). Het gaat hierbij om het reduceren van een bepaald fenomeen tot niets anders dan het fenomeen zelf. Dit doen we door onze natuurlijke aannames en vooroordelen ten aanzien van het fenomeen tijdelijk op

673 M. Heidegger, 1982, 1-23; J.F. Courtine, 2009.

te schorten (tussen haakjes te plaatsen). Het doel is eerst en vooral negatief: we moeten de natuurlijke manier van omgaan met fenomenen (de natuurlijke attitude) uitschakelen. Er zijn dan op zijn minst drie niveaus van reductie volgens Husserl: eidetische [a], transcendentale [b] en fenomenologische [c].

- a De *eidetische reductie* van mijn ervaring van een dobbelsteen, bijvoorbeeld, leidt ertoe dat ik focus op de geometrische (en andere) eigenschappen van de dobbelsteen die in feite losstaan van het waargenomen exemplaar in kwestie. Zo worden de algemene essenties inherent aan deze of gene particuliere dobbelsteen kenbaar gemaakt: kleur, gewicht, grootte, het toeval, spel, enzovoort. Dit is ook het niveau waarop de wetenschap opereert. Volgens François neemt men bij de eidetische reductie “de modernistische wetenschappelijke houding aan ten aanzien van de fysische objecten en tracht men de onveranderlijkheden van deze objecten te vatten [...] liefst op een geformaliseerde manier [...]”⁶⁷⁴
- b Wanneer ik de dobbelsteen niet zomaar beschouw als een nuttig object om een beslissing aan het toeval over te laten binnen de context van een bepaald gezelschapsspel (de natuurlijke attitude), of als een object waarvan de essenties gekend kunnen worden (de eidetische reductie), maar als het resultaat van mijn subjectieve bepaling van de werkelijkheid, wordt de *transcendentale reductie* geopend. Hoewel ik de dobbelsteen nooit zie als een kubus (ik kan niet alle zes zijden in één driedimensionaal gezichtsveld overschouwen), ga ik er toch van uit dat het een kubus is. Wanneer ik een dobbelsteen op tafel werp in afwachting van wat het toeval zal beslissen (de natuurlijke attitude), veronderstel ik dus een geometrische configuratie. Wanneer dan zou blijken dat een van de zijden ontbreekt, en er een gat in de dobbelsteen zit, zal ik uiteraard verrast zijn. Ik zal echter ook geconfronteerd worden met mijn subjectieve veronderstellingen ten aanzien van de objectieve dobbelsteen. Volgens de husserliaanse fenomenologie is het zaak om ons de grond van dit verrassingseffect eigen te maken middels transcendentale reductie.

674 K. François, 2008, 265.

HOOFDSTUK 6

- c De *fenomenologische reductie* is ten slotte een combinatie van de eerste twee die analyseert hoe de essenties (geanalyseerd middels eidetische reductie) in de door ons bewustzijn bepaalde fenomenen vervat zitten (geanalyseerd middels transcendentale reductie).⁶⁷⁵
 - d Heidegger lijkt echter alleen de idee van reductie *in het algemeen* over te willen houden. De gedachte dat we middels reductie zaken als de *essenties* van fenomenen kunnen ontwaren, lijkt trouwens helemaal niet aan de orde te zijn voor hem. Voor Heidegger is iets als reductie hoe dan ook slechts de eerste stap.⁶⁷⁶
- 2 Na reductie is er *constructie* nodig, wat bij Heidegger tot doel heeft om de aandacht te focussen (te projecteren) op het *Zijn* dat doorheen de ervaring van het zijnde gemist wordt. Als we het fenomeen opvatten als een zijnde (wat nog het geval is bij reductie), dan is datgene wat hierin nog actief getoond zou moeten worden, exact het Zijn zelf. Dit punt waren de metafysici, maar Husserl evenzeer, uit het oog verloren volgens Heidegger. Hoe uitgebreid Husserls reducties ook zijn, ze blijven vastgehecht aan een notie van het Zijn via de omweg van de zijnden. Net als de andere metafysici bezwijkt dus ook Husserls methodologie onder wat Heidegger zijnsvergetelheid (*Seinsvergeessenheit*) noemt.
- 3 Ten slotte (en in functie van de constructie) is er nog de *destructie* nodig, wat bij Heidegger doelt op de vervollediging van de reductie via de constructie. De aannames en vooroordelen die we tussen haakjes hadden geplaatst, kunnen nu, doorheen de destructie, niet alleen tijdelijk opgeschort maar vooral ook ingezien worden. Het element van destructie maakt dat Heideggers filosofie ook *hermeneutisch* is. Hermeneutiek wordt algemeen beschouwd als de studie van en bekwaamheid in *interpretatie* (meestal gaat het om de interpretatie van teksten, maar dit is niet per definitie het geval). De derde stap van destructie laat namelijk toe om onze interpretatie van het fenomeen, en de rol van het Zijn hierin, aan het licht te brengen. Eigenlijk is de

⁶⁷⁵ D. Føllesdal, 2007.

⁶⁷⁶ Voor een uitgebreide studie van Heideggers concept van reductie in vergelijking met dat van Husserl, zie Russell (2008). Voor een focus op Husserls verschillende vormen van reductie, zie Føllesdal (2007).

noodzaak van de destructie indicatief voor het tekortschieten van de reductie. We kunnen onze natuurlijke houdingen en aannames helemaal niet opschorten. We kunnen ze alleen proberen in te zien, door ze te interpreteren – door er de focus op te leggen. Het tweede deel van *Sein und Zeit*, dat nooit verscheen, is exact een manier om die destructie zelve ten tonele te voeren en verder uit te werken. De titel ervan is in elk geval veelzeggend: *Grondlijnen van een fenomenologische destructie van de geschiedenis van de ontologie*. De destructie zou later, in Frankrijk, tot *déconstruction* verworden, bijvoorbeeld bij Jacques Derrida.⁶⁷⁷

TIJD – In het eerste deel van *Sein und Zeit*, dat tevens het enige gepubliceerde deel is, tracht Heidegger zijn lezers tot een begrip te brengen van het Zijn “vanuit de horizon van de temporaliteit”.⁶⁷⁸ Uit Heideggers methodologie volgt namelijk dat het Zijn helemaal *niet* als zodanig identificeerbaar is *door* het proces van reductie, constructie en destructie, maar *wel doorheen* dit proces. Het Zijn is namelijk exact de *uitvoering* van dit proces.

- 1 Dat komt omdat het Zijn ten gronde het Zijn van een eindig wezen zoals de mens is, of, zoals Heidegger het noemt, van het *Dasein* (Bestaan/Existentie). Dit Zijn is het Zijn dat bestaat/existeert en op zichzelf terugplooit (zelfreflectief) doorheen de tijd, dat wil zeggen: in het licht van de eindigheid, van de dood. En de mens is inderdaad precies het soort Zijn dat, in zijn Zijn, om dit Zijn zelf bekommerd is.⁶⁷⁹ Dit heeft ermee te maken dat de mens het soort wezen is dat zichzelf, als *sprekend wezen*, kan bevragen.⁶⁸⁰
- 2 Op dit punt wordt Heideggers filosofie existentialistisch. De heideggeriaanse fenomenologische hermeneutiek biedt immers een perspectief voor de mens om zich tot de wereld te verhouden. Aangezien ieder van ons reeds gesitueerd is, zich in een wereld bevindt die uitdrukking

⁶⁷⁷ Voor een studie van de genese van de concepten reductie, constructie en destructie bij Heidegger, en de invloed daarop vanwege Husserl en de neokantiaan Paul Natorp, zie Courtine (2009). Zie E. Acosta, 2023, 175-194; B. Vandenabeele, 2019, 124.

⁶⁷⁸ E. Acosta, 2014, 142.

⁶⁷⁹ S&Z, § 4, 12 (i.e., § 4, bladzijde 12, uit *Sein und Zeit*).

⁶⁸⁰ S&Z, § 6, 25.

HOOFDSTUK 6

geeft aan het Zijn, behoren we tot wat Heidegger het men (*das Man*) noemt: we bestaan altijd al als onderworpen aan een set aan feiten en normen waar we niet voor kozen. Dit men kan echter zelf onderworpen worden, namelijk aan reductie, constructie en destructie. We kunnen de fenomenen zoals die door het men geregeerd worden, te allen tijde anders interpreteren en zodoende verschuivingen veroorzaken in hoe we onszelf begrijpen. Eerder dan dat dit voor Heidegger de mogelijkheid van transformatie of verandering in zich draagt, kan het volgens hem de weg openen naar authenticiteit. Deze vorm van authenticiteit is dus niet verzoenbaar met het existentialisme van iemand als Jean-Paul Sartre, volgens hetwelk we ons telkens kunnen herdefiniëren en heruitvinden. Zoals Hans-Georg Gadamer (een denker die voortbouwt op de hermeneutische lijn in Heideggers werk) schrijft:

“Het zich-in-z’n-zijn-verstaan van het menselijke bestaan [d.i. het Dasein als in-de-wereld-zijn] [...] is geen zelfontwerp maar weet veeleer in zijn eigen zelfverstaan dat het geen baas is over zichzelf en over zijn eigen bestaan, maar zich aantreft te midden van het zijnde en zichzelf moet accepteren zoals het zich aantreft.”⁶⁸¹

KUNST – Daar waar Husserl door middel van reductie tot de zaken zelf (*die Sachen selbst*) wilde doordringen, was het er Heidegger om te doen de zoektocht naar het Zijn, *als* zoektocht, terug op de agenda te plaatsen. Beiden meenden dat de gangbare, normale of natuurlijke manier van kijken naar de fenomenen (wetenschap en de natuurlijke attitude voor Husserl, het men voor Heidegger) in functie hiervan opgeschort diende te worden. Voor Husserl stond hierbij de intentionaliteit van het bewustzijn centraal (een bewustzijn is altijd een bewustzijn *van* iets), wat kon tonen dat subject (bewustzijn) en object (bewustzijn *van*) te allen tijde samenplakken. Heidegger was het hiermee eens, maar betreurde de epistemologische focus van Husserls project. Het gaat niet alleen om het bewustzijn, om kennis van objecten, om ervaringen. Het gaat ook (en vooral) om praktische relaties, handelingen in tijd en ruimte, waar geen bewustzijn aan te pas komt. Hij beschrijft dit aan de hand van het begrip *in-de-wereld-zijn*. Intentionaliteit is dus niet alleen epistemolo-

681 G. Gadamer, 2010, 12.

gisch, maar ook ontologisch.⁶⁸² Husserls versie van intentionaliteit kon tonen dat de zaken *voorhanden* zijn. Heidegger voegt toe dat de zaken bovenal *terhanden* zijn.

Volgens Heidegger is *de ervaring van kunst* de beste wijze van interpretatie en het terug op de agenda plaatsen van het Zijn.⁶⁸³

- 1 De ontdekking van kunst is de ontdekking van het Zijn. Wanneer we een kunstwerk bestuderen, gebeuren er twee zaken: iets (wereld) *opent* zich terwijl iets anders (aarde) zich *verbergt*. De spanning hiertussen is van cruciaal belang omdat het de tijdelijkheid toont die zo eigen aan is aan het bestuderen van het Zijn – die zo eigen is aan het Zijn zelf.⁶⁸⁴

De fout van de esthetica als filosofische discipline is om het kunstwerk (het object) te onderscheiden van de ervaring ervan (het subject). We moeten attent zijn voor de waarheid die *vanzelf* uit het kunstwerk spreekt.

Een van Heideggers bekendste voorbeelden betreft een schilderij van Vincent van Gogh, getiteld *Een paar schoenen* (1887).⁶⁸⁵ Doorheen de contemplatie van dit schilderij kunnen we onmiddellijk van alles opmaken over de context van het paar schoenen – we worden voor even ondergedompeld in de wereld van de afgebeelde schoenen. Dit is *waarheid* in de Oudgriekse zin: *ἀλήθεια* (*alètheia*), het on-verborgene ten tonele voeren.⁶⁸⁶ Er is echter ook iets aan het kunstwerk dat zich verzet tegen deze *alètheia*. Er is met andere woorden iets aan en in het kunstwerk dat verborgen wil blijven. Dit verborgen aspect noemt Heidegger ‘aarde’ (in tegenstelling tot wereld). Deze situatie behelst de

682 B. Vandenabeele, 2019, 114.

683 In *Der Ursprung des Kunstwerkes* (M. Heidegger, 2010) komt zijn methode, voornamelijk uitgewerkt in de context van metafysica, tot een hoogtepunt. Daar waar hij tegen metafysica maar voor het Zijn was, is hij echter evenzeer “tegen esthetica maar voor kunst” (I. Thomson, 2019; cf. M. Wheeler, 2020). Het kan dus zinvol zijn hier even bij stil te staan. Het is natuurlijk on-heideggeriaans om hier zelfs maar van een transitie van metafysica naar esthetica te spreken. Disciplinariteit, een goed voorbeeld van het “geklets” van het “men”, is het eerste wat opgeschort moet worden. De ontdekking van kunst is de ontdekking van het Zijn.

684 I. Thomson, 2019.

685 Zie M. Heidegger, 2010.

686 E. Acosta, 2020, 290.

HOOFDSTUK 6

structuur van het eindige, temporele Zijn dat het in z'n Zijn om dit Zijn zelf gaat, en hierdoor voortdurend het verborgene aan de oppervlakte brengt en het ontdekte terug verduistert.⁶⁸⁷

- 2 Later zal Heidegger zich meer en meer tot de *poëzie* wenden als ultieme kunstvorm.⁶⁸⁸ Op die manier verwordt kunst (en vooral poëzie) tot methode en object van de filosofie bij Heidegger. Kunst geeft op het eerste gezicht namelijk vorm aan de vraag naar het Zijn, maar dat is te reductionistisch. Veeleer is kunst de vraag naar het Zijn zelf.

TAAL – Tot slot noteren we nog het belang van taal voor Heidegger, geïllustreerd door zijn focus op poëzie. Zo zegt hij in het essay *Die Kehre* uit 1949 het volgende over taal: “Taal is nooit in de eerste plaats de uitdrukking van denken, voelen en willen. Taal is de oerdimensie waarbinnen het wezen van de mens voor het eerst in staat is überhaupt overeen te stemmen met het Zijn en [...] tot het Zijn te behoren”.⁶⁸⁹ Vanuit dit perspectief mag het inderdaad niet verbazen dat Heidegger niet alleen gepoogd heeft de metafysica te gronde te richten om de vraag naar het Zijn in ere te herstellen, maar dat hij zijn poging waagde dankzij de ontwikkeling van een geheel nieuwe taal, geschikt voor een discours vis-à-vis het Zijn. Getuige daarvan alleen al het onderscheid tussen zijnde en Zijn, maar ook de herdenking van het concept *Dasein* en combinaties als in-de-wereld-zijn.

2.3.3. Michel Foucault

DENKSYSTEMEN – Michel Foucault verandert het object en de methodologie van de filosofie. Hij verlegt daartoe de focus op het bewustzijn en het subject, onderwerpen die veelal het *studieobject* van filosofie uitmaakten, naar een focus op concepten, structuren en (vooral) denksystemen. Volgens hem moeten die denksystemen van een geschiedenis voorzien

687 I. Thomson, 2019.

688 Hij laat zich specifiek in met het werk van Friedrich Hölderlin. Een van Hölderlins gedichten die de aandacht van Heidegger (1996) trokken, is *Der Ister*, de Grieks-Latijnse naam voor de Donau.

689 Heidegger, 1977, 41 (onze vertaling).

worden via de archeologie en genealogie, twee *studiemethoden* die we hierna toelichten.⁶⁹⁰

ARCHEOLOGIE – De archeologie van het weten is een benadering van denksystemen als epistemes, dat wil zeggen als discursieve formaties die aan de hand van onbewuste regels bepalen wat op een bepaalde plaats en op een bepaald ogenblik in de geschiedenis wel en niet gedacht kan worden. Foucault situeert, identificeert en onderzoekt epistemes vooral aan de hand van discoursanalyses, dat wil zeggen doorheen de nauwgezette studie van taaluitingen geproduceerd door een gemeenschap. Deze discourses maken zo de werkzaamheid kenbaar van een bepaald episteme.

- 1 Aan de hand van de notie van waanzin kunnen we Foucaults principe van de werkzaamheid van een episteme illustreren. Vooraleer waanzin een object – dat wil zeggen een object van studie en controle – kon worden en aanleiding kon geven tot de psychiatrie, moest deze notie *kunnen worden gedacht*. Foucaults benadering van denksystemen en culturele producties is dus door en door *anti-essentialistisch* en *historisch*. Waanzin is als object pas op een bepaald punt in de geschiedenis bedacht, waardoor het tevens pas op een bepaald punt in de geschiedenis is ontstaan.
- 2 Met dit project plaatst Foucault zich, zij het op een heel eigen manier, in de traditie van Kant, wiens transcendentiaal idealisme een articulatie is van de noodzakelijke a-prioridenkvormen zonder welke bepaalde zaken (zoals objectiviteit, het goede, schoonheid, enzovoort) niet gedacht kunnen worden. In tegenstelling tot Kant, benadrukt Foucault het contingente (eerder dan het noodzakelijke) karakter van deze denkvormen. Daar waar Kant op zoek was naar de noodzakelijke mogelijkheidsvoorwaarden (bijvoorbeeld het concept causaliteit) van

⁶⁹⁰ Hij doet dit in het kielzog van de historische epistemologie en het poststructuralisme. Foucault verwerpt, in lijn met mensen als Jean Cavaillès, Georges Canguilhem en Gaston Bachelard, zowel het spiritualisme van de vroege Franse idealisten en reflectie-filosofen (zoals Léon Brunschvicg en Jules Lagneau) als de bewustzijnsfilosofie van de latere fenomenologen en existentialisten, zoals Jean-Paul Sartre en Maurice Merleau-Ponty. Foucault schetst de situatie van de twintigste-eeuwse filosofie in Frankrijk zelf zeer uitgebreid in zijn voorwoord op de Engelstalige editie van Georges Canguilhems hoofdwerk, *Le normal et le pathologique* (G. Canguilhem, 1998).

HOOFDSTUK 6

contingente zaken (de perceptie van een naar beneden vallende appel), zoekt Foucault de contingente mogelijkheidsvoorwaarden (bijvoorbeeld het episteme van de negentiende eeuw) van zaken die zich in het heden met een zekere noodzakelijkheid opdringen (bijvoorbeeld het concept mens). Zo schrijft Foucault in *Les mots et les choses* (1966):

“Vóór het einde van de achttiende eeuw bestond de mens niet – net zo min als de levenskracht, de arbeidsproductiviteit [...]. Hij is een zeer recent schepsel [...]. Het lijdt geen twijfel dat de natuurwetenschappen de mens als een soort of een geslacht hebben behandeld: daarvan getuigt het achttiende-eeuwse debat over het rassenvraagstuk. [...] Maar er bestond geen epistemologisch bewustzijn van de mens als zodanig. De klassieke epistème is geleed langs lijnen die op geen enkele wijze een eigen, specifiek domein voor de mens afbakenen.”⁶⁹¹

- 3 In Foucaults archeologie zijn menselijke subjecten hoogstens het gevolg van denkmogelijkheden opgeworpen binnen epistemes (denksystemen). Dat we van subjecten kunnen spreken – dat we ze denken – is dus zelf al een historisch, contingent gegeven. Hier is Foucault duidelijk beïnvloed door het *poststructuralisme*. Die stroming gaat ervan uit dat sociale verschijnselen, zoals machtsverhoudingen, (mede) het gevolg zijn van structuren die niet-direct waarneembaar en onbewust zijn.⁶⁹²

GENEALOGIE – Geïnspireerd door Nietzsches *Zur Genealogie der Moral* (1887) ontwikkelde Foucault nog een tweede methodologie: *genealogie*. Daar waar de archeologie zich toespitste op de manier waarop een episteme bepalend is ten aanzien van wat in een bepaalde periode gedacht kan worden, is genealogie gericht op de vraag hoe deze epistemes zelf kunnen ontstaan en vergaan.

⁶⁹¹ M. Foucault, 2021, 319-320; 2005, 336 (onze vertaling).

⁶⁹² Foucaults denken is hier tevens duidelijk beïnvloed door de filosofie van het concept ontwikkeld door Cavailles, Bachelard en Canguilhem. Deze filosofen boden een tegenwicht aan de fenomenologie, een in Frankrijk zeer invloedrijke filosofische school die niet het structurele en conceptuele centraal stelde, maar het (zelf)bewuste subject. Voor Heidegger was de fenomenologie te epistemologisch. Voor Foucault was zij niet epistemologisch genoeg. Toch zouden beiden zich moeten vinden in de weigering om het subject centraal te stellen.

- 1 Hiermee zien we ook een verschuiving in wat Foucaults object zal zijn. De stap van archeologie naar genealogie vult de focus op denkstructuren aan met een focus op het *lichaam*. Niet alleen ons denken moet in een historisch perspectief geplaatst worden, ook het lichaam moeten we op die manier benaderen.
- 2 Dat hij zich voor het lichaam als object van studie begon te interesseren, lijkt gegrond te zijn in deze methodologische vernieuwing (de transitie van archeologie naar genealogie). Daar waar de methodologische focus van archeologie grofweg op de analyse van discours lag, ligt de focus van genealogie grofweg op *macht*. Foucault definieert macht als een strategisch spel tussen vrije individuen, waarbij de ene het gedrag van de andere probeert te bepalen, waarop gereageerd kan worden hetzij door weerstand te bieden, hetzij doordat de andere op zijn beurt het gedrag van de ene tracht te bepalen.⁶⁹³ Macht is dus eerst en vooral een botsing van lichamen.
- 3 De ware radicaliteit van Foucaults interventie is er echter in gelegen dat hij macht concipieert als iets *productiefs*. Waar kennisproductie onderhevig is aan epistemes (bestudeerd doorheen archeologie), zijn epistemes op hun beurt ingebed in een historisch machtsspel (bestudeerd doorheen genealogie).⁶⁹⁴

VERANTWOORDELIJKHEID – Daar waar archeologie om kennis en waarheid bekommerd was en genealogie om macht, ging het hem in de laatste fase van zijn oeuvre uiteindelijk om de verhoudingen tussen kennis, macht en het *zelf*.⁶⁹⁵ Als wij onderhevig zijn aan kennisproducties (epistemes) die op hun beurt samenhangen met machtsspelen, dan wil dat zeggen dat we het spel kunnen meespelen en invloed kunnen hebben op de normen van kennis door onze verantwoordelijkheid ervoor op te nemen.

⁶⁹³ Het origineel gaat als volgt : “*jeux stratégiques entre des libertés – jeux stratégiques qui font que les uns essaient de déterminer la conduite des autres, à quoi les autres répondent en essayant de ne pas laisser déterminer leur conduite ou en essayant de déterminer en retour la conduite des autres*” (M. Foucault, 1984b, 1547).

⁶⁹⁴ G. Gutting & J. Oksala, 2022.

⁶⁹⁵ M. Foucault, 1985.

HOOFDSTUK 6

Het onderzoek naar de geschiedenis van het heden zou ons met andere woorden diepgaand moeten aanbelangen.

- 1 We moeten, in lijn met Kants befaamde tekst over de Verlichting, *verantwoordelijkheid* opnemen voor ons heden. Kant definieert verlichting als “het uittreden van de mens uit de onmondigheid waaraan hij zelf schuldig is”, waarbij onmondigheid het onvermogen betreft om “zich van zijn verstand te bedienen zonder de leiding van een ander”. Men is zelf schuldig aan dit onvermogen, indien “de oorzaak ervan niet ligt in een gebrek aan verstand, maar in een gebrek aan vastberadenheid en moed om zonder leiding van een ander zijn verstand te gebruiken”. Het motto van de Verlichting luidt dan als volgt: “*Sapere aude!* Heb moed om je eigen verstand te gebruiken!”⁶⁹⁶.
- 2 Foucault past dit principe van verlichting toe op wat het betekent om verantwoordelijkheid op te nemen voor ons heden. We staan dan voor een drievoudige opdracht: (i) het formuleren van een *kritiek* van het heden in kantiaanse zin, namelijk als identificatie van de limieten van het heden, d.i. als een analyse van en reflectie op de limieten;⁶⁹⁷ (ii) doorheen een *geschiedenis* (archeologie en genealogie) van het heden; (iii) als kiem tot het *herdenken* van dat heden, waardoor de operationele machtsspelen waaraan we kunnen deelnemen, in het vizier komen.
- 3 Geïnspireerd door de klassieke oudheid, leest Foucault in dit filosofisch ethos dan ook niets minder dan een *zorg voor het zelf*. Daar waar de kantiaanse kritiek erop gericht was de grenzen te identificeren die niet overschreden mogen worden, moet

“de kritische vraag vandaag [worden] omgezet in een positieve vraag: wat is er *singulier*, *contingent* en te wijten aan *arbitraire beperkingen* in wat zich toont als *universeel*, *noodzakelijk* en *dwingend*? Kortom, het gaat erom de *kritiek* beschouwd als *noodzakelijke begrenzing*, om te zetten in een *praktische kritiek* beschouwd als een *mogelijke transgressie*.”⁶⁹⁸

696 WA, 08:35.

697 M. Foucault, 1984a, 573.

698 Het origineel, hier door ons vertaald, gaat als volgt: “*Mais si la question kantienne était de savoir quelles limites la connaissance doit renoncer à franchir, il me semble que la question cri-*

- 4 Aan filosofie doen is bij Foucault met andere woorden niet alleen een studie van de limieten waaraan we onderhevig zijn. Het is ook een *praktijk* van macht – een werk van onszelf uitgeoefend op onszelf – die ons toelaat om als fundamenteel normatieve wezens de limieten waaraan we onderhevig zijn te overschrijden.⁶⁹⁹

NORMATIVITEIT – Hier staat het concept normativiteit met andere woorden centraal. Uit Foucaults latere werk blijkt immers dat we, als levende wezens, een normatieve positie kunnen innemen ten aanzien van de concepten die ons leven structureren.⁷⁰⁰⁻⁷⁰¹ Dit brengt ons tot een nieuw concept van rationaliteit als “het vermogen tot transgressie van de gevestigde normen wanneer veranderende omstandigheden in het gebruik van concepten daarom vragen”, hetgeen neerkomt op het reeds door Kant gethematiseerde “vermogen van de rede om zich van zichzelf te bevrijden – zonder dat ze daarbij zichzelf verliest [...]”.⁷⁰²

2.3.4. Ludwig Wittgenstein

TALIGE WENDING – De zogenaamde talige wending (*linguistic turn*) in de filosofie duidt op een belangrijke verschuiving die plaatsvond in de loop van de twintigste eeuw.⁷⁰³ Filosofen gingen zich daarbij in grote

tique, aujourd'hui, doit être retournée en question positive : dans ce qui nous est donné comme universel, nécessaire, obligatoire, quelle est la part de ce qui est singulier, contingent et dû à des contraintes arbitraires. Il s'agit en somme de transformer la critique exercée dans la forme de la limitation nécessaire en un critique pratique dans la forme du franchissement possible” (M. Foucault, 1984a, 573).

699 Het origineel, eveneens door ons vertaald, gaat als volgt: “*Je caractérisai donc l'éthos philosophique propre à l'ontologie critique de nous-mêmes comme une épreuve historico-pratique des limites que nous pouvons franchir, et donc comme travail de nous-mêmes sur nous-mêmes en tant qu'êtres libres*” (M. Foucault, 1984a, 573).

700 Cf. M. Van Dyck, 2021.

701 Zoals Maarten Van Dyck het eloquent verwoordt, kunnen we “*onze concepten reflectief onderwerpen op hun geschiktheid door ze systematisch in relatie tot elkaar te brengen in afgebakende contexten van toepassing*”, waarbij we dit “*vermogen om kritisch afstand te nemen tot concepten [...] [kunnen] identificeren met de introductie van de norm van waarheid – een introductie die Foucault veelzeggend karakteriseert als misschien niet meer dan het meest recente antwoord van het levende op de uitdaging die het aan zichzelf stelt*” (M. Foucault, 2021, 97).

702 M. Van Dyck, 2021, 97.

703 De term werd geïntroduceerd door Gustav Bergmann en had initieel voornamelijk betrekking op de analytische filosofie. Onder die linguïstische wending begreep hij zelf immers de “funda-

HOOFDSTUK 6

mate bekommeren om taal en de rol die taal speelt in het beschrijven en vormgeven van de wereld en ons begrip ervan.

- 1 De zogenaamde *ideal language philosophers*, zoals Gottlob Frege, Bertrand Russell en de vroege Ludwig Wittgenstein, meenden dat de gewone omgangstaal te vaag en ambigu was om filosofische inzichten te verschaffen. Zij zagen daarom een oplossing in de formalisering van de taal en ontwikkeling van talen en concepten die beantwoorden aan de standaarden van de formele logica.
- 2 De *ordinary language philosophers*, daarentegen, richten zich precies op het begrijpen van de betekenis en het gebruik van die gewone omgangstaal. Het doel hiervan was om de concepten en ideeën die aan ons denken en handelen ten grondslag liggen, te verduidelijken. Voorbeelden van zulke filosofen zijn Gilbert Ryle, John Austin, Peter Strawson, John Searle en de latere Wittgenstein.
- 3 De notie van een talige wending wordt vandaag weliswaar niet beperkt tot de Angelsaksische of de analytische filosofie. Zeer prominent in de westerse filosofie van de twintigste eeuw waren immers ook de filosofen van het logisch empirisme en het neopositivisme,⁷⁰⁴ in het bijzonder de leden van de zogenaamde Weense Kring (*Wiener Kreis*), zoals Rudolf Carnap. Zij begrepen de filosofie (meer bepaald de formele logica) als een middel om wetenschappelijke taal te verhelderen. Onder impuls van het nazigeweld belandden velen van hen in de Verenigde Staten en inspireerden zo het werk van filosofen zoals Willard V.O. Quine, Donald Davidson en Saul Kripke. Elders op het Europese continent – in de continentale filosofie – verschenen gelijktijdig heel wat filosofische stromingen die de taal centraal stelden. Hiertoe behoren onder andere de fenomenologie en de hermeneutische filosofie van de latere Heidegger, het structuralisme van Claude Lévi-Strauss en Jacques Lacan, en de grammatologie van Jacques Derrida. Kortom, de taal

mentele gok qua methode” die zowel de “ideal language philosophers” als de “ordinary language philosophers” gemaakt zouden hebben (onze vertaling) (G. Bergmann, 1964, 177; P.M.S. Hacker, 2013, 926).

⁷⁰⁴ Zie [hoofdstuk 2 postivisme].

als studieobject en als methodologisch uitgangspunt begeesterde de filosofie van de twintigste eeuw over vele landsgrenzen heen.

WITTGENSTEIN – Die transnationale dimensie wordt enigszins belichaamd in de figuur van de Oostenrijkse filosoof Ludwig Wittgenstein (1889-1951). Wittgenstein groeide op in continentaal Europa, studeerde bij Russell te Cambridge, en was de auteur van niet één maar twee van de meest invloedrijke naslagwerken van de twintigste eeuw.⁷⁰⁵

- 1 De *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921) introduceerde en katalyseerde de talige wending (*linguistic turn*) in de analytische filosofie, en is diens enige filosofische werk dat *niet* postuum verscheen. Hierin ambieerde Wittgenstein om de grenzen van het denken aan te geven, door te *wijzen* op de grenzen van de taal (“de uitdrukking van gedachten”), d.i. door te wijzen op het onderscheid tussen zinvolle, zinloze en de onzinnige uitspraken.^{706, 707} Aan de hand van die grens meende hij te kunnen tonen dat vele filosofische problemen (uit de metafysica, epistemologie en ethiek) *valse* problemen zijn die berusten op misverstanden over de logica van onze taal. De *Tractatus* had een enorme invloed op de filosofen van de Wiener Kreis, met wie Wittgenstein regelmatig in gesprek ging.⁷⁰⁸
- 2 Zijn andere werk, de *Philosophische Untersuchungen* (1953), verscheen postuum, brak op vele vlakken met zijn vroege filosofie en geldt nog steeds als een toonaangevend werk van de *ordinary language philosophy*. Ook hier gaat Wittgenstein uit van talige misverstanden als leidraad doorheen de filosofie. Zo stelde hij in zijn *Philosophische Untersuchungen* (1953): “Filosofische problemen ontstaan, als de taal

705 Wittgensteins plaats en rol in (de geschiedenis van) de analytische wijsbegeerte worden uitvoerig behandeld in Hacker (1996) en Glock (2004).

706 L. Wittgenstein, 2022, 35.

707 “Om het denken een grens te stellen, zouden we beide kanten van deze grens moeten kunnen denken (we zouden dus moeten kunnen denken wat niet gedacht kan worden). De grens zal dus alleen in de taal getrokken kunnen worden, en wat aan gene zijde van de grens ligt zal gewoonweg onzin zijn” (L. Wittgenstein, 2022, 35).

708 Transcripties van Wittgensteins conversaties met onder meer Moritz Schlick, de voorzitter van de Wiener Kreis, en Friedrich Waismann zijn opgenomen in WWK en Waismann (2023).

vrijaf neemt”.⁷⁰⁹ In tegenstelling tot wat hij in de *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921) schreef, lag de oplossing voor hem echter niet meer in de blootlegging van de strikte regels van een universele logische syntaxis. Eerder lag deze in de uiteenzetting van de grammaticale regels van onze onnoemelijk diverse taalpraktijken. De beperking van taaluitingen tot een louter afbeeldende rol – als spiegels van de werkelijkheid – zou immers onrecht doen aan de verscheidenheid aan taalspelen die men aantreft. Met taal omschrijven we doorgaans niet louter de wereld, stelde hij, maar voeren we ook andere opdrachten zoals bevelen, bidden en zingen uit.⁷¹⁰

- 3 Met betrekking tot beide werken en de verschillen hiertussen spreken filosofen vaak over de vroege Wittgenstein en de latere Wittgenstein.

GRAMMATICA – Cruciaal bij de uiteenzetting van die pluraliteit aan taalspelen was diens notie van het begrip grammatica. Grammatica verwees, voor Wittgenstein, naar de set aan regels die het gebruik van woorden determineren. Ze was daarbij constitutief voor de bepaling van betekenis en concepten. Waar een taalpraktijk dus vooropgesteld wordt als taalspel, geldt grammatica als de regels die dat spel bepalen.

- 1 Die grammaticale regels stipuleren dan, analoog aan bijvoorbeeld het schaakspel, welke zetten toegestaan en verboden zijn. In die hoedanigheid constitueren die grammaticale regels niet alleen de betekenis van die talige zinnen, maar gelden ze ook als standaarden waarmee je het succes of falen van die zinnen kan evalueren.
- 2 Grammaticale regels zijn in dat opzicht dus eerder overeenkomstig aan imperatieven dan aan (empirische) beweringen, precies omdat ze enigszins bepalen welke (empirische) beweringen mogelijk, zinvol, waar of vals zijn binnen een zeker taalspel.
- 3 Deze regels hoeven echter niet stevast expliciet geformuleerd te zijn, zoals het geval is bij de meeste commerciële bordspelen, maar kunnen

⁷⁰⁹ PI: § 38.

⁷¹⁰ PI: § 23.

(eerst) impliciet zijn, zoals bij de spelen van jonge kinderen. Evenmin hoeven ze strak gedefinieerd te zijn, maar kunnen, naargelang het taalspel, vaag of fluctuerend zijn.

EMPIRISCHE VS. GRAMMATICALE UITSPRAKEN – Bepalen welke taaluitingen dan als grammaticale regels fungeren, en welke als empirische beweringen, is dan ook geen eenduidig of eenvoudig opzet. Hoewel Wittgenstein stelde dat “de grens van het empirische” aan de “conceptvorming” ligt, meende hij evenzeer dat met de tijd en naargelang de omstandigheden de lijn tussen beide kan verschuiven.⁷¹¹ Empirische proposities kunnen verharden tot regels, net zoals grammaticale regels kunnen verzachten tot beweringen. De Britse Wittgenstein-exegeet Peter Hacker illustreert dit als volgt:

“Een volzin die ooit gebruikt werd als een bepalende grammaticale propositie, kan niet langer als dusdanig gebruikt worden (bijvoorbeeld ‘een zuur maakt blauw lakmoespapier rood’), en, omgekeerd, wat ooit gebruikt werd om een empirische propositie uit te drukken, kan nu verhard zijn tot een regel (bijvoorbeeld ‘Water bestaat uit H₂O’).”⁷¹²

GRAMMATICALE REGELS – Desalniettemin maakt Wittgenstein soorten principes kenbaar die men kan identificeren als grammaticale regels, zoals Foster aantoonst.⁷¹³

- 1 Hiertoe rekent hij eerst en vooral uitspraken die een noodzakelijk karakter willen uitdrukken. Taaluitingen die gebruikmaken van uitdrukkingen zoals ‘het moet zo zijn dat’ of ‘het is onmogelijk om’, bijvoorbeeld, vallen hier klassiek onder. Denk hierbij eveneens aan taaluitingen die traditioneel als analytisch geïdentificeerd werden in de filosofie, zoals ‘Er moet een oorzaak zijn’ of ‘Er is niet zoiets als een roodachtig groen’.⁷¹⁴
- 2 Tot deze grammaticale regels behoren eveneens alle principes van de formele logica en de zuivere wiskunde, evenals (ostensieve) definities

711 RFM IV: § 29 (onze vertaling).

712 G. Baker & P.M.S. Hacker, 2009, 249 (onze vertaling).

713 M. Foster, 2004.

714 PI: § 251; Z: § 346.

HOOFDSTUK 6

zoals ‘Deze kleur is rood’, en criteria, zoals gedragscriteria, die ons in staat stellen om mensen een bepaalde mentale toestand toe te schrijven:

“Mijn criterium verklaren voor iemand anders’ tandpijn, is het geven van een grammaticale verklaring over het woord ‘tandpijn’, en, in die zin, een verklaring met betrekking tot de betekenis van het woord ‘tandpijn.’”⁷¹⁵

- 3 Ook een resem fundamentele stellingen die ogenschijnlijk een empirisch karakter hebben, zoals ‘Er zijn fysieke objecten’, vormen grammaticale regels.⁷¹⁶ De identificatie van zulke grammaticale regels gold derhalve als een belangrijke stap in Wittgensteins onderzoek.

MISVERSTANDEN – Filosofie had voor Wittgenstein immers als centrale taak om onze grammatica overzichtelijk te maken, de ontvlechting van verschillende grammaticale regels en proposities te voorzien, en dus te begrijpen hoe een welbepaalde taaluiting gebruikt wordt. Het zou echter verkeerd zijn om te denken dat hij daartoe een eenduidig programma of een eenduidige methodologie ontwikkeld zou hebben. Precies omdat, in principe, een ongelimiteerd aantal taalspelen en grammatica’s mogelijk zijn, kunnen talige misverstanden, in principe, op ongelimiteerde wijzen tot stand komen.

- 1 Deze misverstanden kunnen onder meer voortkomen uit een behoefte tot generalisering,⁷¹⁷ de zoektocht naar definities waar definities niet mogelijk zijn,⁷¹⁸ bevangen zijn door een bepaald beeld (bijvoorbeeld assumptie of dogma),⁷¹⁹ een gebrek aan overzichtelijkheid,⁷²⁰ de tendens om een bepaald woordgebruik te interpreteren als een vreemd proces,⁷²¹ een misleidende omgangstaal of oppervlaktegrammatica,⁷²² en een gebrek aan voorbeelden.⁷²³

715 BBB, 24 (onze vertaling).

716 OC: § 57.

717 BBB, 17.

718 PI: § 65f.

719 PI: § 115.

720 PI: § 122.

721 PI: § 196.

722 PI: § 664.

723 PI: § 593.

- 2 Naargelang het misverstand zou Wittgenstein dan uit een arsenaal aan methodes kiezen welke het meest geschikt is om “de vlieg de weg te wijzen uit het vliegendglas”.⁷²⁴ Voorbeelden hiervan zijn het uitvinden van bepaalde taalspelen (bij wijze van gedachte-experiment),⁷²⁵ het vergelijken van de grammatica van verschillende begrippen⁷²⁶ of de substitutie van een bepaalde taaluiting door andere.⁷²⁷ Dit allemaal met als doel onze taalpraktijk overzichtelijk(er) te maken, misverstanden te fnuiken en valse, filosofische problemen op te heffen.⁷²⁸

PRIVATE TAAL – Een bekende, zeer invloedrijke toepassing van die benadering vindt men terug in Wittgensteins zogenaamde argument tegen de private taal, meer bepaald in §§ 243-315 van de reeds genoemde *Philosophische Untersuchungen* (1953).

- 1 Een private taal, zoals omschreven door Wittgenstein, zou een taal zijn die enkel de spreker ervan kan begrijpen. Het zou immers een taal zijn die betrekking heeft op diens innerlijke wereld, meer bepaald diens innerlijke ervaringen en mentale objecten, waartoe niemand anders geacht wordt toegang te hebben. Het gaat hier dus om een private taal in de sterke zin van het woord, d.i. een taal die omwille van haar object principieel niet gedeeld of aangeleerd kan worden. Dit dus in tegenstelling tot een private taal in de zwakke zin van het woord, zoals de geheime code die men in een persoonlijk dagboek zou gebruiken, alleenspraak of een taal die slechts (nog) door één persoon gesproken wordt.
- 2 Om logisch of intrinsiek privaat te zijn meent Wittgenstein dat dergelijke taal, vooreerst, alleen zou kunnen verwijzen naar interne ervaringen en dus geïsoleerd zou zijn van elke verwijzing naar gedrag of

724 PI: § 309.

725 PI: § 2, § 48.

726 PI: § 78.

727 PI: § 78.

728 Ook Wittgensteins grammaticale benadering is slechts een van de benaderingen die hij in zijn filosofische onderzoekingen naar voren brengt, i.e. taal kan dus geenszins tot grammatica *gereduceerd* worden. Zo stelt hij: “*Ik kan zo nu en dan nieuwe interpretaties voortbrengen, niet om te suggereren dat ze juist zijn, maar om te laten zien dat de oude interpretatie en de nieuwe even willekeurig zijn. Ik zal slechts een nieuwe interpretatie verzinnen om ze naast een oude te plaatsen en te zeggen: ‘Hier, kies maar, maak je keuze.’ Ik zal alleen gas maken om oud gas te verdrijven.*” LFM, 14 (onze vertaling). Zie ook LFM, 55; 103.

HOOFDSTUK 6

lichamelijke expressie. Bovendien zou de spreker ervan niet kunnen beschikken over alle onderscheidingen en categorieën die aanwezig zijn in de openbare taal. Hierin ligt al een eerste, belangrijk obstakel voor de private taal. Een teken van de private taal zou immers niet gedefinieerd kunnen worden met woorden die de spreker al kent, omdat het dan onderdeel zou worden van de openbare taal. Aangezien de spreker van de private taal dit verband ontkent of verbreekt, wordt hij dus genoodzaakt om die onderscheidingen en categorieën opnieuw te gaan bepalen en te definiëren.

- 3 Om de betekenis van de woorden van zijn private taal vast te leggen kan de spreker slechts rekenen op *private* ostensieve definities. Men zou dan naar de eigen sensaties en ervaringen moeten wijzen op dezelfde manier waarop we naar een fysiek object kunnen wijzen om het een naam te geven. De spreker zou zijn aandacht zetten op of mentaal wijzen naar een welbepaalde persoonlijke ervaring of sensatie, die, bijvoorbeeld, als pijn bestempelen, en vervolgens steevast ‘pijn’ zeggen of noteren wanneer hij die persoonlijke ervaring ondergaat. Het probleem dat voortvloeit uit het private karakter van die definitie, is echter dat men niet in staat is om te achterhalen of men de associatie tussen het teken en de sensatie correct heeft onthouden. Omdat het privaat is, kan enkel de persoon over die associatie oordelen, en kan er dus nooit sprake zijn van een evaluatie van diens woordgebruik. Men beschikt dus, met andere woorden, niet over een standaard of criterium, maar steunt louter op het feilbare geheugen van de spreker. Of het de spreker echter zou lukken of niet om zich die associatie correct te herinneren, is weliswaar uiteindelijk irrelevant voor Wittgenstein, omdat het hebben van een dergelijke private ostensieve definitie geen praktisch gevolg heeft. De woorden die wij doorgaans gebruiken in onze openbare taalspelen om onze private sensaties en ervaringen kenbaar te maken, ontlenen hun betekenis immers niet aan onze innerlijke wereld.

Conclusie

INLEIDING – In dit hoofdstuk hebben we een poging ondernomen een beeld te schetsen van de filosofie als onderzoekdiscipline. We beperkten ons hierbij tot de westerse filosofie en illustreerden dit met enkele

vooraanstaande filosofen die tot de expertise van de auteurs behoorden. Concreet bespraken wij wat door filosofen onderzocht wordt (d.i. de studieobjecten, zie [1]) en hoe ze dit doen (d.i. de methode(n), zie [2]). De structuur van onze bijdrage weerspiegelde deze dubbele doelstelling.

VRAGEN ALS STUDIEOBJECT – In sectie 1 werd het studieobject van de filosofie besproken aan de hand van de soorten vragen die deze discipline zich stelt. Merkwaardig aan de wijsbegeerte is immers dat ze in tegenstelling tot alle andere disciplines uit dit werk geen vooraf bepaald studieobject heeft. De filosofie kan zich dus in principe over alle mogelijke onderwerpen buigen. Dat is dan ook waarom men zich het best kan richten tot de vragen die filosofen zich stellen en datgene waarnaar hun vragen peilen indien men enige duidelijkheid wil verschaffen over haar studieobject(en) en de karakteristieke wijze waarop ze die benadert. Opvallend aan filosofische vragen is immers dat ze zich in het bijzonder richten tot hetgeen als evident of vanzelfsprekend wordt aangenomen. In die bevraging van het vanzelfsprekende gaat de filosofie een afgrenzingsoefening aan. De filosoof stelt zich immers tot doel om hetgeen wezenlijk is aan het bevraagde te achterhalen, en hetgeen eraan omstandig is te abstraheren. Filosofische vragen kunnen net daarom ontspringen uit zowel het dagelijkse leven, alsook uit de beschouwing van en kritiek op andere disciplines. Evenzeer ontstaan ze echter uit reflecties over de filosofie zelf.

Onderverdeling in hoofd- en subdomeinen – Deze benaderingswijze ging hand in hand met een tentatieve onderverdeling van de filosofie in hoofd- [1.2] en subdomeinen [1.3]. Zo gaven we in eerste instantie een beknopt overzicht van de hoofddomeinen: de metafysica [1.2.1], de epistemologie [1.2.2], de ethiek [1.2.3], de logica [1.2.4] en de esthetica [1.2.5]. Hoewel deze domeinen in de geschiedenis van de wijsbegeerte niet altijd systemisch afgebakend zijn geweest, en niet altijd onder deze noemers hebben bestaan, bouwen ze verder op vragen die voor filosofen altijd centraal hebben gestaan. Vervolgens maakten wij duidelijk dat de subdomeinen van de filosofie bestaan uit een amalgaam van metafysische, epistemologische, ethische, logische en/of esthetische vragen, geënt op een welbepaald onderwerp of wetenschappelijke discipline. Om de verhoudingen tussen die hoofd- en subdomeinen te karakteriseren en te nuanceren, en daarbij te verduidelijken wat de objecten van de filosofie

HOOFDSTUK 6

zijn of kunnen zijn, stonden drie voorbeelden centraal: de wetenschapsfilosofie, rechtsfilosofie en taalfilosofie.

INTERNE EN EXTERNE EXPANSIE – We toonden dat de filosofische studieobjecten gekenmerkt worden door zowel een interne als een externe expansie. Aangezien filosofische vragen peilen naar onze meest fundamentele ver- en vooronderstellingen, is het niet verwonderlijk dat deze vragen zich ook potentieel op elkaar kunnen betrekken en systematisch met elkaar samenhangen. Het resultaat daarvan noemden we een interne expansie. We belichtten dit aan de hand van het subdomein van de meta-ethiek, waar onder meer epistemologische en metafysische vragen betrokken werden op het domein van de ethiek. Bovendien kan de filosofie ook onder invloed van andere disciplines staan. Dit geeft aanleiding tot externe expansie. We haalden het voorbeeld aan van de filosofie van de wiskundige praktijk, die de oorspronkelijke vragenset van de filosofie van de wiskunde wist te verruimen door zich, onder meer, toe te leggen op antropologische, historische en sociologische aspecten van de wiskunde als praktijk.

METHODOLOGIE – In sectie 2 kwam de filosofische methode aan bod. Daarbij werd eerst dieper ingegaan op de methodologische strijd tussen het empirisme, rationalisme en transcendentiaal idealisme in de moderne wijsbegeerte [2.2], waarna de continentale en analytische traditie [2.3] binnen de hedendaagse wijsbegeerte verder besproken werden. Speciale aandacht ging daarbij uit naar Heidegger, Foucault en Wittgenstein, die de filosofie van de twintigste eeuw domineerden.

- 1 In de moderne wijsbegeerte kwam de vraag naar het *domein* en de *legitimiteit* van de filosofie op de agenda te staan. Het transcendentiaal idealisme van Kant slaagde erin om het rationalisme en het empirisme, de twee toonaangevende stromingen in de moderne wijsbegeerte, te combineren en om te vormen tot een studie van de articulatie van de noodzakelijke *mogelijkheidsvoorwaarden* (synthetische a-priori principes) van bepaalde zaken (zoals objectiviteit, het goede, schoonheid, enzovoort).
- 2 Heideggers *fenomenologische hermeneutiek* impliceert een ontologie waarbij de vraag naar de *zijnden* verschoven werd naar de vraag naar

het *Zijn*. Hij deed dit aan de hand van een destructie van de bestaande metafysische systemen. Dit liet hem toe om te focussen op de manier waarop het Zijn zich toont doorheen de context waarin het voorkomt en relaties aangaat, eerder dan van die context te abstraheren zoals de filosofie volgens Heidegger had getracht.

- 3 Foucault werkte een invloedrijke *historische epistemologie* uit die toeliet om bepaalde concepten en denksystemen te identificeren als verbonden met machtsverhoudingen. Dit deed hij door een archeologie en een genealogie uit te werken. Foucault toonde tevens hoe het schrijven van de geschiedenis van deze denksystemen het potentieel in zich draagt om ons van die verhoudingen te emanciperen.
- 4 Wittgensteins *grammaticale onderzoekingen* hadden tot doel om de talige misverstanden die aan de basis liggen van de meeste (valse) filosofische problemen, aan het licht te brengen. Filosofie had voor Wittgenstein immers als centrale taak om de verschillende grammaticale regels en (empirische) proposities van onze onnoemelijk diverse taalpraktijken te ontvlechten, en dus te begrijpen hoe een welbepaalde taaluiting gebruikt wordt. Dit in de hoop om ons te verlossen van een reeks metafysische, epistemologische en psychologische assumpties en waanbeelden.

METADISCIPLINE – Is de filosofie een metadiscipline bij uitstek? Het antwoord lijkt ons zowel ‘ja’ als ‘nee’ te zijn. Filosofie mondt veelal uit in de poging om net datgene te denken wat (bijna) niet gedacht kan worden. Dit heeft te maken met de zelfreflectiviteit ervan: filosofie is ten gronde een denken over denken, in al zijn facetten. Maar is dat niet circulair, denken over denken? Kunnen we het denken wel denken, als ware het denken een studieobject zoals een ander? In een normale epistemologische situatie is het namelijk zo dat de denkende instantie denkt over iets wat *verschilt van* die denkende instantie. Een object denken impliceert namelijk dat men denkt over iets dat *tegen(over)* (ob-ject) het denken staat. Deze conditie wordt tenietgedaan wanneer men het abstractieniveau probeert te bereiken waardoor de filosofie bewogen wordt, d.i. het niveau waarop gedacht wordt over het denken. Als een dergelijke bekommernis haar lot is, dan is de filosofie inderdaad een metadiscipline bij uitstek. Maar

HOOFDSTUK 6

dan moeten we toegeven dat ze hierin het gevaar loopt niets dan onzin te produceren, en dus ook te falen in het verlenen van betekenis aan de tendens om een metadiscipline bij uitstek te zijn.

De vraag blijft immers legitiem of er geen grens gesteld kan worden aan de metareflectie en abstractieniveaus van de filosoof. Hoe waardevol zouden meta-meta-meta-meta(...)fysische vragen zijn? En hoever hoort men door te denken over de epistemologische veronderstellingen van bijvoorbeeld de meta-esthetica? Neigt de filosofie niet om zich in zichzelf te verliezen? Ook dat is echter zelfreflectiviteit. Ook dat is filosofie. Kant zei het al: de filosofie wordt geplaagd door vragen die ze niet kan *beantwoorden*, maar waarvan ze niet kan ophouden ze te *stellen*.⁷²⁹ Maar hierin schuilt volgens Wittgenstein precies de oplossing: “De moeilijkheid – zou ik kunnen zeggen – is niet het vinden van een oplossing, maar hetgeen slechts de voorloper erop lijkt te zijn te herkennen als de oplossing. [...] De moeilijkheid hier is: stoppen.”⁷³⁰ Het is een filosofische deugd om de *op-lossing* van een bepaald vraagstuk als dusdanig te kunnen erkennen, en in te zien dat verdere bevragingen en ontleding en geen inzicht maar waanbeelden zullen opleveren.

729 KrV, A vii.

730 Z: § 314 (eigen vertaling).

Studienota's

Studieobject

- De filosofie of wijsbegeerte heeft geen vooraf bepaald studieobject, en kan zich dus buigen over alle mogelijke onderwerpen.
- Filosofische vragen kunnen net daarom zowel ontspringen uit het dagelijkse leven als uit de beschouwing en kritiek op andere disciplines.
- Filosofische vragen zijn steeds gericht op het achterhalen van de grond- en mogelijkheidsvoorwaarden van de objecten die ze benaderen, alsook op het blootleggen van onze vooronderstellingen over die objecten.
- Filosofische vragen kunnen worden gegroepeerd in vijf hoofddomeinen.
- De metafysica buigt zich over de vragen: 'Wat is?', 'Hoe verhoudt alles wat is zich tot elkaar?' en 'Wat is het om te zijn?'.
- De epistemologie bekommert zich om de vragen: 'Wat is kennis?' en 'Wat kunnen we weten?'.
- De ethiek richt zich onder meer op de vragen: 'Wat moet ik doen?', 'Wat zou ik moeten doen?', 'Wat is het goede?' en 'Wat is het goede leven?'.
- De logica ontfermt zich over de vragen: 'Wat is (formeel) correct redeneren?' en 'Wat maakt een redenering (formeel) juist of fout?'.
- De esthetica onderzoekt de vragen: 'Wat is schoonheid?', 'Wat is kunst?', en 'Is al wat schoon is esthetisch?', 'Wat onderscheidt het esthetische van het artistieke?'.

- De vragen van deze vijf hoofddomeinen kunnen verder betrokken worden op het onderwerp van de filosofische subdomeinen (subdisciplines).
- Zo betreft de wetenschapsfilosofie, klassiek, vragen uit de epistemologie en de metafysica op de wetenschappelijke praktijken, methodologieën en theorieën.
- Het onderzoeksgebied van de filosofie kan intern uitgebreid worden door haar vragen op elkaar te gaan betrekken.
- Ze kan echter ook een externe uitbreiding kennen onder impuls van andere en nieuwe disciplines (en hun uitbreidingen).

Studiemethode

- De filosofie kent geen algemene methode, maar een pluraliteit aan methodes.
- Die methodes kunnen leiden tot alternatieve en zelfs tegenstrijdige resultaten of antwoorden.
- De filosofie produceert daarom hoofdzakelijk alternatieve perspectieven, die ze gebruikelijk aanbiedt in de vorm van (coherente) theoretische denkkaders en denksystemen.
- De geschiedenis van de filosofie kan derhalve begrepen worden als een aanhoudend conflict tussen oude en nieuwe principes en methodes, vaak belichaamd door specifieke figuren en scholen.
- Zo wordt de moderne wijsbegeerte voornamelijk gekenmerkt door de strijd die gevoerd werd tussen de

HOOFDSTUK 6

empiristen, de rationalisten en de oplossing van het probleem in Kants transcendentiaal idealisme.

- De hedendaagse wijsbegeerte kan zelf begrepen worden in het licht van het conflict tussen de analytische filosofie en de continentale filosofie.
- De analytische filosofie verwijst naar een stroming die, klassiek, conceptuele en logische analyse centraal stelt, zich spiegelt aan de (natuur)wetenschap, (speculatieve) metafysica afwijst en opteert voor helder taalgebruik.
- De continentale filosofie verwijst naar een stroming die, in het algemeen gesteld, zich met de synthese van concepten en theorieën inlaat om te ontdekken wat onderliggend is aan alledaagse en ogenschijnlijk heldere fenomenen.
- Martin Heidegger, vooraanstaande figuur binnen de Duitse continentale fenomenologische en hermeneutische traditie, wilde de metafysica van een nieuwe grond voorzien door vragen over de relaties en eigenschappen van zijnden te negeren, en in de plaats daarvan te peilen naar de structurele betekenis van het Zijn.
- Michel Foucault, vooraanstaand figuur binnen de Franse continentale traditie (meer specifiek beïnvloed door de historische epistemologie), werkte een archeologische en genealogische methode uit om denksystemen te identificeren als verbonden met machtsverhoudingen.
- Ludwig Wittgenstein, een pionier van de analytische traditie, trachtte filosofische vraagstukken via de logica en de taalfilosofie het hoofd te bieden. De latere Wittgenstein ontwikkelde hiertoe een grammaticale benadering.
- De filosofie lijkt een metadiscipline bij uitstek te zijn, maar het blijft een open vraag of deze ambitie zinvol kan worden uitgewerkt. De filosofie lijkt altijd zichzelf tot object te willen maken, waardoor ze inderdaad de metadiscipline is die ze beoogt te zijn, maar daardoor heeft ze evenwel helemaal geen object in de klassieke betekenis van het woord.

Bibliografie

Studieobject

- Acosta, E. (2023). *Filosofische Decamerone*. Acco.
- Anscombe, G.E.M. (1958). Modern Moral Philosophy. *Philosophy* 33(124), 1–19. <http://www.jstor.org/stable/3749051>
- Aristoteles (1999) *Ethica*. (Pannier, J., & Verhaeghe, J., vert.; van Ophuijsen, J.M., red.). Historische Uitgeverij Groningen.
- Bennett, C. (2015). *What is this thing called Ethics?* (2e ed.). Routledge.
- Braeckman, J., & Vermeersch, E. (2014). *De rivier van Herakleitos. Een eigenzinnige visie op de wijsbegeerte*. Antwerpen: Houtekiet.
- Brunschvicg, L. (1921). De la méthode dans la philosophie de l'esprit. In *L'idéalisme contemporain* (2de dr., pp. 73–92). Librairie Félix Alcan.
- Bueno, O. (2011). Logical and Mathematical Knowledge. In Bernecker, S., & Pritchard, D. (red.), *The Routledge Companion to Epistemology*.
- Cahn, S.M., Ross, S., & Shapshay, S.L. (red.). (2020). *Aesthetics: A Comprehensive Anthology* (2e ed.). John Wiley & Sons.
- Canguilhem, G. (1972). *Le Normal et le Pathologique* (2de dr.). PUF.
- Chrisman, M. (2023). *What is this Thing Called Metaethics?* (2e ed.). Routledge.
- Christensen, A.-M.S. (2018). “What is Ethical Cannot Be Taught” In Agam-Segal, R. & Dain, E. (red.) *Wittgenstein's Moral Thought* (pp. 175–199). Routledge.
- Comesaña, J., & Klein, P. (2024). Skepticism. In Zalta, E.N., & Nodelman, U. (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/skepticism/>
- Diamond, C. (1982/1991). Anything But Argument. Herdrukt in *The Realistic Spirit* (pp. 291-308). MIT Press.
- Diamond, C. (1983/1991). Having a Rough Story About What Moral Philosophy Is. Herdrukt in *The Realistic Spirit* (pp. 367-818). MIT Press.
- Diamond, C. (1985/1991). Missing the Adventure: Reply to Martha Nussbaum. Herdrukt in *The Realistic Spirit* (pp. 309-18). MIT Press.
- Diamond, C. (2003). The Difficulty of Reality and the Difficulty of Philosophy. *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas* 1/2, 1-126.
- Foot, P. (1978/2002). *Virtues and Vices: And Other Essays in Moral Philosophy*. Clarendon Press.
- Gaut, B., & Lopes, D.M. (red.). (2013). *The Routledge Companion to Aesthetics* (3e ed.). Routledge.
- Golding, M.P., & Edmundson, W.A. (red.). (2005). *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory*. Blackwell.
- Hamami, Y., & Morris, R. (2020). Philosophy of Mathematical Practice: A Primer for Mathematics Educators. *ZDM – Mathematics Education* 52(3), 1113–1126. <https://doi.org/10.1007/s11858-020-01159-5>
- Himma, K.E. (2009). Philosophy of Law. In *Internet Encyclopedia of Philosophy* (Fieser, J., & Dowden, B., red.). Seattle Pacific University.
- Hursthouse, R. (1999). *On Virtue Ethics*. Oxford University Press.
- Ichikawa, J.J., & Steup, M. (2018). The Analysis of Knowledge. In Zalta, E. N. (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2018 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. Retrieved from <https://>

HOOFDSTUK 6

- plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/knowledge-analysis/
- Kant, I. (2023) *Fundering voor de metafysica van de zeden*. Boom.
- Korsgaard, C.M. (1996). *The Sources of Normativity*. Cambridge University Press
- LaFollette, H. (red.). (2020). *Ethics in Practice: An Anthology* (5e ed.). Wiley.
- Le Poidevin, R., Simons, P., McGonigal, A., & Cameron, R.P. (red.). (2009). *The Routledge Companion to Metaphysics*. Routledge.
- McPherson, T., & Plunkett, D. (red.). (2018). *The Routledge Handbook of Metaethics*. Routledge.
- Mill, J.S. (1863/2017). *Utilitarianism*. Squid Ink Classics.
- Priest, G. (2008). *An Introduction to Non-Classical Logic: From If to Is* (2e ed.). Cambridge University Press.
- Pritchard, D. (2010). *What is this thing called knowledge?* (3e dr.) Routledge, Taylor & Francis Group.
- Psillos, S., & Curd, M. (red.). (2014). *The Routledge Companion to Philosophy of Science* (2e ed.). Routledge.
- Röd, W. (1983). The Rationalist Theory of Double Causality as an Object of Hume's Criticism. *Erkenntnis*, 19(1/3), 315–329.
- Ross, S. D. (1930/2002). *The Right and the Good* (Stratton-Lake, P., red.). Clarendon Press
- Russell, G., & Fara, D.G. (red.). (2012). *The Routledge Companion to Philosophy of Language*. Routledge.
- Shafer-Landau, R. (red.). (2013). *Ethical Theory: An Anthology*. Wiley-Blackwell.
- Singer, P. (2011). *Practical Ethics* (3e ed.). Cambridge University Press.
- Sinnott-Armstrong, W. (2006). *Moral Skepticisms*. Oxford University Press.
- Skorupski, J. (red.). (2010). *The Routledge Companion to Ethics*. Routledge.
- Thomasson, A. (2012). Research Problems and Methods. In Barnard, R. & Manson, N. (red.), *The Bloomsbury Companion to Metaphysics* (pp. 17–53). Bloomsbury Academic.
- Van Bendegem, J.P. (1991). *Inleiding tot de moderne logica en wetenschapsfilosofie: een terreinverkenning*. VUBPRESS.
- Williams, B. (1985) *Ethics and the Limits of Philosophy*. Fontana.

Studiemethode: Moderne Wijsbegeerte

- Brandt, R. (2006). Philosophical Methods. In Haakonssen, K. (red.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy* (vol. 1, pp. 139–159). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521867429.008>
- Cavendish, M. (1666/2001). *Observations upon Experimental Philosophy* (O'Neill, E., red.). Cambridge University Press.
- Descartes, R. (1641/2009). *Méditations métaphysiques* (Pellegrin, M.-F., red.). GF Flammarion.
- De Vleeschauwer, H.J. (1931). *Immanuel Kant*. N.V. Standaard-Boekhandel.
- Hatfield, G. (2014). *The Routledge Guidebook to Descartes' Meditations*. Routledge.
- Kant, I. (1781-87/2004). *Kritiek van de zuivere rede* (Veenbaas, J. & Visser, W., vert.; 3de dr.). Boom.
- Kant, I. (1784). Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? (In: Kant, I. (1900). *Gesammelte Schriften* (vol. 1–29). De Gruyter.
- Kant, I. (1784/2021). *Beantwoording van de vraag: Wat is verlichting? En andere geschiedfilosofische geschriften* (Mertens, T. & van der Kuijlen, W., vert.). Boom.
- Kant, I. (1900). *Gesammelte Schriften* (vol. 1–29). De Gruyter.
- Locke, J. (1689/2013). *An Essay Concerning Human Understanding*

- (Nidditch, P., red.). Oxford Scholarly Editions Online.
- Locke, J. (1824). *Mr. Locke's Reply to the Bishop of Worcester's Answer to his Letter* (12de dr., vol. 1–9). Rivington.
- Lu-Adler, H. (2018). *Kant and the Science of Logic: A Historical and Philosophical Reconstruction*. Oxford University Press.
- Mittelstrass, J. (1978). The Philosopher's conception of Mathesis Universalis from Descartes to Leibniz. *Annals of Science*, 36, 593–610. <https://doi.org/10.1080/00033797900200401>
- Pollok, K. (2017). *Kant's Theory of Normativity: Exploring the Space of Reason*. Cambridge University Press.
- Röd, W. (1983). The Rationalist Theory of Double Causality as an Object of Hume's Criticism. *Erkenntnis*, 19(1/3), 315–329.
- Studiemethode: Hedendaagse Wijsbegeerte**
- Acosta, E. (2014). Hoofdstuk 8: De terugkeer naar de Grieken en de vraag naar het Zijn—Martin Heidegger (1889-1976). In Van de Vijver, G. & De Vleming, J., *Het leven met een sofist: Een inleiding in de kritische wijsbegeerte*. Academia Press.
- Acosta, E. (2020). *Plato lezen: liefde, filosofie en democratie in de Apologie van Socrates*. VUB Press.
- Baker, G., & Hacker, P.M.S. (2009). *Wittgenstein: Rules, Grammar and Necessity: Essays and Exegesis of §§ 185–242*. (Hacker, P.M.S., red.; 2de dr.). Wiley-Blackwell.
- Bell, J.A., Cutrofello, A. & Livingston, P.M. (red.). (2015). *Beyond the Analytic-Continental Divide: Pluralist Philosophy in the Twenty-First Century*. Routledge.
- Bergmann, G. (1964). *Logic and Reality*. University of Wisconsin Press.
- Beyer, C. (2022). Edmund Husserl. In Zalta, E.N. & Nodelman, U. (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/husserl/>
- Braeckman, J., & Vermeersch, E. (2014). *De rivier van Herakleitos. Een eigenzinnige visie op de wijsbegeerte*. Antwerpen: Houtekiet.
- Brandt, R.B. (2019). *A Spirit of Trust: A Reading of Hegel's Phenomenology*. Harvard University Press.
- Buskes, C., & Simissen, H. (2014). *Analytische filosofie: een inleiding*. Uitgeverij Vantilt.
- Canguilhem, G. (1972). *Le Normal et le Pathologique* (2de dr.). PUF.
- Canguilhem, G. (1998). *The Normal and the Pathological* (Fawcett, C. & Cohen, R., vert.). Zone Books.
- Casati, F. (2022). *Heidegger and the Contradiction of Being: An Analytic Interpretation of the Late Heidegger*. Routledge.
- Courtine, J.-F. (2009). Réduction, construction, destruction. D'un dialogue à trois: Natorp, Husserl, Heidegger. *Philosophiques*, 36, 559.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1991). *Qu'est-ce que la philosophie ?*. Les Editions de Minuit.
- Dreyfus, H.L. (1996). Being and Power: Heidegger and Foucault. *International Journal of Philosophical Studies*, 4(1), 1–16. <https://doi.org/10.1080/09672559608570822>
- Føllesdal, D. (2007). Husserl's Reductions and the Role They Play in His Phenomenology. In *A Companion to Phenomenology and Existentialism* (pp. 105–114). <https://doi.org/10.1002/9780470996508.ch8>
- Forster, M. (2004). *Wittgenstein on the Arbitrariness of Grammar*. Princeton University Press.

HOOFDSTUK 6

- Foucault, M. (1884b). L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté. In *Dits et Ecrits* (vol. 2, pp. 1527–1548). Gallimard.
- Foucault, M. (1966/2021). *De woorden en de dingen. Een archeologie van de menswetenschappen*. (van der Star, W., vert.). Boom.
- Foucault, M. (1982). Truth, Power, Self: An Interview. In Martin, L., Gutman, H. & Hutton, P. (red.), *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault* (vol. 40, pp. 9–15). The University of Massachusetts Press.
- Foucault, M. (1984a). Qu'est-ce que les Lumières ?. In *Dits et Ecrits* (vol. 4, pp. 562–578). Gallimard.
- Foucault, M. (1985). *Final interview (Raritan, 5)* (Barbedette, G., Levin, T. & Lorenz, I., vert.).
- Foucault, M. (1998). Introduction. In Fawcett, C. (vert.), *The Normal and the Pathological* (pp. 7–24). Zone Books.
- François, K. (2008). *Politiek van de wijskunde*. VUBPress.
- Gadamer, G. (2010). Inleiding. In Wildschut, M. & Bremmers, C. (vert.), *De oorsprong van het kunstwerk*. Boom.
- Glock, H.-J. (2004). Was Wittgenstein an Analytic Philosopher?. *Metaphilosophy*, 35: 419–444. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.2004.00329.x>
- Glock, H.-J. (2008). *What is Analytic Philosophy?*. Cambridge University Press.
- Golding, M.P., & Edmundson, W.A. (red.). (2005). *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory*. Blackwell.
- Gutting, G., & Oksala, J. (2022). Michel Foucault. In Zalta, E. N. & Nodelman, U. (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2022). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/foucault/>
- Hacker, P.M.S. (1996). *Wittgenstein's Place in Twentieth-Century Analytic Philosophy*. Wiley-Blackwell.
- Hacker, P.M.S. (2013). The Linguistic Turn in Analytic Philosophy. In Beane, M. (red.), *The Oxford Handbook of the History of Analytic Philosophy* (pp. 926–947). Oxford University Press.
- Heidegger, M. (1927/1962). *Being and Time* (Macquarrie, J. & Robinson, E., vert.). Blackwell.
- Heidegger, M. (1927/1982). *The Basic Problems of Phenomenology* (Hofstadter, A., vert.). Indiana University Press.
- Heidegger, M. (1935-37/2010). *De oorsprong van het kunstwerk* (Wildschut, M. & Bremmers, C., vert.). Boom.
- Heidegger, M. (1942/1996). *Hölderlin's Hymn 'The Ister'* (McNeill, W. & Davis, J., vert.). Indiana University Press.
- Heidegger, M. (1949/1977). The Turning. In Lovitt, W. (red. & vert.), *The Question Concerning Technology and Other Essays* (pp. 36–49). Garland Publishing Inc.
- Nuzzo, A. (2003). *System*. Transcript Verlag.
- Russell, M. (2008). Phenomenological Reduction in Heidegger's Sein Und Zeit: A New Proposal. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 39(3), 229–248. <https://doi.org/10.1080/00071773.2008.11006649>
- Simons, M. (2023). “Changing” one's mind: Historical epistemology as normative psychology. *Metaphilosophy*, 54(2-3), 295-308.
- Simons, M., & Van Engeland, H. (2022). *Een inleiding in de Franse historische epistemologie. De Uil van Minerva*, 34(2)
- Thomson, I. (2019). Heidegger's Aesthetics. In Zalta, E.N. (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2019). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/heidegger-aesthetics/>

- stanford.edu/archives/fall2019/entries/heidegger-aesthetics/
- Van Dyck, M. (2021). Michel Foucault, epistemoloog. *De Uil van Minerva*, 34(2), 174–179.
- Vandenabeele, B. (2019). *Verbijstering, veelheid, verschil: Fundamentele inzichten van actuele filosofen*. Pelckmans Pro.
- Waismann, F. (2003). *The Voices of Wittgenstein: The Vienna Circle* (Baker, G., red.). (Baker, G., Mackert, M., Connolly, J. & Politis, V., vert.). 1st Edition. Routledge.
- Wheeler, M. (2020). Martin Heidegger. In Zalta, E.N. (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/heidegger/>
- Wittgenstein, L. (1953/2022). *Filosofische Onderzoekingen*. (Derkse, M. & Terwee, S., vert.). Boom.
- Wittgenstein, L. (1956/1978). *Remarks on the Foundations of Mathematics*. (Anscombe, G.E.M., vert.; Rush Rhees, von Wright, G.H. & Anscombe, G.E.M.; red.; 3e dr.). Basil Blackwell.
- Wittgenstein, L. (1958/1998). *Preliminary Studies for the "Philosophical Investigations". Generally Known as The Blue and Brown Books*. Basil Blackwell.
- Wittgenstein, L. (1967/1998). *Zettel*. (Anscombe, G.E.M., vert.; Anscombe, G.E.M. & von Wright, G.H., red.; 2e dr.). Basil Blackwell.
- Wittgenstein, L. (1969/1972). *On Certainty*. (Paul, D. & Anscombe, G.E.M., vert.; Anscombe, G.E.M. & von Wright, G.H., red.). Harper Torchbooks.
- Wittgenstein, L. (1976). *Wittgenstein's Lectures on the Foundations of Mathematics: Cambridge, 1939*. (Diamond, C., red.). Cornell University Press.
- Wittgenstein, L., (1921/2022). *Tractatus logico-philosophicus*. (Huijzer, P. & Sietsma, J., vert.). Octavo.
- Wittgenstein, L., & Waismann, F. (Recorded Conversations). (1979). *Ludwig Wittgenstein and the Vienna Circle: Conversations recorded by Friedrich Waismann*. (B.F. McGuinness, red.). (Schulte, J. & McGuinness, B.F., vert.). Basil Blackwell.
- Žižek, S. (2000). *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*. Verso.

Afkortingen

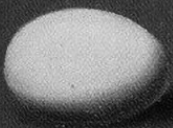
- BBB** Wittgenstein, L. (1958/1998). *Preliminary Studies for the "Philosophical Investigations". Generally Known as The Blue and Brown Books*. Basil Blackwell.
- OC** Wittgenstein, L. (1969/1972). *On Certainty*. (Paul, D. & Anscombe, G.E.M., vert.; Anscombe, G.E.M. & von Wright, G.H., red.). Harper Torchbooks.
- KrV** Kant, I. (1781-87/2004). *Kritiek van de zuivere rede* (Veenbaas, J. & Visser, W., vert.; 3de dr.). Boom.
- LFM** Wittgenstein, L. (1976). *Wittgenstein's Lectures on the Foundations of Mathematics: Cambridge, 1939*. (Diamond, C., red.). Cornell University Press.
- PI** Wittgenstein, L. (1953/2022). *Filosofische Onderzoekingen*. (Derkse, M. & Terwee, S., vert.). Boom.

HOOFDSTUK 6

- RFM** Wittgenstein, L. (1956/1978). *Remarks on the Foundations of Mathematics*. (Anscombe, G.E.M., vert.; Rush Rhees, von Wright, G.H. & Anscombe, G.E.M.; red.; 3e dr.). Basil Blackwell.
- S&Z** Heidegger, M. (1927/1962). *Being and Time* (Macquarrie, J. & Robinson, E., vert.). Blackwell.
- TLP** Wittgenstein, L., (1921/2022). *Tractatus logico-philosophicus*. (Huijzer, P. & Sietsma, J., vert.). Octavo.
- WA** Kant, I. (1784). *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (In: Kant, I. (1900). *Gesammelte Schriften* (vol. 1–29). De Gruyter .
- WWK** Wittgenstein, L., & Waismann, F. (Recorded Conversations). (1979). *Ludwig Wittgenstein and the Vienna Circle: Conversations recorded by Friedrich Waismann*. (B.F. McGuinness, red.). (Schulte., J. & McGuinness, B.F., vert.). Basil Blackwell.
- Z** Wittgenstein, L. (1967/1998). *Zettel*. (Anscombe, G.E.M., vert.; Anscombe, G.E.M. & von Wright, G.H., red.; 2e dr.). Basil Blackwell.

DEEL III

Empirische studies

KWALITATIEF ONDERZOEK

Kwalitatief onderzoek vanuit een interdisciplinair perspectief

*Karin Hannes, Marc Craps, Mathias Decuyper, Bernadette Dierckx de Casterlé, Ann Heylighen & Anneleen Masschelein voor het Network Qualitative Research Leuven*⁷³¹

In dit hoofdstuk schetsen we de doelstelling van deze bijdrage [Inleiding], een beknopte historiek van het kwalitatief onderzoek [1. Beknopte historiek van het kwalitatief wetenschappelijke denken] en laten we een rijk palet aan theoretische en methodologische benaderingen aan bod komen waar kwalitatief georiënteerde onderzoekers gebruik van kunnen maken in het bestuderen van complexe fenomenen of maatschappelijke kwesties [2. Kwalitatief denken en handelen vanuit een onderzoeksmatig perspectief]. We geven een overzicht van veelvoorkomende technieken van datacollectie en data-analyse. Daarnaast schenken we aandacht aan het interpretatieve aspect van onderzoeksgegevens. Deze processen binnen de kwalitatieve onderzoeks cyclus worden geïllustreerd door middel

731 Alle auteurs hebben een aanstelling als zelfstandig academisch personeelslid aan de KU Leuven. Ze zijn verbonden aan het Network Qualitative Research Leuven, maar schrijven in eigen naam. Prof. dr. Karin Hannes is andragoog en medisch-sociaal wetenschapper. Ze coördineert de onderzoeksgroep Sociale, Methodologische en Theoretische Innovatie / Kreatief aan de Faculteit Sociale Wetenschappen. Prof. dr. Marc Craps is organisatiepsycholoog en antropoloog en behoort tot het Centrum voor Duurzaam Ondernemen van de Faculteit Economie. Prof. dr. Mathias Decuyper is pedagoog en maakt deel uit van het Centrum voor Methodologie van het Pedagogisch Onderzoek binnen de Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen. Prof. dr. Bernadette Dierckx de Casterlé is verbonden aan het Academisch Centrum voor Verpleeg- en Vroedkunde van het Departement Maatschappelijke Gezondheidszorg en Eerstelijnszorg. Prof. dr. Ann Heylighen is ingenieur-architect en medecoördinator van de onderzoeksgroep Research[x]Design van het Departement Architectuur. Prof. dr. Anneleen Masschelein is deel van de onderzoeksgroep Algemene Literatuurwetenschap en Culturele Studies van de Faculteit Letteren. Het schrijverscollectief van het Netwerk Kwalitatief Onderzoek Leuven dankt de peerreviewers voor hun waardevolle comments op eerdere versies van dit manuscript. De resterende tekortkomingen van dit hoofdstuk zijn enkel toe te schrijven aan de auteursgroep.

HOOFDSTUK 7

van getuigenissen uit het eigen onderzoek van de auteurs. Centraal in deze voorbeelden staat de vraagstelling over de relatie tussen mens en omgeving, fysiek of virtueel, vanuit het perspectief van de onderzoeks-participant of de onderzoeker zelf. We hebben die vraagstelling vanuit verschillende disciplines trachten te benaderen. We sluiten het hoofdstuk af met een korte reflectie over de mogelijkheden tot verspreiding van onderzoeksinzichten. [3. Disseminatie van inzichten uit kwalitatief onderzoek] Vanuit het interdisciplinaire auteurscollectief roepen we onderzoekers op om de grenzen van de eigen theoretische en methodologische kennisbasis actief op te zoeken en verder uit te dagen via de dialoog met andere onderzoekers. [Conclusie]

Inleiding

DOELSTELLING – Dit hoofdstuk introduceert de lezer in de epistemologie en methodologie van het kwalitatief onderzoek. Wellicht bestaat er niet zoiets als een eenduidige definitie van kwalitatief onderzoek, of een disciplinair perspectief op deze onderzoekstraditie. Gabrielian noemt het daarom terecht een paraplubegrip waaronder diverse methoden kunnen worden ondergebracht, elk met een eigen arsenaal aan assumpties die aan de basis liggen van hun ontwikkeling.⁷³² Wat kwalitatieve onderzoekers met elkaar gemeen hebben, is dat ze in hun studie van individuen, groepen, structuren en culturen op zoek zijn naar een holistisch perspectief waarin zowel feiten als ervaringen, waarden en de specifieke maatschappelijke context waartoe een onderzocht fenomeen zich verhoudt, worden meegewogen. De klemtonen die gelegd worden, verschillen van onderzoeker tot onderzoeker en worden tevens meebepaald door de evolutie van het kwalitatief onderzoek doorheen de tijd.

OPBOUW – In dit hoofdstuk beginnen we met een schets van de historiek van het kwalitatieve onderzoek [1], om vervolgens een aantal onderzoeksmethoden, benaderingen en technieken te bespreken aan de hand van enkele keuzemomenten die kwalitatieve onderzoekers doorlopen [2]. We situeren kort een zestal filosofische benaderingen die het kwalitatief onderzoek onderbouwen [2.1], en schetsen een achttal veelgebruikte

732 V. Gabrielian, 1999.

onderzoeksdesigns met bijbehorende analysetechnieken [2.2]. Verder focussen we op datacollectietechnieken die de tand des tijds hebben doorstaan en in het huidige onderzoekslandschap veelvuldig worden ingezet om de complexiteit van onze samenleving trachten te begrijpen of erop in te grijpen [2.3]. Voor datacollectie betreft het onder meer het interview, de observatie en het bestaande bronnenonderzoek. We sluiten het hoofdstuk af met een korte reflectie over de mogelijkheden tot verspreiding van onderzoeksinzichten [3].

DISCLAIMER – Het is diezelfde complexiteit die ervoor zorgt dat een fenomeen nooit vanuit één specifieke, academische discipline begrepen kan worden, noch vanuit één specifieke kwalitatieve onderzoeksbenadering. In dit hoofdstuk illustreren we dat door het samenbrengen van een multiplicititeit van verschillende stemmen, die vanuit hun specifieke vakgebied mee reflecteren over hoe we ons als mens verhouden tot onze leef-, werk-, culturele, educatieve, sociale en/of zorgomgeving. We gebruiken deze brede vraagstelling als een startpunt om de manier waarop diverse onderzoekers met deze verhouding tussen mens en omgeving aan de slag gaan, verder uit te diepen, in de wetenschap dat de benaderingen die we naar voren schuiven slechts een selectie zijn van methoden binnen het bredere plaatje van beschikbare kwalitatieve onderzoeksmethodologieën.

1. Beknopte geschiedenis van het kwalitatief wetenschappelijke denken

DE BEGINJAREN – Er zijn al sporen van de kwalitatieve onderzoeksbenadering terug te vinden vanaf de vijftiende eeuw, in de vorm van descriptieve etnografieën die werden opgetekend door avonturiers die nieuwe plaatsen en nieuwe culturen of samenlevingen exploreerden en hun bevindingen optekenden in een logboek,⁷³³ in een poging om een complexe realiteit te kunnen bevatten. Vaak wordt het symbolisch interactionisme, een benadering die haar opmars kende tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog, als een eerste bloeiperiode van het kwalitatief onderzoek beschouwd. Het uitgangspunt was dat de onderzoekers zelf actief mee vormgeven aan de samenleving, onder meer door het uitwisselen van taal

733 A.J. Vidich & S.M. Lyman, 2000.

HOOFDSTUK 7

en symboliek waarmee ze betekenis geven aan ervaringen. Deze processen van betekenisgeving komen tot stand in interactie met anderen. Er werd niet enkel gekeken naar de manier waarop interacties tussen mensen ontstonden, maar ook hoe de algemene structurele en culturele kenmerken van die samenleving op hun beurt het gedrag van individuele burgers mee beïnvloedden.⁷³⁴ Vanaf 1950 werden de methoden systematisch wat meer en beter onderbouwd. Gevestigde kwalitatieve onderzoekers beschouwen de jaren zestig onder meer als een gouden periode waarin het kwalitatieve analytische denken met de nodige wetenschappelijke systematiek werd uitgerust.⁷³⁵ Maar ook nadien werd er naarstig voortgetimmerd aan het ontwikkelen van nieuwe methoden en technieken, bijvoorbeeld narratief onderzoek, fenomenologische benaderingen van onderzoek en hermeneutiek die in verschillende disciplines werden uitgerold en tevens onderling werden uitgewisseld.

KEERPUNT – Voor een eerste echte crisis binnen het kwalitatieve onderzoek is het wachten tot de jaren tachtig, het moment waarop het vervagen van de strakke grenzen tussen onderzoeksdesigns in functie van de methodologische smeltkroes van benaderingen en een meer pragmatische mix-en-matchlogica in de aanpak van complexe problemen tot een problematisering van de representatie van kwalitatief onderzoek leidt. De rol van de onderzoeker zelf en de relatie tot zijn of haar participanten werd meer en meer mee in vraag gesteld. Geleidelijk aan groeide het besef dat de stem van de onderzoeker zelf een belangrijke factor was in het creëren en selecteren van ervaringsgerichte bevindingen, waardoor er meer aandacht kwam voor de machtsdimensie in de representatie van kwalitatief onderzoek, alsook de mogelijke vertekening van de data door de onderzoeker zelf. Dit gaf tevens het startschot voor de ontwikkeling van kwaliteitscriteria voor kwalitatief onderzoek, die aanvankelijk nog sterk aanleunden bij algemeen gekende criteria met betrekking tot de validiteit, betrouwbaarheid en generaliseerbaarheid van onderzoek en in een latere fase een vertaalslag kenden die beter paste bij de eigenheid van kwalitatief onderzoek.

734 M. Schwalbe, 2020.

735 N. Denzin & Y. Lincoln, 1998, 17.

KWALITATIEF ONDERZOEK

“Begin jaren tachtig kreeg ik als jonge onderzoeker de opdracht om de invloed van ergonomische ingrepen op de arbeidsbelasting van de ondergrondse mijnwerkers te bestuderen. De bedoeling was om met gestandaardiseerde vragenlijstjes en likertschalen een klassieke kwantitatieve studie uit te voeren. De mijnwerkers waren weliswaar bereid om mee te doen aan het onderzoek, maar ze vonden dat ze op die manier de beleving en betekenis van hun werk niet konden delen met mij. Daarvoor moest ik mee in de ondergrond, om ter plaatse te zien, horen, voelen en ruiken hoe het er daar aan toegaat. Participerende observatie dus, en daarvoor ging ik te rade bij de antropologen. In die periode was het concept ‘organisatiecultuur’ populair in de arbeids- en organisatiepsychologie, wat interesse opwekte voor de manier waarop antropologen informatie en inzicht verwierven in de moeilijk meetbare aspecten van organisaties. Ze inspireerden mij vooral om me onder te dompelen in een lokale context, om met open zintuigen te registreren hoe mensen zich tot elkaar en hun omgeving verhouden. Ik kreeg toestemming om enkele maanden mee te werken in een ondergrondse pijler van de steenkoolmijn. Het rapport dat ik schreef op basis van een symbolisch-antropologische analyse van mijn veldnota’s, leidde tot een ‘methodestrijd’ in de beoordelingscommissie. Volgens de beoordelaar die kwalitatief georiënteerd was, verdiende het werk een maximale score. Volgens de kwantitatief georiënteerde beoordelaar was het werk weliswaar erg interessant om te lezen, maar spijtig genoeg niet wetenschappelijk. Ikzelf wilde me niet langer binden aan deze verengende kijk op wetenschappelijkheid.” (Marc Craps)

De poging om een nieuwe balans te vinden tussen de stem van de onderzoeker en de stem van de deelnemer aan het onderzoek, opende een nieuw perspectief op kwalitatieve designs, waarin benaderingen zoals actieonderzoek, participatief onderzoek en activistische vormen van onderzoek een opmars kenden. De morele en kritische dimensie van onder meer het kwalitatief onderzoek dat zich intekende in de empowermenttraditie, won aan slagkracht.⁷³⁶ Dit onderzoek richt zich in de eerste plaats op het emanciperen van bepaalde doelgroepen en het helpen veranderen van hun condities. De onderzoeker is vaak zelf betrokken in het onderzoek en kiest waar nodig partij voor de zwaksten in functie van een meer inclusieve, meer rechtvaardige samenleving.

736 O.F. Borda et al., 2006.

TENDENSEN – Tegelijkertijd rezen er vragen rond de specifieke praxis van kwalitatieve onderzoekers en de modaliteiten die gebruikt werden om onderzoeksfeiten uit te drukken. Rond de eeuwwisseling doken er bijgevolg nieuwe vormen van informatiedragers op naast de reeds bestaande, sterk linguïstisch geïnspireerde traditie van kwalitatief onderzoek, waarin het gesproken en geschreven woord als basis diende voor het analyseren en interpreteren van onderzoeksgegevens. Artistieke en ontwerpgerelateerde onderzoeksbenaderingen vonden hun weg richting academisch circuit. Daardoor wonnen visuele en multimodale manieren van onderzoeksprentaties aan populariteit. Tegelijkertijd was er een maatschappelijke trend die zich ontvouwde in de richting van de evidencebased benadering van wetenschappelijke problemen, waarin meer objectivistische modellen van onderzoek, met onder meer de klassieke effectiviteitsstudies, als meer robuust en geloofwaardig naar voren werden geschoven. Het is in deze periode dat de paradigmaoorlog tussen kwantitatieve en kwalitatieve onderzoekers een hoogtepunt bereikte en de assumpties van het kwalitatief onderzoek in vraag werden gesteld, met als gevolg het ontstaan van een hiërarchie op basis van studiedesign die volledig losgekoppeld werd van de eigenlijke vraagstelling waarop onderzoekers verwacht werden een antwoord te geven.⁷³⁷ Het heeft de kwalitatieve onderzoeksgemeenschap echter niet tegengehouden om te blijven inzetten op de ontwikkeling van nieuwe benaderingen en technieken, in respons op de maatschappelijke uitdagingen die hun pad kruisten. Die uitdaging kende in het jaar 2020 een hoogtepunt in de coronacrisis, die een tsunami aan online onderzoekstechnieken op de wetenschappelijke markt bracht.⁷³⁸

2. Kwalitatief denken en handelen vanuit een onderzoeksmatig perspectief

HOE-VRAGEN – Hoe geeft een mens betekenis aan de eigen ideeën, ervaringen en belevingen? Hoe wordt deze betekenisgeving beïnvloed door socioculturele, politieke, economische en gezondheidszorggerelateerde aspecten of systemen waarmee we in aanraking komen, en op welke

737 T. Greenhalgh & J. Russell, 2009.

738 A. Watson et al., 2021.

KWALITATIEF ONDERZOEK

manier verhouden we ons tot deze systemen, onze leefomgeving, andere mensen en al de materiële elementen die eveneens hun plaats opeisen op een planeet die steeds meer onder druk staat? Kwalitatieve onderzoekers hebben van het stellen van dit soort vragen hun beroep weten te maken. Ze bijten zich vast in een bepaalde kwestie of een complex fenomeen. De concrete vraag krijgt vaak nog mee vorm tijdens, en tevens door, het uitvoeren van het onderzoek. Het zoeken naar een manier om die kwesties en onderzoeksfenomenen op een wetenschappelijk onderbouwde manier in kaart of beeld te brengen, vormt mee de grondslag van het kwalitatief methodologisch denken en handelen. Het specifieke antwoord op kwalitatieve vraagstellingen is niet compleet onafhankelijk van het perspectief dat we als onderzoeker zelf ten aanzien van deze complexe kwesties aannemen, zowel vanuit onze respectievelijke disciplines als vanuit persoonlijk oogpunt. Kwalitatief onderzoek is bijgevolg steeds subjectief van aard.

“Kwalitatief onderzoek volgt geen strikte receptuur, waarbij van bij het begin steeds duidelijk is waar het onderzoek zal (of zou moeten) eindigen. Eerder dan een standaardrecept past kwalitatief onderzoek zich aan aan het fenomeen dat onderzocht wordt. In mijn onderzoek focus ik me bijvoorbeeld op het kwalitatief onderzoeken van digitale ontwikkelingen in onze maatschappij. Een voorbeeld daarvan zijn digitale platformen: Wat doen die platformen in, en met, ons onderwijs? Welke plaats nemen ze daarin in?⁷³⁹ Om deze vragen te kunnen onderzoeken, dienden we niet alleen leerkrachten te interviewen, of te observeren wat er in een concrete klas gebeurt. Anders gesteld: als onderzoeksfenomeen vereisen digitale platformen dat we kijken naar wat mensen met platformen doen. Wat ook nodig is, is achterhalen hoe mensen achter het platform (bijvoorbeeld programmeurs) nadenken over wat goed onderwijs is, en hoe zich dat dient te vertalen in zulke platformen. Hierbovenop is ook nood aan onderzoeken wat op een platform zo allemaal te zien valt, alsook hoe de context voorbij het specifieke onderzochte platform precies geconstitueerd is.” (Mathias Decuypere)

Eerder dan te streven naar het wegnemen van onzekerheid door het onderbouwen van beslissingen of opinies met cijfermateriaal dat rich-

739 M. Decuypere, 2021.

tinggevend werkt, opent het vaak een nieuw perspectief en een optie voor debat dat zowel theoretisch als in tijd en ruimte ingebed wordt in een bepaalde maatschappelijke context. We bespreken hieronder de belangrijkste theoretische tradities en benaderingen van het kwalitatief onderzoek, alsook een aantal veelgebruikte technieken van datacollectie, -analyse en disseminatie van inzichten. We illustreren de verschillende opties met concrete reflecties en suggesties vanuit het interdisciplinair samengesteld auteursteam en vanuit de idee dat elke discipline zich op een bepaalde manier kan verhouden tot de idee van plaats en de menselijke ervaring daarmee, net omdat het een zeer dynamisch concept is dat een open einde mogelijk maakt en toelaat.⁷⁴⁰

2.1. Filosofische benaderingen van het kwalitatief onderzoek

REALITEITSPERCEPTIE – Onderzoekers en bij uitbreiding alle actoren, humaan en niet-humaan, geven actief mee vorm aan de samenleving en bijgevolg ook aan de manier waarop ze hun onderzoek uitvoeren. Kwalitatieve onderzoekers vormen het instrument van waaruit naar een bepaalde realiteit wordt gekeken. Vandaar dat het van belang is voor kwalitatieve onderzoekers om hun theoretische ‘woonplaats’ te expliciteren. Grosso modo kunnen een zevental grotere tradities worden onderscheiden: de kritisch-sociale theorie, het pragmatisme, de fenomenologie, het postmodernisme (ook wel structurele theorie genoemd), het sociaal constructionisme, het constructivisme en het posthumane denken. Het zou te ver leiden in te gaan op de variaties in het denken over kwalitatief onderzoek binnen elk van deze tradities van verschillende scholen of prominente clubs van academici. Wat volgt beperkt zich dus tot een globale omschrijving per traditie aan de hand van onder meer de typologie van Savin-Baden en Howell Major.⁷⁴¹

- 1 De *kritisch-sociale traditie* vond haar oorsprong in Duitsland (het marxisme en de Frankfurter Schule) en wordt voornamelijk gebruikt binnen onderzoeksprojecten gericht op transformatie of het introduceren van positieve verandering binnen de samenleving. Ze vertrekt vanuit

⁷⁴⁰ S. Coemans et al., 2020.

⁷⁴¹ M. Savin-Baden & C. Howell Major, 2013.

de idee van bestaande machtsverhoudingen die disruptief inwerken op bepaalde doelgroepen waarvan de leden actief participeren in het onderzoek zelf, met het oog op het begrijpen en actief wegwerken van obstakels. Dit gebeurt vaak in overleg met politieke actoren.

- 2 Het *pragmatisme* is een overwegend Amerikaanse filosofische traditie (The Johns Hopkins en The Chicago School) die focust op de observatie van het natuurlijk gedrag van mensen in hun natuurlijke context. Onderzoekers meten zich een eerder ‘gesitueerde’ onderzoekshouding aan waarin het verbinden van theorie en praktijk centraal staat maar deze zeer sterk zijn ingebed in een specifieke, lokale context die tevens bepaalt hoe het onderzoek zich op de site of rond het fenomeen ontvouwt.
- 3 De *fenomenologische onderzoekstraditie* is eveneens van Duitse oorsprong (Husserl en Heidegger)⁷⁴² en is vooral gericht op de zoektocht naar diepere lagen van betekenisgeving, een betekenisgeving die reeds ontstaat nog voor de mens zelf in staat is deze lagen actief te benoemen. De idee van bracketing, of het expliciteren van de eigen assumpties die het perspectief van de onderzoeker mee beïnvloeden, is een centraal onderdeel om tot de essentiële kenmerken van een welbepaald onderzoeksfenomeen (vaak een bepaald soort beleving) te kunnen doordringen.
- 4 Het *postmoderne en poststructurele denken* werd geïnitieerd vanuit Franse hoek (Lyotard, Derrida en Foucault),⁷⁴³ met een sterke focus op de interpretaties van tekst en subtekst. Net als de kritisch-sociale traditie heeft het oog voor de manier waarop onze taal en onze sociopolitieke structuren een sterke invloed uitoefenen op onze positie en ons dagelijks handelen. Het deelt de zoektocht naar diepere betekenisgeving met de fenomenologie, maar verwerpt de idee van bracketing als strategie om eventuele vertekeningen in de onderzoeker zelf te neutraliseren.

742 Voor een uitgebreidere bespreking van het fenomenologische denken bij Husserl en Heidegger, zie [hoofdstuk 6 filosofie, subsubsectie 2.3.2].

743 Voor een uitgebreidere bespreking van het poststructuralistische denken bij Foucault, zie [hoofdstuk 6 filosofie, subsubsectie 2.3.3].

HOOFDSTUK 7

- 5 Diverse denkers droegen bij tot het ontstaan van het *sociaal constructivisme* waarin processen van betekenisgeving voornamelijk worden toegeschreven aan de interactie tussen diverse humane actoren. Het zet zeer sterk in op het principe van dialoog en onderhandeling in het creëren van een gedeelde kennisbasis.
- 6 Het *constructivisme* daarentegen was een van oorsprong Russische epistemologie gecreëerd voor psychologisch georiënteerde onderzoeksbenederingen. Hierin wordt gesuggereerd dat het individu zijn eigen realiteit en werkelijkheid creëert. De rol van de onderzoeker is bijgevolg om te begrijpen hoe die betekenisgeving tot stand komt, eerder dan ze zelf te moeten beschrijven, zoals dat binnen het fenomenologische denken het geval is.
- 7 Een laatste, meer recente stroming is de *posthumane onderzoekstraditie*, waarvan sommige academici zullen stellen dat ze deel uitmaakt van de kritisch-sociale theorie, voornamelijk omdat ze de hiërarchisch dominante positie van de mens en het menselijk perspectief in vraag stelt en streeft naar een meer uitgevlakte of horizontale positie van humane versus niet-humane elementen in de samenleving.

DISCIPLINEOVERSTIJGEND WERKEN – In het kader van het multidisciplinaire (het bekijken van één complex probleem vanuit verschillende invalshoeken), interdisciplinaire (het integreren van diverse disciplinaire invalshoeken om aan deze complexiteit tegemoet te komen) en transdisciplinaire onderzoek, waarin het sociale middenveld en de burgers zelf mee worden betrokken in de onderzoeksploeg, moet er een mogelijkheid gecreëerd worden om op een meer gesitueerde manier met deze filosofische benaderingen om te gaan. Samenwerking tussen disciplines veronderstelt immers een zekere openheid ten aanzien van verschillen in perspectief. Het vereist een multivocale dialoog. Binnen het disciplineoverstijgende soort onderzoek is het dus eerder van belang om een gemeenschappelijke ruimte te creëren, virtueel of fysiek, waarin de diverse invalshoeken letterlijk een plaats kunnen krijgen. Idealiter is het een ruimte die bestaande hiërarchische posities tussen disciplines uitvlakt om in een gezamenlijke inspanning tot een beter en ander begripsvermogen te komen m.b.t. een

te bestuderen kwestie of probleem.⁷⁴⁴ Daartoe kunnen er inspanningen geleverd worden om meer inclusief te werken en de inbreng van ervaringsexperten meer naar waarde te schatten.

“In het doctoraatsonderzoek van Phuong Lan Nguyen naar de rol van woningontwerp in ervaringen met zelfstandig wonen van mensen binnen het autismespectrum,⁷⁴⁵ werden ervaringsdeskundigen niet alleen betrokken als participanten in diverse casestudy’s, maar ook als experts in een expertenpanel om feedback te geven op tussentijdse analyseresultaten. Dit liet toe om de resultaten te verfijnen, en de beperkingen van het onderzoek in te schatten.” (Ann Heylighen)

2.2. Methodologische benaderingen binnen het kwalitatief onderzoek

THEORETISCHE INBEDDING ONDERZOEKSFENOMEEN – De keuze van het juiste onderzoeksdesign hangt sterk samen met het soort fenomeen dat onderzocht wordt en de daaraan gekoppelde onderzoeksvraag of doelstelling. Daarnaast spelen ook de setting en de doelgroep waarin het onderzoek wordt uitgevoerd, een grote rol bij het maken van methodologische keuzes. Deze zijn onlosmakelijk verbonden met de rol die theorie inneemt in een onderzoeksproject. Sommige kwalitatieve onderzoekers brengen theoretische kaders of concepten in bij aanvang van hun studie. Ze creëren een logisch model waarin de relaties tussen concepten die onderzocht moeten worden, scherp worden gesteld, of ze ontlenen concepten van andere academici die als kapstok dienen om een analyse of interpretatie van onderzoeksdata aan op te hangen. In interdisciplinair onderzoek worden er vaak diverse theoretische invalshoeken gecombineerd om het onderzoek aan te sturen.

“In zijn doctoraatsonderzoek naar alledaagse praktijken van kinderen en het ontwerp van kankerzorgomgevingen, combineerde Piet Tutenel theorieën en concepten uit diverse disciplines.⁷⁴⁶ Kinderen die getroffen worden door

⁷⁴⁴ C. Dierckx et al., 2020.

⁷⁴⁵ P. Nguyen Lan et al., 2021.

⁷⁴⁶ P. Tutenel, 2021.

HOOFDSTUK 7

kanker, worden vaak herhaaldelijk gehospitaliseerd. De impact van de materiële ziekenhuisomgeving op het welzijn van kinderen krijgt steeds meer aandacht in verschillende disciplines. Door hun dubbele kwetsbaarheid – kind zijn en ziek zijn – worden jonge mensen met kanker echter minder beschouwd als directe deelnemers aan onderzoek. Piet stelde zich tot doel hun ervaringen in het centrum van de aandacht te plaatsen. Om recht te doen aan de complexiteit van hun interacties met de materiële ziekenhuisomgeving, combineerde hij theoretisch onderzoek met veldwerk in een kinderdagverblijf en op een pediatrie oncologieafdeling. Concepten en inzichten worden samengebracht uit kind- en jeugdstudies om kinderen in al hun verschillen als actoren in beeld te brengen; uit antropologie en filosofie om ideeën over kwetsbaarheid als gebrek of tekortkoming in vraag te stellen; uit theorieën over materialiteit die ervan uitgaan dat het sociale en het materiële nauw met elkaar zijn verweven; en uit ontwerponderzoek om de ruimtelijke en materiële omgeving van ons sociale leven zichtbaar te maken. Door verschillende onderzoeklijnen met elkaar te verweven, liet hij zien hoe het transdisciplinair samenvoegen van theoretisch en empirisch werk zowel de sociale wetenschappen als het ontwerponderzoek vooruit kan helpen en uitnodigt tot een genuanceerde manier van kijken.” (Ann Heylighen)

Anderen zien theorievorming meer als een potentiële uitkomst van hun studies. Patronen die inductief uit de data gegenereerd zijn, worden met elkaar in verband gebracht en vormen zo een betekenisvol geheel. Niet alleen bepaalt de filosofische positionering van een onderzoeker mee waarop de keuze van de onderzoeker valt, het object van onderzoek zelf bepaalt ook mee de beste methode. Actieonderzoek is bijvoorbeeld een meer logische keuze voor een aanhanger van sociaal constructionisme dan voor een fenomenoloog. Wie zich niet direct laat inspireren door een filosofisch epistemologisch kader, laat zich vaker inspireren door een zogenaamde atheoretische onderzoeksbenadering, zoals de gefundeerde theorievorming (*grounded theory*), breed onder te brengen bij de interpretatieve onderzoeksbenaderingen. Deze onderzoeksbenaderingen willen een onderzoeksfenomeen vooral begrijpen, contextualiseren en interpreteren, eerder dan verklaren, voorspellen of generaliseren. Er zijn een aantal veelgebruikte basisbenaderingen binnen het kwalitatief onderzoek, zoals de gevalsstudiebenadering, etnografisch onderzoek, fenomenologische studies en het actieonderzoek. Deze laatste benade-

KWALITATIEF ONDERZOEK

ring behoort tot de bredere familie van het collaboratief of participatief onderzoek. Ook het artistiek geïnspireerd onderzoek kent de laatste jaren een flinke opmars. De artistieke component wordt dan vaak ingebed in een van hogervermelde basisbenaderingen.

“Hoe kan je er met kunst voor zorgen dat mensen zich (opnieuw) thuisvoelen in hun eigen leefomgeving? Dat was de vraag die Ruth Segers zich stelde in haar participatief onderzoeksproject Mount Murals. De Vlaamse bebouwde omgeving is de laatste jaren sterk veranderd. Vele diensten aan de bevolking worden gecentraliseerd en hebben een impact op de onderlinge verhoudingen tussen mensen in een bepaalde buurt. Ingrijpende veranderingen in het fysieke en sociale weefsel van een leefgemeenschap zorgen er soms voor dat mensen zich niet meer thuisvoelen in hun gemeente. Ruth Segers voerde een participatief onderzoek uit in Heist-Goor waarin ze bewoners van verschillende generaties uitnodigde om samen te werken aan een kunstwerk op basis van hun collectief geheugen over objecten en plekken van betekenis. Deze werden in het kunstwerk verwerkt en vervolgens verzilverd als een mural en artistiek geïnspireerd zebra-pad in de dorpskern. Het project stimuleerde niet enkel nieuwe vormen van samenwerking tussen bewoners onderling, maar liet ook een tastbaar, creatief spoor na in het dorp zelf, met een duidelijke link naar de specifieke identiteit van deelgemeente Heist-Goor.” (Karin Hannes & Ann Heylighen)

METHODOLOGIE – Wat volgt is een korte omschrijving van elk soort methodologie.

- 1 De *gevvalsstudie* is naast de gefundeerde theoriebenadering een van de meestgebruikte onderzoeksbenaderingen. De focus van de onderzoeker ligt bij één specifieke case, bijvoorbeeld een organisatie, een individu, een cultuur, een regio of een object. Anderzijds kan de focus ook liggen op een vergelijking van diverse cases binnen hetzelfde studieopzet (de cross-case comparatieve benadering).

“In mijn onderzoek naar het ‘gemeditiseerde laatste interview’ vertrok ik vanuit drie casestudy’s, waarbij bekende intellectuelen op het moment dat ze wisten dat ze stervend waren, een publiek laatste interview gaven. Het laatste interview met de Britse auteur en scenarist Dennis Potter, dat in 1994

HOOFDSTUK 7

op Channel 4 werd uitgezonden, was een media-event dat een enorme publieke respons genereerde. Filosoof Jacques Derrida's interview met Le Monde werd wereldwijd vertaald en als aparte publicatie uitgegeven. Het laatste interview met de postkolonialistische cultuurwetenschapper Edward Said besloeg meerdere dagen en werd als een meer dan drie uur durende dvd uitgegeven. Ik benaderde deze cases vanuit de dubbele focus van het interview enerzijds en het symbolische belang dat we toekennen aan de laatste woorden van de stervende anderzijds, maar het waren de cases zelf die me toelieten om het gemediatiseerde laatste interview te zien als een manier om de eigen nalatenschap te controleren en om te gaan met een veranderde positie van de auteur en diens oeuvre aan het einde van de twintigste eeuw. In mijn analyse vertrok ik daarom van het discours van de auteurs, maar ook de materiale omstandigheden en de bijzonderheden van het medium die letterlijk en figuurlijk een plaats gaven aan de auteurs in de publieke ruimte, kwamen aan bod." (Anneleen Masschelein)

- 2 *De gefundeerde theoriebenadering* werkt naar de formulering van een bepaalde theorie toe, vanuit specifieke waarnemingen in het onderzoeksveld. De theorie wordt dus met name gegrond in de verzamelde data. De onderzoeker expliciteert zowel de bouwstenen van de theorie als de relaties tussen deze bouwstenen. Er wordt gestreefd naar een saturatiepunt, het punt waarop nieuw verzamelde data de theorie niet langer lijken uit te dagen.

"Enige jaren geleden voerden we een onderzoek om beter te begrijpen wat het voor een oudere betekent om met een beginnende dementie te leven.⁷⁴⁷ We kozen voor een grounded-theory-design dat ons zou toelaten om op basis van concrete ervaringen in het dagelijkse leven theoretische inzichten te ontwikkelen over de betekenis van het leven met deze aandoening. We wisten dat het een uitdaging zou zijn om twintig oudere personen met beginnende dementie die nog min of meer zelfstandig thuis woonden met beperkte cognitieve functies te interviewen over 'de betekenis van hun leven met beperkte cognitieve functies'. We luisterden meermaals naar hun verhalen. De uitdaging bestond erin om samen met de participanten de onderliggende betekenis van het leven met beginnende dementie te reconstrueren in

747 E. Steeman et al. 2007; 2011.

KWALITATIEF ONDERZOEK

functie van het creëren van een theorie. De eerste interviews resulteerden in verrassende positieve verhalen over het leven met deze ziekte. Op basis van de doorgenomen literatuur hadden we eerder een verhaal van verlies en lijden verwacht. Niettegenstaande onze pogingen om te peilen naar hun uitdagingen, bleven de positieve ervaringen duidelijk de overhand hebben. Dit strookte echter niet met de ervaringen van familieleden en met de observaties van de onderzoeker. Via een constructivistische analysebenadering van de interviewdata hebben we ontdekt dat dit positieve verhaal een manier was om zich te beschermen. Het 'nog van betekenis zijn of blijven' bleek meer centraal te staan in de beleving van personen met dementie, dan de geheugen-, gedrags- of emotionele problemen eigen aan de ziekte. Leven met een beginnende dementie werd ervaren als een continu balanceren tussen het wel of niet meer 'iemand van waarde' zijn. De manier waarop de omgeving hierop reageerde, werd aangevoeld als een bedreiging van hun eigenwaarde. Bestaande theorieën konden we op basis hiervan nuanceren. Uit de literatuur bleken immers vooral de geheugenproblemen een continue uitdaging te vormen in het leven van deze personen." (Bernadette Dierckx de Casterlé)

- 3 In *etnografisch onderzoek* staat het begrijpen van bepaalde culturen en de groepen van mensen die daarin functioneren centraal. Het brengt historische, geografische, culturele, linguïstische en ervaringsgerichte data samen vanuit de positie van de veldwerker die intekent op een lange en intensieve periode van onderzoek in de te bestuderen culturele context. Onder de impuls van onder meer science & technology studies en actor-netwerk theorie heeft het bestuderen van de relatie tussen mens en materialen en mens en omgeving aan belang gewonnen binnen het etnografisch onderzoek.

"Digitale toestellen zoals laptops en mobiele telefoons hebben de laatste jaren een sterke opmars gekend in het onderwijs. Ze nestelen zich als het ware in stilte in de klassen. Opvallend genoeg wordt er zelden aandacht besteed aan de digitale infrastructuur die binnen onze scholen functioneert. Wij onderzochten op welke manier hun agency zich activeert binnen de schoolmuren door middel van een socio-spatiale etnografie waarin we gedurende een periode van vijf maanden als onderzoeker te gast waren in een school waarin persoonlijke laptops, smartphones en tablets mee geïn-

HOOFDSTUK 7

tegreerd werden in de leeractiviteiten en leerlingen werden blootgesteld aan diverse digitale leerplatformen (Ali Reza Beigi et. al., 2020). De socio-spatiale dimensie nodigde ons uit om naar de complexe figuratie van mens en machine te kijken, gelocaliseerd in tijd en ruimte. We observeerden zowel lesmomenten als pauzemomenten in de cafetaria en bibliotheekbezoeken. Na een periode van intense observaties vielen ons vooral de breakdown momenten op, bijvoorbeeld een toestel dat niet werkt, een verloren netwerk connectie, of een ordinair patroon binnen een bepaalde klasgroep dat werd doorbroken. Dit was de aanleiding om na verloop van tijd een meer gerichte focus te zetten op deze breakdowns om een goede inschatting te kunnen maken van de subtiele effecten van digitale infrastructuur op het klasgebeuren en de schoolcultuur.” (Matthias Decuypere)

- 4 *Fenomenologische studies* bestuderen hoe meerdere individuen een bepaalde situatie, aandoening, toestand, of een bepaald concept of event beleven.

“Een tijd geleden verscheen er een mediabericht waarin gesteld werd dat 10% van de vrouwen leidt aan endometriose, een chronische gynecologische conditie die verschillende vormen van pijn opwekt. Het onderzoek over de aandoening staat echter nog in de kinderschoenen, vooral voor wat betreft de psycho-sociale impact ervan. Wij onderzochten samen met een master-studente de beleefde ervaring van vrouwen met endometriose en welke rol sociale factoren spelen in hun perceptie over leven met de aandoening. We verzamelden onze data via een body map, een tekening van de contouren van hun lichaam die als canvas diende om hun antwoorden op bepaalde triggers te visualiseren onder de vorm van symbolen, kleurgebruik, positionering van bepaalde ideeën, bijvoorbeeld over symptomen die ze ervaren, vormen van support, emoties, percepties over hun eigen lichaam, etc. We gebruikten een interpretatieve fenomenologische analyse waarin de verhaallijnen die de vrouwen brachten in de diepte werden geanalyseerd. Vervolgens werden de belangrijkste ideeën gelinkt aan specifieke visuele secties van de body mappen. Dit resulteerde in een narratief over hun disconnectie met anderen en met het eigen lichaam en hoe dit kon gemedieerd worden.” (Karin Hannes)

- 5 In een discoursanalyse onderzoekt men geschreven of gesproken taal in relatie tot de sociale context. Het doel is om te begrijpen hoe taal

KWALITATIEF ONDERZOEK

wordt ingezet in het dagelijks leven. De focus ligt bijgevolg op culturele conventies, al dan niet geëxpliciteerd, en op welke manier die in verband staan met de historische, politieke en sociale context.

“Ik maakte mijn doctoraat over het freudiaanse concept van ‘het unheimliche’ (the uncanny), de angst voor het vertrouwde dat plots vreemd aandoet, in de beginjaren van digitale searchengines. Ik ging ervan uit dat een concept pas echt een concept is – en dus meer dan een dagelijks woord – als het door meerdere auteurs wordt gebruikt, met een min of meer gedeeld referentiekader, in dit geval het werk van Freud, dat aangeduid wordt in voetnoten. In een volgend stadium van conceptualisering wordt het woord ook centraal geplaatst in een titel en wordt er gereflecteerd over de conceptuele status van het concept: is het een modewoord of is het echt een nieuw concept? Wanneer een concept echt een plaats heeft gekregen in een gemeenschap van gebruikers, wordt het makkelijk opspoorbaar als trefwoord, keyword of index. Een groot deel van mijn materiaal vond ik door op de fysieke vloer van de bibliotheek zo veel mogelijk sporen te zoeken: van referentie naar referentie, van bron naar bron, op zoek naar titels en voetnoten. Zodra ik een voldoende groot corpus had verzameld, kon ik dat discursief benaderen. Ik ging op zoek naar wat Foucault de genealogie van het concept noemt, de manier waarop een concept doorheen verschillende teksten vorm krijgt en verandert. Ik ontdekte dat, hoewel Sigmund Freuds essay over het unheimliche uit 1919 algemeen gezien wordt als de oorsprong van het concept, de eigenlijke conceptvorming eigenlijk pas echt plaatsvond in de jaren 1970-1980 in de Franse filosofie en de Amerikaanse literatuurwetenschap. Onder invloed van de lacaniaanse psychoanalyse en de deconstructie was er een tendens om op zoek te gaan naar vergeten of meer obscure teksten, om daarin een nieuw soort theorie te ontdekken. Het door Freud beschreven concept bleek perfect aan te sluiten bij de cultuur van het einde van de twintigste eeuw (literatuur, film, architectuur). Het concept bood ook een alternatief voor het meer marxiaanse begrip van vervreemding. Zo ontwikkelde het unheimliche zich tot een belangrijk esthetisch concept aan het begin van de eenentwintigste eeuw.” (Anneleen Masschelein)

- 6 *Actieonderzoek* engageert zowel onderzoeker als onderzoeksdoelgroep in het begrijpen van en vervolgens ageren ten aanzien van een specifiek probleem. Vervolgens wordt er naar een (serie van) oplossing(en) toegewerkt, die worden geïmplementeerd en geëvalueerd.

HOOFDSTUK 7

“Een ontwikkelings-ngo gespecialiseerd in rurale drinkwatersystemen werkzaam in de Andes werd geconfronteerd met haar eigen beperkte mogelijkheden om tegemoet te komen aan de noden van de lokale gemeenschappen. Zij wilden graag met andere actoren (overheden, ngo’s en gemeenschappen) op zoek gaan naar vormen van samenwerking die duurzame oplossingen op ruime schaal mogelijk maakten. De ngo klopte aan bij een sociaal onderzoekscentrum aan de lokale universiteit, om een stakeholderanalyse en haalbaarheidsstudie uit te voeren. In onderling overleg werd de opdracht van bij de aanvang uitgebreid met de begeleiding van een proces om een blijvende samenwerking tussen alle betrokkenen op gang te brengen. De stakeholderanalyse beperkte zich dan ook niet tot het louter registreren van karakteristieken van actoren, maar vormde een eerste gelegenheid voor het identificeren en confronteren van uiteenlopende perspectieven op het probleem. De onderzoekers trachtten ook poolshoogte te krijgen van de interesse en bereidheid bij de betrokkenen om actief deel te nemen aan gezamenlijke initiatieven en activiteiten met andere actoren. Na een verkennende fase werden alle geïnteresseerde actoren uitgenodigd om deel te nemen aan een reeks van workshops, gespreid over een drietal jaren, telkens met enkele maanden ertussenin. Tijdens die tussenperiode bezochten de onderzoekers de verschillende deelnemers apart, organiseerden zo nodig ondersteunende opleidingen over bepaalde (technische, juridische) thema’s voor specifieke groepen, en lobbyden bij nationale en internationale actoren voor noodzakelijke steun op lange termijn, enzovoort. Dit resulteerde uiteindelijk in lokaal verankerde ‘multi-actor consortia’ die internationale erkenning kregen en inspirerend waren voor duurzame rurale drinkwatervoorziening.”
(Marc Craps)

- 7 *Artistiek of ontwerpgericht onderzoek* focust eveneens op de menselijke ervaring, maar zet daarvoor een breed arsenaal van kunstvormen in die als te verzamelen of te analyseren data fungeren binnen het onderzoek; bijvoorbeeld theater, de ontwikkeling van prototypes, (strip)tekenen, de creatie van beeld- en geluidsmateriaal,⁷⁴⁸ of in het onderstaande voorbeeld, het gebruik van futures fiction.

748 Q. Wang et al., 2020.

KWALITATIEF ONDERZOEK

“‘Protected Paradise’ is een toekomstverbeeldend project. Samen met drie andere vrouwelijke onderzoekers plaatste ik me in volle coronatijd opzettelijk en doelbewust voor korte tijd in quarantaine in Labiomista, het kunstproject van Koen Vanmechelen in Zwartberg, Limburg. We lieten vier hermetische BioVYZR-helmen overkomen, ontworpen door een Canadees team van ingenieurs, met een zelfregulerend ventilatiesysteem. Daarmee konden we ons vrij verplaatsen in de omgeving en tussen andere organismen, zonder hen of onszelf bloot te stellen aan een besmettingsrisico. Het uitgangspunt van ons exploratief onderzoek was de vraag hoe we ons op een nieuwe manier konden verhouden tot het COVID-19-virus. We verbeeldden ons een nieuw soort samenleving. Daartoe ontleenden we de techniek van futures writing. We startten ons denkproces met een fictieve uitnodiging aan onszelf gericht voor een werkcongres in het jaar 2121 en eindigden met een futures fiction-verhaal in het handboek ‘Educational Fabulations’ waarin we onder meer een kip, de Witte Nijl, de planeet Mars en een gemuteerd COVID-25-virus als deelnemer accepteerden en ermee in debat gingen, gefaciliteerd door een AI gestuurde bot die geprogrammeerd was om gedachten, stromingen en bewegingen in taal om te zetten. (Hannes, Vrebos, Anthoni, Dierckx, 2022)”
(Karin Hannes)

2.3. Specifieke technieken binnen het kwalitatief onderzoek

2.3.1. Dataverzameling in kwalitatief onderzoek

TYPES VAN DATA – Datacollectie in kwalitatief onderzoek veronderstelt in de meeste gevallen dat de onderzoekers een bepaalde setting of een onderzoeksveld betreden; de plaats waar de belangrijkste doelgroep worden teruggevonden, een instituut, organisatie, werkcontext, thuiscontext, een dorp en in sommige gevallen meerdere van deze settings tegelijk. De onderzoekers bevragen en observeren mensen, dingen, omgevingen en de relatie ertussen. Wat ter plaatse wordt verzameld kan dus variëren van interviewtranscripts en veldnota’s tot documenten, beeldmateriaal en soundscapes. Maar er zijn ook desktopgerelateerde manieren van datacollectie mogelijk, bijvoorbeeld socialmedia-accounts, archiefmateriaal en reeds beschikbaar beeld- en geluidsmateriaal op het internet.

HOOFDSTUK 7

INTERVIEWS – De rijkheid van wat uit interviews, observaties of het werken met bestaande bronnen wordt gehaald, hangt grotendeels samen met de vaardigheden en de attitude van de onderzoeker zelf. Geëngageerd in een kwalitatieve onderzoekssetting staan, betekent voor een *interviewer* bijvoorbeeld goed kunnen luisteren, oog hebben voor het non-verbale gedrag dat een deelnemer stelt, maar ook het moment om een interview uit te voeren of stop te zetten zorgvuldig kunnen inschatten. Dit geldt zowel voor het semigestructureerde interview waarin de open vraagstelling geïnspireerd is op bestaande theoretische kaders uit de literatuur en de volgorde van de interviewleidraad min of meer vastligt, als voor het open interview waarin de interviewer zich voornamelijk laat leiden door de geïnterviewde, die zelf de richting en inhoud van het interview meebepaalt. Niet elke situatie vereist een face-to-face-interview en niet elke topic leent zich voor een online of instant messaging-interview. Voor sommige onderzoeksvragen werkt een focusgroep of discussiegroep beter dan voor een andere, bijvoorbeeld wanneer een relatief nieuw of recent onderwerp wordt aangeboord. Ook aan het soort vragen die gesteld worden en de volgorde waarin dat gebeurt, moet voldoende aandacht worden geschonken. Inleidende vragen hebben meestal de functie van ijsbrekers. Erg abstracte vragen die verder van de eigen ervaring afstaan, worden beter op het einde van een interview gesteld. Kenmerkend aan de data die de onderzoekers genereren uit kwalitatieve interviews, is dat de analyse en interpretatie narratief (en soms ook visueel) georiënteerd is. Daarin verschillen ze van het gestructureerde interview (de mondeling afgenomen vragenlijst), waarin gesloten vragen gesteld worden die kwantitatief verwerkt kunnen worden.

OBSERVATIE – Afhankelijk van wat juist bestudeerd moet worden, opteren kwalitatieve onderzoekers voor verschillende technieken. *Observatie* leent zich uitstekend voor het in kaart brengen van processen, culturen en gedragpatronen, omdat het de hele sociale setting waarin een persoon zich beweegt, mee in kaart kan brengen. Het is ook een meer dynamische vorm van dataverzameling in vergelijking met interviews die op een welbepaald tijdstip worden uitgevoerd, de zogenaamde momentopname. Voor een onderzoeker is observatie een bijzonder uitdagende klus. We zetten immers verschillende zintuigen op hetzelfde moment aan om alle indrukken goed te kunnen optekenen en kaderen. Net als bij interviews,

KWALITATIEF ONDERZOEK

moeten ze een aantal belangrijke keuzes maken. Waar positioneren ze zich op de scène? Zullen ze al dan niet zelf participeren aan de activiteiten op de scène? Welke invloed heeft dat op de onderzoekers zelf en de geobserveerden? Hoelang moeten ze ergens verblijven om een aantal patronen te zien? En uiteraard ook: Waar moeten ze hun observatie precies op focussen?

"Betekeningen worden niet altijd uitgesproken tijdens een interview en soms zelfs niet herkend. Dit was zeker het geval in een studie gebaseerd op gefundeerde theoriebenadering over vroegdementie en de rol van de omgeving hierin.⁷⁴⁹ Daarom werden vaak interviews en observaties gecombineerd. Alle participanten werden in hun thuismilieu geïnterviewd en geobserveerd met de bedoeling om hun belevingen en verhalen in hun leefwereld te kunnen plaatsen en begrijpen. De focus van de interviews lag daarom initieel op de ervaringen van de participanten omtrent het geheugenverlies. De eerste interviews verliepen vlot, maar leerden weinig over de ervaren moeilijkheden. Mooi om te horen, maar niet in overeenstemming met wat reeds in de literatuur beschreven was en evenmin met de observaties van de interviewer. Observaties over hoe de onderzoeker thuis ontvangen werd, hoe mantelzorgers en participanten met elkaar omgingen, hoe de participanten reageerden of niet reageerden op bepaalde vragen, ... hielpen geleidelijk aan te begrijpen dat het positieve verhaal van de participanten een soort dekmantel was, een manier om hun meest kostbare goed te beschermen: de persoon die ze zijn, hun waarde. Deze inzichten hebben geresulteerd in een andere aanpak van de interviews. In plaats van te focussen op de beperkingen en verlieservaringen van de participanten, werd gestart met de vraag naar de mooiste of meest waardevolle momenten in hun leven. Het contrast tussen de interviewdata en de observaties van de onderzoekers heeft tot het inzicht geleid dat de initiële benadering in de interviews de participanten weinig ruimte liet om hun zelfwaarde en de strijd om dit te behouden in het leven met een beginnende dementie tot uiting te brengen."
(Bernadette Dierckx de Casterlé)

BRONNEN – Er zijn situaties waarin de onderzoekers er beter voor opteren om met bestaande bronnen te werken. Mensen maken deel uit van een sa-

749 E. Steeman et al. 2007; 2011.

HOOFDSTUK 7

menleving en laten indirect heel wat sporen na die interessante data kunnen opleveren, zoals tweets, blogs, foto's en video's, beleidsdocumenten, archieven, (dag)boeken, (auto)biografieën, graffiti-tags en poëtische fragmenten. Door met deze zaken in interactie te treden, krijgen ze indirect toegang tot het menselijk handelen of gedrag. Ook uit het observeren van de manier waarop mensen zich kleden, de programmakeuzes die ze maken, de manier waarop ze zichzelf presenteren op het internet, of het afval dat ze achterlaten in de papier- of vuilnismand, kunnen de onderzoekers heel wat leren. Die sporen laten toe om zowel het verleden als het heden op een onderzoeksmatige manier te verkennen, zonder te moeten inbreken in de natuurlijke omgeving, zoals dat bij observatie het geval is. De onderzoekers verzamelen en filteren uit wat van belang is, zonder daarbij de relevantie van bepaalde stukken voor het breder kader waarbinnen het onderzoek zich situeert, uit het oog te verliezen. Dit vraagt vooral een kritische geest. Ze werken immers met data die door iemand anders gekozen of verzameld zijn. Dit betekent concreet dat ze ook het perspectief van de creator zelf moeten meenemen in de eigen analyse en de authenticiteit van het onderzochte materiaal moeten kunnen aantonen, alsook de representativiteit ervan. Wie creëerde het materiaal, met welke doelstelling, wanneer, waar, voor wie en in welke vorm?

“Binnen Research[x]Design proberen we vanuit diverse perspectieven het begrip en het ontwerp van ruimte te verruimen. Wanneer we een nieuw perspectief aanboren, gebeurt het dat we starten met een verkennende analyse van bestaande bronnen. Om inzicht te krijgen in de rol van de gebouwde omgeving in ervaringen van mensen met autisme, maakte Stijn Baumers een analyse van zogenaamde anti-biografieën.⁷⁵⁰ Ook Pleuntje Jellema ging in haar onderzoek naar de rol van de gebouwde omgeving in ervaringen met kankerzorg aan de slag met auto-biografieën.⁷⁵¹ In beide gevallen liet de analyse toe om een eerste idee te krijgen van relevante ruimtelijke aspecten op basis van bronnen die reeds beschikbaar waren. Andere bestaande bronnen die we in ons onderzoek gebruiken, zijn bijvoorbeeld gedichten geschreven door een participant met jongdementie⁷⁵² of posts op social media door een participant met autisme.” (Ann Heylighen)

750 S. Baumers & A. Heylighen, 2010.

751 P. Jellema et al., 2019.

752 I. Van Steenwinkel et al., 2014.

KEUZES – Uiteraard kunnen de onderzoekers de technieken die ze kiezen voor het verzamelen, niet los zien van de keuzes die ze maken met betrekking tot de doelgroepen die ze engageren, het soort omgeving waarin ze data verzamelen, en de tijdsperiode die ze tot hun beschikking hebben voor het onderzoek. In het geval van historisch of toekomstgericht onderzoek maakt het tijdsaspect bepaalde keuzes onmogelijk. Historisch gezien kunnen ze terugvallen op bestaande bronnen of mondelinge overdracht. Doen ze toekomstgericht onderzoek, dan hebben ze vaak nog geen documentatie voorhanden en moeten ze wat creatiever uit de hoek komen, vaak in overleg met anderen. Dat maakt het vaak noodzakelijk voor een kwalitatieve onderzoeker om een aantal ethische principes van handelen in overweging te nemen bij het plannen van een onderzoek. Wie wordt op welke manier in beeld gebracht? Hoe wordt privacy, confidentialiteit en anonimiteit gegarandeerd in het gebruik van media of beeldmateriaal? Wie is er al dan niet eigenaar van de data die in een participatieve onderzoekscontext worden verzameld en hoe worden in relaties met anderen de machtsposities die onderzoekers vaak innemen in een onderzoeksproces zelf mee uitgedaagd?⁷⁵³

“In het onderzoek van Piet Tutenel naar alledaagse praktijken van kinderen en het ontwerp van kankerzorgomgevingen bood de e-mailcorrespondentie met de ethische commissie en het klinisch testcentrum van een ziekenhuis zich aan als onverwachte bron. Aanvankelijk was Piet niet van plan te schrijven over het traject om goedkeuring voor zijn veldwerk te verkrijgen. Toch leidde de tijdrovende aard ervan tot fixatie (en frustratie), en de opluchting dat hij uiteindelijk goedkeuring verkreeg, hielp om deze fixatie om te zetten in aandacht voor wat er te leren viel. Piet analyseerde de circa honderd e-mails die uitgewisseld werden in de circa vier maanden tussen het moment van informatie vragen over de procedure en het moment van goedkeuring. Als thema's voor de analyse selecteerde hij punten van verschil waarover het meeste discussie was: de vraag of kinderen instemming dan wel geïnformeerde toestemming (kunnen) geven, het specificeren van de onderzoeksdata, het belang van privacy, en de verschillende wereldbeelden. Om vragen in verband met deze thema's te beantwoorden, steunde Piet op literatuur.” (Ann Heylighen)

753 K. Hannes & Q. Wang, 2020.

2.3.2. Data-analyse en interpretatie in kwalitatief onderzoek

OMGAAN MET DATA – De fase van data-analyse en interpretatie is een van de meest lonende fases in de kwalitatieve onderzoekscyclus. Het is de fase waarin de puzzelstukken die de onderzoekers tijdens hun veldwerk of studiewerk hebben verzameld, in elkaar worden geschoven om het inzicht in een onderzoekfenomeen te verrijken. Toch dienen er zich ook in deze fase een aantal belangrijke vragen aan. Hoe moet worden omgegaan met de massa aan data die ze hebben verzameld? Welke data-analytische strategie moeten ze volgen? Hoe bewegen ze zich van descriptieve analyses naar interpretatieve? En hoe kunnen ze ervoor zorgen dat ze kwaliteitsvolle gegevens opleveren? Binnen de meeste onderzoeksbenaderingen worden indicaties gegeven over hoe er met de data moet worden omgegaan, in lijn met de logica van de benadering zelf. In de realiteit ontlenen onderzoekers vaak data-analytische technieken ontwikkeld voor een bepaalde benadering, die ze dan aanpassen voor toepassing binnen het door hen gekozen onderzoeksdesign.

DATA-ANALYTISCHE TECHNIEKEN – Hieronder volgt een bespreking van een aantal veelgebruikte data-analytische technieken:

- 1 *Constant comparative analysis* is een veelgebruikte analysetechniek die initieel ontworpen werd voor de gefundeerde theoriebenadering (*grounded theory*). Het principe bestaat er simpelweg in om tekstmateriaal te coderen, te categoriseren en vervolgens te vergelijken met andere transcripten of veldnota's van dezelfde of andere onderzoekers actief binnen het project. Zo komt men tot een selectie van concepten die als bouwstenen van een theorie in ontwikkeling gaan fungeren en die hypothetisch met elkaar in verband worden gebracht, zodat er een centrale verhaallijn uit ontstaat.
- 2 *Thematische analyse* fungeert min of meer op dezelfde manier, maar is eerder descriptief van aard en gefocust op het identificeren van de verschillende ideeën, argumentaties en concepten die uit de data naar boven komen. De teksten worden meerdere keren gelezen en herlezen om vervolgens op een meer holistische manier de inhoud in een consistent narratief te vatten.

KWALITATIEF ONDERZOEK

- 3 *Content analyse* kan zowel kwalitatief als kwantitatief geïnspireerd zijn. Ze kan enerzijds gericht zijn op de frequentie van voorkomen van bepaalde concepten en termen in een grotere set van tekstuele data, vaak bestaande uit literatuurbronnen of beleidsrapporten. Anderzijds kan ze verwijzen naar een inhoudelijke analyse die meer theoretisch georiënteerd is, zoals de foucauldiaanse benadering van discoursanalyse, die voornamelijk aandacht schenkt aan wie op welke manier binnen een bepaald maatschappelijk tijds kader over een specifiek onderwerp of een specifieke doelgroep spreekt en welke machtsverhoudingen binnen de samenleving het gevoerde discours mee vormgeven.
- 4 Sommige analytische benaderingen zijn ontworpen binnen een specifieke onderzoeksbenadering, bijvoorbeeld de *fenomenologische en hermeneutische analyse*. Een onderzoeker die fenomenologisch werkt, linkt bepaalde fenomenen aan de individuele ervaring van anderen, zonder daarbij de eigen interpretatie en hoe die inspeelt op de data uit het oog te verliezen. Van daaruit wordt gezocht naar een mutueel exclusieve lijst van kenmerken van een fenomeen dat het tot zijn essentie herleidt, vanuit een grondige zoektocht naar betekenisgeving in de data. De hermeneutiek is op hetzelfde principe gebaseerd, maar focust veeleer op het expliciteren van de context van bepaalde gedragspatronen. De betekenis van een fenomeen wordt gezocht in de interactie tussen de onderzoeker en de lezer en de betekenissen die gevonden worden in de verschillende lagen van een informatiebron, vaak een tekstuele.
- 5 Een ander voorbeeld is de *etnografische analyse*, die zich vertaalt in een rijk palet aan verschillende manieren van analyse en interpretatie. Wie deel uitmaakt van de cultuur die onderzocht wordt, vertrekt vaak vanuit een bestaand cultureel classificatieschema waarin economische, demografische en geografische gegevens gekoppeld worden aan geïnventariseerde verhalen waarin ervaringen van mensen centraal staan. Wie schrijft over een cultuur die niet de zijne of de hare is, begint met de verzamelde data zelf en gaat op zoek naar patronen. Komt men op het domein van niet-tekstuele data zoals beelden, filmfragmenten en objecten of met een combinatie van diverse types van data, dan komen er meer gespecialiseerde analytische technieken in het vizier, bijvoorbeeld de klassieke netwerk-analyse of een meer sensorisch georiënteerde analytische benadering.

HOOFDSTUK 7

- 6 In een *netwerkanalyse* is de onderzoeker voornamelijk gericht op het in kaart brengen van de interactiepatronen tussen bepaalde actoren of agenten wanneer we aan dit netwerk ook niet-humane componenten toevoegen. Het uitgangspunt van deze analyse is dat het individuele handelen, denken en leven van een actor sterk beïnvloed wordt door het grotere web van sociale, materiële en andere soorten relaties waar men deel van uitmaakt.
- 7 *Multisensorische analyse* werd ontwikkeld als reactie op de te sterke linguïstische dimensie van de analytische technieken binnen het kwalitatief onderzoek. In deze analyse besteedt de onderzoeker onder meer aandacht aan de visuele, auditieve en tactiele dimensies van ervaringen die tot stand komen tijdens onder meer wandelende interviews in een bepaalde buurt of regio.⁷⁵⁴

DISCIPLINEOVERSTIJGEND ONDERZOEK – Binnen inter-, multi- en transdisciplinaire onderzoeksteams worden diverse types van data vaak geïntegreerd met elkaar. Dat leidt niet zelden tot nieuwe benaderingen ten aanzien van data-analyse die daar verder op inspelen. Denk daarbij in eerste instantie aan nieuwe tradities zoals patchwork ethnography en de methods-braiding-techniek die onderzoekers toelaat om data uit het heden en verleden te verbinden met data gecreëerd vanuit een toekomstgericht perspectief op onderzoek.⁷⁵⁵ Patchwork ethnography is eveneens een poging om op een andere manier naar processen van datacollectie en -analyse te verwijzen. Het verbreedt de definitie van wat kan en mag beschouwd worden als data van onderzoek en bedt deze in in een slowscienceperspectief dat gradueel tot meer begrip kan leiden, maar geeft tegelijkertijd ruimte aan inzichten die vanuit een kortstondig onderzoek-sengagement ontstaan.⁷⁵⁶ Zo geeft men in de kennisopbouw meer ruimte aan het principe van serendipiteit, of de onverwachte bronnen van data die zich opgooien in het dagelijks leven, al dan niet op de gekozen site van onderzoek, en die de kennisproductie mee beïnvloeden. Het is met name de opname van verschillende types van onderzoeksmateriaal, het kunnen werken met mensen of op plaatsen waarmee we minder vertrouwd zijn,

⁷⁵⁴ S. Coemans et al., 2018.

⁷⁵⁵ A. Watson, 2020.

⁷⁵⁶ G. Günel et al., 2020.

die de tolerantie ten aanzien van diverse informatiebronnen, materialen en instrumentaria kan vergroten.⁷⁵⁷

INTERPRETATIE VAN ONDERZOEKSGEGEVENS – De bovenbeschreven analytische technieken zetten voornamelijk in op het ontrafelen en uit elkaar halen van stukken data om tot concepten, categorieën en preliminaire thema's te komen of om de patronen die worden waargenomen op te tekenen. De onderzoekers trachten betekenis te geven aan de vaak tegengestelde of concurrerende ideeën, ervaringen en opinies die naar boven komen uit het onderzoek. Een academische interpretatie door de onderzoeker is nodig om gevonden patronen in de data te situeren in een breder geheel. Dat betekent het kaderen van de verworven inzichten in bestaande wetenschappelijke literatuur enerzijds en het plaatsen ervan in de huidige maatschappelijke context anderzijds. De keuzes die onderzoekers maken in het bepalen van hun interpretatieve focus, zijn vaak disciplinair georiënteerd. Soms spelen ze ook in op bepaalde trends binnen het socioculturele, economische of politieke leven. De onderzoeker evalueert hierbij op permanente basis of de gebrachte inzichten redelijk, relevant en bruikbaar zijn vanuit het perspectief van de ondervraagde doelgroep en vanuit de wetenschappelijke gemeenschap waartoe de onderzoeker behoort. Redelijk betekent niet per definitie conformistisch of in lijn met bestaande inzichten. Maar het helpt wel om de inzichten te koppelen aan wat ze al weten en waar ze zich nog verder in willen verdiepen om tot een beter begrip te komen over het onderzoeksfenomeen.

3. Disseminatie van inzichten uit kwalitatief onderzoek

STEM EN VORM – Aan het einde van een onderzoekstraject wacht de belangrijke opdracht om de inzichten zo breed mogelijk te verspreiden. De onderzoekers beslissen niet enkel over de vorm die het eindproduct aanneemt, maar ook over de stem van waaruit de informatie wordt uitgestuurd. Schrijven ze vanuit de ik-vorm of de wij-vorm? Wie spreekt op welk moment? Hoe onderscheiden ze de stem van de onderzoeker van de stem van de deelnemer aan het onderzoek? Hoe doen ze recht aan beide

⁷⁵⁷ A. Swift, 2022.

HOOFDSTUK 7

soorten stemmen in de weergave van ons onderzoek? Heeft de omgeving of het materiaal waarmee ze werken een eigen stem? Wie selecteert wat er in het eindrapport of de eindproductie wordt opgetekend? Voor een onderzoeker is een eindrapport of -product meestal een extra lijntje binnen het academisch curriculum vitae. Voor de deelnemers zelf is het vaak niet helemaal duidelijk welk voordeel het rapport voor hen heeft, of hoe men de inzichten beleidsmatig te gelde wil maken opdat ze een positieve impact genereren. De keuze met betrekking tot waar en hoe de informatie wordt verspreid, is bijgevolg altijd een ethische keuze waarin de onderzoeker de eindverantwoordelijkheid draagt. Onderzoekers hebben meestal een goed zicht op de doelgroep die baat heeft bij hun boodschap: burgers, beleidsmakers, praktijkwerkers en professionals en hun collega's binnen het eigen wetenschappelijke vakgebied. De vorm van het eindrapport of -product moet bijgevolg worden afgestemd op diverse groepen van eindgebruikers. Ook hier kan een verbreding richting inter-, multi- en transdisciplinair onderzoek de mogelijkheden m.b.t. vormen en kanalen van disseminatie positief beïnvloeden. Denk bijvoorbeeld aan een samenwerking tussen onderzoekers en artiesten of grafische ontwikkelaars, communicatiewetenschappers en bètawetenschappers, sociale wetenschappers die de nodige maatschappelijke kadering kunnen geven bij ervaringsgerichte data verzameld in een andere discipline, alsook de nodige ondersteuning in de richting van een degelijk eindproduct.⁷⁵⁸

“Wat gebeurt er als we beginnen te flirten met de grens tussen kunst en wetenschap? Dat hebben wij mogen ervaren in het project ‘Magnificent Rubbish’.⁷⁵⁹ De inzet van het project was het exploreren van multisensorische vormen van datacollectie als alternatief voor het traditioneel gebruikte interview. Voor dit project werkten we nauw samen met de artistieke organisatie Vizoog vzw en vormingsorganisatie Arktos vzw. Het project vond plaats in de omgeving van de Vaartkom in Leuven. De Vaartkom, voorwerp van het grootste stadsontwikkelingsproject van Vlaanderen, heeft de laatste jaren ingrijpende veranderingen ondergaan. In deze context werden jongeren van Arktos door onze onderzoekers gestimuleerd om hun zintuigen ‘aan te zetten’ en om stil te staan bij de meervoudige geleefde en beleefde aspecten van

⁷⁵⁸ H. McPearson et al., 2017.

⁷⁵⁹ S. Coemans et al., 2018.

KWALITATIEF ONDERZOEK

plaatsen in deze buurt. Onze intentie was om met hedendaagse sporen in de omgeving een interessante archeologie van het hier en nu te creëren. Tijdens het project maakten de jongeren eerst een inventarisatie van de buurt via foto- en geluidswandelingen. Verder werden ook buurtbewoners betrokken in het verzamelen van materialen en voorwerpen in deze buurt. Ze werden uitgenodigd om oude, ogenschijnlijk nutteloze voorwerpen op straat te zetten, aan de jongeren te bezorgen en met hen in dialoog te gaan. Vervolgens werd er nagedacht over het potentieel van een bepaalde foto, een geluid, een voorwerp om iets te 'vertellen' over de buurt. De jongeren vertaalden hun eigen ideeën op een artistieke manier in een ontwerp. Het resultaat was één centraal werk gemaakt van houten panelen dat gelezen kon worden als een boek. Elke 'pagina' vertelde iets over de buurt. De creaties van de jongeren werden voorgesteld aan een divers publiek van onderzoekers, studenten, buurtbewoners, sociaal werkers en beleidsmakers." (Karin Hannes)

Conclusie

Met dit hoofdstuk boden we een overzicht van veelgebruikte filosofische perspectieven, bronnen, methoden en technieken binnen het kwalitatief onderzoeksdomein. We schreven dit hoofdstuk vanuit een multivocaal disciplineoverschrijdend perspectief en illustreerden daarmee tevens dat een complexe problematiek zoals de relatie tussen mensen en hun omgeving in de breedst mogelijke zin begrepen kan worden vanuit diverse theoretische en methodologische invalshoeken. De uitdaging blijft uiteraard om deze op een elegante en wetenschappelijk verantwoorde manier met elkaar te verbinden zonder aan diepgang in te boeten.

De beknopte historiek die we in dit hoofdstuk optekenden, biedt de nodige kadering bij de spanningsbogen die zich hebben ontwikkeld binnen en buiten de academische muren van het kwalitatief onderzoek, binnen meerdere disciplines. Verder leest het kwalitatief onderzoeksveld wellicht als een bloemlezing van de diversiteit. Laat duizend bloemen bloeien, maar hou de dialoog open, zowel tussen kwantitatieve en kwalitatieve onderzoekers als tussen kwalitatieve onderzoekers onderling. Diversiteit bemoeilijkt vaak het vinden van een gemeenschappelijk jargon. Anderzijds tonen de diverse praktijkvoorbeelden aan dat we vaak meer met elkaar gemeen hebben dan dat we van elkaar verschillen in het uitrollen en implementeren van kwalitatief

HOOFDSTUK 7

onderzoek. Die diversiteit en de mogelijkheid tot tegenspraak en inspraak zijn onze grootste troef om op een creatieve manier te kunnen inspelen op nieuwe kwesties die zich aandienen in de samenleving en onze aandacht opeisen, zelfs nog voor we goed begrepen hebben wat er juist *at stake* is of hoe we de kwestie op de best mogelijke manier kunnen aanpakken.

We koesteren de bescheiden hoop dat de opties die we in dit hoofdstuk besproken hebben als een wegwijzer zullen fungeren, die de lezer toelaat om zelf de stap te zetten om een bepaald perspectief, een methodologie of een techniek met meer diepgang te exploreren. We benadrukken dat geen enkele keuze die gemaakt wordt binnen kwalitatief onderzoek losstaat van het fenomeen dat onderzocht wordt en de positie van de onderzoeker zelf. In deze zoektocht naar congruentie tussen theoretisch-methodologische kaders en de doelstellingen van de studie moedigen we de lezer aan keuzes te maken in overleg met anderen. Het solidariteitsprincipe waarbij kennis, vaardigheden, ideeën en het financieel of menselijk kapitaal waarover we als individuele onderzoeker beschikken worden gedeeld, bepaalt mee het succes van discipline overstijgende kwalitatieve onderzoeksprocessen.

Voor de meeste perspectieven en methodologieën zijn er handvaten ontwikkeld die een beginnende onderzoeker doorheen een specifiek kwalitatief onderzoeksdesign kunnen loodsen. Werken we vanuit een interdisciplinaire context, dan bestaat de kunst erin om tot zinvolle combinaties van methoden te komen uit diverse vakgebieden. Zulke projecten verlopen dus bijgevolg wat meer eclectisch. Het blijft echter van belang om de methoden op een transparante en waar mogelijk systematische manier te rapporteren, zodat het mogelijk wordt voor anderen om ze toe te passen of aan te passen voor hun specifieke onderzoekscontext. Kwalitatief onderzoek vraagt over het algemeen een flinke portie geduld en doorzettingsvermogen. Dit vermogen wordt nog sterker aangewakkerd binnen een inter-, multi- of transdisciplinaire onderzoekssetting. Wees dus gul in het delen van inhoudelijke en methodologische expertise om anderen vooruit te helpen in het vinden van de uitgang in het complexe labrynt dat kwalitatief onderzoek uiteindelijk is.⁷⁶⁰ Vanuit een intergenerationeel perspectief op de toekomst is dit de moeite meer dan waard.

760 A. Swift et al., 2021.

Studienota's

Studieobject

- Kwalitatief onderzoek beantwoordt vaak complexe vragen.
- Het combineren van diverse perspectieven verbreedt het blikveld.
- De kwestie die wordt bekeken is onlosmakelijk verbonden met de positie van de onderzoeker, zowel theoretisch als methodologisch en ethisch.

Historiek

- Paradigmaoorlogen zijn van alle tijden en fluctueren onder een politiek regime.
- Kwaliteitsparameters die gebruikt worden in de ene methodologische traditie, zijn niet altijd geschikt voor een andere.

Design/Methodologie

- De veelzijdigheid van het ontwikkelde methodische arsenaal is meteen de rijkheid van het kwalitatief onderzoek.
- De keuze voor een methodologie is meestal sterk theoretisch geïnspireerd, soms ook gesitueerd in pragmatische overwegingen.

Methodologie

- Durf je in de onzekerheid te wentelen, maar doe het geïnformeerd.
- Daag jezelf uit om een bepaald probleem eens van een andere kant te bekijken om vooruitgang te boeken.
- Streef congruentie na tussen de doelstelling of de vraag die zich opgooit en de manier waarop je deze op een ethisch verantwoorde manier aanpakt in je onderzoek.

- Sta niet enkel defensief in je onderzoekspraktijk, maar beargumenteer je keuzes.
- Beoordeel de kwaliteit van een studie met criteria die aangepast zijn aan het design. Sensibiliseer anderen.

- Informeer jezelf m.b.t. bestaande opties voor kwalitatief onderzoek. Vind je geen gepast methodologisch antwoord, creëer er dan zelf één.
- Kies je voor een bepaalde methodologie, volg dan waar mogelijk de regels die de methodologie onderbouwen.

HOOFDSTUK 7

Technieken

- Op gedragingen krijg je moeilijk vat via een interview. Een motivatie kan moeilijk worden afgeleid uit observationele data.
- Meestal wordt met mensen gewerkt, en bijgevolg met invasieve technieken. Besteed aandacht aan de ethiek van het werken met en voor anderen.
- In kwalitatief onderzoek is er een wisselwerking tussen analyse en interpretatie.
- Interpretatie wordt mee beïnvloed door de positie en het theoretisch standpunt van de onderzoeker.
- Elke techniek heeft voor- en nadelen. Weeg ze grondig af. Kies waar nodig voor een combinatiestrategie.
- Overweeg het gebruik van niet-invasieve technieken waar mogelijk en gepast. Niet elk type onderzoek vereist interactie met anderen.
- De meeste methodologische benaderingen schrijven een bepaalde manier van analyseren voor. Volg ze waar mogelijk, maar niet blindelings.
- Verwacht niet van de lezer dat deze de bevindingen zelf interpreteert. Kadering geven blijft de verantwoordelijkheid van de onderzoeker.

Disseminatie

- Besteed voldoende aandacht aan het perspectief van waaruit je de data presenteert.
- De vorm waarin je je onderzoeksresultaten presenteert, moet aangepast zijn aan het publiek dat je voor ogen hebt.
- Het moet voor de lezer duidelijk zijn of jij spreekt, de literatuur spreekt, dan wel een van de deelnemers aan je onderzoek.
- Onderzoekers, beleidsmakers en het brede publiek zijn mogelijk geïnteresseerd in andere aspecten van je onderzoek. Overweeg naast een wetenschappelijk rapport ook meer populistische manieren van verspreiding van inzichten.

Conclusie

- Het kwalitatieve onderzoeksveld is breed georiënteerd en creatief in het vormgeven van de methodologische toolbox.
- Diverse paradigma's sturen het kwalitatief onderzoek aan, elk met hun eigen invulling van wat kwalitatief hoogstaand wordt geacht.
- Wees gul met het delen van expertise aan anderen. Betrek hen mee in je onderzoek. Zoek naar zinvolle verbindingen tussen diverse perspectieven en methoden.
- Beoordeel kwalitatief onderzoek met de juiste parameters. Laat je niet verleiden tot het toepassen van kwantitatieve maatstaven voor het maken van die inschatting.

Bibliografie

- Ali Reza Beigi, S., Masschelein, J., & Decuyper, M. (2020). Investigating digital doings through breakdowns: a sociomaterial ethnography of a Bring Your Own Device school. *Learning Media And Technology*, 45 (2), 193-207. doi: 10.1080/17439884.2020.1727501
- Baumers, S., Heylighen, A. (2010). Harnessing Different Dimensions of Space: The Built Environment in Auto-biographies. In: Langdon, P., Clarkson, P., Robinson, P. (red.) *Designing Inclusive Interactions*. Springer, London. https://doi.org/10.1007/978-1-84996-166-0_2
- Borda, O.F., Reason, P., & Bradbury, H. (2006). Participatory (action) research in social theory: Origins and challenges. *Handbook of action research: Participative inquiry and practice*, 27-37.
- Coemans, S., Vandenabeele, J., Hannes, K. (2018). Een sensorische onderzoeksmethodologie: Implicaties en illustraties vanuit exploratief onderzoek in een Leuvens stadsdeel in ontwikkeling. *Sociologos*, 39 (1), 23-47.
- Coemans, S., Vrebos, H., Hannes, K. (2020). Emplacement. In: Adkinson, P., Delamont S., Hardy, M., Williams, M. (red.), *Sage Research Methods Foundation*, (1-11). UK: SAGE. ISBN: 9781526421036. doi: 10.4135/9781526421036
- Decuyper, M. (2021). The Topologies of Data Practices: A Methodological Introduction. *Journal of New Approaches in Educational Research*, 10 (1), 67-84. doi: 10.7821/naer.2021.1.650
- Denzin, N., & Lincoln, Y. (1998). *Collecting and interpreting qualitative materials*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Dierckx, C., Hendricks, L., Coemans, S., Hannes, K. (2020). The third sphere: Reconceptualising allyship in community-based participatory research praxis. *Qualitative Research In Psychology*, 1-25. doi: 10.1080/14780887.2020.1854402
- Gabrielian, V. (1999). Qualitative research methods: An overview. In G. J. Miller & M. L. Whicker (red.), *Handbook of research methods in public administration* (pp. 167-205). New York, NY: Marcel Dekker.
- Greenhalgh, T., & Russell, J. (2009). Evidence-based policymaking: a critique. *Perspectives in biology and medicine*, 52(2), 304-318.
- Günel, G., Varma, S., & Watanabe, C. (2020). *A Manifesto for Patchwork Ethnography*. Society for Cultural Anthropology.
- Hannes, K., Vrebos, H., Anthoni, E., Dierckx, C. met Hannes, K. (gedeeld eerste auteur), Vrebos, H. (gedeeld eerste auteur), Anthoni, E. (gedeeld eerste auteur) (2022). Protected Paradise. In: *Educational Fabulations: Teaching & Learning for a World Yet to Come*, hfdst. 13. Palgrave Macmillan. ISBN: 978-3-030-93826-0.
- Hannes, K., Wang, Q. (2020). Photovoice methodology in master thesis projects: outlining a pedagogy of ethics for participatory research. *Leuven: KU Leuven Centre for Sociological Research*. ISBN: 9789067842259.
- Jellema, P., Annemans, M., Heylighen, A. (2019). Foregrounding the built environment in the experience of cancer care: a qualitative study of autobiographical cancer narratives. *European Journal of Cancer Care*, Art.No. ART-Ne13156. doi: 10.1111/ecc.13156

HOOFDSTUK 7

- Macpherson, H., Davies, C., Hart, A., Eryigit-Madzwamuse, S., Rathbone, A., Gagnon, E., Buttery, L., & Dennis, S. (2017). Collaborative community research dissemination and networking: Experiences and challenges. *Gateways*, 10, 298-312.
- Masschelein, A. (2011). *The Unconcept. The Freudian Uncanny in Late-Twentieth Century Theory*. SUNY Press.
- Masschelein, A. (2018). Morituri te Salutant: The Mediatization of the Literary Last Interview at the Turn of the Twenty-First Century. *Biography*, 41(2), 361-384. DOI: 10.1353/bio.2018.0028
- Nguyen Lan, P., d'Auria, V., Heylighen, A. (2021). Understanding Independent Living with Autism: The Role of the Housing Environment in the Experiences of Two Autistic Men. *European Journal of Creative Practices in Cities and Landscapes*, 3 (2), 8-30. DOI: 10.6092/issn.2612-0496/10781
- Savin-Baden, M., & Howell Major, C. (2013). *Qualitative Research: The Essential Guide to Theory and Practice*. Routledge.
- Schwalbe, M. (2020). The Spirit of Blumer's Method as a Guide to Sociological Discovery. *Symbolic Interaction*, 43(4), 597-614. <https://doi.org/10.1002/symb.469>
- Segers, R., Hannes, K., Heylighen, A., & Van den Broeck, P. (2021). Exploring Embodied Place Attachment through Co-Creative Art Trajectories: The Case of Mount Murals. *Social Inclusion*, 9 (4), 116-129. doi: 10.17645/si.v9i4.4403
- Steeman, E., Godderis, J., Grypdonck, M., De Bal, N. & Dierckx de Casterlé, B. (2007). Living with dementia from the perspective of older people: Is it a positive story? *Aging & Mental Health*, 11(2): 119-130
- Steeman, E., Tournoy, J., Grypdonck, M., Godderis, J. & Dierckx de Casterlé, B. (2013). Managing identity in early-stage dementia: maintaining a sense of being valued. *Ageing and Society*, 33(2): 216-242. Beschikbaar op CJO 2011 doi:10.1017/S0144686X11001115
- Swift, A. (2022). Being creative with resources in qualitative research. In U. Flick *The SAGE handbook of qualitative research design* (vol. 2, pp. 290-306). SAGE Publications Ltd, <https://dx.doi.org/10.4135/9781529770278.n19>
- Tutenel, P. (2021). Room for Vulnerability: Children's Everyday Practices and the Design of Cancer Care Environments. *PhD diss. Leuven: KU Leuven, Faculty of Engineering Science*.
- Tutenel, P., Ramaekers, S., Heylighen, A. (2019). Conversations between procedural and situated ethics: Learning from video research with children in a cancer care ward. *The Design Journal*, 22 (sup1), 641-654.
- Van Steenwinkel, I., Van Audenhove, C., Heylighen, A. (2014). Mary's Little Worlds. Changing Person-Space Relationships when Living with Dementia. *Qualitative Health Research*, 24 (8), 1023-1032. doi: 10.1177/1049732314542808
- Vidich, A.J., & Lyman, S.M. (2000). Qualitative methods: Their history in sociology and anthropology. *Handbook of qualitative research*, 2, 37-84.
- Wang, Q., Coemans, S., Siegesmund, R., Hannes, K. (2017). Arts-based methods in socially engaged research practice: a classification framework. *Art/Research International*, 2 (2), 5-39. doi: 10.18432/R26G8P
- Watson, A. (2020). Methods Braiding: A Technique for Arts-Based and Mixed-Methods Research. *Sociological Research Online*. 25(1):66-83. doi:10.1177/1360780419849437
- Watson, A., Clark, M., Southerton, C., & Lupton, D. (2021). Fieldwork at your fingertips: creative methods for social research under lockdown. *Nature*.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

De argumentatieve dimensie achter cijfermatige analyses

*Jitte Akkermans*⁷⁶¹

Kwantitatieve onderzoeksmethoden zijn empirisch ingesteld en trachten kennis op te doen door te kijken naar wat meetbaar of telbaar is. [1. Definitie] Daarbij kan de onderzoeker verschillende doelstellingen nastreven, namelijk beschrijven, verklaren, voorspellen of beïnvloeden. [2. Doelstellingen] Hij zal daartoe eerst moeten bepalen wat hij wil waarnemen [3. Variabelen], hoe hij die waarneming doet en hoe hij deze bewerkt. [4. Gegevens] Daarna kan hij de gemaakte waarnemingen proberen te beschrijven [5. Beschrijving gegevens] of – indien hij de werkelijkheid vereenvoudigt tot een model [6. Modellen] – ook relaties tussen variabelen proberen te schatten of testen. [7. Relaties] Voor zijn onderzoeksbouw kan hij putten uit de inzichten van de literatuur, louter logische modellering en/of kritiek van andere onderzoekers. [8. Interactie] De keuzes die de onderzoeker bij het verzamelen van gegevens, modelleren en schatten/testen van relaties maakt, geven het kwantitatief onderzoek een argumentatieve dimensie. [Conclusie]

761 Drs. Jitte Akkermans werkt als doctoraatsstudent bij de Onderzoekseenheid Economisch Recht van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de KU Leuven en is algemeen directeur en onderzoeker bij Ifese. De auteur bedankt graag Dieter Van Esbroeck, Jari Vanroy, Vince Liégeois, Lieven Van de Keere, Max De Schryver, Johan Van de Voorde, de deelnemers aan het Ifese Symposium 2022 en de anonieme peerreviewers voor hun opmerkingen en suggesties bij het uitwerken van deze tekst. De resterende tekortkomingen van dit hoofdstuk zijn enkel toe te schrijven aan de auteur.

Inleiding

REPUTATIE – Empirisch onderzoek lijkt op het eerste gezicht louter een kwestie van objectief waarnemen en daarom een erg betrouwbare en haast ontegensprekelijke bron van kennis op te leveren. Dat lijkt in het bijzonder het geval te zijn voor kwantitatief onderzoek waarbij de indruk kan ontstaan dat er slechts geteld of gemeten wordt om daarna op die telling of meting enkele wiskundige formules toe te passen. Evenwel moet de onderzoeker, zoals we in dit hoofdstuk zullen toelichten, ook in dit type onderzoek heel wat persoonlijke beoordelingen maken. Aangezien verschillende kwantitatieve onderzoekers daarbij niet per se dezelfde beoordeling zullen maken, kunnen ze uiteenlopende onderzoeksresultaten bekomen, ernstig van mening verschillen en tegengestelde opvattingen verdedigen. Ook kwantitatief onderzoek heeft dus een belangrijke argumentatieve dimensie.

DOELSTELLING – De doelstelling van dit hoofdstuk is te duiden (i) wat kwantitatief onderzoek doet, (ii) welke keuzevrijheid het daarbij aan de onderzoekers laat en (iii) hoe dat de aard van de aanspraken (*claims*), die op basis van dergelijk onderzoek worden gemaakt, beperkt.

OPBOUW – Daartoe gaan we systematisch te werk. We bekijken eerst wat kwantitatief onderzoek is [1] en welke doelstellingen het kan nastreven [2]. Daarna bekijken we hoe onderzochte variabelen in hun aard kunnen verschillen [3] en hoe de gegevens geogst en bewerkt worden [4]. Vervolgens lichten we zowel de wijze waarop gegevens beschreven kunnen worden toe [5] als de wijze waarop we de werkelijkheid kunnen vereenvoudigen met modellen [6] waarbinnen men statistische schattingen en testen doorvoert [7]. Het hoofdstuk eindigt met een bespreking van de verhouding tussen kwantitatief onderzoek enerzijds en literatuurstudies, louter wiskundige modellering en kritiek van collega's anderzijds [8].

DISCLAIMER – De gehanteerde werkwijze zou moeten volstaan om de lezer vertrouwd te maken met het idee dat in elke stap van het kwantitatief onderzoek de onderzoeker zelf keuzes maakt.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

- 1 Gezien de beperkte omvang van dit hoofdstuk lichten we alleen maar enkele heel eenvoudige statistische technieken toe en gaan we vervolgens niet in op de vele wijzen waarop de onderzoeker kan proberen het hoofd te bieden aan de uitdagingen die daarbij worden besproken.
- 2 De toelichting gebeurt in het algemeen tevens slechts op een intuïtief niveau, waarbij om redenen van plaats en toegankelijkheid bepaalde – vanuit wetenschappelijk oogpunt evenwel niet-onbelangrijke – nuances en voorwaarden vaak niet vermeld of toegelicht worden. Op het einde van het hoofdstuk bevindt zich een bibliografie waarin enkele werken opgenomen worden die een meer gedetailleerd beeld kunnen geven.
- 3 Wanneer begrippen of formules aan de hand van een abstracte definitie worden geïntroduceerd, trachten we deze meteen daarna te verduidelijken met voorbeelden. Als de definitie of formule onduidelijk is, bevelen we aan meteen door te lezen naar de voorbeelden. Dat geldt in het bijzonder voor sectie 7.
- 4 Die voorbeelden zijn louter illustratief en sterk vereenvoudigd en mogen niet geïnterpreteerd worden als goede toepassingen van de theorie, onderzoeksbevindingen of volledige/juiste analyses van het besproken fenomeen. Ze komen ook regelmatig uit de eigen discipline waarin de auteur van dit hoofdstuk geschoold is, met name de economische wetenschappen.
- 5 Omdat de Engelse terminologie ook in Nederlandstalige cursussen vaak onvertaald blijft, hebben we, voor de herkenbaarheid en verdere opzoekingen door de lezer, de Engelstalige termen hier en daar nog tussen haakjes vermeld.

1. Definitie

1.1. Inleiding

OPBOUW – Het empirisch onderzoek [1.2] kan ruwweg opgedeeld worden in kwantitatief [1.3] en kwalitatief onderzoek [1.4]. Die twee takken hebben vruchtbare interacties met elkaar [1.5] en worden door zowel wetenschappers als niet-wetenschappers beoefend [1.6].

1.2. Empirisch onderzoek

SUBJECTIEVE GEGEVENS – Zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek zijn vormen van empirisch onderzoek. Dat betekent dat ze gericht zijn naar het verzamelen van gegevens. Dat hoeven geen harde fysieke gegevens te zijn, maar kunnen o.a. ook sociaal bepaalde gegevens, opinies, beweegredenen en betekenis zijn.⁷⁶²

- 1 Een fysiek feit kan iemands leeftijd of biologische geslacht zijn.
- 2 Een sociaal bepaald gegeven kan iemands leeftijdsgroep (zoals minderjarig of bejaard) of gender zijn. Eenzelfde fysiek feit kan in verschillende sociale groepen, plaatsen en tijdsperiodes sociaal tot een heel ander sociaal gegeven aanleiding geven. Zo kwalificeren Japanners pas sinds 2022 als juridisch volwassen op achttienjarige leeftijd. Voordien kwalificeerden ze maar als dusdanig op twintigjarige leeftijd.
- 3 Een opinie kan iemands populariteit in een leeftijdsgroep (zodat die kwalificeert als tieneridool) of de genderstereotypes (dat zijn vereenvoudigde verwachtingen over eigenschappen waarvan men veronderstelt dat deze waarschijnlijk aanwezig zijn bij iemand van een specifiek gender) zijn.
- 4 Die opinies omvatten ook interessante informatie, zoals de persoonlijke beweegredenen die iemand aansturen om iets te doen. Zo kan een huwelijk gesloten worden uit liefde, voor financieel gewin en/of omdat dat overeenstemt met de culturele verwachtingen.
- 5 De betekenis kan bijvoorbeeld de religieuze of de culturele betekenis zijn die wordt gehecht aan een huwelijksceremonie.

CULTURELE FENOMENEN – Door sociale wetenschappers wordt er niet alleen gekeken naar het menselijk handelen, maar ook naar culturele fenomenen. Dat zijn fenomenen die het product zijn van menselijk handelen, maar door niemand in hun geheel ontworpen en bedoeld zijn. Taal, recht,

762 F.A. Hayek, 1948, 58-76; F.A. Hayek, 1979, 44-52.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

volksverhalen, theologische leerstellingen, wiskundige concepten en bouwstijlen zijn bijvoorbeeld elk het product van een lang evolutief proces waarbij een hele reeks personen kleine adaptaties hebben gemaakt die mee het eindresultaat bepalen.

1.3. Kwantitatief onderzoek

KWANTITATIEVE ONDERZOEKSMETHODEN – Kwantitatief onderzoek kijkt naar *kwantiteiten*, dat zijn telbare of meetbare hoeveelheden die uit te drukken zijn in getallen.

- 1 Een kwantitatief onderzoeker in de economische wetenschappen kan bijvoorbeeld kijken naar het aantal werklozen, het begrotingstekort, het bruto binnenlands product of de prijs van koffie. Hij kan ook in meer detail informatie meten, zoals bij een werkloos persoon hoelang die werkloos blijft, het aantal jaren opleiding die heeft genoten, de leeftijd en het resterende gezinsinkomen nadat men werkloos werd.
- 2 In de psychologie kan een kwantitatief onderzoeker de hoeveelheid antidepressiva die door de bevolking worden gebruikt en het aantal personen die zelfmoordgedachten hebben meten. Ze kunnen van eenzelfde persoon informatie verzamelen, zoals hoeveel antidepressiva die persoon neemt, het aantal uren dat iemand wandelt, de tijd verlopen sinds sterfte van een ouder en het remgeld dat hij in zijn specifieke geval verschuldigd is voor een bezoek aan de dokter, psycholoog of psychiater.

BEPERKINGEN – Vanzelfsprekend zijn een heel aantal zaken moeilijk of niet te meten (zie [4.2.1 Meten]), waardoor het kwantitatief onderzoek in die gevallen dan werkt met onnauwkeurige of onvolledige gegevens.

Waarschijnlijk is het niet onbelangrijk hoe vriendelijk of sympathiek iemand is om de omvang van diens loon volledig te begrijpen. Het is evenwel uitzonderlijk uitdagend dat soort informatie te verzamelen, laat staan te meten, waardoor het vaak niet overwogen wordt in kwantitatief onderzoek dat de omvang van het loon tracht uit te leggen.

HOOFDSTUK 8

Er bestaat het risico dat kwantitatief onderzoek vooral op verklarende variabelen zal steunen die makkelijk te meten zijn of reeds in gegevensbanken aanwezig zijn of *überhaupt* meetbaar zijn.⁷⁶³ Onder economen wordt dat probleem onderwezen door middel van de volgende mop:

Twee economen ontmoeten elkaar onder een lantaarnpaal. De eerste ziet dat de tweede aan het rondzoeken is en vraagt: "Wat bent u verloren?" Daarop antwoordt de tweede: "Mijn autosleutels." De eerste vraagt vervolgens verbaasd: "Hoe ben je die hier kwijtgespeeld?" De tweede repliceert: "Ik ben ze eigenlijk ginder ter hoogte van de bosjes kwijtgespeeld, maar daar is geen licht."

OBJECTIEF EN SCHRAAL? – De kwantitatieve onderzoeksmethode heeft de reputatie om objectiever maar schraler te zijn. Objectief omdat ze meet en telt, en schraal omdat ze enkel wat meet- of telbaar is kan meenemen. In dit hoofdstuk proberen we beide enigszins te nuanceren.

- 1 De *objectiviteit* verdient nuancering omdat de onderzoekers heel wat keuzes moeten maken bij de vergaring en bewerking van gegevens (zie [4]), de keuze van hun model (zie [6]) en de toepassing van statistische methodes (zie [7]). Elk van die keuzes steunt op een deskundige persoonlijke beoordeling langs de kant van de onderzoeker.
- 2 Ook de *schraalheid* valt te nuanceren. Immers, de onderzoeker kan zijn oordeel mee laten informeren door de inzichten uit literatuurstudies (zie [8.2]) en de wiskundige modellering (zie [8.3]). Daarnaast kan hij zich in zijn uitspraken (zie [2]) ook beperken tot datgene waarover het door hem gebruikte model (zie [6]) en de door hem gebruikte gegevens (zie [4]) hem toelaten uitspraken te doen. Als hij dat doet en er niet van uitgaat dat de kwantitatieve onderzoeksmethode de enige wijze is om kennis te vergaren, blijft er zowel voldoende ruimte over voor uitspraken die kennis gebruiken die is verworven door andere methoden, als voor een dialoog tussen kwantitatieve en andere onderzoeksmethoden. Met andere woorden, zolang hij zijn model en gegevens niet als de enige bron van kennis ziet en zich beperkt tot hetgeen zijn technieken hem

763 F.A. Hayek, 1979, 90.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

toelaten, hoeft deze onderzoeksmethode de vergaring van kennis door andere methoden niet te verdringen of te delegitimeren.

1.4. Kwalitatief onderzoek

KWALITATIEVE ONDERZOEKSMETHODEN – Verder hebben we ook kwalitatieve onderzoeksmethoden die proberen niet-meetbare informatie te verzamelen, zoals de bewegredenen en de betekenis. Deze methode vertrekt van niet-meetbare gegevens die ons helpen menselijk gedrag of culturele producten beter te begrijpen, waarbij dan eveneens verbanden gezocht kunnen worden.

- 1 Een kwalitatief onderzoeker in de economische wetenschappen zal bijvoorbeeld interviews afleggen met personen die werk zoeken om te achterhalen wat een werkzoekende ertoe beweegt bepaalde beschikbare jobs niet aan te nemen en waarom hij de vorige job achter zich liet.
- 2 In de psychologie kan een kwalitatief onderzoeker het psychisch welbehagen proberen te vernemen door met de onderzochte persoon in gesprek te gaan. Daarbij kan die in gesprek vaststellen wat die andere persoon bezighoudt en hoe dat op diens emoties weegt.

De kwalitatieve onderzoeksmethoden worden uitgebreid besproken in het hieraan voorafgaande hoofdstuk.

BEPERKINGEN – Ook het waarnemen van het niet-meetbare kan erg moeilijk of onmogelijk zijn, waardoor het onderzoek opnieuw met onjuiste of onvolledige gegevens werkt.

1.5. Interactie

COMBINEREN – Om een volledig beeld te krijgen van eenzelfde fenomeen, kan het noodzakelijk zijn zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek te doen (of andere onderzoeksmethodes, zie [8]).

- 1 Een bedrijfs econoom die de winst probeert te maximaliseren van een hamburgertent door zowel de verkoopprijs van de hamburgers te be-

HOOFDSTUK 8

palen als een keuze te maken tussen een reeks hamburgeringrediënten, zal willen weten hoeveel hamburgers de hamburgertent aan zijn klanten tegen elke prijs verkocht krijgt (een kwantitatieve vraag) en waarom de ene hamburger beter in de smaak valt dan andere hamburgers door met potentiële klanten in gesprek te gaan over verschillende ingrediënten die aan de hamburgers toegevoegd kunnen worden (een kwalitatieve vraag).

- 2 Een onderzoeker in de psychologie kan proberen na te gaan of meer wandelen (kwantitatief) een positief effect heeft op het psychisch welbehagen van een persoon. Daarvoor moet die minstens weten of diens gevoelstoestand beter of slechter is als die meer of minder wandelt. Daarbij is het zowel nuttig te kijken naar hoe die persoon de wandeling beleeft (kwalitatief) als hoe dat zijn gebruik van antidepressiva of alcohol beïnvloedt (kwantitatief).

1.6. Beoefenaars

BEOEFENAARS – De kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden zijn studiemethoden. Ze worden niet alleen binnen het wetenschappelijk onderzoek gebruikt maar ook daarbuiten, bijvoorbeeld wanneer men een bedrijf, vereniging of overheidsdienst bestuurt. In die gevallen zullen de betrokkenen ook meet- en telbare gegevens verzamelen en met belanghebbenden in gesprek gaan om kennis te vergaren. Het gebruik van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden, de verdere ontwikkeling van die methoden en de kennisvergaring die dankzij deze methoden mogelijk is, zijn dus geen monopolie van de wetenschappelijke onderzoekers.

2. Doelstellingen

2.1. Inleiding

OPBOUW – Het kwantitatief onderzoek kan verschillende doelstellingen nastreven, met name beschrijven [2.2], verklaren [2.3], voorspellen [2.4]

KWANTITATIEF ONDERZOEK

of beïnvloeden [2.5].⁷⁶⁴ *Als* het onderzoek die doelstelling werkelijk haalt, *dan* heeft het de *verdienste* inzicht te verschaffen in wat was, waarom dat was, wat zal zijn en hoe men iets tot stand kan brengen. Er bestaat tussen onderzoekers regelmatig een eerbaar meningsverschil over de vraag of de gehanteerde gegevens en methoden werkelijk toelaten die doelstelling te behalen [2.6].

2.2. Beschrijven

WAT WAS? – Een eerste doelstelling die kwantitatief onderzoek kan nastreven, is om te beschrijven. Dit geeft – als de gegevens betrouwbaar zijn – kennis over *wat was*.

- 1 Een econoom kan proberen te bepalen hoeveel werklozen er op een bepaald tijdstip waren.
- 2 Een psycholoog kan proberen te bepalen hoeveel personen specifieke symptomen van depressiviteit vertoonden in elk seizoen.

Het is het niet altijd eenvoudig om daartoe goede gegevens te verzamelen (zie [4.2]).

2.3. Verklaren

WAARDOOR WAS HET? – Een tweede doelstelling die kwantitatief onderzoek kan nastreven, is om te verklaren. Dit geeft – als de gegevens betrouwbaar zijn en de aannames correct – kennis over *waardoor* iets het geval *was*.

- 1 Een econoom die ziet dat er systematisch meer werklozen waren wanneer de uitkeringen hoger waren, kan – althans als hij bereid is bepaalde aannames te maken – daaruit proberen af te leiden dat de omvang van de werkloosheidsuitkering de werkloosheid lijkt te hebben beïnvloed.

⁷⁶⁴ In de economische wetenschappen worden (i) voorspellen en (ii) beïnvloeden, in navolging van Keynes en Friedman, beschreven als (i) positieve economie (in het Engels: *positive economics*), wat expliciet verwijst naar een positivistische invulling van de sociale wetenschappen (zie [hoofdstuk 2 positivisme]) respectievelijk (ii) een kunde (in het Engels: *art*). Er is voor hen nog een derde tak, met name de normatieve economie (M. Friedman, 1966, 3).

HOOFDSTUK 8

- 2 Een psycholoog die ziet dat er systematisch meer depressiviteit is in de winter, kan – als hij bereid is bepaalde aannames te maken – daaruit proberen af te leiden dat de winter het aantal personen die symptomen van depressiviteit vertonen, lijkt te beïnvloeden.

Dit veronderstelt dat er op correcte wijze causale relaties kunnen worden vastgesteld (zie [7.2]).

ONVOLLEDIGE VERKLARING – In de sociale wetenschappen is het meestal niet mogelijk alle verschillen te verklaren.

- 1 De verschillen in de lonen van verschillende personen in de populatie kunnen bijvoorbeeld deels verklaard worden door de genoten opleidingen, de ervaring en de sociale vaardigheden. Evenwel zal er in een model dat loonverschillen probeert te verklaren in de regel een deel van het loonverschil onverklaard blijven.
- 2 De omvang van hetgeen verklaard wordt door het model, wordt soms uitgedrukt met de determinatiecoëfficiënt (symbool: R^2). Dat is een getal tussen 0 en 1 dat aangeeft welk aandeel van de variantie in de afhankelijke variabele (in het laatste voorbeeld is dat het loon) toegeschreven kan worden door de variantie in de onafhankelijke variabelen (opleiding, ervaring en sociale vaardigheden).
- 3 Die determinatiecoëfficiënt meet voor alle duidelijkheid *slechts* welk aandeel van de variantie verklaard is, maar vertelt ons nog niet of die verklaring ook juist is.⁷⁶⁵

2.4. Voorspellen

WAT ZAL ZIJN? – Een derde doelstelling die kwantitatief onderzoek kan nastreven, is om te voorspellen. Dit geeft – als de gegevens betrouwbaar en de aannames correct zijn – kennis over wat zal zijn.⁷⁶⁶

⁷⁶⁵ J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 276-277. Zie [7.2] over het verschil tussen causaliteit en correlatie.

⁷⁶⁶ Friedman merkt terecht op dat een voorspelling in theorie ook kan gebeuren voor iets dat reeds heeft plaatsgevonden, maar waarvan de onderzoeker het effect (nog) niet kent. (M. Friedman, 1966, 9.)

KWANTITATIEF ONDERZOEK

- 1 Een econoom kan – als hij bereid is bepaalde aannames te maken – proberen te voorspellen hoeveel de werkloosheid zal zakken in het volgende kwartaal als hij de economische groei van dit kwartaal kent. Hij kan ook proberen te voorspellen of een verschuiving van belastingen van vennootschappen naar consumptie die groei zal bevorderen of afremmen.
- 2 Een psycholoog kan – als hij bereid is bepaalde aannames te maken – proberen te voorspellen hoeveel personen symptomen van depressiviteit zullen vertonen in een bepaalde maand.

INTERNE EN EXTERNE GELDIGHEID – Om op basis van gegevens uit het verleden voorspellingen voor de toekomst te doen, moet het onderzoek interne *en* externe geldigheid hebben.⁷⁶⁷

- 1 De *interne geldigheid* (*internal validity*) betekent dat men uit de beschikbare gegevens conclusies heeft getrokken die overeenstemmen met de werkelijkheid. De conclusies van het onderzoek kunnen bijvoorbeeld ongeldig zijn wanneer er zich fouten bevinden in de gegevens, aannames of berekeningen.
- 2 De *externe geldigheid* (*external validity*) betekent dat dezelfde wetmatigheden spelen in het onderzochte geval (bijvoorbeeld werkloosheid in 2002-2022) als in het voorspelde geval (bijvoorbeeld werkloosheid in 2023-2025). Als in die eerste periode een financiële crisis, pandemie en oorlog plaatsvonden en in de tweede periode niet, dan kan het zijn dat het effect van de omvang van werkloosheidsuitkeringen op werkloosheid verandert. Hetzelfde geldt wanneer andere hervormingen plaatsvinden, zoals het verlagen van ontslagvergoedingen, de begeleiding van werklozen, de hoogte van de invaliditeitsuitkering of het moreel aanzien van het voorzien in eigen levensonderhoud.

⁷⁶⁷ Dat de interne en externe geldigheid in deze sectie over het voorspellen worden besproken, betekent voor alle duidelijkheid niet dat deze problemen niet eveneens bij andere doelstellingen spelen.

HOOFDSTUK 8

VERDIENSTE – Indien een theorie erin slaagt bepaalde fenomenen correct te voorspellen, dan kan degene die de theorie beheerst meer toekomstige gebeurtenissen voorzien en zo nodig ook anticiperen. Hij kan dan voorzien wat gebeurt wanneer de situatie hetzelfde blijft, of zo mogelijk nog interessanter, wat er zal gebeuren (bijvoorbeeld met de werkloosheid) wanneer de wereld er iets anders zou uitzien (bijvoorbeeld wanneer het consumentenvertrouwen lager ligt).⁷⁶⁸ Indien de voorspellingen voldoende concreet zijn, kunnen die voorspellingen nadien ook juist of fout blijken te zijn.⁷⁶⁹

2.5. Beïnvloeden

HOE IETS TOT STAND BRENGEN? – Een vierde doelstelling die kwantitatief onderzoek kan nastreven, is om te beïnvloeden.⁷⁷⁰ Dit laat toe – als de gegevens betrouwbaar en de aannames correct zijn – kennis te verwerven over hoe men het bestudeerde fenomeen kan beïnvloeden. Hier probeert de wetenschapper de toekomst niet enkel te kunnen voorspellen, maar ook te leren hoe men deze zou kunnen beïnvloeden.

Een econoom kan bijvoorbeeld proberen de opbrengsten uit de vennootschapsbelasting te verhogen, door het tarief van de vennootschapsbelasting te wijzigen. Dat is moeilijker dan het lijkt. Immers, volgens economische theorie zal bij een verhoging van de belasting enerzijds de belastingopbrengst *per* belastbare eenheid (d.i. de geïnde belasting per euro winst van een vennootschap) verhogen door de wijziging in het belastingtarief, maar anderzijds het *aantal* belastbare eenheden (d.i. de totaal gemaakte vennootschapswinst) dalen doordat ondernemers hun gedrag zullen wijzigen in reactie tot dat gewijzigde belastingtarief.

⁷⁶⁸ F.A. Hayek, 2003, 16; M. Friedman, 1966, 4, 8-9 en 39.

⁷⁶⁹ Dat een foute voorspelling wordt gedaan op basis van een theorie, betekent nog niet noodzakelijk dat de theorie daarmee wordt weerlegd, laat staan onbruikbaar is geworden. Zie hierover [hoofdstuk 2 positivisme, sectie 6] m.b.t. de verdere ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie, en [hoofdstuk 4 rechtsgeleerdheid, sectie 3] m.b.t. theorie en empirie.

⁷⁷⁰ In het geval van een beïnvloeding wordt de waarde van de ene variabele (doelvariabele) die men wil beïnvloeden (zoals het niveau van de inflatie), onrechtstreeks gestuurd door de waarden te bepalen van andere variabelen (beslissingsvariabelen) die men makkelijker kan beïnvloeden (zoals de hoeveelheid geld die de centrale bank ter beschikking stelt).

VEELEISEND – Deze vierde doelstelling is de meest veeleisende.

- 1 Het volstaat immers soms voor een voorspelling dat de onderzoeker twee variabelen vindt die samen voorkomen, terwijl het voor een beïnvloeding vereist is dat die onderzoeker twee variabelen vindt die elkaar ook werkelijk beïnvloeden. We verduidelijken dit aan de hand van een concreet voorbeeld.

Stel dat personen met een sterke motivatie en intelligentie (oorzakelijke variabele) zowel (i) makkelijker slagen in een universitaire studie die geheel niet bijdraagt tot hun prestaties op de arbeidsmarkt (variabele gevolg 1) als (ii) succesvoller zijn op de arbeidsmarkt (variabele gevolg 2).

De onderzoeker kan in die situatie waarschijnlijk op basis van waarnemingen die gebeuren van gevolg 1 en 2 redelijk goed *voorspellen* wat de kans is dat iemand succesvol zal zijn op de arbeidsmarkt (gevolg 2) op basis van het feit dat die persoon deze – voor zijn prestaties op de arbeidsmarkt nutteloze – studie heeft doorlopen (gevolg 1). De voorspelling werkt hier omdat de relevante oorzaak (motivatie en intelligentie) twee gevolgen (slagen in de studies en succes op de arbeidsmarkt) heeft.

Als de onderzoeker daarentegen de kans op succesvol slagen op de arbeidsmarkt wil *beïnvloeden* (bijvoorbeeld verhogen), dan moet hij geen twee samen evoluerende variabelen zoeken (zoals gevolg 1 en 2), maar twee variabelen die ook werkelijk in een causale relatie staan (hier dus oorzaak en gevolg 2). Gewoon het aantal personen verhogen dat erin slaagt het voor de arbeidsmarkt nutteloze diploma te behalen, zal hun succes op de arbeidsmarkt niet beïnvloeden. Men kan in dit voorbeeld immers het ene gevolg niet beïnvloeden door een ander gevolg.

- 2 Het volstaat voor een verklarend onderzoek dat de verklaringen juist (d.i. intern geldig) zijn. Om met die verklaringen ook beïnvloedend te werk te gaan, moet men bovendien veronderstellen dat het resultaat van het empirisch onderzoek ook bruikbaar is in de toekomst (d.i. extern geldig).

HOOFDSTUK 8

VERDIENSTE – Als de theorie toelaat bepaalde fenomenen te beïnvloeden, dan geeft het degene die deze theorie beheerst de mogelijkheid om de toekomst zelf vorm te geven. Hij kan dan bewust bepaalde gevolgen tot stand brengen of vermijden en wint aldus aan autonomie.

2.6. Beperkingen

RUIMTE VOOR MENINGSVERSCHILLEN – Zoals hierboven besproken werd, kan het zowel bij het beschrijven, verklaren, voorspellen als bij het beïnvloeden fout lopen. Tevens moeten er steeds meer aannames gemaakt worden om meer ambitieuze stappen (verklaren, voorspellen en beïnvloeden) te nemen.

- 1 *Methodologische discussies* tussen sociale wetenschappers in het kwantitatief onderzoek gaan net focussen op de vraag of de onderzoeker op basis van de gehanteerde onderzoeksmethode werkelijk die beschrijvende, verklarende, voorspellende of beïnvloedende uitspraken kan doen. Tijdens wetenschappelijke bijeenkomsten (zoals workshops en conferenties) en bij de publicatie van de onderzoeksresultaten (zoals in een tijdschrift) gaan ze daarover in debat. Bepaalde kwantitatief georiënteerde disciplines worden evenwel bekritiseerd omdat dergelijk kritisch debat onvoldoende aanwezig zou zijn (zie [8.4]).
- 2 Wanneer een onderzoeksresultaat uiteindelijk wordt gepubliceerd, betekent dat – wat ook geldt voor wetenschappelijke publicaties die geen kwantitatieve onderzoeksmethoden hanteren – niet dat er geen discussie meer is tussen wetenschappers over de geldigheid van het onderzoeksresultaat. Wel betekent het dat degene die het werk publiceert, vond dat het aan de standaarden voldoet om het risico op ongeldige resultaten voldoende te beperken. Die standaard verschilt van (sub)-discipline tot (sub)discipline en van tijdschrift tot tijdschrift.
- 3 Een effect van die methodologische permissiviteit is dat er publicaties zijn met *tegenstrijdige onderzoeksbevindingen*. Immers, als verschillende gegevens gebruikt worden, verschillende aannames gehanteerd worden en verschillende testen gebruikt worden, kunnen twee onderzoekers van eenzelfde fenomeen heel andere onderzoeksresultaten uitkomen.

- 4 In het begin van een paper worden daarom normaal de onderzoeksresultaten van andere papers in dezelfde (sub)discipline met betrekking tot gelijkaardige onderzoeksvragen bondig besproken. Daarbij wordt de methodologie van die besproken papers soms ook meteen bekritiseerd. Deze beschrijving en kritiek is het resultaat van een *literatuurstudie* (zie [8.2]).
- 5 Uit het feit dat één of meerdere publicaties in dezelfde richting wijzen, kan spijtig genoeg niet afgeleid worden dat de conclusies geldig zijn. Het is belangrijk de onderzoeksresultaten van één paper daarom niet te overroepen: de kans is groot dat er papers of ongepubliceerde onderzoeksresultaten bestaan⁷⁷¹ die het tegendeel beweren of aangeven dat het onduidelijk is. Ook een reeks papers die vergelijkbare methodologische keuzes maken, geeft maar beperkte bijkomende zekerheid omdat ze met dezelfde methodologische gebreken behept kunnen zijn. Zelfs een reeks papers die met totaal andere methodologische keuzes dezelfde onderzoeksresultaten bekomen, kunnen nog altijd de bal misslaan. Het is daarom belangrijk om onderzoeksresultaten eerder te zien als *indicaties* dan als een soort onweerlegbare vaststelling.

NIET PER SE UNIVERSEEL EN EEUWIG GELDEND – Merk tevens op dat in de sociale wetenschappen de externe geldigheid van empirische bevindingen (zoals het gemiddeld aantal kinderen per vrouw) beperkt kan zijn tot een bepaalde tijdsperiode en een bepaalde gemeenschap van mensen. De empirische bevindingen hoeven dus niet per se universeel en eeuwig geldend te zijn.⁷⁷²

3. Variabelen

3.1. Inleiding

OPBOUW – De onderzoeker gaat per onderzocht geval (bijvoorbeeld per werkloze) een aantal gegevens verzamelen. Die gegevens kunnen erg

⁷⁷¹ Zeker als het onderzoek geen significante resultaten oplevert, blijft het vaak ongepubliceerd. Daardoor kunnen de wel gepubliceerde onderzoeksbevindingen een vertekend beeld geven (*publication bias*). (J. Hornikx, & A. Batenburg, 2016, 123.)

⁷⁷² F.A. Hayek, 1979, 110.

HOOFDSTUK 8

verschillen in het type informatie dat ze bevatten. We beperken ons hier tot het onderscheid tussen nominale [3.2], ordinale [3.3] en numerieke variabelen [3.4] en het onderscheid tussen interval-geschaalde [3.5] en ratio-geschaalde variabelen [3.6]. Ze kunnen één of meer eigenschappen per waarneming inhouden [3.7] en stochastisch of gedetermineerd zijn [3.8]. De bewerkingen die gemaakt kunnen worden, verschillen van type variabele tot type variabele [3.9]. Merk alvast op dat de nominale en ordinale variabelen kwalitatief zijn (zie [1.4]), terwijl de numerieke (ook wel kardinaal genoemde) variabelen kwantitatief zijn (zie [1.3]).

Variabelen	Eigenschap	Voorbeeld variabele	Voorbeeld gegevens
Nominaal	Benoemt	Woonplaats	Willebroek
Ordinaal	Ordent	Leeftijdsgroep	Kind
Numeriek	Telt of meet	Leeftijd in jaren	59
Interval-geschaald	Ordent zonder natuurlijk nulpunt	IQ	120
Ratio-geschaald	Ordent t.a.v. natuurlijk nulpunt	Jaren werkloos	2
Discreet	Aftelbaar	Aantal kinderen van één persoon	2
Continu	Niet-aftelbaar	Gemiddeld aantal kinderen per vrouw	1,5
Univariaat	Eén eigenschap	Leeftijd	59
Multivariaat	Meerdere eigenschappen	Leeftijd en geslacht	(59, man)

Tabel 1: Overzichtstabel types variabelen.

3.2. Nominaal

BENOEMEND – Een variabele (bijvoorbeeld de woonplaats) waarvan de waarde (bijvoorbeeld Brussel) slechts het onderzochte geval (bijvoorbeeld een specifiek persoon) opdeelt in klassen, noemen we een nominale of categorische variabele.

Een econoom kan de gemeente noteren waarin de werkzoekende woont. Dat is bijvoorbeeld nuttig om de kantoren voor de begeleiding van de

KWANTITATIEF ONDERZOEK

werkzoekende te bemannen. De waarde (bijvoorbeeld Mechelen of Willebroek) die de variabele (woonplaats) aanneemt, plakt enkel een label zonder dat de waarden (Mechelen en Willebroek) betekenisvol geordend kunnen worden. De woonplaats Mechelen is geen hogere of lagere waarde dan de woonplaats Willebroek.

De waarden die deze variabelen aannemen, laten wel toe te benoemen maar laten niet toe te ordenen.

3.3. Ordinaal

ORDENEND – Wanneer de waarden (bijvoorbeeld kinderen, middengroep en ouderen) wel op een betekenisvolle wijze geordend kunnen worden, spreken we van een ordinale variabele (hier leeftijd).

- 1 Indien een econoom de leeftijd (ordinale variabele) van de werkloze meet, dan kan hij werken aan de hand van niet-numeriek uitgedrukte waarden die perfect te ordenen zijn, zoals kinderen (0-18 jaar), middengroep (18-65 jaar) en ouderen (meer dan 65 jaar).
- 2 Ook de mate waarin de geënquêteerde persoon instemt met een stelling op de schaal ‘akkoord, overwegend akkoord, neutraal, overwegend oneens en oneens’, kan logisch geschikt worden.

3.4. Numeriek

TELLEND OF METEND – Een numerieke (kwantitatieve) variabele werkt met een meeteenheid waardoor het om telbare of meetbare variabelen gaat.

De leeftijd kan ook numeriek gemeten worden, met name door de leeftijd, bijvoorbeeld 65 jaar, op te nemen.

3.5. Geschaald

MET OF ZONDER NATUURLIJK NULPUNT – Binnen de numerieke variabelen wordt er nog een verder onderscheid gemaakt. Data zijn geschaald wanneer de afstand tussen twee waarden een betekenis krijgt (zoals een

HOOFDSTUK 8

temperatuuraanduidende graad of een IQ-punt). De variabelen kunnen dan tevens interval-geschaald en ratio-geschaald zijn. Die eerste kennen geen natuurlijk nulpunt terwijl die tweede dat wel kennen.

- 1 De score op een IQ-test is *interval-geschaald*. De scores laten ons toe om te zeggen dat iemand beter of slechter scoorde op de test dan iemand anders. Bij een dergelijke test is het wel mogelijk te zeggen dat iemand dubbel zoveel vragen goed kon beantwoorden dan een andere deelnemer, maar is het onzinnig te zeggen dat die volgens die test dubbel zo intelligent is, noch wanneer hij een dubbel aantal vragen juist beantwoordde noch wanneer hij een dubbel zo hoge score haalt. Immers, de *bedoeling* is personen volgens een specifieke vorm van intelligentie te ordenen door *middel* van een test waarbij we zien wie beter of minder goed in staat is bepaalde vragen op te lossen, zonder dat daarbij een natuurlijk nulpunt bestaat.⁷⁷³
- 2 Het aantal jaren dat iemand werkloos is, daarentegen, is *ratio-geschaald*. Het kent een absoluut natuurlijk nulpunt. Het is perfect redelijk te stellen dat iemand dubbel zo lang werkloos is als een ander. Iemand kan evenwel geen negatief aantal jaren werkloos zijn.

3.6. Discreet en continu

WEL OF NIET AFTELBAAR – Een variabele is discreet als de waarden aftelbaar zijn (zoals de verzameling van natuurlijke getallen),⁷⁷⁴ terwijl het continu is wanneer ze niet-aftelbaar zijn (zoals bij de verzameling van reële getallen).⁷⁷⁵ Die eerste kunnen niet zomaar vermenigvuldigd worden met een factor (bijvoorbeeld met 0,5).

- 1 Het aantal kinderen per vrouw is *discreet*. Het heeft geen zin om te zeggen dat een specifieke vrouw anderhalf kind heeft.

⁷⁷³ Bij *conventie* (en dus niet van nature) is de IQ-score normaal verdeeld (zie [7.4]), scoort de volwassen bevolking gemiddeld (zie [5.3]) 100 en bedraagt de standaardafwijking 15 punten (zie [5.3]). Een 0-score kan niet gemeten worden door een IQ-test.

⁷⁷⁴ Merk op: oneindig aftelbaar (zoals alle getallen in de verzameling van natuurlijke getallen) is ook aftelbaar.

⁷⁷⁵ Zoals 0,5 of π .

KWANTITATIEF ONDERZOEK

- 2 Het gemiddeld aantal kinderen per vrouw in een gemeente is daarentegen *continu*. Het heeft wel zin om te zeggen dat een vrouw gemiddeld anderhalf kind heeft in de gemeente.

3.7. Univariaat en multivariaat

ÉÉN OF MEER EIGENSCHAPPEN – Een *univariate* variabele duidt één eigenschap (bijvoorbeeld leeftijd) per waarneming, terwijl een *multivariate* variabele meerdere subvariabelen bevat (bijvoorbeeld rijkdom is loon *en* vermogen) per waarneming.

3.8. Toeval en gedetermineerdheid

TOEVALSAFHANKELIJK – Indien de waarde die een variabele aanneemt afhankelijk is van het toeval, spreken we van een toevalsvariabele (ook wel stochastische variabele genoemd).

- 1 Wie een dobbelsteen opgooit (hier het experiment) en vervolgens het aantal ogen op het bovenzvlak (variabele) dat waargenomen wordt (waarde) noteert, zal wanneer hij dat experiment herhaalt *niet* verwachten dat hij hetzelfde aantal ogen waarneemt (de waarde is dus niet gedetermineerd door het experiment), maar *wel* dat de kans om elk aantal ogen te bekomen bij elke worp even hoog blijft. De uitkomst van het experiment (waarde) is dus niet steeds dezelfde, maar de kans erop blijft wel constant.
- 2 Wanneer we een willekeurige steekproef (zie [4.2.2]) nemen uit een populatie, dan gaan we ervan uit dat de *kans* dat we bij een eerste waarneming een depressief persoon trekken, even groot blijft, maar gaan we er niet van uit dat we steeds bij elke trekking hetzelfde waarnemen.

TOEVALSONAFHANKELIJK – Indien de waarneming daarentegen vast is, dan spreken we van een gedetermineerde variabele.

De verloning van bepaalde ambtenaren is bijvoorbeeld volledig gedetermineerd door hun loonschaal en anciënniteit.

3.9. Beperkingen

INFORMATIEWAARDE – De informatiewaarde van verschillende variabelen kan heel verschillend zijn. Dat heeft, naast de vanzelfsprekende implicatie dat het onderzoeksresultaat te destilleren moet zijn uit het type variabelen dat men gebruikt, ook een effect op de wiskundige bewerkingen die met de gegevens gemaakt mogen worden.⁷⁷⁶

- 1 Als we bij een IQ-test (interval-geschaald) bij iedereen 100 punten aftrekken, gaat er geen informatie verloren. De orde blijft bewaard en het aantal keren dat iemand beter scoorde dan iemand anders had sowieso geen betekenis.
- 2 Als we bij iedereen die werkloos is, een jaar aftrekken van het aantal jaren dat die werkloos is (ratio-geschaald), gaat wel informatie verloren. In dat geval gaat de verhouding tussen waarden (bijvoorbeeld drie keer langer werkloos) verloren.

4. Gegevens

4.1. Inleiding

OPBOUW – Gegevens zijn niet gegeven. Ze moeten verzameld worden. Degene die de gegevens verzamelt, moet ze verwerven [4.2], o.a. door te meten [4.2.1], steekproeven te nemen [4.2.2] en experimenten te verrichten [4.2.3]. De gegevens zijn daardoor veelal imperfect en de beoordeling van de kwaliteit ervan door verschillende onderzoekers kan verschillen [4.2.4]. Daarnaast is het ook vaak aangewezen op de verworven gegevens toch nog bewerkingen door te voeren [4.3], zoals categoriseren [4.3.1], corrigeren, aanvullen, weglaten [4.3.2] of transformeren [4.3.3]. Die keuzes kunnen in vraag gesteld worden door andere onderzoekers [4.3.4].

⁷⁷⁶ Ordinale en numeriek geschaalde variabelen mogen enkel (i) monotoon stijgende, (ii) positieve eerstegraads- of (iii) positieve lineaire transformaties ondergaan.

4.2. Verwerven

4.2.1. Meten

WAARNEMEN EN NOTEREN – De *gegevens* (ook wel *data* genoemd) moeten waargenomen en genoteerd worden. Bij die waarneming kunnen er verschillende zaken mislopen waardoor de genoteerde meetresultaten en de onderliggende waarde niet dezelfde zijn. We beperken ons tot vier voorbeelden.

- 1 Meetinstrumenten zijn weleens *on nauwkeurig*. In de macro-economie is bijvoorbeeld het bruto binnenlands product (bbp), dat is wat een land produceert, erg belangrijk. Evenwel is het niet zo makkelijk dat te meten.
 - a Een eerste probleem daarbij zijn de zwarte sectoren, zoals prostitutie of drugs. Deze rapporteren hun activiteiten nu eenmaal niet aan de overheid en proberen hun activiteiten net op niet-waarneembare wijze te organiseren. Daarom wordt in het bbp de omvang van hun sectoren geschat.
 - b Een tweede probleem is de productiviteit van niet op de markt aangeboden diensten, zoals die van de overheid. Hun productiviteit wordt daarom geschat overeen te stemmen met hun kostprijs. Als het overheidspersoneel dus 5% loonsopslag krijgt, of op een dienst met twintig ambtenaren één nieuwe ambtenaar wordt toegevoegd, dan worden die geacht 5% productiever te zijn, ook al verzetten die exact hetzelfde werk. Omgekeerd geldt eveneens dat het bbp hetzelfde blijft, ook als die ambtenaar veel meer werk verzet maar zijn loon hetzelfde blijft.
- 2 De variabele zelf is vaak gewoon ook niet te meten. In die gevallen meet men dan *iets anders* dat geacht wordt er sterk mee gelieerd te zijn. Dat wordt in de regel verduidelijkt in de bespreking van de gegevens, maar komt maar zelden expliciet terug in de abstracts en conclusies. Het zou misschien duidelijker zijn mocht de auteur dan de naam van de variabele ook aanpassen.

HOOFDSTUK 8

- a Het concept ‘tewerkgestelde persoon’ is erg vaag en de onderzoeker moet dus een specifiekere eigenschap meten. Eurostat definieert daarom voor zijn *Labour force survey* de term als elk persoon van meer dan 15 jaar die afgelopen week werkte – ook al was het maar een uur – tegen betaling, voor winst of voor een voordeel voor de familie.⁷⁷⁷ Het is enigszins misleidend personen die één uur in de week werken, als tewerkgestelde persoon te beschouwen.
 - b Een ander voorbeeld daarvan is zelfrapportering. Het zou erg tijdsintensief zijn te meten hoeveel overuren gepresteerd worden. Daarom kan een sociaal wetenschapper kiezen voor *zelfrapportering*. Dat heeft evenwel als risico dat de antwoorden worden gegeven die sociaal wenselijk zijn of aansluiten bij hoe de persoon zichzelf ziet of wil overkomen, eerder dan dat ze een getrouw beeld geven. Het is dan enigszins misleidend over gepresteerde overuren te spreken, waar het in werkelijkheid gaat over wat personen aan een onderzoeker verklaren aan overuren te hebben gepresteerd.
- 3 De *meting* zelf kan het meetresultaat ook verstoren.

Wanneer de onderzoeker aandacht schenkt aan zijn onderzoeksobject (bijvoorbeeld een werknemer), dan kan dit een invloed hebben op het gedrag van het onderzoeksobject (dat zich bijvoorbeeld voorbeeldig gaat gedragen).⁷⁷⁸ Dit wordt de observatieparadox genoemd.

Zeker als aan die meting (bijvoorbeeld een gerapporteerde hoeveelheid winst voor een eenmansvennootschap) specifieke gevolgen hangen (zoals de hoeveelheid belastingen die die vennootschap verschuldigd is),⁷⁷⁹ kunnen geobserveerde personen hun gedrag wijzigen (bijvoorbeeld minder winst maken door meer kosten te maken die het comfort van de zaakvoerder verhogen zonder dat ze belast worden, zoals een mooiere bedrijfswagen of een duurder type koffiebonen, en aldus te kiezen voor voordelen in natura) of kiezen voor strategieën die ver-

⁷⁷⁷ Eurostat, 2022.

⁷⁷⁸ A.C. Cameron & P.K. Trivedi, 2019, 53; J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 518.

⁷⁷⁹ J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 363.

hinderen dat het meetinstrument betrouwbaar is (bijvoorbeeld de boekhouding vervalsen).

Onderzoekers die zich bezighouden met inkomensongelijkheid, baseren zich vaak op de informatie die de fiscus daarover heeft, een set van gegevens die om bovenstaande redenen waarschijnlijk niet erg betrouwbaar is. Stel dat die onderzoeker vaststelt dat hogere nominale belastingtarieven samengaan met minder inkomensongelijkheid in zijn gegevens, dan rijst de vraag of die hogere belastingtarieven een effectief middel zijn om de rijkdom te herverdelen dan wel de grootverdieners ertoe aanzetten belastingen vaker te ontwijken en te ontduiken.

- 4 Tot slot wordt soms ook *nalatig, frauduleus* of *selectief* omgegaan met gegevens.
 - a Ook overheidsstatistieken zijn soms onbetrouwbaar of zelfs vervalst. Die statistieken zijn bijvoorbeeld notoir onbetrouwbaar gebleken in communistische regimes. Maar ook in vrije en democratische landen worden er weleens *onzorgvuldig* geproduceerde cijfers gerapporteerd. Zo moesten de Griekse autoriteiten in oktober 2009 enkele dagen nadat een nieuwe regering was aangetreden, het in april 2009 gerapporteerde begrotingstekort van 5% van het bbp voor 2008 herzien naar 7,7%.⁷⁸⁰ Ook dat cijfer bleek naderhand de situatie niet correct weer te geven. Thans vinden we in de statistieken van Eurostat voor 2008 een nog groter tekort van 10,3%.⁷⁸¹ Dat is meer dan het dubbel van hetgeen initieel werd gerapporteerd door de Griekse autoriteiten.
 - b Er zijn gevallen bekend waarbij onderzoekers of hun medewerkers de gegevens zelf uit hun duim zogen. Eén daarvan is professor Diederik Stapel, die actief was in het domein van de sociale psychologie en daar, zo wil de ironie, ook de lessen wetenschapsintegriteit gaf.⁷⁸² Hij produceerde o.a. *fictieve gegevens* voor niet-afgenomen vragenlijsten en wijzigde bij andere onderzoeken de gegevens die wel waren verza-

780 L. Lauwers, 2012, 14-15; Europese Commissie, 2010, 3, 14 en 21.

781 Eurostat, 2022.

782 Levelt Committee, Noort Committee & Drenth Committee, 2012, 43.

HOOFDSTUK 8

meld.⁷⁸³ Naast het gebruik voor eigen publicaties werkten ook enkele van zijn doctoraatsstudenten te goeder trouw met die fictieve of vervalste gegevens voor het eigen doctoraatsonderzoek.⁷⁸⁴

- c Daarnaast bleek dat verschillende coauteurs van professor Stapel *selectief* waren met de gegevens. Wanneer bijvoorbeeld meerdere vergelijkbare experimenten werden ondernomen, werden enkel dat ene of die enkele resultaten gepubliceerd die overeenkwamen met het verwachte resultaat en werden de andere niet vermeld.⁷⁸⁵

De drie onderzoekscommissies van de Nederlandse universiteiten waarvoor hij gewerkt had, vonden uiteindelijk vijfenvijftig publicaties die aangetast waren door fraude of waar relatief sterke of sterke vermoedens van fraude waren.⁷⁸⁶

4.2.2. Steekproef

GENERALISEREN – Alle relevante gevallen (d.i. de gehele *populatie*) bestuderen is vaak praktisch onmogelijk.⁷⁸⁷ Daarom zullen onderzoekers slechts een deel van de volledige populatie (d.i. een *steekproef*) bestuderen en op basis daarvan proberen conclusies te trekken over de volledige populatie (d.i. *generaliseren/infereren*).

Het is bijvoorbeeld onbegonnen werk bij alle Belgen boven de 18 jaar hun kiesintenties te peilen.⁷⁸⁸ Tegen dat we rond zouden zijn, zouden er waarschijnlijk van de eerste ondervraagden al personen overleden zijn.⁷⁸⁹ Daarom zal een politicoloog zich beperken tot het bestuderen van de kiesintenties van een deel van de bevolking (bijvoorbeeld 1.000 Belgen van stemgerechtigde leeftijd), de *steekproef*, en proberen op basis

⁷⁸³ *Ibidem*, 32 en 43-44.

⁷⁸⁴ *Ibidem*, 33-34.

⁷⁸⁵ *Ibidem*, 33.

⁷⁸⁶ *Ibidem*, 17 en 25.

⁷⁸⁷ E. Aerts, 2012, 113.

⁷⁸⁸ Merk op dat zelfs een verkiezing die een opkomstplicht kent daar overigens niet in slaagt omdat ook daar een deel van de bevolking niet opdaagt.

⁷⁸⁹ C.C.J.H. Bijleveld, 2010, 22.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

daarvan iets af te leiden (te *generaliseren*) over de kiesintenties van de volledige bevolking (de *populatie*).

STEEKPROEF – Die steekproef noteert per waarneming de waarde die één of meer variabelen aannemen.

De steekproef kan bijvoorbeeld van 1.000 Belgen hun kiesintentie (variabele 1) en leeftijd (variabele 2) noteren om na te gaan of de leeftijd een effect heeft op de kiesintenties. Elke ondervraagde Belg in de steekproef is dan één waarneming, waarvoor dan de concrete waarde van zijn kiesintentie (bijvoorbeeld christendemocratisch) en zijn leeftijd (bijvoorbeeld 32 jaar) worden genoteerd.

REPRESENTATIVITEIT – Opdat de generalisatie verantwoord zou zijn, moet de steekproef dan wel een representatieve doorsnede van de populatie geven. De steekproef moet met andere woorden een goede afspiegeling van de populatie zijn.

Wanneer aan de kerk of de ingang van een veganistisch restaurant kiesintenties worden opgenomen (de steekproef), is het duidelijk dat deze groep waarschijnlijk niet bepaald representatief is (voor de populatie). Het lijkt aannemelijk dat het mens- en wereldbeeld evenals het waardepatroon dat personen naar de kerk laat gaan of veganistisch doet eten, niet losstaat van hun politieke voorkeuren. Het gevolg is dat we het stemgedrag van de bevolking (populatie) niet kunnen benaderen (via generalisatie) op basis van hun antwoorden (de steekproef).

WILLEKEURIGE STEEKPROEF – Het ideaal is dan ook een willekeurige steekproef (ook wel aselechte steekproef of *random sample* genoemd). Dat betekent dat elk geval in de populatie evenveel kans heeft getrokken te worden. Dat ideaal is evenwel praktisch gesproken heel moeilijk te bereiken.

HOOFDSTUK 8

- 1 Wie bijvoorbeeld willekeurige nummers uit het telefoonboek⁷⁹⁰ zou halen, zal slechts die personen bereiken die (nog steeds) een vaste lijn hebben.⁷⁹¹ Maar zelfs als men op die wijze slechts de kiesintenties van de bezitters van een vaste lijn wil meten, dan nog zal de onderzoeker moeilijkheden ondervinden wanneer niet alle personen de telefoon opnemen, bereid zijn hun kiesintenties mee te delen of bij die mededeling eerlijk antwoorden. Als kiesintenties samenhangen met de bereidheid op te nemen als een onbekend nummer belt, deel te nemen aan een enquête of de kiesintenties met een vreemde te delen, dan zal die steekproef opnieuw niet representatief zijn.
- 2 Het praktische probleem is dat diegenen in de populatie die niet te bereiken zijn of niet wensen mee te werken, geen afspiegeling zijn van de bevolking en dat de resterende groep dat bijgevolg ook niet is. Steekproeven uit de bevolking zijn in de praktijk dan ook vaak niet representatief voor de bevolking.⁷⁹²
- 3 De onderzoekers kunnen bijkomende informatie opvragen (zoals leeftijdscategorie, woonplaats, geslacht, inkomensgroep en stemgedrag bij de vorige verkiezing), zodat ze indicaties krijgen wanneer hun steekproef op die punten alvast niet representatief blijkt te zijn.
- 4 Onderzoekers kunnen dan dat probleem proberen op te vangen door *gewogen* steekproeven. Dat betekent dat men probeert de ondervertegenwoordigde groepen een groter gewicht te geven. De gegevens worden dan behoorlijk sterk bewerkt, wat de vraag kan doen rijzen of de uitkomst van het onderzoek dan vooral volgt uit de gegevens dan wel uit de bewerkingen die er erna mee zijn gebeurd.

WET VAN DE GROTE GETALLEN – Die willekeurige steekproef moet ook groot genoeg zijn. Immers, anders is er een redelijke kans dat we toevallig een aantal gevallen uit de populatie trokken die als steekproef samen niet representatief zijn. De wet van de grote getallen stelt dat als de willekeurige

790 Het telefoonboek was een omvangrijk boek waarin de telefoonnummers van een bepaalde streek werden opgelijst volgens de naam en de woonplaats van de houder van het telefoonnummer.

791 L. Lauwers, 2012, 8; E. Aerts, 2012, 114; J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 111 en 365.

792 C.C.J.H. Bijleveld, 2010, 25.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

steekproef groter wordt in omvang, de kans dat de gemiddelde waarde van de steekproef de gemiddelde waarde van de populatie benadert, groter wordt. Het gaat evenwel slechts om een kans. Zelfs een heel grote willekeurige steekproef kan een gemiddelde opleveren (evenwel met een heel lage kans) dat sterk verschilt van dat van de populatie.

Stel dat 50% van de kiezers voor democraten stemt en de andere 50% voor republikeinen. Dan is de kans 50% dat een steekproef van één resulteert in een gemiddelde van 100% democratische stemmen. Voor een steekproef van twee is dat 25% en voor een steekproef van vier al maar 6,25%.

De omvang van de steekproeven is in bepaalde disciplines, zoals de sport- en bewegingspsychologie, veelal beperkt waardoor o.a. de wet van de grote getallen niet ten volle kan spelen. Van de experimentele studies die in die discipline gepubliceerd werden in de vier meest vooraanstaande wetenschappelijke tijdschriften tussen 2009 en 2013, heeft 50% van de publicaties 40 of minder participanten en heeft 25% van de publicaties 24 of minder participanten. Het gevolg daarvan is dat de onderzoeksresultaten uit deze kleine steekproeven mogelijk niet opgaan voor de gehele populatie, wat andere onderzoekers pas zullen ontdekken wanneer een nieuwe steekproef wordt getrokken maar de gepubliceerde onderzoeksbevindingen niet opnieuw behaald worden, d.w.z. dat de replicatie van het onderzoek faalt.⁷⁹³ Op het einde van dit hoofdstuk (zie *infra* [8.4]) bespreken we dit probleem uitgebreider.

TOEPASSINGSVOORWAARDEN VAN DIE WET – De wet van de grote getallen gaat evenwel slechts op voor een set onafhankelijke en identiek verdeelde stochastische waarden. Aan de hand van een concreet voorbeeld leggen we uit dat dat niet zo eenvoudig te bereiken is als het lijkt.

In de economie ligt dat bijvoorbeeld moeilijk.⁷⁹⁴ Stel dat een onderzoeker in 2022 de inflatie wil voorspellen over vijf jaar (dus in het jaar 2027) en dat hij een tabelletje met de inflatie per jaar voor de laatste honderd

793 G. Schweizer & P. Furley, 2016, 120.

794 J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 167 en 405-406; J.M. Wooldridge, 2018, 7.

HOOFDSTUK 8

jaar heeft. Hij zou dan kunnen proberen de inflatie in 2027 te schatten door de gemiddelde inflatie in het verleden te berekenen.

Als hij de gemiddelde inflatie van de laatste tien jaar neemt, dan zijn de inflatiecijfers van opeenvolgende jaren evenwel helemaal *niet onafhankelijk*. Immers, als er hoge inflatie is in een bepaald jaar ($t=1$), dan zal de kans groot zijn dat het jaar voordien ($t=0$) en erna ($t=2$) de inflatie ook hoger is. De wet van de grote getallen mag in dat geval geenszins toegepast worden.

Een eenvoudige (doch imperfecte) oplossing lijkt dan te zijn een langere periode te nemen, bijvoorbeeld de inflatie van de laatste honderd jaar. Daardoor zouden de meeste waarnemingen toch al iets losser van de meeste andere waarnemingen komen te staan. Onafhankelijkheid wordt dan niet volledig bereikt, maar komt toch al iets dichterbij. Maar de economie en het monetair beleid zijn erg veranderd in de laatste honderd jaar. Daardoor is inflatie van lang geleden (bijvoorbeeld tijdens het interbellum of net na elke wereldoorlog) waarschijnlijk helemaal niet meer representatief voor de inflatie die we binnen enkele jaren mogen verwachten. De kans om op dit moment een bepaald niveau van inflatie te behalen en de kans datzelfde niveau van inflatie honderd jaar geleden te behalen, zijn niet even groot. Technisch gesproken zeggen we dat de stochastische variabele (inflatie) *niet identiek verdeeld* is. Ook hier mag de wet van de grote getallen eigenlijk niet gebruikt worden.

In dit voorbeeld, waar we de verwachte inflatie op basis van een gemiddelde inflatie in het verleden voorspellen, is het makkelijk te begrijpen dat onze methode op zijn minst problematisch is. In complexere macro-economische modellen die in de regel eveneens gegevens uit tijdreeksen (d.i. van op elkaar volgende jaren) uit het verleden gebruiken om de toekomst te voorspellen, zit dit probleem evenwel – vaak minder zichtbaar – in het model verscholen.

4.2.3. Experimenten

VERSCHILLENDE TYPES EXPERIMENTEN – Om te zien wat het gevolg is van de wijziging van één of meer variabelen (onafhankelijke variabelen, zo-

KWANTITATIEF ONDERZOEK

als het hoogst behaalde diploma) op een andere variabele (afhankelijke variabele, zoals het loon), bestaan er verschillende types experimenten.

LABORATORIUMEXPERIMENTEN – Ten eerste heeft men de *laboratorium-experimenten*. Daarin wordt in een gecontroleerde omgeving één groep blootgesteld aan een behandeling (de objectgroep) en een tweede groep daar niet aan blootgesteld (de controlegroep).

Men kan bijvoorbeeld in beide groepen aan alle deelnemers toelichten hoe een taak voltooid moet worden, maar enkel bij de objectgroep een beloning toekennen aan diegene die de taak succesvol heeft voltooid.

Hoe artificiëler de omstandigheden van het laboratoriumexperiment, hoe sneller de externe geldigheid (zie [2.4]) van de onderzoeksresultaten in twijfel getrokken zal worden.

Als er bijvoorbeeld geen verschil wordt waargenomen in de prestaties van beide groepen, kan het nog steeds zo zijn dat in de echte wereld beloningen wel werken. Een verklaring zou kunnen zijn dat het onderzoek, omdat de universiteit de studenten slechts een heel laag bedrag betaalde om aan het experiment deel te nemen, enkel studenten aantrok voor het experiment die zelf intrinsiek gemotiveerd waren om een taak te vervullen. Een andere oorzaak zou kunnen zijn dat een eenmalige beloning weinig verschil maakt, terwijl een dagelijkse beloning over een carrière van veertig jaar wel een substantieel verschil maakt.

VELDEXPERIMENTEN – Een tweede mogelijkheid is een veldexperiment. Daarbij begeeft de onderzoeker zich buiten de gecontroleerde omgeving van het laboratorium en zet hij het experiment op in de echte wereld.

- 1 Hij kan bijvoorbeeld graffiti laten staan op een muur (de controlegroep) of net wegverven (de behandeling) om te zien of personen de reclameboodschappen die aan hun fiets werden gebonden dan meer of minder vaak op het openbaar domein zullen gooien.⁷⁹⁵

795 K. Keizer, S. Lindenberg & L. Steg, 2008.

HOOFDSTUK 8

- 2 Die methode lijkt vernuftig, maar ook hier blijft er ruimte voor interpretatie en het verbeteren van experimenten. Stel dat de behandelde groep fietsers en de niet-behandelde groep fietsers verschillen, dan zal al snel de vraag rijzen of die groepen wel vergelijkbaar zijn. Immers, misschien dat een ander type personen zijn achterlaat op een plaats waar die graffiti op de muren merkt. Of misschien verschilt de groep die maandag in die buurt is (wanneer de graffiti zichtbaar zijn) van diegene die op dinsdag in die buurt is (wanneer de graffiti verdwenen zijn).⁷⁹⁶ Stel daarentegen dat de behandelde en de onbehandelde groep fietsers dezelfde groep is, dan is de vraag of het de herhaling is die hun gedrag stuurt (een tweede maal dat ze met reclame aan de fiets geconfronteerd worden op dezelfde plaats) of zelfs de recente verandering in de omgeving (ongeacht of er dus graffiti onzichtbaar worden of net bij komen) een mogelijk alternatieve oorzaak van het verschil in gedrag aanbiedt.

Het *voordeel* van veldexperimenten t.o.v. laboratoriumexperimenten is dat de externe geldigheid al wat waarschijnlijker wordt. Het *nadeel* is vanzelfsprekend dat men minder controle heeft. Daarnaast zullen er ook specifieke ethische vraagstukken gaan spelen in veldexperimenten. In vele gevallen stemmen de proefpersonen immers niet in met het feit dat op hen geëxperimenteerd wordt.

NATUURLIJK EXPERIMENT – Een derde mogelijkheid is een natuurlijk experiment. Daarbij gaat de onderzoeker zelf geen behandeling toebrengen. Eerder gaat hij op zoek naar een situatie waarin personen of gemeenschappen op een willekeurige wijze wel en niet blootgesteld zijn aan een bepaalde behandeling.

- 1 Een voorbeeld daarvan vinden we in de arbeidseconomie. Daar wilden onderzoekers leren wat het effect van migratie op de lonen van arbeiders en de werkloosheidsgraad was. Ze bekeken daartoe de loonevoluties in enerzijds Miami (de behandelde groep), waar tussen mei en september

⁷⁹⁶ Andere onderzoekers, die de buurt kenden waarin het experiment plaatsvond en een paper schreven die de methodologie en onderzoeksresultaten van deze paper in vraag stelde, merkten bijvoorbeeld op dat openingsuren verschillen op donderdag en er slechts op bepaalde dagen een voedselmarkt plaatsvindt op het nabijgelegen plein. (J.M. Wicherts & M. Bakker, 2014, 390.)

1980 een groep van 125.000 Cubaanse voornamelijk laaggeschoolde migranten aankwamen waarvan naar schatting een 45.000 er zich ook vestigden, d.i. het equivalent van 7% van de arbeidskrachten in Miami en 20% van de Cubaanse bevolking tewerkgesteld in Miami,⁷⁹⁷ en anderzijds steden die niet een dergelijke migratiestroom ontvingen, zoals Atlanta, Houston, Los Angeles en Tampa-St. Petersburg (de niet-behandelde groep). Als de lonen en werkloosheid in beide steden voordien gelijk evolueerden, dan is het aannemelijk dat het verschil in loonevoluties en werkloosheidsevolutie toe te schrijven was aan de migranten. Dat heet de verschil-van-verschillenbenadering (*difference in difference approach*). De onderzoekers vonden daarbij zo goed als geen effect op de lonen en werkloosheid bij laaggeschoolden.⁷⁹⁸

- 2 Ook die methode lijkt erg vernuftig, maar de aannames blijken problematisch te zijn. Wie de tabellen in deze publicatie bestudeert, zal zien dat de werkloosheid in de Afro-Amerikaanse gemeenschap tussen 1979 en 1981 in Miami een procentpunt⁷⁹⁹ minder steeg dan het gemiddelde in de vier vergelijkbare steden. Volgens de hierboven gevolgde logica zou dan geconcludeerd kunnen worden dat de Cubaanse migranten geen negatief effect hadden op de werkloosheid in de Afro-Amerikaanse gemeenschap.⁸⁰⁰ Andere onderzoekers deden het onderzoek over met een tweede groep vluchtelingen die wel in Cuba vertrokken waren, maar op bevel van de regering-Clinton door de Verenigde Staten naar Guantanamo werden afgeleid en waarvan haast niemand ooit Miami had bereikt. Deze spookvluchtelingen (die duidelijk niet aan de arbeidsmarkt in Miami participeerden) hadden volgens de gehanteerde onderzoeksmethode een sterk negatief effect op de werkloosheid voor de Afro-Amerikaanse bevolking in Miami gehad, met name een verhoging van de werkloosheid met 6,3 procentpunten.⁸⁰¹

797 Voor meer informatie over deze migrantenstroom kan u de zoekterm “Mariel boatlift” gebruiken.

798 D. Card, 1990.

799 Een verhoging met *procenten* en *procentpunten* moet u als volgt interpreteren. Als de werkloosheid 10% is en met 25 *procent* stijgt, dan is die 12,5%. Als de werkloosheid 10% is en met 25 *procentpunten* stijgt, dan is die 35%.

800 D. Card, 1990, 251; G.J. Borjas, 2013, 170.

801 G.J. Borjas, 2013, 171-172.

HOOFDSTUK 8

Het *voordeel* is dat natuurlijke experimenten op een schaal en in een natuurlijke omgeving kunnen plaatsvinden die niet haalbaar zijn bij laboratoriumexperimenten of veldexperimenten. Daarnaast biedt het natuurlijk experiment ook een uitweg wanneer de beïnvloeding van een variabele ethisch niet-verdedigbaar of praktisch niet-haalbaar is.⁸⁰² Bepaalde variabelen (zoals verlies van naasten) wil men niet willekeurig gaan toebrengen, en bij andere variabelen (zoals natuurramp of IQ) is het ook niet mogelijk het willekeurig te beïnvloeden. Het *nadeel* van het natuurlijk experiment is dat de onderzoeker de controle grotendeels kwijtraakt.

- 1 Ten eerste is er het probleem dat niet alle andere variabelen constant blijven. In de samenleving gebeuren er meestal zoveel gelijktijdige wijzigingen (behandelingen) dat het moeilijk is te weten of de waargenomen wijziging (effect) nu toe te schrijven is aan de ene of de andere behandeling. In het voorbeeld van daarnet zal migratie vast niet de enige maatschappelijke wijziging geweest zijn die in Miami plaatsvond die niet in de vergelijkbare steden plaatsgreep.
- 2 Ten tweede worden bij natuurlijke experimenten de behandelingen meestal niet volstrekt willekeurig toegebracht maar op basis van een verschillende eigenschap tussen de controlegroep en de behandelde groep, waardoor de resultaten vertekend kunnen geraken.⁸⁰³ Immers, als de twee vergeleken groepen niet alleen verschillen in de behandeling (bijvoorbeeld hoeveelheid migratie in de stad), maar ook op andere vlakken (bijvoorbeeld de tewerkstellingsmogelijkheden in het Spaans aanwezig in die stad), is het niet duidelijk of de gevolgen uit de behandeling (migratie) of andere variabelen (spreektaal op de werkvloer) voortvloeien.

De vertekeningen die daardoor ontstaan, probeert men op te vangen met bijvoorbeeld controlevariabelen en instrumentele variabelen (zie [7.3.3]), wat eveneens zijn eigen beperkingen kent.

802 C.C.J.H. Bijleveld, S.G.A. van de Weijer, S. Ruiter & V.R. van der Geest, 2015, 12-19.

803 B. Vollaard, 2016, 75-77.

4.2.4. Beperkingen

IMPERFECTIES VAN GEGEVENS – Gegevens die een onderzoeker hanteert, zijn vaak imperfect, o.a. doordat (i) de verzamelde gegevens aangetast zijn door bijvoorbeeld onnauwkeurige meetmethoden, iets anders meten dan de variabelen laten vermoeden of verstoord zijn door het meetinstrument (zie [4.2.1]); (ii) de steekproef niet representatief is omdat ze bijvoorbeeld niet willekeurig of voldoende groot was (zie [4.2.2]); en (iii) het experiment dat de gegevens genereerde bijvoorbeeld geen relevante of moeilijk te interpreteren gegevens opleverde (zie [4.2.3]).

AANLEIDING TOT DISCUSSIE – De gegevens die de basis van de empirische analyse vormen, zijn aldus op zichzelf al niet oncontroversieel. Op wetenschappelijke bijeenkomsten waarop empirisch onderzoek wordt voorgesteld, is het dan ook gebruikelijk dat tussen wetenschappers uitgebreid gediscussieerd wordt over mogelijke problemen die de onderliggende gegevens kunnen vertonen. Een wetenschapper kan proberen zo goed mogelijk het risico te beperken dat die problemen zich voordoen, maar – zeker in de sociale wetenschappen – zijn die imperfecties vaak niet helemaal te vermijden en maakt elke individuele wetenschapper op een bepaald moment wel of niet de *geloofsstap* dat de voorliggende gegevens hem voldoende betrouwbaar en representatief lijken.

4.3. Bewerken

4.3.1. Categoriseren

OPDELEN IN CATEGORIEËN – Gegevens worden ook bewerkt. Een eerste type bewerking is de categorisering, dat is het opdelen in categorieën (ook wel klassen genoemd). Daarbij wordt door de onderzoeker besloten welke waarnemingen volgens hem in eenzelfde categorie passen. Dat is een beoordeling waarover wetenschappers van mening kunnen verschillen. De categorieën kunnen o.a. nominaal (benoemend, zie [3.2]), ordinaal (ordenend, zie [3.3]) of numeriek (tellend of metend, zie [3.4]) zijn. De nominale en de ordinale categorisering zijn kwalitatief terwijl de numerieke categorisering kwantitatief is.⁸⁰⁴

804 M. Jansen & G. Claeskens, 2013, 178-179; L. Lauwers, 2012, 27-28.

HOOFDSTUK 8

- 1 Een *kwalitatieve* categorisering is bijvoorbeeld het gender. Maar ook daar zijn er personen die moeilijk op te delen zijn. Vooreerst heeft men personen die biologisch een onduidelijk geslacht hebben. Ten tweede heeft men personen die biologisch tot het ene geslacht behoren en sociaal of in de zelfperceptie tot een ander geslacht behoren. Het aantal gevallen waarin de onderzoeker discretionair moet oordelen om zijn waarnemingen te categoriseren, is in dit voorbeeld nog relatief klein.

Wanneer de onderzoeker met leeftijdscategorieën (kind, jongeren, middengroep en ouderen bijvoorbeeld) werkt, moet hij voor elke groep een begin- en eindleeftijd kiezen. Die keuze zal uiteindelijk (i) *bepalen* in welke groep de deelnemers zullen vallen, en (ii) bij uitbreiding *beïnvloeden* wat het onderzoeksresultaat zal zijn.

De categorisering kan nog moeilijker worden. Wanneer een historicus een reeks vonnissen en arresten doorneemt om na te gaan wat het sociaal profiel was van degenen die in de negentiende eeuw (i) aan strafrechtelijk specifieke misdrijven schuldig bevonden worden en (ii) ervan als slachtoffer erkend werden, dan moet die voor elk vonnis of arrest zowel het strafrechtelijk misdrijf kwalificeren als de sociale profielen bepalen.⁸⁰⁵ De kwalificatie van misdrijven wordt bijvoorbeeld complex wanneer de wettelijke definitie of de interpretatie van die wetgeving niet dezelfde is doorheen de tijd (jaartallen) of ruimte (gerechtelijke arrondissementen).

- 2 Een *kwantitatieve* categorisering is bijvoorbeeld het aantal studie-jaren. Wie wil weten wat de invloed van een bijkomend studiejaar is op het loon dat men ontvangt, zal moeten beslissen wat hij doet met de persoon die meldt dat hij in een specifiek jaar (i) wel gestudeerd heeft, maar evenwel voor elk vak een 9/20 behaalde; of (ii) dat jaar wel gestudeerd heeft en geslaagd is voor al zijn vakken maar een kleiner aantal studiepunten opnam dan de vorige persoon die meer vakken heeft gevolgd maar voor geen enkel vak slaagde.

805 Voorbeeld ontleend uit: B. Blondé, I. Devos, J. Hanus & W. Ryckbosch, 2019, 18-21.

- 3 De categorisering of *classificatie* gaat in de sociale wetenschappen in de regel niet zozeer uit van zintuiglijke waarnemingen (zoals de kleur, smaak of warmte), fysiek meetbare eigenschappen (zoals de massa of versnelling) of het dagelijkse taalgebruik (zoals wanneer men een gebeurtenis in zijn leven bespreekt met familie of vrienden). Eerder zoeken de sociale wetenschappers die opdeling in categorieën (zoals de kapitaalgoederen en consumptiegoederen), die de sociale wetenschap helpen kennis te verwerven.⁸⁰⁶ Voor de kwantitatieve onderzoekers betekent dit categorieën die als waarde van een variabele kunnen dienen (zie [3]) in hun modellen (zie [6]) die moeten helpen de wereld beter te beschrijven, verklaren, voorspellen of beïnvloeden (zie [2]). Ze creëren aldus categorieën die zaken die er volstrekt hetzelfde uitzien of in het dagelijkse leven op dezelfde wijze zouden worden benoemd, zoals een wagen die gebruikt wordt binnen zijn beroepsactiviteit en een die gebruikt wordt voor de vrije tijd, toch anders kunnen behandelen, door de eerste een productiegoed te noemen en de tweede een consumptiegoed. Omdat de waarnemingen (wagen) via deze theoretische categorieën (kapitaal- of consumptiegoed) worden genoteerd als gegeven (waarneming 1 = kapitaalgoed), zijn zelfs de gegevens reeds sterk theoriegeladen. De categorieën moeten zich enigszins logisch tot elkaar verhouden en fenomenen die we waarnemen begrijpelijk maken.

4.3.2. Corrigeren, aanvullen of weglaten

AANPASSINGEN AAN GEGEVENSSET – Een tweede type bewerkingen dat vaak gebeurt, zijn correcties, aanvullingen of weglatingen. Ook hier moet er geoordeeld worden en kunnen redelijke mensen van mening verschillen.

- 1 Een *correctie* kan bijvoorbeeld volledig gerechtvaardigd zijn wanneer er wordt vermoed dat er een fout in de meting is geslopen die men terug kan rechtzetten. Wanneer bijvoorbeeld de komma vergeten werd door de waarnemer, kan de onderzoeker die toevoegen.

⁸⁰⁶ F.A. Hayek, 1948, 67; F.A. Hayek, 1979, 31-40; M. Friedman, 1966, 7.

HOOFDSTUK 8

- 2 Het *aanvullen* van gegevens kan bijvoorbeeld ondernomen worden wanneer bepaalde gegevens ontbreken, maar er wel een goede inschatting gemaakt kan worden van hetgeen waarschijnlijk ingevuld moet worden op basis van de andere verzamelde gegevens. Wie bijvoorbeeld een zwarte huidskleur en tienjarige leeftijd reeds had ingevuld maar vergeten was de haarkleur in te vullen, kan in bepaalde situaties met een zeker vertrouwen ook de haarkleur aanvullen.
- 3 De onderzoeker kan ook goede redenen hebben om bepaalde waarden *weg te laten of af te toppen*. Voorbeelden daarvan zijn waarden die niet mogelijk zijn (bijvoorbeeld een negatief gewicht) of zo extreem dat het bijzonder zwaar weegt op de schatting (bijvoorbeeld een extreme waarde).⁸⁰⁷

Stel dat de onderzoeker bijvoorbeeld het gemiddelde loon van verschillende gemeentes wil vergelijken om zo ruwweg te weten in welke gemeente de welvarendere bevolking woont. In dat geval kan geargumenteed worden dat het verantwoord kan zijn om één heel rijke inwoner die het volledige gemiddelde sterk verhoogt, toch weg te laten. Een andere techniek om hetzelfde probleem op te lossen, is te kijken naar de mediaan.

4.3.3. Transformeren

TRANSFORMEREN – Een laatste veelvoorkomende bewerking die we hier bespreken, is de *transformatie*.

- 1 Een veelgebruikte transformatie in de economische wetenschappen is de logaritmische transformatie, d.w.z. dat de onderzoeker het logaritme van de gemeten waarden neemt. Daarbij gebruikt hij dan niet de gemeten waarde, bijvoorbeeld iemands inkomen x , maar het logaritme van dat inkomen $\log(x)$. Logaritmische transformatie komt bijvoorbeeld voor wanneer de onderzoeker de groei in een exponentieel groeiproces (zoals het aantal besmettingen in een populatie) in een lineair model wil schatten. Het belangrijkste is dat deze bewerking (de logaritmische

807 C.C.J.H. Bijleveld, 2010, 19.

transformatie) het ordinaal karakter van de gegevens (zie [3]) behoudt, maar van die gegevens de betekenis wijzigt.

- 2 Een interessant voorbeeld is het meningsverschil tussen de pessimistische Malthusiaanse School en de optimistische school in de geschiedschrijving. De eerste gelooft dat de economische groei voor de industriële revolutie zo laag was dat er geen blijvende winsten in de bevolkingsgroei geboekt kunnen worden. De tweede meent dat er wel degelijk structurele economische ontwikkeling gerealiseerd werd in die periode. De twee scholen hanteren dezelfde gegevens over de bevolkingsgroei, maar hun grafieken – beide met goede argumenten – hebben andere schalen, wat hen toelaat dezelfde gegevens in te roepen om tegengestelde conclusies te trekken. De pessimisten gebruiken een logaritmische schaal voor de tijd en een normale metrische schaal voor bevolking; de optimisten een dubbele logaritmische schaal.⁸⁰⁸

4.3.4. Beperkingen

VERSTORINGEN VERHELPELEN OF VEROORZAKEN? – Deze bewerkingen kunnen zowel een verstoring voorkomen als veroorzaken. De toepassing ervan veronderstelt steeds een oordeel van de onderzoeker (dat vaak gebaseerd is op bepaalde aannames) en brengt een sterk subjectief element in de analyse binnen.

ROBUUSTHEIDSANALYSE – Wanneer de bewerkingen ingrijpend of talrijk worden, rijst de vraag dan ook of het resultaat van het empirische onderzoek nu bepaald werd door de verworven gegevens of de bewerkingen. Een onderzoeker kan dat in principe controleren in een robuustheidsanalyse, waarin hij dan nagaat of zijn onderzoeksresultaat ook staande blijft als hij andere verdedigbare keuzes had gemaakt bij het bewerken van de gegevens. Om redenen van tijd is het vaak niet haalbaar elke denkbare robuustheidscontrole uit te voeren. Om redenen van plaats is het vaak ook niet haalbaar de uitgevoerde robuustheidscontroles (zeker niet in detail) te rapporteren in wetenschappelijke publicaties.

808 Voorbeeld uit: B. Blondé, I. Devos, J. Hanus & W. Ryckbosch, 2019, 45-49.

5. Beschrijving gegevens

5.1. Inleiding

OPBOUW – De beschrijving van gegevens probeert de informatie die verzameld is, bevattelijk te maken. Daartoe bestaan er verschillende technieken. We beperken ons hier tot de bespreking van frequenties [5.2], enkele kengetallen (zoals gemiddelde, mediaan en variantie) [5.3] en grafieken [5.4]. Die technieken streven enkel een beschrijvend doel na [5.5].

5.2. Frequenties

ABSOLUTE EN RELATIEVE FREQUENTIE – Een absolute frequentie geeft weer hoe vaak een bepaalde eigenschap voorkwam (een aantal). Een relatieve frequentie daarentegen geeft weer hoe vaak een bepaalde eigenschap voorkomt t.o.v. het totaal aantal meetgevallen (een proportie).

Een econoom zal bijvoorbeeld meten hoeveel werklozen er zijn, bijvoorbeeld als absolute frequentie (één miljoen) of als relatieve frequentie (één op tien).

5.3. Kengetallen

GEMIDDELDE, MEDIAAN E.A. – Een kengetal vat de gegevens samen. Voorbeelden zijn een rekenkundig gemiddelde, geometrisch gemiddelde,⁸⁰⁹ mediaan,⁸¹⁰ modus,⁸¹¹ variantie,⁸¹² standaardafwijking,⁸¹³ scheefheid⁸¹⁴ en kurtosis.⁸¹⁵ Het belangrijkste is dat heel veel gegevens worden vervangen door één of enkele indicatieve gegevens, die informatief kunnen zijn in sommige omstandigheden maar ook erg misleidend in andere waarbij de verschillende unieke waarden ertoe doen.⁸¹⁶ Onder statistici wordt

809 D.i. de n-de wortel van het product van n gegevens.

810 D.i. de middelste waarde wanneer alle gegevens van klein naar groot worden geordend.

811 D.i. de observatie met de hoogste frequentie.

812 D.i. de gemiddelde gekwadrateerde afwijking van het gemiddelde.

813 D.i. de vierkantswortel van de variantie.

814 D.i. een formule die wordt gebruikt als maatstaf voor de symmetrie in een curve.

815 D.i. een formule die wordt gebruikt als maatstaf voor de platheid van een curve.

816 F.A. Hayek, 1945, 523-524.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

dat uitgelegd aan de hand van een mop waarbij een statisticus verdronk in een rivier die gemiddeld maar een meter diep was.

5.4. Grafieken

VISUALISEREN – Wanneer er veel gegevens, frequenties, ratio's of kengetallen zijn die men wil weergeven, kan dat in de vorm van een tabel. Dat is erg nauwkeurig maar moeilijk om er in één oogopslag zicht op te hebben. Daarom worden ook vaak visuele voorstellingen gebruikt. Dat gebeurt bijvoorbeeld met staafdiagrammen, taartdiagrammen en grafieken.

5.5. Beperkingen

DOELSTELLING – Beschrijvende statistiek realiseert slechts de beschrijvende doelstelling van kwantitatief onderzoek (zie [2.2]). Voor verklaringen, voorspellingen en beïnvloeden is meer vereist.

WEGLATEN INFORMATIE – Indien de beschrijvende statistiek aan de hand van kengetallen gebeurt, dan laat de onderzoeker het merendeel van de informatie weg.

6. Modellen

6.1. Inleiding

OPBOUW – Wetenschappers vereenvoudigen de wereld niet alleen aan de hand van kengetallen (zie [5]) maar ook aan de hand van modellen. Dat kunnen ze doen voor verschillende doeleinden [6.2]. Wanneer ze een model bouwen, kiezen ze variabelen [6.3] en verbanden tussen die variabelen [6.4]. Dat laatste wordt de vorm van het model genoemd. De gemaakte keuzes bij het modelleren zullen mee het onderzoeksresultaat bepalen [6.5].

6.2. Doelstellingen

WEERSPIEGELEN – De wetenschapper kan verschillende types doelstellingen nastreven met zijn model. Een eerste mogelijke doelstelling kan

HOOFDSTUK 8

erin bestaan de wereld weer te geven zoals die *is*. Voor een heel aantal problemen die de sociale wetenschappen bestuderen (zoals inflatie of psychisch welbehagen), zijn het aantal variabelen die dat fenomeen vormgeven, onvoorstelbaar talrijk. Haast elke gebeurtenis in de economie kan bijdragen tot het prijsniveau (inflatie), en haast elke gebeurtenis in het leven van een mens kan bijdragen tot zijn geestestoestand (dus het psychisch welbehagen). Dat betekent dat een model van de wereld zoals die is bij het bestuderen van dit type fenomenen, gewoon te complex is om een hanteerbaar model op te leveren (en het tevens onmogelijk zou zijn alle relevante gegevens te verzamelen).

FUNCTIONEEL – Een tweede type aan doelstellingen is veel bescheidener en laat toe dat het model een vereenvoudigde (en dus onvolledige) voorstelling van de werkelijkheid is.⁸¹⁷ Het doel van die modellen is functioneel, bijvoorbeeld om te verklaren, voorspellen of beïnvloeden. Het maakt dan niet per se uit of het model dezelfde variabelen en vorm heeft als de wereld. Dat er onrealistische of zelfs aantoonbaar foute aannames achter zitten, is dan evenmin een probleem. Het is enkel van belang dat de modellen hun functie goed vervullen, *in casu* dat de modellen goed verklaren, voorspellen of toelaten bepaalde resultaten tot stand te brengen. Het model vervult dan zijn functie wanneer *doen alsof* het model waar is, toelaat te verklaren, voorspellen of beïnvloeden.⁸¹⁸

6.3. Variabelen en coëfficiënten

OPGENOMEN VARIABELEN – De *afhankelijke variabele* is de variabele die we willen verklaren, voorspellen of beïnvloeden (bijvoorbeeld inflatie). De waarde die die variabele aanneemt, is in het model dan afhankelijk van de waarde die andere variabelen aannemen. De *onafhankelijke variabelen* zijn dan de variabelen die de waarde van de afhankelijke variabele bepalen (bijvoorbeeld werkloosheid). De *coëfficiënten*, tot slot, variëren niet in het model maar worden net constant geacht (bijvoorbeeld de mate waarin werkloosheid de inflatie bepaalt).

⁸¹⁷ F.A. Hayek, 1955, 220-221.

⁸¹⁸ M. Friedman, 1966, 14-23 en 40-41.

Neem dat we de invloed van werkloosheid op het niveau van de inflatie willen modelleren met de vergelijking $Y = \alpha + \beta X + \varepsilon$. Daarbij zou Y dan de afhankelijke variabele zijn die we willen voorspellen, met name inflatie. Daarbij zou X dan de variabele zijn waarvan we de invloed op inflatie willen nagaan, namelijk het werkloosheidspercentage. Als de coëfficiënt α dan inflatie is wanneer er nul percent werkloosheid is, dan geeft de coëfficiënt β aan hoeveel procentpunten de inflatie omhoog- of omlaaggaat per procentpunt extra werkloosheid. De foutterm ε is dan de resterende hoeveelheid inflatie die door alle niet opgenomen variabelen veroorzaakt wordt.

WEGGELATEN VARIABELEN – Een functioneel model zal het merendeel van de variabelen die in de echte wereld spelen, uit het model weglaten. Dan spreken we van verborgen of weggelaten variabelen. Dat kan bijvoorbeeld zijn omdat de invloed van de variabele maar beperkt is, de onderzoeker er om theoretische redenen van uitgaat dat de invloed van de variabele beperkt is of omdat de gegevens voor die variabele gewoon niet te verzamelen zijn. Die weggelaten variabelen gaan evenwel in bijna alle gevallen ernstige statistische kopzorgen bezorgen voor de onderzoeker (zie [7.3.3]). Welke variabelen men wel en niet in het model opneemt, is een keuze van de onderzoeker die de uitkomst van zijn empirisch onderzoek sterk kan beïnvloeden.

6.4. Vorm

RELATIES TUSSEN VARIABELEN – Een laatste aspect van een model is de *vorm*. Dat geeft de relatie weer tussen de verschillende onafhankelijke en afhankelijke variabelen.

In ons eenvoudige inflatiemodel van daarnet ($Y = \alpha + \beta X + \varepsilon$) gaan we ervan uit dat het effect van werkloosheid op inflatie recht evenredig is (door de “+” en de tussen β en X verscholen “”). Dat wil zeggen dat elk procentpunt extra werkloosheid de inflatie evenveel naar beneden trekt of omhoogduwt. We zouden ook kunnen denken dat de relatie eerder kwadratisch is ($Y = \alpha + \beta X^2 + \varepsilon$), het effect van extra werkloosheid net minder groot is ($Y = \alpha + \beta \log X + \varepsilon$) of afhangt van de belastingdruk Z ($Y = \alpha + \beta XZ + \varepsilon$).

HOOFDSTUK 8

6.5. Beperkingen

PLURALITEIT AAN VERANTWOORDBARE MODELLEN – Bij een functioneel model worden de afhankelijke, onafhankelijke en weggelaten variabelen evenals de vorm van het model allemaal gekozen door de onderzoeker. Die keuzes bepalen natuurlijk mee het gevonden resultaat.

- 1 Wetenschappers kunnen, net zoals bij de bewerking van gegevens (zie [4.3]), nagaan wat er gebeurt als ze andere keuzes maken, wat *robustheidscontroles* wordt genoemd. Om praktische redenen gaan ze niet alle keuzes kunnen afgaan, laat staan rapporteren.
- 2 Verschillende wetenschappers zullen andere modellen hanteren en andere (en vaak ook tegenstrijdige) uitkomsten verkrijgen. De resultaten van één empirische studie zijn dan in de regel ook slechts een indicatie en op zichzelf staande geen sterk overweldigend en onomstotelijk bewijs. Het is eerder wanneer theorie en verschillende empirische studies in dezelfde richting wijzen, dat er een wetenschappelijke *consensus* rond de hypothese kan beginnen te groeien.
- 3 De keuze tussen functionele modellen kan gemaakt worden op basis van de mate waarin het model het vooropgezette doel helpt te bereiken. Een model dat erg geschikt is om bepaalde fenomenen te voorspellen, kan evenwel ongeschikt zijn voor het beïnvloeden (zie [2.5]).

7. Relaties

7.1. Inleiding

OPBOUW – Onderzoekers kunnen nagaan in welke mate de bewegingen van verschillende variabelen samenhangen [7.2], proberen de omvang van het effect van de ene op de andere na te gaan [7.3] en hypothesen testen [7.4]. De toepassing van de statistische technieken is afhankelijk van toepassingsvoorwaarden waarvan onderzoekers weleens van mening verschillen of die wel voldaan zijn [7.5].

7.2. Covariantie, correlatie en causaliteit

7.2.1. Covariantie

SAMEN EVOLUEREN – Wanneer we twee variabelen hebben (bijvoorbeeld werkloosheid X en inflatie Y), dan kunnen we nagaan in welke mate deze samen evolueren. Een van de maatstaven daartoe is de *covariantie*, afgekort $cov(X, Y)$.

- 1 Voor degenen met een wiskundige achtergrond, brengen we de *formule* in herinnering.⁸¹⁹

$$cov(X, Y) = \frac{\sum_i (X_i - \bar{X}) \cdot (Y_i - \bar{Y})}{n}$$

Deze formule maakt drie relatief eenvoudige stappen die we in de volgende alinea met een eenvoudig voorbeeld illustreren waarvan elke stap uitgerekend wordt in [tabel 2].

- 2 Stel dat we de covariantie tussen de werkloosheid (X) en inflatie (Y) willen berekenen voor de periode 2010-2021. Dan zullen we in een eerste stap voor elk jaar (i) berekenen hoeveel de werkloosheid in dat jaar (X_i) afwijkt van de gemiddelde werkloosheid (\bar{X}) door $X_i - \bar{X}$ te berekenen; en voor elk jaar (i) berekenen hoeveel de inflatie in dat jaar (Y_i) afwijkt van de gemiddelde inflatie (\bar{Y}) door $Y_i - \bar{Y}$ te berekenen. In een tweede stap vermenigvuldigen we die twee afwijkingen met elkaar: $(X_i - \bar{X}) \cdot (Y_i - \bar{Y})$. Als derde en laatste stap nemen we het gemiddelde van al die producten.⁸²⁰ De formule berekent dus de gemiddelde vermenigvuldigde afwijking van het gemiddelde.

⁸¹⁹ In het geval van een steekproef wordt in de noemer de n vervangen door $n - 1$.

⁸²⁰ Voor steekproeven delen we de som van de producten niet door n (zoals gebeurt wanneer we een gemiddelde berekenen), maar $n - 1$, zoals ook reeds in voetnoot 819 aangegeven.

HOOFDSTUK 8

↓ jaartal i	Gegevens		Stap 1		Stap 2
	X_i	Y_i	$X_i - \bar{X}$	$Y_i - \bar{Y}$	$(X_i - \bar{X}) \cdot (Y_i - \bar{Y})$
2010	10,22	1,6	0,37	0,2	0,1
2011	10,26	2,7	0,41	1,3	0,5
2012	11,47	2,5	1,62	1,1	1,8
2013	12,10	1,3	2,25	-0,1	-0,1
2014	11,78	0,4	1,93	-1,0	-1,8
2015	10,92	0,2	1,07	-1,2	-1,2
2016	10,83	0,2	0,98	-1,2	-1,1
2017	9,12	1,5	-0,73	0,1	-0,1
2018	8,23	1,8	-1,62	0,4	-0,7
2019	7,62	1,2	-2,23	-0,2	0,4
2020	7,95	0,3	-1,90	-1,1	2,0
2021	7,73	2,6	-2,12	1,2	-2,6

Gemiddelde		Stap 3
\bar{X}	\bar{Y}	-0,27
9,85	1,4	

Tabel 2: Inflatie Y_i en werkloosheid X_i voor de eurozone voor elk jaar i tussen 2010 en 2021.⁸²¹

- 3 De *interpretatie* van de covariantie – die we hierna meteen zullen verduidelijken met een voorbeeld in [nr. 4] – is als volgt. Indien de covariantie groter is dan 0 (het teken positief is), dan wijken de twee variabelen gemiddeld genomen in dezelfde richting af van hun eigen gemiddelde. Indien de covariantie kleiner is dan 0 (het teken negatief is), dan wijken de twee variabelen gemiddeld genomen in tegengestelde richting af van hun eigen gemiddelde.

⁸²¹ Voor de inflatie in de eurozone gebruikten we cijfers van Eurostat (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tec00118>, geraadpleegd 11 juli 2022). De cijfers zijn hetzelfde voor de 18 of 19 landen. Voor de werkloosheid gebruikten we de cijfers van de St. Louis FED (<https://fred.stlouisfed.org/series/LRHUTTTTEZA156S>, geraadpleegd 11 juli 2022).

- 4 Stel bijvoorbeeld dat we kijken naar de covariantie van inflatie en werkloosheid in de periode 2010-2021, zoals berekend in [tabel 2]. Het teken van de covariantie is daar negatief, wat betekent dat in de waargenomen periode ze gemiddeld eerder in tegengestelde richting afwijken van hun eigen gemiddelde. Als inflatie hoger is dan gemiddeld, dan ligt de werkloosheid lager dan gemiddeld, en omgekeerd. Dit resultaat stemt overeen met de Phillipscurve: lagere werkloosheid gaat gepaard met hogere inflatie.⁸²²
- 5 Mochten we evenwel met gegevens gewerkt hebben die teruggaan tot de jaren zeventig, dan hadden we gezien dat hoge inflatie ook perfect kan samengaan met lage werkloosheid, wat niet verenigbaar is met de Phillipscurve. In dat geval zouden we onze eerdere onderzoeksbevinding in het licht van die bijkomende gegevens dan ook moeten heroverwegen.⁸²³

GEMIDDELDE – Covariantie is een soort van gemiddelde. Dat betekent, zoals we in [5.3 Kengetallen] reeds zagen, dat heel veel gegevens worden vervangen door één indicatief gegeven. Dat cijfer kan informatief of misleidend zijn, afhankelijk van de omstandigheden.

- 1 Het effect van de cijfers van de jaren zeventig kunnen immers deels uitgewist worden door de cijfers die in andere decennia plaatsvinden.
- 2 Dit probleem zet zich voort in correlaties (zie [7.2.2]) en schatters (zie [7.3]), die ook op basis van covariantie worden geconstrueerd.

7.2.2. Correlatie

CORRELATIECOËFFICIËNT – Een uit de covariantie afgeleide maatstaf voor het samen evolueren is de *correlatiecoëfficiënt* (hierna verkort: correlatie). Het is een maatstaf voor lineaire samenhang.

- 1 Voor degenen met een wiskundige achtergrond, brengen we de *formule* van de correlatiecoëfficiënt in herinnering:

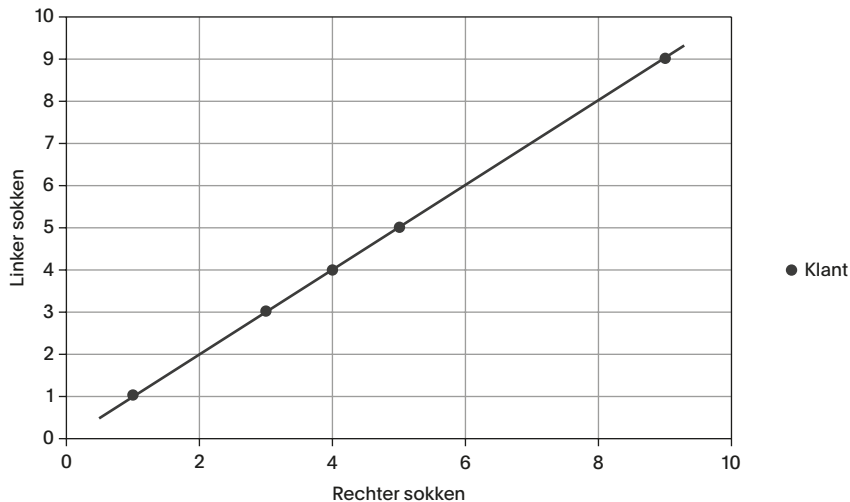
⁸²² P.A. Samuelson & R.M. Solow, 1960, 192.

⁸²³ L. Lauwers, 2012, 1.

HOOFDSTUK 8

$$\rho_{X, Y} = \frac{\text{cov}(X, Y)}{\sqrt{\text{var}(X) \cdot \text{var}(Y)}}$$

- 2 De correlatie wordt als volgt *geïnterpreteerd*. Indien de waarnemingen geplot op een tweessengrafiek één rechte lijn vormen, dan hebben ze correlatiecoëfficiënt +1 of -1.
- 3 Stel dat een online sokkenwinkel nagaat hoeveel linker- en rechtersokken er aan elk van zijn vijf klanten verkocht werden en voor elke klant een stipje plaatst in onderstaand diagram, dan zal die zien dat de verkoop van linker- en rechtersokken perfect gecorreleerd is. De verkoop van linker- en rechtersokken per klant heeft correlatiecoëfficiënt +1.

Figuur 1: Verkoop linker- en rechtersokken.

- 4 Correlatie spoort slechts een lineaire samenhang op (één rechte) en kan dus een niet-lineaire samenhang missen.⁸²⁴ Er zijn evenwel ook methoden om een heel aantal specifieke niet-lineaire verbanden op te sporen.

⁸²⁴ C.C.J.H. Bijleveld, 2010, 50-51; B. Blondé, I. Devos, J. Hanus & W. Ryckbosch, 2019, 117; L. Lauwers, 2012, 83.

- 5 Tevens kunnen extreme waarden (een waarneming met een uitzonderlijk hoge waarde; in het Engels: *outlier*) de correlatiecoëfficiënt sterk beïnvloeden, zoals gebruikelijk is bij maatstaven die op gemiddelden gebaseerd zijn. Daarom kan het soms verantwoord zijn die extreme waarden weg te laten (zie [4.3.2]).⁸²⁵

7.2.3. Causaliteit

OORZAKELIJKE RELATIE – Wanneer de wijziging in één variabele de wijziging in de andere variabele veroorzaakt, is er sprake van causaliteit. We verduidelijken dat aan de hand van een voorbeeld.

- 1 Het verschil tussen correlatie en causaliteit wordt meestal geïllustreerd aan de hand van het Deense onderzoek dat een hoge correlatie vond tussen het aantal *ooievaars* en geboortes in de regio. Dat kwam niet doordat ooievaars kinderen brengen, maar omdat er op het platteland zowel meer kroostrijke gezinnen als ooievaars voorkomen.⁸²⁶
- 2 Hetzelfde onderscheid geldt in de economische wetenschappen. Als een economische groei en een daling in de werkloosheid samen voorkomen, zijn ze gecorreleerd.
 - a Dat kan louter toeval zijn. Dan is er *geen causaliteit*.
 - b Indien er *wel causaliteit* is, kan deze minstens drie zuivere vormen aannemen (en in de praktijk dus een mengeling zijn).
 - i Ten eerste kan het zijn dat de groei van de economie het makkelijker maakt om werk te vinden. Dan veroorzaakt de economische groei de daling in de werkloosheid.
 - ii Ten tweede kan het zijn dat de dalende werkloosheid maakt dat er meer arbeidsfactoren ingezet worden waardoor de economie makkelijker kan groeien. Dan veroorzaakt de lagere werkloosheid de economische groei.

⁸²⁵ C.C.J.H. Bijleveld, 2010, 50; B. Blondé, I. Devos, J. Hanus & W. Ryckbosch, 2019, 117.

⁸²⁶ B. Blondé, I. Devos, J. Hanus & W. Ryckbosch, 2019, 120; Vgl. E. Aerts, 2012, 7.

HOOFDSTUK 8

- iii Ten derde kan het zijn dat eenzelfde gemeenschappelijke variabele, zoals de verwachting van ondernemers dat de economie zal groeien (dat is ondernemersvertrouwen), bedrijven aanzetten om meer te produceren (wat economische groei schept) en daartoe ook meer mensen aan te nemen (wat de werkloosheid vermindert).
- 3 Voor *beïnvloedend* onderzoek en de daarbij horende beïnvloedende modellen, is het van essentieel belang dat causale relaties correct ingeschat worden.
 - a Als het louter toevallig zou samengaan, dan kan de beleidsmaker door de ene variabele te wijzigen de andere niet beïnvloeden.
 - b Als de werkloosheid door de economische groei wordt beïnvloed, dan kan de beleidsmaker de werkloosheid bestrijden door economische groei te vergemakkelijken (bijvoorbeeld door regulering en belasting wat terug te dringen).
 - c Als de economische groei door de werkloosheid beïnvloed wordt, dan kan de beleidsmaker de economische groei aanpakken door werkloosheid relatief minder aantrekkelijk te maken dan werken (bijvoorbeeld door uitkeringen te verlagen of belasting op arbeid te verminderen).
 - d Als de economische groei en werkloosheid worden beïnvloed door het ondernemersvertrouwen, dan kan de beleidsmaker beide verbeteren door bijvoorbeeld hervormingen of investeringen door te voeren die groei in de toekomst waarschijnlijker zullen maken.

AANNAMES – Om van een correlatie (het samen voorkomen van twee fenomenen) naar causaliteit te gaan, moeten steeds aannames gemaakt worden. Deze worden identificatieaannames genoemd omdat ze de causale relaties helpen identificeren.

- 1 Stel dat een onderzoeker ziet dat hogere werkloosheid en hogere werkloosheidsuitkeringen samen voorkomen. In dat geval is het nog niet per se duidelijk of er causaliteit is en in welke richting die loopt. Laten we kort vier alternatieve verklaringen geven.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

- a Vooreerst kan dat puur *toeval* zijn. Die uitleg wordt minder overtuigend als een verband doorheen een hele reeks waarnemingen terugkomt.
 - b Ten tweede kan het zijn dat als er meer werklozen zijn, de *druk* op de politiek hoger is om een goede werkloosheidsuitkering te voorzien. Hier zal de omvang van het aantal werklozen de werkloosheidsuitkering bepalen.
 - c Ten derde kan de causaliteit ook *in de andere richting* lopen waarbij een hoge werkloosheidsuitkering de prikkel wegneemt om een nieuwe job aan te nemen. Hier bepaalt de omvang van de werkloosheidsuitkering het aantal werklozen.
 - d Ten vierde kunnen beide (hoge werkloosheid en hoge werkloosheidsuitkering) ook een *gemeenschappelijke oorzaak* hebben (die evenwel een verborgen variabele is in ons model). Zo kan een politieke gemeenschap waarin de werkloosheid wordt gezien als iets waarop de werkloze geen of weinig invloed heeft, de werkloze elk gevoel van autonomie ontzeggen waardoor die aan lotsaanvaarding doet i.p.v. naar werk te zoeken en werkloos blijft. Tegelijkertijd zal die attitude ook aanleiding kunnen zijn voor een politiek draagvlak voor heel omvangrijke werkloosheidsuitkeringen omdat personen als slachtoffer worden gezien van een systeem dat hen werkloos maakt zonder dat de werkloze daar zelf iets aan kan doen.
- 2 De onderzoeker zal een keuze moeten maken voor een (combinatie) van die verklaringen. Hij kan daarbij steunen op de argumenten die hij kan terugvinden in de literatuur (zie [8.2]) of zelf opwerpt. Het is aldus een factor buiten die kwantitatieve gegevens (zoals een theorie) die de oorzakelijke interpretatie van empirische resultaten vastlegt.

WAARSCHIJNLIJKHEID AANNAMES – De aannames die gemaakt worden om causaliteit af te leiden, kunnen meer of minder waarschijnlijk zijn.

- 1 Een frequent gemaakte aanname is dat de oorzaak voor het gevolg moet optreden. Evenwel is dat binnen de sociale wetenschappen niet zo vanzelfsprekend. Immers, zo nemen mensen hun paraplu mee (een

HOOFDSTUK 8

eerste gebeurtenis die een onderzoeker kan waarnemen) omdat ze verwachten dat het gaat regenen (een latere gebeurtenis). De onderzoeker die uit de volgorde van deze gebeurtenissen zou concluderen dat het meenemen van die paraplu de regen veroorzaakt, vergist zich doordat die een onjuiste aanname hanteert. De handelingen van mensen worden nu eenmaal ook gedreven door een *geanticipeerd* feit of effect in de toekomst.⁸²⁷

- 2 In sommige omstandigheden is het aannemelijker dat een handelende persoon niet anticipeerde op een toekomstige gebeurtenis. Als iemand bijvoorbeeld niet beseft dat bepaalde handelingen tot een zwangerschap kunnen leiden, zou het onredelijk zijn te veronderstellen dat die persoon de geboorte van een kind anticipeert bij die handeling.

7.3. Schatten

7.3.1. Doelstelling

COËFFICIËNTEN – Onderzoekers willen niet alleen weten *of* er een relatie is tussen verschillende variabelen, maar ook wat de omvang van die samenhang is. Daartoe zullen de onderzoekers met behulp van de hun beschikbare gegevens (zie [4]) en een zelfgekozen model (zie [6]) trachten een schatting te maken van de omvang van die relaties.

Stel we hanteren het model $Y_i = \alpha + \beta X_i + \varepsilon_i$, waarin we de inflatie Y proberen te voorspellen op basis van de werkloosheid X (zie [6.3]). De onderzoeker zal daartoe trachten α en β te schatten. Daarbij zal β uitdrukken hoeveel procentpunten de inflatie omhoog- of omlaaggaat per procentpunt extra werkloosheid. Daarnaast geeft α aan hoeveel inflatie er is als de werkloosheidsvariabele X de waarde 0 aanneemt.

⁸²⁷ Het menselijk handelen valt in die gevallen te begrijpen door ervan uit te gaan dat mensen niet alleen door oorzaken maar ook door doelen gedreven worden. In dat geval verklaren doelloorzaaken het menselijk handelen.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

Met de gegevens uit luik A in [tabel 3] en een eenvoudige lineaire regressie via de kleinste kwadratenmethode (zie [7.3.2]) bekommen we voor de waarden (afgerond tot twee cijfers na de komma) $\alpha = 4.37$ en $\beta = -0.31$. Met andere woorden, hoe hoger de werkloosheid in een gegeven jaar, hoe lager de inflatie in datzelfde jaar lag in onze gegevensset.

↓ jaartal i	Luik A: Gegevens		Luik B: Model		
	Werkloosheid in % (X)	Inflatie in % (Y)	Inflatieschatting (Y')	Foutterm (ϵ)	
2010	10,22	1,6	1,2	0,4	
2011	10,26	2,7	1,2	1,5	
2012	11,47	2,5	0,9	1,6	
2013	12,1	1,3	0,7	0,6	
2014	11,78	0,4	0,8	-0,4	
2015	10,92	0,2	1,0	-0,8	
2016	10,83	0,2	1,1	-0,9	
2017	9,12	1,5	1,6	-0,1	
2018	8,23	1,8	1,9	-0,1	
2019	7,62	1,2	2,0	-0,8	
2020	7,95	0,3	1,9	-1,6	
2021	7,73	2,6	2,0	0,6	

Tabel 3: Waargenomen werkloosheid en inflatie per jaar (zelfde als tabel 2) evenals de geschatte inflatie en foutterm per jaar in de periode 2010-2021.

GESCHATTE DOELWAARDEN – Als we de coëfficiënten hebben geschat, dan kunnen we voor elke waarde die de onafhankelijke variabele kan aannemen, ook de waarde van de afhankelijke variabele schatten.

In het voorgaande model kunnen we de waarde van de inflatie nu schatten. Dat doen we door voor elk jaar i de gemeten werkloosheid X_i in te vullen in ons model ($Y'_i = \alpha + \beta X_i$ met $\alpha = 4.37$ en $\beta = -0.31$). In dat geval krijgt men de inflatieschatting (Y'_i), weergegeven in luik B van [tabel 3].

HOOFDSTUK 8

FOUTTERM – Die schattingen gaan in de regel evenwel niet volledig juist zijn. Het verschil tussen de geschatte waarde en de werkelijk waargenomen waarden noemen we de foutterm (voorspelfout).

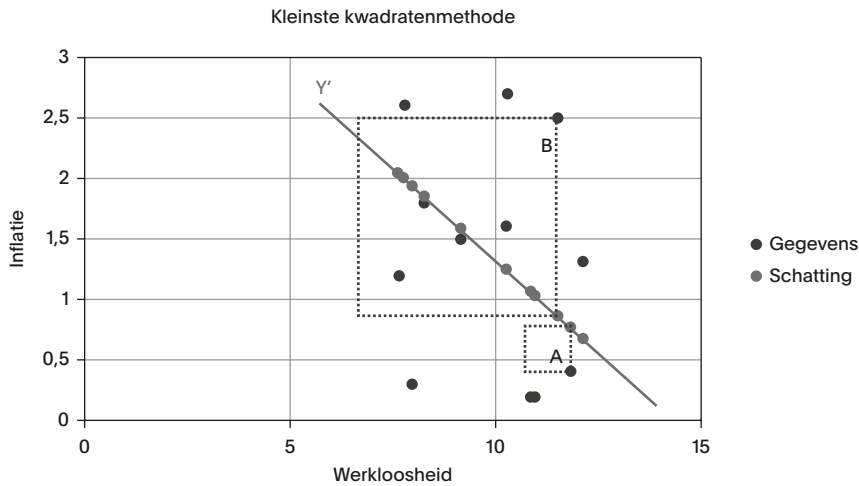
In ons model $Y_i = \alpha + \beta X_i + \varepsilon_i$ drukt de foutterm ε het verschil uit tussen enerzijds de inflatie zoals ze voorkomt in onze gegevensset (Y_i) en anderzijds de geschatte waarden voor inflatie ($Y_i' = \alpha + \beta X_i$) op basis van het model met onze geschatte coëfficiënten (een waarde $\alpha = 4.37$ en $\beta = -0.31$) en de gegeven waarden voor de werkloosheid (X_i). Aldus is $\varepsilon = Y_i - \alpha - \beta X_i$. De fouttermen van onze schatting, weergegeven in luik B van [tabel 3], zijn duidelijk erg groot. Ons model is dus niet zo geschikt gebleken om ons doel te behalen, met name de inflatie van een jaar goed in te schatten als we de werkloosheid van dat jaar kennen.

7.3.2. Methoden

KLEINSTEKWADRATENMETHODE – Een populaire methode om de omvang van coëfficiënten te schatten, is de kleinstekwadratenmethoden. Die methode minimaliseert de som van het kwadraat van de fouttermen voor de gegevens. We illustreren hieronder wat dit betekent.

- 1 We kunnen de gegevens uit [tabel 2] (zie [7.2.1]) visueel weergeven door middel van een *spreidingsdiagram* (zie [figuur 2]). In zo'n spreidingsdiagram wordt er voor elk jaar uit [tabel 2] (bijvoorbeeld voor 2014) een zwart bolletje geplaatst (voor 2014: punt A), volgens de inflatie en werkloosheid die dat jaar werd gemeten. Punt A geeft bijvoorbeeld weer dat er een jaar was (met name 2014) waarin er zowel 0,4% inflatie was als 11,78% werkloosheid. Punt B (voor 2012) geeft dan weer aan dat er ook een jaar was waarin er zowel 2,5% inflatie als 11,47% werkloosheid was. Elk punt geeft dan ook aan dat een bepaald niveau van inflatie en werkloosheid in eenzelfde jaar samen voorkwamen. Wanneer voor elk jaar zo'n punt in het spreidingsdiagram wordt geplaatst, ontstaat een *puntwolk*, waarin elk punt één geval (met name een jaar) vertegenwoordigt.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

Figuur 2: Illustratie kleinstekwadratenmethode.⁸²⁸

- 2 De kleinstekwadratenmethode zal door die puntwolk een rechte lijn trekken zodat de punten redelijk dicht bij die lijn liggen. Als we een rechte lijn trekken overeenkomstig de kleinstekwadratenmethode, dan krijgen we de grijze rechte lijn ($Y'_i = 4.37 - 0.31 X_i$) in [figuur 2], die de *regressielijn* wordt genoemd.
- 3 De kleinstekwadratenmethode bepaalt voor ons welke rechte lijn het dichtst bij de punten in de puntwolk ligt. Voor de wiskundig aangelegden lichten we hier kort visueel toe hoe de kleinstekwadratenmethode die nabijheid invult.
 - a De kleinstekwadratenmethode houdt enkel rekening met de *verticale afstand* tussen elk punt uit de puntwolk (de gegevens) en de rechte (de regressielijn, die de wolk tracht te benaderen).⁸²⁹

⁸²⁸ De zwarte bollen zijn de gegevens die een puntwolk vormen. De grijze regressielijn is het model. De grijze bollen schatten de inflatie voor elk jaar door de gegevens over de werkloosheid in te voeren in ons model. De vierkanten naast punt A en B geven de oppervlakte weer van de gekwadrateerde foutterm, dat is de verticale afstand tussen de gegevens en de geschatte waarde op de regressielijn.

⁸²⁹ Merk op dat die afstand is de absolute waarde van de *foutterm* (ϵ) uit [7.3.1] is.

HOOFDSTUK 8

In [figuur 2] is de verticale afstand tussen punt A en de regressielijn gelijk aan de rechterzijde van het vierkant aan punt A. Hetzelfde geldt voor punt B en de rechterzijde van het vierkant aan punt B. Het valt in die figuur meteen op dat die afstand tot de regressielijn bij punt A bijvoorbeeld klein is, maar bij punt B veel groter uitvalt.

- b Om de regressielijn zo dicht mogelijk bij het geheel van de punten te brengen, moet de kleinstekwadratenmethode rekening houden met de verticale afstand tot *elk* van de punten in onze puntenwolk. Om de verticale afstand *tot alle punten samen* te kennen, moeten al die afstanden op een of andere wijze samengeteld worden.

Daartoe kan de *gekwadrateerde* verticale afstand (tussen de rechte en het punt) van elk punt berekend worden en vervolgens bij elkaar opgeteld worden. In [figuur 2] wordt het concept van een gekwadrateerde afstand tot een punt visueel verduidelijkt door middel van het vierkant naast punt A. De lengte van een (en dus elke) zijde van dit vierkant is gelijk aan de verticale afstand tussen het punt en de rechte, waardoor de *oppervlakte* van het vierkant gelijk is aan de gekwadrateerde verticale afstand tot de rechte.

- c De kleinstekwadratenmethode minimaliseert de optelsom van de kwadratische fouttermen, waarbij de foutterm de afstand is tussen de gegeven waarde en de geschatte waarde (die laatste op basis van de regressielijn). Het levert hetzelfde resultaat op als wanneer iemand een eindeloos aantal rechte lijnen door de wolk trekt; telkens dergelijke vierkanten tekent voor elk punt en de oppervlakten van die vierkanten voor al die punten optelt; en dan bepaalt hoe de lijn het best gelegd wordt zodat de oppervlakte van al die vierkanten samengeteld zo klein mogelijk is.
- d Het vierkant getekend bij punt B maakt meteen ook duidelijk wat het nadeel van de kleinstekwadratenmethode is. Punten die wat verder van de andere liggen, wegen heel zwaar op de som van gekwadrateerde afstanden (omdat de afstand gekwadrateerd wordt).⁸³⁰ Ze zullen de

830 J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 223-238.

regressielijn disproportioneel naar zich toe trekken wanneer de kleinstekwadratenmethode de som van al die vierkanten minimaliseert. Om die reden kan het soms verantwoord zijn die extreme waarden weg te laten (zie [4.3.2]).

- 4 Merk op dat het door ons gehanteerde model ($Y_i = \alpha + \beta X_i + \varepsilon_i$) ervan uitgaat dat er een lineaire samenhang bestaat tussen de inflatie en de werkloosheid, d.w.z. dat er door de wolk een *rechte lijn* $Y'_i = \alpha + \beta X_i$ te trekken valt die dicht bij de punten in die wolk zal liggen. Die aanname is waarschijnlijk niet erg overtuigend voor de gegevens waarmee we hebben gewerkt, want het is – als men even enkel op de puntenwolk focust – niet zo vanzelfsprekend door die wolk een dergelijke rechte lijn te trekken die het dichtst bij de punten ligt.

(NIET-)LINEAIRE SAMENHANG – Bij de keuze van de vorm van het model wordt gekozen welk type *samenhang* de onderzoeker verwacht dat de variabelen tonen.

- 1 Hij hoeft niet per se een lineaire samenhang (visueel: een rechte lijn trekken door de wolk) te kiezen. Er zijn namelijk ook heel wat methoden ontwikkeld om niet-lineaire samenhang te schatten.⁸³¹
- 2 Bij de keuze van het model kan de onderzoeker op zoek gaan naar een type verband (vorm) dat zo goed mogelijk lijkt aan te sluiten bij het bestudeerde fenomeen. Evenwel bestaat er een risico dat die onderzoeker de vorm gaat kiezen die zo dicht mogelijk bij *zijn* gegevens aansluit,⁸³² zonder dat het model nog passend is wanneer nieuwe gegevens worden toegevoegd.

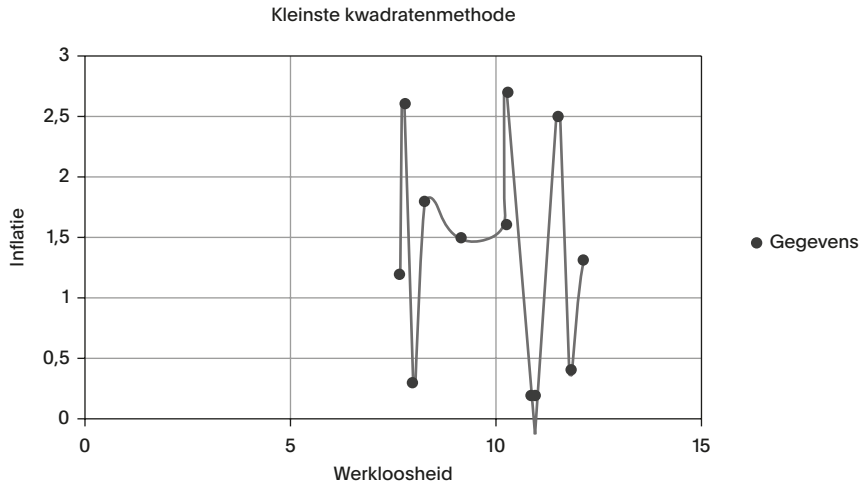
In ons voorbeeld (zie [tabel 2]) kunnen we immers ook een kromme trekken die mooi alle punten raakt en waarvan de foutterm voor elk punt nul is (zie [figuur 3]). Het valt te verwachten dat een dergelijke kromme die gewoon de gegevens volgt, een slecht model zal zijn zodra

⁸³¹ Bijvoorbeeld de niet-lineaire kleinstekwadratenmethoden. (A.C. Cameron & P.K. Trivedi, 2019, 117-124.)

⁸³² Vgl. J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 306.

HOOFDSTUK 8

we er de observatie voor inflatie en werkloosheid van één jaartal aan toevoegen. De schatting zal immers volledig gebeuren op basis van de twee dichtstbijzijnde werkloosheidsniveaus en niet langer op basis van de volledige ervaring van het verleden.

Figuur 3: Minimalisatie van de foutterm.

7.3.3. Vertekeningen

WEGGELATEN VARIABLEN – Bij onze schattingen via de kleinste kwadratenmethode zullen vertekeningen ontstaan wanneer een weggelaten variabele (*omitted variable*) ongeveer dezelfde beweging maakt als een van de opgenomen variabelen.⁸³³

- 1 Stel dat de gezondheid van personen beïnvloed wordt door de genen, de vaardigheid beschikbare informatie praktisch te gebruiken, zelfdiscipline en het beschikbare budget. Dan kan een model trachten de invloed (β) van bijkomend budget op de gezondheid te modelleren door te kijken wat de invloed is van het belastbaar inkomen X (bena-

⁸³³ De kleinste kwadratenmethode steunt namelijk op de aanname dat de verwachte waarde (wat voor een voldoende grote willekeurige steekproef praktisch overeenstemt met het gemiddelde) van de foutterm (waar alle weggelaten variabelen in zitten) voor elke waarde van de onafhankelijke variabele gelijk is aan nul. $E[e_i | X_i] = 0 \forall i \in \{1, 2, \dots, N\}$ met N het aantal waarnemingen. (J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 223-224.)

dering – in het Engels *proxy* genoemd – van het budget) op de lengte van iemands leven Y (een element van de gezondheid). Het model is dan: $Y_i = \alpha + \beta X_i + \varepsilon_i$.⁸³⁴

Een schatting van de invloed van bijkomend budget op de gezondheid (β) via dit model zal evenwel de invloed van het budget overschatten. Immers, de vaardigheid om beschikbare informatie praktisch te gebruiken en zelfdiscipline uit te oefenen, zal ook het inkomen verhogen. Daardoor zal het effect van die vaardigheid en zelfdiscipline op de lengte van het leven in het model verkeerdelijk toegeschreven worden aan het bijkomende loon dat dit oplevert.

- 2 Een eerste manier om dit probleem te benaderen is het creëren van een multivariate *controlevariabele* $Z = (z_1, z_2, \dots)$, die tracht zo veel mogelijk het effect van de weggelaten variabelen op zich te nemen. Dat zouden bijvoorbeeld het hoogst behaalde diploma (z_1) en rook- (z_2), drank- (z_3) en drugsgebruik (z_3) kunnen zijn. Dan ziet het model er als volgt uit: $Y_i = \alpha + \beta_1 X_i + \beta_2 Z_i + \varepsilon_i$. De methode van de controlevariabelen werkt enkel als we ervan overtuigd zijn dat we voldoende meetbare controlevariabelen vinden die voldoende samenhang tonen met de weggelaten variabele.
- 3 We kunnen dat probleem ook proberen op te lossen met een instrumentele variabele. Die probeert een variabele te gebruiken die wel correleert met het inkomen maar niet beïnvloed wordt door de weggelaten variabelen. Een dergelijke variabele is toch eerder moeilijk te vinden⁸³⁵

⁸³⁴ α en β zijn coëfficiënten (zie [6.3]). De factor β geeft hier aan met hoeveel eenheden (bijvoorbeeld dagen) de lengte van iemands leven in het model toeneemt als het belastbare inkomen met één eenheid (bijvoorbeeld één euro/maand) toeneemt. De coëfficiënt α geeft dan aan wat de lengte van het leven is volgens het model indien iemand geen inkomen heeft (d.w.z. als $X_i = 0$). De foutterm ε_i (zie [7.3.1]) tot slot geeft aan hoeveel de *schatting* van de lengte van het leven ($Y_i = \alpha + \beta X_i$) afwijkt van de reële lengte van het leven voor individu i gegeven het gemeten inkomen voor dat individu (X_i).

⁸³⁵ Indien de weggelaten variabele weggelaten wordt omdat die niet gemeten kan worden, dan is het onmogelijk om empirisch na te gaan of de instrumentele variabele wel of niet samen beweegt met de weggelaten variabele. Dus moet de onderzoeker dan op basis van theoretische argumenten beslissen of die verwacht dat de instrumentele variabele onafhankelijk is van de weggelaten variabele. (C.C.J.H. Bijleveld, S.G.A. van de Weijer, S. Ruiter & V.R. van der Geest, 2015, 122.)

HOOFDSTUK 8

en wanneer dan uiteindelijk de in het oordeel van de onderzoeker beste imperfecte instrumentele variabele wordt gekozen, dan geeft dat regelmatig aanleiding tot discussie door personen die de situatie iets anders inschatten.

- a Stel dat we, om de invloed van het budget op de levensverwachting te meten, bijvoorbeeld erfenissen zouden gebruiken (in de regel ontstaan uit een inkomen dat niet door de persoon maar zijn ouders of voorouders op basis van hun vaardigheden en discipline verworven zal zijn), dan zal dit wanneer dergelijke vaardigheden en zelfdiscipline door een mengeling van genen en opvoeding worden overgedragen, toch eveneens met de weggelaten variabelen correleren.
 - b Een tweede kandidaat als instrumentele variabele voor het budget is het winnen van de loterij. Dat gebeurt op zich willekeurig, althans binnen de groep van personen die deelneemt. Evenwel neemt niet iedereen deel en bestaat het risico dat al dan niet deelnemen gecorreleerd zal zijn aan de vaardigheden en zelfdiscipline. Dan zou men dus enkel het effect van bijkomend budget binnen de groep van loterijdeelnemers kunnen meten (en alle andere personen buiten beschouwing moeten laten).
- 4 Een derde optie is de constructie van een instrumentele variabele via de tweestapskleinstekwadratenmethode.⁸³⁶ Daarbij wordt het inkomen (X) vervangen door een schatting van het inkomen (X') in de vergelijking (die wordt dan: $Y_i = \alpha + \beta X'_i + \varepsilon_i$). Dat geschatte inkomen⁸³⁷ wordt dan eveneens bepaald door middel van een regressie die het inkomen probeert te benaderen aan de hand van een extra variabele (V) die wel gecorreleerd is met het inkomen maar niet met de vaardigheden of zelfdiscipline. Een mogelijke kandidaat om in een dergelijke multivariate variabele te passen, is de leeftijd, althans als de onderzoeker denkt dat vaardigheden en zelfdiscipline leeftijdsonafhankelijk zijn. Ook dat

836 Meer informatie over deze methode: J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 463 e.v.; A.C. Cameron & P.K. Trivedi, 2019, 101-102.

837 Die X' wordt berekend met de formule $X' = \pi_0 + \pi_1 V$. De waarden van de coëfficiënten π_0 en π_1 worden daartoe eerst geschat met behulp van de kleinstekwadratenmethode en het model $X_i = \pi_0 + \pi_1 V_i + \omega$. In dat model zijn π_0 en π_1 coëfficiënten (analoog aan α en β in $Y_i = \alpha + \beta X_i + \varepsilon_i$) en is ω de foutterm (analoog aan ε_i), zoals toegelicht in voetnoot 834.

is weer betwistbaar aangezien ervaring opgedaan in het professionele leven een vaardigheid kan geven die het inkomen verhoogt en het beheersen van de eigen gezondheid.

DEMPING – Wanneer de meting van de variabele imperfect verloopt (zie [4.2.1]), dan zit er een zekere ruis op de ingezamelde gegevens. Het effect daarvan is dat er demping (*attenuation*) zal optreden. Als die ruis niet gecorreleerd is met de gemeten waarde, dan gaat dat versturende effect evenwel naar nul als er voldoende waarnemingen zijn.

SIMULTANEÏTEIT – Het kan ook zijn dat twee variabelen (zoals inkomen en gezondheid) elkaar beïnvloeden. Dan spreekt men van simultaneïteit. De schatting van het effect van het inkomen (X) op de gezondheid (Y) via $Y_i = \alpha + \beta X_i + \varepsilon_i$, zal in de coëfficiënt β dan beide effecten meten.⁸³⁸

7.4. Testen

NULHYPOTHESE TESTEN – Behalve voor het schatten van parameters wordt statistiek ook gebruikt om hypothesen te testen. Daarbij is er een initiële hypothese (de nulhypothese) die getest wordt in het licht van bepaalde gegevens en aannames. Als het te onwaarschijnlijk is dat de gegeven waarnemingen zich voordoen als de nulhypothese en aannames waar zijn, dan wordt de hypothese verworpen ten gunste van een alternatieve hypothese (de ontkenning van de nulhypothese).

- 1 De nulhypothese (H_0) kiest de onderzoeker zelf. Hij kan bijvoorbeeld als nulhypothese nemen dat minstens de helft van de bevolking overgewicht heeft (d.i. een BMI van 25 of meer). Een alternatieve onderzoekshypothese (H_1) is dan dat minder dan de helft van de bevolking overgewicht heeft (d.i. een BMI onder de 25). Om die hypothese te testen moet de onderzoeker nog twee bijkomende keuzes maken, met name over de kansverdeling [nr. 2] en het significantieniveau [nr. 3].
- 2 Ten eerste kiest de onderzoeker welke *kansverdeling* (hierna: verdeling) de Body Mass Index (BMI) heeft. Deze verdeling geeft van elke waarde

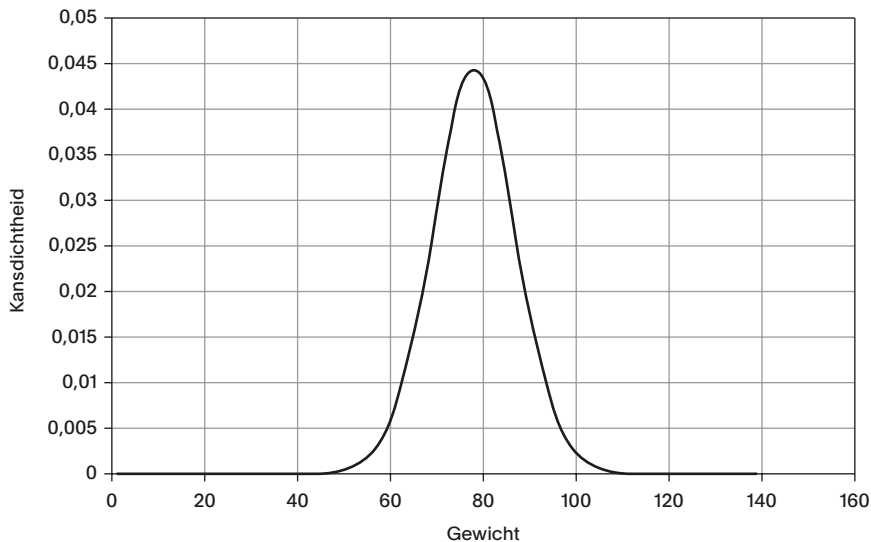
838 J.H. Stock & M.M. Watson, 2012, 366-368.

HOOFDSTUK 8

(bijvoorbeeld BMI-waarde) aan wat de kans is dat we ze meten (dat is hoeveel percent van de bevolking die BMI-waarde heeft).

In de sociale wetenschappen wordt bijvoorbeeld vaak aangenomen dat fenomenen *normaal verdeeld* zijn.

- a We kunnen twee kenmerken van die normale verdeling toelichten aan de hand van een voorbeeld. Als de massa (in de spreektaal: het gewicht) binnen de bevolking normaal verdeeld is (gevisualiseerd in [figuur 4]), dan is de *gemiddelde* massa binnen die populatie (hier 78 kilogram) ook de *meestvoorkomende* massa (visueel: de top van de grafiek). Daarnaast is het aantal personen met een massa van 70 kilogram groter dan het aantal personen met een massa van 60 kilogram. Massa's dichterbij de gemiddelde massa komen dan immers vaker voor dan massa's die verder verwijderd zijn van de gemiddelde massa.

Figuur 4: Als de massa van personen normaal verdeeld is, de gemiddelde massa 78 kilogram is en de standaardafwijking 9 kilogram bedraagt, dan zou de kansdichtheidsfunctie er zoals hierboven weergegeven uitzien.

- b Overeenkomstig de *centrale limietstelling* zal de som van een oneindig aantal onafhankelijke en identiek verdeelde toevalsvariabelen (met een eindige variantie) normaal verdeeld zijn. Sterk vereenvoudigd gesteld komt dat erop neer dat *als* de BMI wordt bepaald door verschillende oorzaken die onafhankelijk zijn van elkaar en waarvan het effect opgeteld wordt, het *dan* aannemelijk is dat de verdeling van de BMI normaal verdeeld zal zijn.⁸³⁹ De onafhankelijkheid van deze oorzaken is, zoals hoger reeds besproken bij de wet van grote getallen (zie [4.2.2]), niet altijd zo vanzelfsprekend bij sociale wetenschappen.
 - c Voor ons voorbeeld is in elk geval duidelijk dat een veronderstelling waarbij we ervan uitgaan dat de BMI normaal verdeeld is, slechts een benadering is. Mocht de BMI werkelijk normaal verdeeld zijn, dan diende er bijvoorbeeld ook (evenwel slechts een klein aantal) mensen met een negatief gewicht of lengte te zijn (wat fysiek niet kan).⁸⁴⁰ Dergelijke vereenvoudigingen zullen onderzoekers in een functioneel model verdragen zolang het geen grote vertekening oplevert uitgaande van het doel van het model.⁸⁴¹
- 3 Ten tweede moet de onderzoeker kiezen *hoe onwaarschijnlijk* datgene moet zijn wat hij waarneemt *indien* zijn nulhypothese waar is, vooraleer hij de nulhypothese wil verwerpen.
- a Stel dat een onderzoeker die ervan uitgaat dat de BMI normaal verdeeld is (de verdelingsaanname), wil testen of meer dan de helft van de bevolking overgewicht heeft (de nulhypothese) en hij daartoe het gewicht en de lengte van een aantal personen meet die hij volledig willekeurig uit de bevolking haalt (de steekproef). Dan bestaat er een kleine kans dat die onderzoeker, puur bij toeval, vooral die personen ondervraagt die geen overgewicht hebben. Als net iets minder dan de helft van de mensen in zijn steekproef overgewicht hebben, is dat aldus op zich nog geen reden om zijn nulhypothese te verwerpen. Hij verwacht immers dat hij soms, louter toevallig, meer mensen zonder overgewicht zal trekken, *zelfs* als de meerderheid van de bevolking overgewicht heeft.

839 M. Jansen & G. Claeskens, 2013, 103.

840 Vgl. J.M. Wooldridge, 2018, 119.

841 Er bestaan ook verdelingen die enigszins vergelijkbare eigenschappen als een normaal verdeelde vertonen maar geen negatieve waarden hebben, zoals de chikwadraatverdeling.

HOOFDSTUK 8

- b De onderzoeker bepaalt daarom hoe onwaarschijnlijk zijn meetresultaten moeten zijn *indien* zijn nulhypothese waar zou zijn, vooraleer hij bereid is zijn nulhypothese te verwerpen. Dat doet die door een *significantieniveau* te bepalen.
- c Meestal worden de significantieniveaus van 5%, 1% of 0,1% gebruikt. Dat drukt uit dat in respectievelijk 5%, 1% en 0,1% van de gevallen waarin de nulhypothese waar is, ze *verkeerdelijk* toch verworpen zal worden.
- d Het is aldus niet omdat een hypothese verworpen wordt, dat die hypothese fout is. Het is hooguit onwaarschijnlijk dat de hypothese juist is, uitgaande van de gegevens waarover de onderzoeker beschikt en de aannames die de onderzoeker maakt. Eveneens kan een foute hypothese om dezelfde reden onterecht niet verworpen worden. We spreken van een type I-fout wanneer de hypothese waar is, maar ze verworpen wordt (*vals negatief*). We spreken van een type II-fout wanneer de hypothese niet verworpen wordt, maar niet waar is (*vals positief*).
- e Een blind gebruik van een specifiek significantieniveau (bijvoorbeeld 5%) is af te raden.⁸⁴² Als dat significantieniveau bijvoorbeeld bepaalt of een bewijsstuk voldoende overtuigend is om iemand tot de doodstraf te veroordelen, dan kan het zijn dat veel striktere significantieniveaus vereist zijn.
- f Het significantieniveau moet als volgt geïnterpreteerd worden: *als* de nulhypothese waar is, *dan* is de kans dat de waarnemingen daarin voorkomen kleiner dan het significantieniveau. Merk op dat dat *voorwaardelijk* is en dus niet zegt hoe waarschijnlijk de uitspraak waar of onwaar is in abstracto.⁸⁴³
- g De nulhypothese wordt uiteindelijk (mogelijk verkeerdelijk) verworpen als – gegeven de verdelingsaannamen in de nulhypothese – de kans dat de waarneming (of een nog extremere waarneming) zich voordoet (de

842 C.C.J.H. Bijleveld, 2010, 27.

843 C.C.J.H. Bijleveld, 2010, 30.

p-waarde) kleiner is dan de minimale vereiste kans (de significantiewaarde).

NIET-PARAMETRISCHE TOETSINGSMETHODEN – Er bestaan naast deze parametrische toetsingsmethode ook nog niet-parametrische toetsingsmethoden waar we niet op ingaan.⁸⁴⁴

7.5. Beperkingen

DISCUSSIE OVER AANNAMES – Hoewel de wiskundige kant van de statistiek erg strikt in elkaar zit, vereist de toepassing ervan allerhande aannames. Zowel het vaststellen van causaliteit als schatting van parameters en uitvoeren van testen vereisen immers dergelijke aannames. De onderzoeker kan die aannames maken op basis van theorieën en onderzoeksbevindingen van andere onderzoekers (zie [8.2]). Meningsverschillen tussen onderzoekers over de te maken aannames geven aanleiding tot methodologische discussies.⁸⁴⁵ Omdat de toepassingsvoorwaarden van statistische technieken frequent aanleiding geven tot discussie, kunnen die statistische technieken – zelfs als er geen discussie over de gegevens en het model zou bestaan – de kwantitatieve onderzoeksresultaten geen onbetwistbaar karakter verlenen.

VERWORPEN HYPOTHESE OF ONDERZOEKSMETHODE? – Wanneer in het licht van de doorgevoerde correlaties, schattingen of test de theorie niet verenigbaar is met de gegevens, is tevens de vraag of de theorie dan wel het model, de test, de gemaakte aannames en/of gegevens fouten bevatten.⁸⁴⁶ Met andere woorden is de vraag of de hypothese dan wel de onderzoeksmethode de oorzaak is van de onverenigbaarheid. Bijkomend onderzoek, robuustheidscontroles en nieuwe theoretische reflecties kunnen dan proberen meer duidelijkheid te brengen.

VALSE RESULTATEN EN VRIJHEIDSGRADEN – Het risico bestaat evenwel dat onderzoekers die vrijheidsgraden voor het verzamelen en analyseren van

⁸⁴⁴ De geïnteresseerde lezer verwijzen we door naar L. Lauwers, 2012, 398-403.

⁸⁴⁵ E. Aerts, 2012, 5.

⁸⁴⁶ Levelt Committee, Noort Committee & Drenth Committee, 2012, 40; J. Kay & M. King, 2020, 259-260.

HOOFDSTUK 8

gegevens afwenden. Onderzoekers zijn zich er immers van bewust dat ze redelijk eenvoudig verschillende keuzes kunnen verantwoorden en aldus ook die keuzes kunnen maken die per toeval een significant resultaat opleveren. Dat kan hen in de verleiding brengen die keuzes te maken die hen toelaten een significant resultaat te bekomen, omdat zo'n resultaat makkelijker gepubliceerd geraakt.⁸⁴⁷

- 1 Een aantal wetenschappers die dit probleem wilden aankaarten, waren bijvoorbeeld in staat statistisch significante resultaten te vinden die de hypothese bevestigen dat (i) het luisteren naar *Hot Potato* (kindermuziek) personen zich ouder liet voelen⁸⁴⁸ en (ii) het luisteren naar het nummer *When I'm Sixty-Four* van de Beatles de leeftijd van de luisteraar met 1,5 jaar zou verminderen.⁸⁴⁹ Het eerste onderzoeksresultaat (zich ouder voelen) is onwaarschijnlijk en het tweede (jonger worden) vanzelfsprekend onmogelijk, voegden de onderzoekers eraan toe.⁸⁵⁰
- 2 Aan de hand van enkele simulaties illustreren diezelfde onderzoekers tevens dat de kans erg groot wordt dat er wel minstens één vals positief statistisch significant resultaat opduikt wanneer de onderzoeker alle verantwoordbare regressies doorvoert nadat hij de gegevens van een steekproef van twintig waarnemingen heeft verkregen en nog de keuze kan maken (i) tussen verschillende afhankelijke variabelen, (ii) om bepaalde controlevariabelen niet op te nemen, (iii) om bepaalde waarden van de behandeling (onafhankelijke variabele) niet op te nemen en (iv) om bijkomende gegevens te verzamelen door middel van een bijkomende steekproef.⁸⁵¹

847 J.P. Simmons, L.D. Nelson & U. Simonsohn, 2011, 1359-1360; J. Hornikx & A. Batenburg, 2016, 120 en 122-124.

848 Er waren dertig deelnemers. De controlegroep luisterde naar een instrumentaal lied *Kalimba* (dat bij Windows 7 automatisch inbegrepen is) terwijl de behandelde groep *Hot Potato* te horen kreeg. Na het beluisteren van het lied werd hun gevraagd hoe oud ze zich *voelden* van zéér jong, over jong, noch jong noch oud, oud en zéér oud (kwalitatief). Vaders leeftijd werd als controlevariabele opgenomen.

849 Er waren twintig deelnemers. De controlegroep luisterde naar *Kalimba* terwijl de behandelde groep naar *When I'm Sixty-Four* luisterde. Na het beluisteren werd gevraagd hun *geboortedatum* in te vullen (kwantitatief) met de leeftijd van de vader opnieuw als controlevariabele.

850 J.P. Simmons, L.D. Nelson & U. Simonsohn, 2011, 1360; E. Yong, 2012, 299.

851 In hun simulaties met een beperkt aantal vrijheidsgraden zou in 61% van de studies een vals positief statistisch significant resultaat opduiken waarvan de onderzoeker dan in de verleiding zou kunnen komen het te rapporteren. (J.P. Simmons, L.D. Nelson & U. Simonsohn, 2011, 1360-1361.)

KWANTITATIEF ONDERZOEK

GEBREKKIGE KENNIS STATISTIEK – Ook blijken er indicaties te zijn dat de kennis van onderzoekers weleens ontoereikend is om de draagwijdte van kwantitatieve onderzoeksresultaten juist in te schatten. De interpretatie van redelijk algemeen gebruikte statistische technieken blijkt niet vanzelfsprekend te zijn, zelfs in publicaties over het eigen onderzoek.

- 1 Enkele onderzoekers van de Universiteit van Groningen hebben 442 studenten van de eerste bachelor psychologie en 120 onderzoekers (doctorandi en professoren) uit de faculteit psychologie gevraagd om zes stellingen te beoordelen over de interpretatie van eenzelfde betrouwbaarheidsinterval. Hoewel alle zes de voorgelegde stellingen fout waren en betrouwbaarheidsintervallen frequent gerapporteerd worden bij statistisch onderzoek, bleken zowel de studenten als de onderzoekers gemiddeld meer dan drie stellingen als juist aan te merken. Opvallend was dat de resultaten van de ondervraagde doctorandi en professoren gemiddeld genomen nauwelijks beter waren dan die van de studenten die op dat moment een inleidend vak op statistiek kregen en *nog geen enkele* les over de relatie tussen een waarde gemeten in een steekproef en de waarde voor de populatie hadden gehad.⁸⁵²
- 2 Uit de 259 onderzochte artikelen uit de *Psychonomic Bulletin & Review*⁸⁵³ gepubliceerd tussen 2002 en 2004, bleken (i) 60% van de artikelen statistisch niet-significante uitkomsten verkeerdelijk te interpreteren als een bewijs dat er geen effect was en (ii) 19% van de artikelen uit het significant zijn van hun resultaat verkeerdelijk af te leiden dat er zekerheid bestond over het effect voor de populatie.⁸⁵⁴ Noch de onderzoekers noch de peerreviewers bleken er dus over te kunnen waken dat de draagwijdte van de onderzoeksresultaten correct werd gerapporteerd.

VERSCHIL IN COMPUTERPROGRAMMA'S – De berekening van testen is meestal een erg complexe berekening die aan de computerprogramma's wordt overgelaten. Het blinde vertrouwen in of gebruik van die programma's

852 R. Hoekstra, R.D. Morey, J.N. Rouder & E.-J. Wagenmakers, 2014, 1159-1161.

853 Een internationaal academisch tijdschrift met peerreview uitgegeven door de academisch gerespecteerde uitgever Springer.

854 R. Hoekstra, S. Finch, H.A.L. Kiers & A. Johnson, 2006, 1035-1036.

HOOFDSTUK 8

is evenwel niet aangewezen. Verschillende programma's creëren immers voor eenzelfde schatter of test met exact dezelfde gegevens regelmatig sterk uiteenlopende resultaten.⁸⁵⁵

UITLEGGEN RESULTATEN – Tot slot moeten we nog opmerken dat het gevonden resultaat nog *uitgelegd* moet worden. Meestal kan er meer dan één theoretische verklaring gegeven worden voor het resultaat. De onderzoeker kan dan een keuze maken en zal dan, uitgaande van de theorie die hij zelf overtuigend acht, de door hem gevonden resultaten verklaren.

8. Interactie

8.1. Inleiding

OPBOUW – Behalve op de reeds besproken interacties van kwantitatief onderzoek met kwalitatief onderzoek (zie [1.5]) en ethiek (zie [4.2.3]) willen we ook kort de aandacht vestigen op zijn interacties met de literatuurstudies [8.2], de zuiver wiskundige modellering [8.3] en de kritiek die wordt geleverd op het eigen werk van binnen of buiten de eigen discipline [8.4].

8.2. Literatuurstudies

VOORTBOUWEN – Het onderzoek steunt op de reeds gecumuleerde theoretische en empirische bevindingen binnen zijn discipline (intradisciplinair) evenals meer algemene beschouwingen die aan zijn discipline voorafgaan (extradisciplinair).

INTRADISCIPLINAIR – Een onderzoeker die kwantitatief onderzoek publiceert, zal in de regel eerst andere publicaties over hetzelfde onderwerp lezen en de gevormde theorie evenals resultaten van empirisch onderzoek bondig samenvatten in een aparte sectie getiteld literatuurstudie. Bij de verwerving (zie [4.2]) en de bewerking (zie [4.3]) van gegevens, de variabelen (zie [6.3]) en vorm (zie [6.4]) van de gekozen modellen

855 Voor een kort literatuuroverzicht hieromtrent: B.D. McCullough & H.D. Vinod, 2003, 873-874.

evenals de gekozen aannames bij het vaststellen van causaliteit (zie [7.2]), schatten (zie [7.3]) en testen (zie [7.4]) zal de onderzoeker steunen op zowel de empirische onderzoeksresultaten als de theoretische beschouwingen van andere onderzoekers. De vele oordeelkundige keuzes die de onderzoeker moet maken wanneer die geconfronteerd wordt met de vele vrijheidsgraden die kwantitatieve onderzoeksmethoden hem laten, worden dus mee vormgegeven door de ruimere onderzoekstraditie over zijn onderwerp. Daarbij kan hij in de theoretische literatuur ook voor- en nadelen van zijn keuzes bediscussieerd terugvinden alsook de empirische resultaten van onderzoekers die andere keuzes maakten.

EXTRADISCIPLINAIR – In die literatuur vinden we regelmatig ook verwijzingen naar de grondleggers van en belangrijkste denkers binnen de discipline die in de regel geen kwantitatieve methoden maar meer algemene beschouwingen uit deductie of inductie maakten en hun theorieën vaak eerder intuïtief dan wiskundig gemodelleerd formuleerden. In het werk van Adam Smith, de grondlegger van de economie, vindt men noch formules, noch formele wiskundige modellen, noch statistisch onderzoek. Die werken voldoen vaak niet aan de huidige methodologische vereisten van de eigen discipline. De grondleggers leverden de concepten en/of studiemethoden aan die thans binnen de discipline de basis vormen voor hun theorievorming en waarneming. Daarnaast brachten de belangrijke denkers ook vaak een nieuw inzicht bij door net buiten de discipline te gaan staan en de afbakening van het studieobject of de studiemethode in vraag te stellen en bij te sturen.

8.3. Modellerings

LOUTER WISKUNDIGE MODELLERING – Naast de modellerings voor (inductief gericht) statistisch empirisch onderzoek bestaat er ook de louter wiskundige modellerings (die deductief is). Daarbij vertrekt de onderzoeker van een aantal door hemzelf aangenomen vergelijkingen die volgens hem de relatie tussen belangrijke variabelen in zijn discipline weergeven. Die vergelijkingen zijn vaak gebaseerd op veralgemeningen (inductie) en dus niet volstrekt a priori. Daarna leidt de onderzoeker, door gebruik te maken van de wiskunde, daar deductief alle logische gevolgtrekkingen

HOOFDSTUK 8

uit af.⁸⁵⁶ De louter wiskundige economische modellering is bijvoorbeeld het best te begrijpen als het doordenken van de gevolgen van het concept opportuniteitskost.⁸⁵⁷

ONVERWACHT GEVOLGTREKKINGEN – De wiskundig geformuleerde manier van denken helpt om zéér nauwkeurig alle gevolgen van zijn eigen aannames in te zien. Daardoor komen soms ook logische maar onverwachte gevolgtrekkingen tot stand, die daarna getest kunnen worden door empirische onderzoekers. In de economische wetenschappen is het bekendste voorbeeld daarvan de Slutsky-decompositie, waarbij werd vastgesteld dat wanneer de prijs van een goed daalt, het in theorie kan zijn dat het goed (ietwat contra-intuïtief) minder afgenomen zal worden. Meestal kunnen alle logische gevolgtrekkingen van een louter wiskundige modellering ook grafisch weergegeven en intuïtief begrepen worden, waardoor ze makkelijker onderwezen en doorgedacht kunnen worden.

INSPIRATIE – Deze wiskundige modelleringen worden vaak als inspiratie gezien voor statistische modellering en leveren tevens nieuwe testbare hypothesen op. Deze theorie speculeert daarbij zowel wat waargenomen zou moeten kunnen worden in een nog niet bestudeerd geval (een hypothese) als de wijze waarop die hypothese gecontroleerd kan worden (een experimenteel ontwerp).

8.4. Kritiek

ELKAARS BEVINDINGEN IN VRAAG STELLEN – Voor we dit hoofdstuk afsluiten, willen we nog kort benadrukken dat niet alleen empirische, theoretische en beschouwende publicaties van anderen maar ook de kritiek van collega's kan helpen zwakheden of gebreken van de kwantitatieve onderzoeksresultaten op te sporen. Ook studies die na de eigen publicatie trachten

856 M. Friedman, 1966, 11; F.A. Hayek, 1955, 223.

857 Wanneer een persoon tussen meerdere opties kan kiezen die elkaar uitsluiten (bijvoorbeeld tussen een sjaal of twee paar wanten breien in dezelfde tijd met dezelfde bol wol), dan impliceert de keuze voor een van de opties (bijvoorbeeld de sjaal breien) dat de voordelen van de gekozen optie behaald worden (de opbrengst van de verkoop van de sjaal), maar dat de voordelen van de beste alternatieve optie verloren gaan (de opbrengst van de verkoop van de wanten). Dat laatste wordt de opportuniteitskost genoemd.

hetzelfde onderzoeksresultaat te herproduceren (replicatiestudies) of studies die met andere methoden trachten dat resultaat te verifiëren, kunnen dat na de publicatie nog aan de wetenschappelijke gemeenschap duidelijk maken.⁸⁵⁸

KRITISCHE HOUDING ONTBREEKT SOMS – In dit hoofdstuk werd regelmatig benadrukt dat de keuzes die gemaakt worden in kwantitatief onderzoek en aldus ook de onderzoeksresultaten vaak betwistbaar zijn, in het bijzonder door degene die bepaalde aannames die de onderzoeker bereid was te maken verwerpt of in vraag stelt. Een dergelijke kritische houding is evenwel niet altijd aanwezig. Soms worden onderzoeksresultaten, zelfs als daar redenen voor zijn, gewoon helemaal niet in twijfel getrokken maar zonder enige kritiek aanvaard door coauteurs, peerreviewers – zelfs van de internationaal meest gerespecteerde tijdschriften in het onderzoeksdomein – en collega's. Wanneer dat gebeurt, kan zelfs uitgebreide fraude met gegevens jarenlang, zoals we in 4.2.1 beschreven, gedijen en de resultaten ervan gepubliceerd worden in de meest gerespecteerde internationale tijdschriften van de discipline, om vervolgens dan overgenomen te worden door collega's.⁸⁵⁹

ONGEDISCIPLINEERD ONDERZOEK – In dat specifieke voorbeeld van professor Diederik Stapel stelden de onderzoekscommissies niet alleen fraude met de gegevens vast (zie [4.2.1]), maar tevens in de onderzochte publicaties een algemeen erg ongedisciplineerde (slordige, selectieve en onkritische) omgang met zowel de gegevens als de statistische analyse ervan door de onderzoeker. Daarbij bestonden er duidelijke indicaties dat die houding weleens ruimer verspreid kon zijn binnen de discipline. (i) Immers, zijn publicaties hadden door die ongedisciplineerde omgang duidelijke tekortkomingen ten aanzien van de gekende standaarden van wetenschappelijk onderzoek. Desondanks werden de publicaties gewoon gepubliceerd door de meest gerespecteerde internationale tijdschriften uit de discipline. (ii) Sterker nog, de editors en reviewers stelden zelf voor om bepaalde variabelen weg te laten die resultaten opleverden die niet in de lijn lagen met het narratief. Dat zou komen doordat deze tijdschriften vooral

⁸⁵⁸ E. Yong, 2012, 298.

⁸⁵⁹ Levelt Committee, Noort Committee & Drenth Committee, 2012, 37-47.

HOOFDSTUK 8

artikelen willen publiceren (en dus selecteren) die nieuwe, onverwachte en significante onderzoeksresultaten bevatten. (iii) De methodologische tekortkomingen die de commissies vaststelden, werden door zijn collega's – zelfs diegenen die tot een andere school binnen de discipline behoorden – tevens verdedigd als wat ze geleerd hadden te doen in de praktijk en als wat door iedereen binnen de discipline werd gehanteerd.⁸⁶⁰

REPLICATIECRISIS – Een dergelijk gebrek aan kritische en gedisciplineerde houding kan soms een discipline zo gaan typeren dat andere disciplines de geloofwaardigheid van de bevindingen binnen die discipline in vraag gaan stellen.⁸⁶¹ De kritiek kan dan niet alleen van binnen, maar ook van buiten de discipline komen.⁸⁶² Op dat moment kan eveneens voor bepaalde kwantitatief georiënteerde disciplines de vraag opgeworpen worden of het pseudowetenschappen zijn. De replicatiestudies, die in reactie op de kritiek werden uitgevoerd, geven ook een indicatie dat het probleem in bepaalde disciplines omvangrijk is. In een grootschalige replicatiestudie, waarin honderd experimenten in de psychologie werden overgedaan, konden onderzoekers (i) slechts in 36% van de replicaties een significant resultaat vinden waar 97% van de originele studies dergelijk resultaat vonden, en (ii) bij minder dan de helft van de gevallen was de omvang van het effect binnen het 95% betrouwbaarheidsinterval.⁸⁶³ Merk op dat dat probleem zich geenszins beperkt tot de sociale wetenschappen maar ook plaatsgrijpt in andere wetenschappen, zoals biologie. Daar konden twee labo's slechts 11% respectievelijk 25% van de resultaten herproduceren van studies m.b.t. geneesmiddelen.⁸⁶⁴

TEGENREACTIE – De academische instellingen en tijdschriften hebben gepoogd de hierboven beschreven problemen aan te pakken, o.a. door (i) het verslag dat de peerreviewer maakt en op basis waarvan beslist wordt of het artikel gepubliceerd kan worden publiek te maken, wat

860 *Ibidem*, 47-54; E. Yong, 2012, 298-300.

861 D. Kahneman, 2012.

862 In het [hoofdstuk 9 psychologie, sectie 2] wordt de kritiek van Popper op de psychoanalyse besproken.

863 Open Science Collaboration, 2015, aac4176; zie ook [hoofdstuk 9 psychologie, sectie 3] en [hoofdstuk 10 economie, sectie 3].

864 Open Science Collaboration, 2015, aac4176-1.

peerreviewers moet aanzetten grondiger werk te verrichten; (ii) de gegevens en de in het statistisch computerprogramma gebruikte codes van de onderzoeker eveneens publiek te maken, wat collega's toelaat fouten in de gegevens en code op te sporen en dezelfde gegevens met andere methodologische keuzes te onderzoeken om de robuustheid van het onderzoeksresultaat na te gaan; (iii) te beslissen of een paper gepubliceerd kan worden op basis van een onderzoeksplan zonder dat het onderzoek reeds uitgevoerd is, wat moet voorkomen dat enkel significante resultaten gepubliceerd worden; (iv) ook replicatiestudies te publiceren, wat onderzoekers moet toelaten publicaties te behalen door de repliceerbaarheid van het werk van hun collega's na te gaan; en (v) striktere protocollen vast te leggen, die het aantal vrijheidsgraden van de onderzoeker sterker beperken. Deze aanpassingen kunnen een aantal problemen voorkomen, maar nemen niet weg dat de kwantitatieve onderzoeker ook na deze aanpassingen steeds een enorm aantal vrijheidsgraden behoudt (bij de verwerving, verwerking en beschrijving van gegevens evenals het modelleren, testen en schatten van relaties tussen zelfgekozen variabelen) die zijn kwantitatief onderzoek en de onderzoeksresultaten die daaruit volgen vormgeven. De argumentatieve dimensie blijft aldus behouden in het kwantitatief onderzoek.

Conclusie

Kwantitatieve onderzoeksmethoden kunnen ingezet worden om te beschrijven, verklaren, voorspellen en beïnvloeden, wat ons kan helpen de werkelijkheid te begrijpen en ons er succesvol door te bewegen. Ze zijn, net zoals alle andere onderzoeksmethoden, een waardevolle maar faalbare wijze om kennis op te doen.⁸⁶⁵ Zowel bij het vergaren en bewerken van de gegevens, de keuze van kengetallen voor beschrijvende statistiek, de keuze van variabelen en vorm van het model als bij het schatten en testen met die modellen moet de onderzoeker constant keuzes maken. Die vele keuzes laten verschillende onderzoekers toe om bij het bestuderen van eenzelfde fenomeen zéér verschillende en zelfs tegenstrijdige onderzoeksresultaten te bekomen, die alle verantwoord kunnen zijn op

⁸⁶⁵ B. Blondé, I. Devos, J. Hanus & W. Ryckbosch, 2019, 10.

HOOFDSTUK 8

basis van dezelfde methodologische standaard.⁸⁶⁶ Het grote aantal keuzes die de kwantitatieve onderzoekers moeten maken, geven het kwantitatief onderzoek een sterk argumentatieve dimensie. Die argumentatie wordt dan gevoerd op basis van zowel theoretische als empirische kennis die in de literatuur teruggevonden kan worden.

Het effect van dat alles is niet dat het kwantitatief onderzoek niet waardevol is. Wel is het gevolg dat de draagwijdte van de uitspraken die op basis van deze methode verricht kunnen worden, veel meer lijkt op die van de kwalitatieve onderzoeksmethoden en literatuurstudies. Het kwantitatief onderzoek biedt geen openbaring,⁸⁶⁷ maar slechts een bijkomende bron van informatie en bij momenten ook verwarring, afhankelijk van het geval, zoals alle andere onderzoeksmethoden.

⁸⁶⁶ *Ibidem*, 45-49.

⁸⁶⁷ Merk overigens op dat de openbaring zelf ook niet ontsnapt aan de behoefte tot interpretatie. Zie [hoofdstuk 4 theologie].

Studienota's

Definitie

- Kwantitatief onderzoek doet onderzoek op basis van kwantitatieve onderzoeksmethoden, die kijken naar telbare of meetbare hoeveelheden, die uit te drukken zijn in getallen.
- Niet alles valt te meten. Om een volledig beeld te krijgen van het bestudeerde fenomeen, kan het noodzakelijk zijn kwantitatief onderzoek te combineren met andere onderzoeksmethoden.

Doelstellingen

- Het kwantitatief onderzoek kan verschillende doelstellingen nastreven, zoals beschrijven, verklaren, voorspellen of beïnvloeden.
- Beschrijvend kwantitatief onderzoek kan enkel rekening houden met hetgeen kwantitatief tel- of meetbaar is.
- Verklarend kwantitatief onderzoek kan in de regel niet alle verschillen verklaren. De omvang van hetgeen verklaard wordt door het model, wordt soms uitgedrukt met de determinatiecoëfficiënt.
- Voorspellend kwantitatief onderzoek vereist interne en externe geldigheid van het model.
- Sociale wetenschappers bediscussiëren in methodologische discussies onderling of de gehanteerde kwantitatieve onderzoeksmethode geschikt is om de vooropgestelde doelstellingen van beschrijven, verklaren,

voorspellen en beïnvloeden te behalen.

- Verschillende tijdschriften oordelen volgens hun eigen standaarden of de gehanteerde methode volgens hen geschikt is om het doel te bereiken.
- De methodologische permissiviteit van de kwantitatieve onderzoeksmethoden laat toe dat tegenstrijdige onderzoeksbevindingen worden behaald.
- Een onderzoeksresultaat van kwantitatief onderzoek is daarom slechts een indicatie en geen onweerlegbare vaststelling.

Variabelen

- Variabelen kunnen normaal, ordinaal en numeriek zijn. Die laatste kunnen interval- of ratio-geschaald zijn.
- Ze kunnen ook discreet of continu zijn en univariaat of multivariaat.

Gegevens

- Gegevens zijn niet gegeven, maar moeten verzameld worden. Dat kan o.a. door te meten, steekproeven te nemen of experimenten te verrichten.
- De meetinstrumenten kunnen onnauwkeurig zijn, verstoringen creëren en een andere variabele meten. Soms wordt met de verzameling van gegevens ook nalatig omgesprongen of zelfs gefraudeerd.
- Een steekproef zal de populatiewaarde slechts benaderen

HOOFDSTUK 8

indien ze representatief is, waartoe de trekkingen uit de populatie idealiter willekeurig én talrijk moeten zijn. Dat zijn voorwaarden die moeilijker te bereiken zijn dan het lijkt.

- Laboratorium-, veld- en natuurlijke experimenten hebben elk hun voor- en nadelen.
- De gegevens worden regelmatig bewerkt door ze te categoriseren, te corrigeren, aan te vullen, weg te laten of te transformeren.
- De onderzoeker maakt hierbij keuzes, en deze keuzes kunnen de onderzoeksresultaten beïnvloeden.

Beschrijving gegevens

- De gegevens kunnen o.a. beschreven worden door middel van frequenties, kengetallen en grafieken.
- Kengetallen kunnen zowel inzichtelijk als misleidend zijn. Dat laatste omdat ze heel wat informatie achterwege laten.

Modellen

- Een functioneel model is niet exhaustief maar vereenvoudigend. Het voldoet wanneer het toelaat de doelstelling van het model te bereiken.
- In een model onderscheiden we afhankelijke en onafhankelijke variabelen evenals coëfficiënten en fouttermen.
- De relatie tussen verschillende variabelen wordt de vorm genoemd.
- De keuze van de onderzoeker om bepaalde variabelen op te nemen en weg te laten of een bepaalde

vorm te kiezen, beïnvloedt de onderzoeksresultaten die hij vindt.

Relaties

- Om van correlatie naar causaliteit te gaan, moeten steeds aannames gemaakt worden, die identificatieaannames worden genoemd.
- Bepaalde aannames zijn waarschijnlijker dan andere aannames.
- Indien de onderzoeker de omvang van de samenhang tussen twee variabelen wil schatten, gebruikt die schattingsmethoden zoals de kleinstekwadratenmethode.
- De schatting kan vertekend zijn, o.a. door de weggelaten variabelen, demping en simultaneïteit.
- Hypotheses kunnen getest worden. Daartoe kiest de onderzoeker een nulhypothese, alternatieve hypothesen, kansverdeling en een significantieniveau.
- De testresultaten kunnen fout zijn. Als een juiste hypothese door de test verworpen wordt, spreken we van een vals negatief resultaat. Als een foute hypothese door een test niet verworpen wordt, spreken we van een vals positief resultaat.
- Hoewel de wiskundige kant van de statistiek erg strikt in elkaar zit, vereist de toepassing ervan allerhande aannames, waarover onderzoekers met elkaar van mening kunnen verschillen.
- Het risico bestaat dat onderzoekers in de verleiding komen om die keuzes te maken die hen toelaten een significant onderzoeksresultaat te bekomen, omdat ze dat makkelijker gepubliceerd krijgen.

KWANTITATIEF ONDERZOEK

Interactie

- De onderzoeker kan bij het maken van zijn keuzes steunen op de inzichten uit eerder empirisch en theoretisch onderzoek of algemene beschouwingen die reeds in de literatuur terug te vinden zijn, om naar best vermogen gegevens te verwerven, te bewerken, het model vorm te geven en aannames te maken om causaliteit vast te stellen, schattingen door te voeren of te testen.
- De louter wiskundige modellering kan eveneens inspiratie bieden voor stochastische modellering en nieuwe testbare hypothesen aanleveren.
- De kritiek van collega's en pogingen om de resultaten opnieuw te herproduceren, kunnen helpen de zwakheden en tekortkomingen van het onderzoek op te sporen. Er zijn indicaties dat die kritische houding evenwel niet altijd aanwezig is.
- Grootschalige replicatiestudies die een hele reeks experimenten overdeden, gaven een indicatie dat gepubliceerd onderzoek in sommige disciplines weinig betrouwbaar is.
- Academische instellingen en tijdschriften proberen dit probleem aan te pakken. Die aanpassingen kunnen een aantal problemen voorkomen.
- De kwantitatief onderzoeker zal evenwel steeds keuzes moeten maken die het onderzoeksresultaat zullen beïnvloeden. De argumentatieve dimensie blijft aldus behouden in het kwantitatief onderzoek.

Bibliografie

- Aerts, E. (2012). Kwantitatieve onderzoeksmethoden voor historici: Een inleiding. Leuven: Acco.
- Bernanke, B.S. (2004). Editorial Statement. *The American Economic Review*, 94(1), 404-404. <http://www.jstor.org/stable/3592790>.
- Bijleveld, C.C.J.H. (2010). Kansen voor juristen: Statistiek en onderzoeksmethodologie voor de strafrechtspraktijk. Den Haag (Nederland): Boom.
- Bijleveld, C.C.J.H., van de Weijer, S.G.A., Ruiters, S. & van der Geest, V.R. (2015). Analysetechnieken voor Niet-Experimentele Gegevens. Den Haag (Nederland): Boom.
- Blondé, B., Devos, I., Hanus, J. & Ryckbosch, W. (2019). Inleiding tot kwantitatieve methoden voor historici. Trend en Toeval. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Borjas, G.J. (2013). Labor Economics. Singapore: McGraw-Hill.
- Card, D. (1990). The Impact of the Mariel Boatlift on Miami Labor Market. *IRL Review* 43(2), 245-257.
- Cameron, A.C. & Trivedi, P.K. (2019). Microeconometrics: Methods and Applications. Cambridge (Verenigd Koninkrijk): Cambridge University Press.
- Europese Commissie (2010). *Report on Greek Government Deficit and Debt Statistics*. Geraadpleegd op 19 juli 2022 via https://ec.europa.eu/eurostat/documents/4187653/6404656/COM_2010_report_greek/c8523cfa-d3c1-4954-8ea1-64bb11e59b3a.
- Eurostat. *Glossary: Employed person - LFS*. Geraadpleegd 14 juli 2022 op https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Employed_person_-_LFS.
- Eurostat. *Transition from the deficit/surplus to the change in debt*. Geraadpleegd op 19 juli 2022 via https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/GOV_10DD_EDPT3__custom_3083161/default/table?lang=en.
- Friedman, M. (1966). Essays in Positive Economics. Chicago (Verenigde Staten van Amerika): The University of Chicago Press.
- Hayek, F.A. (1945). The Use of Knowledge in Society. *The American Economic Review*, 35(4), 519-530.
- Hayek, F.A. (1948). Individualism and Economic Order. Chicago (Verenigde Staten van Amerika): The University of Chicago Press.
- Hayek, F.A. (1955). Degrees of Explanation. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 6(23), 209-225.
- Hayek, F.A. (1979). The Counter-Revolution of Science. Indianapolis (Verenigde Staten van Amerika): Liberty Fund, 415.
- Hayek, F.A. (2003). Law, Legislation and Liberty, A new statement of liberal principles of justice and political economy. Londen (Verenigd Koninkrijk): Routledge.
- Hoekstra, R., Morey, R.D., Rouder, J.N. & Wagenmakers, E.-J. (2014). Robust misinterpretation of confidence intervals. *Psychonomic Bulletin & Review* 21, 1157-1164. <https://doi.org/10.3758/s13423-013-0572-3>.
- Hoekstra, R., Finch, S., Kiers, H.A.L. & Johnson, A. (2006). Probability as certainty: Dichotomous thinking and the misuse of p values. *Psychonomic Bulletin & Review* 13, 1033-1037 (2006). <https://doi.org/10.3758/BF03213921>.

- Hornikx, J. & Batenburg, A. (2016). Integriteit in kwantitatief, empirisch onderzoek: Problemen en mogelijke oplossingen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 38(2), 119-131.
- Jansen, M. & Claeskens, G. (2013). Kansrekenen en beschrijvende statistiek. Leuven: Acco.
- Kahneman, D. (2012). *A proposal to deal with questions about priming effects*. Geraadpleegd 16 juli 2022 via https://www.nature.com/news/polopoly_fs/7.6716.1349271308!/supinfoFile/Kahneman%20Letter.pdf.
- Kay, J. & King, M. (2020). Radical Uncertainty. Decision-Making Beyond the Numbers. Londen (Verenigd Koninkrijk): W.W. Norton & Company.
- Keizer, K., Lindenberg, S. & Steg, L. (2008). The spreading of disorder. *Science* 322, 1681-1685. <https://doi.org/10.1126/science.1161405>.
- Lauwers, L. (2012). Statistiek voor economen. Antwerpen: Garant.
- Levelt Committee, Noort Committee & Drenth Committee (2012). *Flawed science: The fraudulent research practices of social psychologist Diederik Stapel*. Geraadpleegd op 28 november 2022 via https://www.tilburguniversity.edu/sites/default/files/download/Final%20report%20Flawed%20Science_2.pdf.
- McCullough, B.D. & Vinod, H.D. (2003). Verifying the Solution from a Non-linear Solver: A Case Study. *The American Economic Review*, 93(3), 873-892. <http://www.jstor.org/stable/3132121>.
- Open Science Collaboration (2015). *Science*, 349(6251), aac4716.
- Samuelson, P.A. & Solow, R.M. (1960). Analytical Aspects of Anti-Inflationary Policy. *The American Economic Review* 50(2), 177-194. <https://www.jstor.org/stable/1815021>.
- Schweizer, G. & Furley, P. (2016). Reproducible research in sport and exercise psychology: The role of sample sizes. *Psychology of Sport and Exercise* (23), 114-122.
- Simmons, J.P., Nelson, L.D. & Simonsohn, U. (2011). False-Positive Psychology: Undisclosed Flexibility in Data Collection and Analysis Allows Presenting Anything as Significant. *Psychology Science* (22)11, 1359-1366. <https://doi.org/10.1177/0956797611417632>.
- Stock, J.H. & Watson, M.M. (2012). Introduction to Econometrics. Essex (Verenigd Koninkrijk): Pearson Education.
- Vollaard, B. (2016). Het verhaal achter kwantitatief onderzoek. *Tijdschrift voor Criminologie*, 58(1), 73-83.
- Wicherts, J.M. & Bakker, M. (2014). Broken windows, mediocre methods, and substandard statistics. *Group processes & intergroup relations* 17(3), 388-403. <https://doi.org/10.1177/1368430213502557>.
- Wooldridge, J.M. (2018). Introductory Econometrics: A Modern Approach. Boston (Verenigde Staten van Amerika): Cengage.
- Yong, E. (2012). Replication studies: Bad copy. *Nature*, 485, 298-300.

PSYCHOLOGIE

Psychologie omarmt statistische analyse

*Jari Vanroy*⁸⁶⁸

De discipline van de psychologie bestudeert mentale processen en menselijk gedrag. [1. Studieobject] Ze hanteert daartoe verschillende methoden, onder andere de psychoanalyse en de statistische analyse. Vooral laatstgenoemde methode is tegenwoordig erg in zwang. Statistische analyse oogt immers wetenschappelijk en distantieert zich op die manier van de psychoanalyse en oudere disciplines met een bovenmenselijk karakter (theologie en filosofie). [2. Studiemethoden] Deze studiemethode laat evenwel enkel toe algemene patronen te voorspellen, zonder inzicht in de mechanismen achter deze patronen. Bovendien staat of valt de informatieve (wetenschappelijke) waarde van dergelijke patroonvoorspelling met de naleving van enkele criteria zoals falsificeerbaarheid (in contrast met *confirmation bias*), statistische *power* en nauwkeurige meetinstrumenten. Deze criteria worden binnen de discipline van de psychologie niet steeds even nauwgezet bewaakt, al is er in het algemeen wel verbetering merkbaar. [3. Limieten] Het feit dat de psychologie vooralsnog een dubieuze wetenschappelijke positie bekleedt, kent ook implicaties buiten de discipline zelf, bijvoorbeeld in de geneeskunde, het recht, de economie, het onderwijs en de politiek. [4. Crossdisciplinaire compatibiliteit]

⁸⁶⁸ Dr. Jari Vanroy werkte tot 2017 aan de Onderzoeksgroep Fysieke Activiteit, Sport & Gezondheid van de Faculteit Bewegings- en Revalidatiewetenschappen van de KU Leuven en is bestuurslid bij Ifese. De auteur bedankt graag Jitte Akkermans, Filip Boen, Lima van den Steen, de deelnemers aan het Ifese Symposium 2021 en de anonieme peerreviewers voor hun opmerkingen en suggesties bij het uitwerken van deze tekst. De resterende tekortkomingen van dit hoofdstuk zijn enkel toe te schrijven aan de auteur.

Inleiding

GESCHIEDENIS – Het wat, hoe en waarom van ons denken intrigeert al sinds mensenheugenis. Oorspronkelijk werd de term ‘ziel’ gebruikt om over mentale processen te spreken, bijvoorbeeld in de mythologie van de oude Egyptenaren (o.a. *Ba*), later in de leer van de oude Grieken (o.a. *psyche*) en nog later het christendom (o.a. *spiritus*).⁸⁶⁹ Die term bevatte evenwel een bovenmenselijk aspect. Het is pas sinds de negentiende eeuw dat er naast de reeds bestaande disciplines van de theologie (religieus aspect) en de filosofie (metafysisch aspect), een gedisciplineerd denken ontstond over mentale processen zonder bovenmenselijk aspect. Een dergelijke vorm van gedisciplineerd denken noemen we de discipline van de psychologie. Vooraleer we dieper ingaan op de eigenheden van deze discipline, halen we enkele frappante historische voorbeelden aan uit de periode van voor de disciplinering (afscheiding), om u als lezer een rijker beeld te verschaffen van de wortels van de psychologie en u zodoende warm te maken voor wat verder aan bod komt. Zo hielden wijsgeren uit de klassieke oudheid zich onder andere bezig met vragen over de oorsprong van onze emoties;⁸⁷⁰ oud-Griekse filosofen zagen bijvoorbeeld in dat deze emoties een lichamelijke oorsprong kunnen hebben – over dewelke precies sloegen ze de bal weliswaar mis (o.a. een zogezegd teveel aan gal). Desalniettemin zijn sommige van deze verklaringen in ons taalgebruik ingebed geraakt (bijvoorbeeld iets ‘met hart en ziel’ doen). Van Romeins dichter Juvenalis, op zijn beurt, houden we het citaat ‘*mens sana in corpore sano*’ over;⁸⁷¹ deze leuze kan het best geïnterpreteerd worden als eenieders plicht om zijn lichaam te onderhouden, zodat de geest zich optimaal kan ontwikkelen. Zo’n zienswijze past treffend binnen een algemeen denkkader dat in de klassieke oudheid, in tegenstelling tot in de moderne en hedendaagse tijd (al dan niet ten gevolge van de psychologisering), in trek was, namelijk dat van deugden en waarden; dat zijn algemene (gedragmatige) normen die ons niet per se meteen voordeel opleveren maar die de samenleving en onszelf op lange termijn ten goede komen. Hier verschijnt het plichtsbef ten tonele. Aan dit plichtsbef

⁸⁶⁹ Encyclopedia Britannica, 2020.

⁸⁷⁰ D. Konstan, 2006.

⁸⁷¹ D.C. Young, 2005.

werd (wordt) evenzo geappelleerd door religies zoals het christendom. In de zeventiende eeuw verwerkte René Descartes deze visie tevens in zijn dualisme, dat wil zeggen een tweedeling tussen het (fysische) lichaam en de (metafysische) geest – Descartes streefde naar een bewijs van algemene, redelijke geldigheid.⁸⁷² Descartes verschilt in zeker opzicht weinig van visie met de oud-Griekse filosofen, in tegenstelling tot zijn opvolgers, de achttiende-eeuwse filosofen van de (radicale) Verlichting. Laatstgenoemde stroming propageert immers ook wel de redelijkheid, maar op een subjectieve, tastbare manier, als brug naar de autonomie van het individu en de groep.⁸⁷³ Descartes gebruikte zijn principes van redelijkheid daarentegen als verantwoording van een goddelijke macht. Moreel plichtsbefes is bij hem, net als bij de oud-Griekse filosofen, dan ook belangrijker dan autonomie, ten dienste van de vervulling van begeertes, zoals bij de Verlichtingsdenkers wel het geval is. In zekere zin kunnen de Verlichtingsdenkers dan ook gezien worden als psychologen *avant la lettre*.

DOELSTELLING – Dit hoofdstuk heeft tot doel niet-psychologen te introduceren in de manier waarop de discipline van de psychologie het denken van de psycholoog disciplineert. De klemtoon ligt daarbij in de eerste plaats op de psycholoog als wetenschapper (academicus), al is deze rol onlosmakelijk verbonden met die van de praktiserende psycholoog (Sigmund Freud bijvoorbeeld baseerde enerzijds zijn therapie sessies op zijn theorieën en anderzijds zijn theorieën op zijn therapie sessies).

OPBOUW – We bespreken achtereenvolgens het studieobject [1], de studiemethoden, met een bijzondere aandacht voor het gebruik van statistieken [2], de limieten van de psychologische discipline gebaseerd op die statistieken [3], en de crossdisciplinaire compatibiliteit van de psychologie [4].

DISCLAIMER – Binnen de beperkte omvang van deze bijdrage zijn toepassingsvoorwaarden, uitzonderingen, afwijkende opinies en nuances achterwege gelaten. In deze bijdrage komen evenmin alle psychologische

872 R. Descartes, 1637.

873 Hourly History, 2017.

subdisciplines aan bod. Opsommingen zijn slechts illustratief en mogen geenszins als uitputtend beschouwd worden. Grondigere analyses kunt u terugvinden in de bibliografie.

1. Studieobject

INLEIDING – Een discipline heeft zowel een studieobject als een studiemethode. Daarbij zal de studiemethode de vorm van gedisciplineerd denken uitmaken die in die discipline wordt gehanteerd om het studieobject van de discipline te benaderen. De twee componenten (object en methode) die een discipline vormgeven, zijn allebei noodzakelijk om de discipline te definiëren. Een gelijkaardig studieobject kan immers door verschillende disciplines bestudeerd worden, net zoals gelijkaardige methoden op verschillende studieobjecten toegepast kunnen worden.

AFBAKENING – Het studieobject van de psychologie bestaat in de eerste plaats uit mentale processen. Ondanks onze natuurlijke voeling met dit studieobject, valt het moeilijk te definiëren. Mentale processen omvatten onder andere persoonlijkheidskenmerken, denkpatronen en motieven. Ten gevolge van dit moeilijk te definiëren karakter van mentale processen, zijn er binnen de psychologie subdisciplines ontstaan die in de eerste plaats focussen op (menselijk) gedrag en het oorspronkelijke studieobject (mentale processen) ondergeschikt gemaakt hebben aan dit nieuwe studieobject. Een voorbeeld van zo'n branche is de sociale psychologie, die na de Tweede Wereldoorlog sterk groeide door voortschrijdend inzicht in factoren die destructief groepsgedrag bestendigen (zoals de gruwelpraktijken in de concentratiekampen).⁸⁷⁴ Andere subdisciplines, zoals de cognitieve psychologie, kiezen dan weer voor mentale processen als primair onderzoeksobject. Samengevat bestudeert de psychologie allerlei variabelen die van waarde zijn ter verklaring van menselijk denken en doen. Dergelijke variabelen zijn vaak moeilijk vatbaar, laat staan tastbaar.

Het studieobject van de psychologische discipline wordt ook door andere disciplines bestudeerd; enerzijds ten gevolge van het feit dat andere disciplines (per definitie) andere methoden (dat is de tweede component)

874 S.E. Asch, 1952.

hanteren, anderzijds door de vage afbakening van het studieobject.⁸⁷⁵ Zo bestudeert de biologie eveneens de werking van het brein, de sociologie eveneens menselijk groepsgedrag en de filosofie eveneens denkprocessen. Inzichten uit deze (sub)disciplines kunnen de psychologie verrijken en fungeren als coöperatieve wetenschappen. Ze kunnen de psychologie evenwel ook bekampen en fungeren als concurrentiële wetenschappen, wanneer bepaalde verschillen in studiemethode (bijvoorbeeld fysieke waarnemingen) en/of studieobject (bijvoorbeeld religieuze aspecten) onverzoebaar blijken. Idealiter is de psycholoog die uitspraken wil doen over mentale processen vertrouwd met de studiemethoden en -objecten van minstens een van de potentiële aanleunende wetenschappen. In dat geval kan voldoende nuancering aangebracht worden in het denken over mentale processen.

2. Studiemethoden

INLEIDING – De studiemethoden drukken de standaarden uit aan de hand waarvan men binnen de discipline een stelling over het studieobject van de discipline verwerpt of aanvaardt. Enkel de stellingen in overeenstemming met die standaarden worden aanvaard als behorend tot de discipline. Deze standaarden evolueren doorheen de tijd. Soms komen verschillende standaarden met elkaar in conflict. Dat betekent concreet dat psychologen het oneens zijn over de manieren waarop uitspraken over mentale processen en/of menselijk gedrag mogen of moeten worden gedaan. Door dergelijke onenigheden zijn verschillende psychologische stromingen ontstaan. We bespreken achtereenvolgens de psychoanalyse en de statistische analyse als belangrijke voorbeelden van de psychologische studiemethode. Deze twee methoden bevinden zich aan twee uitersten van een continuüm, met daartussenin heel wat schakeringen en andere invalshoeken.

THEORIE EN EMPIRIE – Een wetenschappelijke stelling omvat hypothesen over abstracte relaties tussen fenomenen onder bepaalde omstandigheden. Zolang zo'n stelling niet verworpen kan worden, laat ze ons toe de

⁸⁷⁵ De aloude vraag waar het fysieke eindigt en het mentale begint, blijft tot op heden dan ook onbeantwoord.

complexiteit van de werkelijkheid te herleiden tot (relatief) eenvoudige en inzichtelijke modellen die ons machtigen fenomenen te voorspellen en/of te beheersen. De wetenschappelijke methodiek kent twee invalshoeken om een stelling te verwerpen: de theoretische en de empirische.

Vanuit de theoretische invalshoek verwerpt men stellingen indien ze behept zijn met logische tegenstrijdigheden en/of overbodige variabelen/parameters (doorgaans *deductief*). Vanuit de empirische invalshoek verwerpt men stellingen indien ze (onder de bepaalde omstandigheden) onverenigbaar zijn met concrete fenomenen (doorgaans *inductief*). Deze methode om stellingen te verwerpen, wordt ‘falsificatie’ genoemd, zoals uiteengezet door Karl Popper.⁸⁷⁶ Volgens Popper dient een stelling, om een plaats binnen het wetenschappelijke discours te kunnen verdienen, zich namelijk bloot te stellen aan het risico om op basis van bevindingen tegengesproken te worden. Dit betekent niet noodzakelijkerwijs dat alle andere stellingen waardeloos zijn. Ook astrologische stellingen bijvoorbeeld kunnen het leven van mensen zin geven en zelfs dienstbaar zijn voor de wetenschappelijke theorievorming. Binnen de psychologie is waakzaamheid evenwel geboden omdat alomvattende verklaringen voor mentale processen (bijvoorbeeld Freuds psychoanalytische theorie – zie verder) al snel als wetenschappelijke theorieën beschouwd zouden kunnen worden, ten gevolge van (i) *confirmation bias* (d.i. de menselijke neiging om fenomenen die binnen een bestaand denkkader passen ter verantwoording van dit denkkader aan te wenden), (ii) het formele vakjargon binnen en (iii) de betwiste plaats in de wetenschappen van de psychologische discipline.

Binnen de psychologie heeft voornamelijk de empirische invalshoek de laatste decennia aan terrein gewonnen en is de theoretische invalshoek stilaan naar de achtergrond verdwenen. Dit komt doordat de theoretische invalshoek geassocieerd wordt met andere disciplines (in het bijzonder de filosofische en de theologische) waarvan psychologen zich willen distantiëren. Het is in de psychologie (en andere sociale wetenschappen) echter niet gebruikelijk om een stelling te verwerpen op basis van één of slechts enkele afwijkende concrete fenomenen (in tegenstelling tot

876 K. Popper, 1963; zie ook [hoofdstuk 2 positivisme, sectie 5].

bijvoorbeeld in de fysica). Daarom kan de psychologie geen exacte wetenschap genoemd worden. Daarentegen maken psychologen vandaag de dag gebruik van waarschijnlijkheden, die bepaald worden aan de hand van statistische analyse. Vooraleer we deze methode onder de loep nemen, bespreken we eerst een oudere stroming, namelijk de psychoanalyse. Zoals aangehaald verschillen deze stromingen qua studiemethode, al kan beargumenteerd worden dat ze evenzeer verschillen qua studieobject (en met andere woorden branches betreffen eerder dan stromingen). In de psychologie zijn we immers gebonden aan de al dan niet expliciete aannames over en limieten van ons denken om onze stellingen over ons denken (als verzamelnaam voor de verschillende mentale processen) op te baseren. Wie bijvoorbeeld menselijk gedrag wil voorspellen op basis van rapporteringen en observaties over persoonlijkheidskenmerken (o.a. extraversie, plichtsbesef), gaat impliciet uit van een bewustzijn omtrent stabiele, persoonsgebonden entiteiten binnen onze mentale processen.⁸⁷⁷

PSYCHOANALYSE – De psychoanalyse komt voort uit het werk van Sigmund Freud (1856-1939). Deze Oostenrijkse psychiater hield zich oorspronkelijk voornamelijk bezig met de biologische aspecten van zowel menselijke als dierlijke hersenen. Door zich te specialiseren in neuropathologie, verschoof de nadruk in zijn werk stelselmatig van het biologische naar het psychogene, waarmee bedoeld wordt op datgene wat zich onzichtbaar afspeelt in de menselijke geest. Freud zag als geen ander in dat onze gevoelens en gedragingen niet enkel bepaald worden door gedachten waarvan we ons op het eerste gezicht bewust zijn, laat staan waarover we transparant communiceren. Zijn methode, die de basis legt voor zowel zijn therapie sessies als zijn theorieën, vertrekt vanuit de idee dat met behulp van suggesties en/of hypnose, diepliggende denkbeelden aan de oppervlakte kunnen komen, die helpen bij de verklaring van mentale spanningen – Freud gebruikte hiervoor de term ‘hysterie’.⁸⁷⁸

Deze methode wordt gekenmerkt door een hoge graad van subjectiviteit. De theorievorming ontstaat immers door unieke interacties tussen psychiater (onderzoeker) en patiënt (onderzoeksubject). Op die interac-

⁸⁷⁷ T.B. Rogers, N.A. Kuiper, & W.S. Kirker, 1977.

⁸⁷⁸ S. Freud, 1895.

HOOFDSTUK 9

ties baseerde Freud zijn alomvattende psychoanalytische grondtheorie – Freuds methode en grondtheorie houden elkaar in stand; de theorie kan niet zonder de methode en vice versa. Zo stelde hij bijvoorbeeld dat seksuele frustraties zich een weg naar buiten zoeken via onbewuste wegen, zoals via dromen – of versprekingen, vandaar de term ‘freudiaanse verspreking’. Zulke theorieën zijn moeilijk empirisch verifieerbaar wegens het onzichtbare en niet-reproduceerbare karakter van de noodzakelijke gegevens. Bovendien zijn vele van Freuds theorieën niet falsificeerbaar.⁸⁷⁹ Het niet helpen van een kind in verdrinkingsnood valt volgens Freud te verklaren op basis van het oedipuscomplex – vader en zoon zien elkaar als seksuele concurrenten – terwijl het wel helpen van dit kind volgens Freud even goed te verklaren valt, maar dan op basis van sublimering – het omzetten van oerdriften in sociaal wenselijke vormen.

Het wetenschappelijke karakter van dergelijke theorieën wordt betwist, ook binnen de psychologische discipline zelf. Daarom trachten sommigen binnen deze discipline het veld van de wetenschappen te betreden door zich helemaal los te koppelen van de filosofie en theologie en zich te richten op objectief observeerbare en tevens kwantificeerbare variabelen met betrekking tot mentale processen (en menselijk gedrag). Sinds de Verlichting verschuift de voorkeur voor grote, zingevende (vaak religieus geïnspireerde) verhalen naar een voorkeur voor specifieke, nuttige feiten. Hieruit ontstaat eind negentiende eeuw de experimentele psychologie, een stroming die zich positioneert tegenover subjectieve methoden van onderzoek, waaronder de psychoanalyse. Daaruit vloeit later het gebruik van de statistische analyse als studiemethode binnen de psychologie (en andere sociale wetenschappen) voort. Op deze methode wordt in de onderstaande secties dieper ingegaan. Vandaag de dag vormt Freuds psychoanalytische methode slechts een minderheidsstroming binnen de psychologische discipline. De psychoanalytische methode van zijn leerling Carl Gustav Jung, die minder nadruk legt op seksuele frustraties, geniet tegenwoordig nog iets meer populariteit. Jung legde de basis voor de idee van persoonlijkheidstypes, waaruit voorkeursgedrag patronen ontspruiten (bijvoorbeeld introvert versus extravert).⁸⁸⁰ Omwille van

879 K. Popper, 1963.

880 C.G. Jung, 1921.

de negatieve connotatie die de term ‘psychoanalyse’ met zich brengt en methodologische trends binnen de psychologie, trachten ook oorspronkelijk aan de psychoanalyse verwante psychologische subdisciplines, zoals de klinische psychologie, zich steeds meer van de psychoanalyse te distantiëren.

Hoewel de psychoanalytische methode aldus het wetenschappelijke discours binnen de psychologische discipline allang niet meer beheerst, zitten bepaalde ideeën die ze heeft voortgebracht, in het bijzonder de gelaagdheid van ons denken, wel nog (al dan niet expliciet) gebeiteld in de manier waarop de discipline zich heden ten dage aftekent. Bovendien erkennen zowel voor- als tegenstanders Freuds baanbrekende bijdrage aan de psychologie.⁸⁸¹

STATISTISCHE ANALYSE – De statistische analyse vertrekt vanuit de idee van falsificatie, zoals hierboven toegelicht. De praktische uitvoering ervan in de psychologie vereist echter enkele bijkomende aannames en vereenvoudigingen met betrekking tot de dataverzameling en dataverwerking. We bespreken deze twee stappen achtereenvolgens in de volgende paragrafen.⁸⁸²

Aangezien de psychologie in de eerste plaats mentale processen en gedrag van mensen bestudeert, moeten er net zoals in andere sociale wetenschappen (bijvoorbeeld sociologische) data verzameld worden over mensen. De mens, eventueel nog verder gespecificeerd (bijvoorbeeld adolescenten, mannen, vrouwen, etc.), wordt in die optiek gezien als relevante informatie-eenheid. De verzameling van dergelijke eenheden gebeurt binnen de statistische onderzoekstraditie in principe op basis van een willekeurige steekproeftrekking uit de hele populatie,⁸⁸³ hoewel statistische data ook via experimenten verkregen kunnen worden. Vermits

881 B.E. Moore & B.D. Fine, 1995.

882 Om de leesbaarheid van de uiteenzetting te bewaren, gaan we niet dieper in op de verschillende soorten wetenschappelijk onderzoek (kwalitatief/kwantitatief, experimenteel/correlatief ...). Deze verschillende soorten kennen evenwel hun eigen voor- en nadelen. Vaak dient de interne geldigheid (onderzoekskwaliteit) afgewogen te worden tegen de externe geldigheid (generaliseerbaarheid). Ook de psychometrie wordt niet uitvoeriger besproken.

883 B.H. Cohen, 2013.

HOOFDSTUK 9

zowel de onderzoeksmiddelen als de bereidwilligheid tot medewerking aan psychologisch onderzoek in de praktijk evenwel beperkt zijn, wordt er in eerste instantie meestal een beroep gedaan op vrijwillige rekrutering (bijvoorbeeld universiteitsstudenten die tegen een kleine vergoeding deelnemen). De verzamelde mensen vertegenwoordigen op zich weliswaar nog geen informatie. Deze informatie moet immers nog onttrokken worden met behulp van een meetinstrument. Zo'n meetinstrument kan gericht zijn op mentale processen (bijvoorbeeld vragenlijst), gedrag (bijvoorbeeld observatieformulier) of op allebei. In elk van deze gevallen is een subjectieve interpretatie van de deelnemer en/of van de onderzoeker voorafgaand aan of tijdens de dataverzameling evenwel nog steeds moeilijk te omzeilen.⁸⁸⁴

Vervolgens worden de verzamelde data verwerkt, om algemene uitspraken mogelijk te maken. Hier komen de statistieken in het spel, die gebaseerd zijn op bepaalde aannames. Een vaak gebruikte aanname luidt dat de steekproef normaal verdeeld is met betrekking tot de verzamelde data; dit impliceert onder andere gelijkaardige mediane en gemiddelde data.⁸⁸⁵ Deze assumptie kan op haar beurt ook getest worden middels statistische methoden, al wordt hieraan soms verzaakt. Wanneer we over een voldoende grote steekproef beschikken en voldoende grote contrasten in onze data vinden (bijvoorbeeld tussen twee groepen van mensen), kan er voldoende bewijs in rekening gebracht worden om een nulhypothese⁸⁸⁶ te verwerpen; we spreken over significantie (bijvoorbeeld met 95% 'zekerheid'). De alternatieve hypothese⁸⁸⁷ (in vele gevallen de stelling die we onderzoeken) geniet dan meer aanzien. Een dergelijke denkwijze gaat enkel op bij duidelijk op voorhand geformuleerde hypothesen; zo niet, kan elk toevallig verband gezien worden als wetenschappelijke theorie. Studies die geen statistisch significante resultaten opleveren, raken dikwijls in de vergeethoek. Dit heeft tot gevolg dat onderzoekers met behulp

884 Er bestaan weliswaar uitzonderingen met betrekking tot gedrag. In deze gevallen kan echter zelden uitspraak gedaan worden over de mentale processen die aan de basis liggen van dit gedrag, tenzij het over zeer eenvoudig gedrag gaat waarbij men zich moet afvragen of zo'n studieobject wel deel uitmaakt van de psychologische discipline (bijvoorbeeld reflex).

885 B.H. Cohen, 2013.

886 Bijvoorbeeld: er bestaat geen verschil in extraversie tussen mannen en vrouwen.

887 Bijvoorbeeld: er bestaat een verschil in extraversie tussen mannen en vrouwen.

van enige statistische vereenvoudiging en handigheid angstvallig op zoek gaan naar elke sporadische glimp van significantie.⁸⁸⁸

SOCIALE WETENSCHAPPEN VERSUS NATUURWETENSCHAPPEN – De psychologie en vele andere sociale wetenschappen worden vandaag de dag hoofdzakelijk ingevuld via de empirische invalshoek, in het bijzonder met behulp van statistische analyse. De fenomenen (studieobjecten) waarover deze wetenschappen zich uitspreken, worden doorgaans immers bepaald door een veelheid aan constant interagerende, evoluerende variabelen, zoals een tienjarige geschiedenis van leerprocessen. In de psychologie beschouwt men een verklaarde variantie van meer dan 50% reeds als uitzonderlijk hoog.⁸⁸⁹ We noemen dergelijke fenomenen dan ook complexe fenomenen, aangezien zelfs de meest elementaire relevante variabele geen op zich staande entiteit vormt binnen de context van het complexe fenomeen; bijvoorbeeld wanneer iemands geslacht cultureel en/of genetisch zijn/haar interessegebieden en bijgevolg zijn/haar mentale investeringen beïnvloedt.

De fysica en vele andere natuurwetenschappen worden vandaag de dag hoofdzakelijk ingevuld via zowel de theoretische als de empirische invalshoek, met behulp van wiskundige modellen (analyses) die precieze voorspellingen toelaten.⁸⁹⁰ De fenomenen (studieobjecten) waarover deze wetenschappen zich uitspreken, worden doorgaans immers bepaald door enkele duidelijk afgebakende (op zich staande) variabelen, zoals een ijzeren knikker van 10 gram die binnen een vacuüm valt vanaf een hoogte van 1 meter. Niettemin worden ook binnen de natuurwetenschappen theorieën gebruikt die met behulp van statistische analyse tot stand gekomen zijn en enkel grove schattingen en/of patroonbeschrijvingen toelaten; zo bijvoorbeeld klimaatmodellen die jaarlijkse temperatuurstijgingen

888 C.H.J. Hartgerink, R.C.M. van Aert, M.B. Nuijten, J.M. Wicherts, & M.A.L.M. van Assen, 2016.

889 Bijvoorbeeld: wanneer verschillen in fenomenen als extraversie al voor de helft voorspeld zouden kunnen worden op basis van geslacht.

890 Vanuit metafysisch standpunt kunnen zelfs de meest rechtlijnige wetenschappelijke oorzaak-gevolgrelaties benaderd worden als een geheel van (extreem waarschijnlijke) kansexperimenten. Hoe dan ook blijft bovenstaand onderscheid tussen de statistische en de exacte methode praktisch nuttig binnen de wetenschappelijke discussievoering.

trachten te voorspellen, op basis van een samengaan van klimatologische processen die elkaar zowel kunnen versterken als afzwakken.

3. Limieten

THEORIE – Volgens Hayek is het onmogelijk om een gedetailleerd beeld over de werking van mentale processen te tekenen, zolang het classificatiesysteem waarop we tijdens dit streven een beroep doen, namelijk de mentale processen zelf, van een hoogstens even grote complexiteit is als de geclassificeerde elementen (mentale processen) – deze *regressus ad infinitum* tast per definitie aan de limieten van de menselijke kenvermogens.⁸⁹¹ Evenwel kunnen algemene patronen in verband met dergelijke mentale processen beschreven worden. Deze patronen leveren nuttige informatie op. Ze laten ons immers toe omstandigheden te creëren die een bepaald fenomeen waarschijnlijk in een bepaalde richting kunnen sturen,⁸⁹² bijvoorbeeld wanneer in een vrije markt bij een ongewijzigde hoeveelheid aangeboden producten de prijs van dit product stijgt als de vraag ernaar toeneemt.⁸⁹³ Desondanks blijft het discutabel dergelijke patronen wetenschappelijk te noemen. Sommige wetenschappelijke eigenheden lijken immers moeilijk toepasbaar; bijvoorbeeld (i) nauwkeurig uitkomsten voorspellen (wat in principe ook niet de bedoeling is van patroonbeschrijving), (ii) zich blootstellen aan falsificatie en (iii) mechanismen blootleggen (die achter de patronen schuilgaan). Zo ontstaat de mogelijkheid dat tegenstrijdige theorieën simultaan overeind blijven, wat in de psychologie vandaag de dag niet uitzonderlijk is en zorgt voor versplintering binnen de discipline. Sommige scholen herleiden de fundamentele van de menselijke motivatie bijvoorbeeld tot het onderscheid tussen beloning en straf, terwijl andere scholen zich ter verklaring van dit fenomeen fundamenteel baseren op het onderscheid tussen interne versus externe drijfveren – bijvoorbeeld aangaande de kwestie over de mate waarin tastbare beloningen kinderen hun motivatie voor diverse

891 F.A. Hayek, 1952, 187 e.v.

892 F.A. Hayek, 1964.

893 De discipline van de economie was er als enige van de sociale wetenschappen min of meer in geslaagd dergelijke patronen te verenigen tot een coherente theorievorming. Door de laatste decennia steeds meer (gelaagde) variabelen uit de sociologie en de psychologie te integreren, is dit succes tanende.

taken bevorderen dan wel ondermijnen.⁸⁹⁴ In plaats van dergelijke theoretische conflicten uit te vechten in de wetenschappelijke arena, heerst er binnen de discipline soms de neiging om ze uit de weg te gaan door zich specifiek te richten op het eigen jargon en de typische manieren om de bijhorende variabelen in kaart te brengen. Evenwel is er ook een tendens naar meer succesvolle collaboratie en convergentie tussen de verschillende stromingen. Op die manier kan men versplintering binnen de discipline ook interpreteren als noodzakelijke differentiatie, die vruchtbare grond biedt voor het ontwikkelingsproces van de psychologie als wetenschappelijke discipline.⁸⁹⁵

EMPIRIE – De empirische invalshoek kan van pas komen in de zoektocht naar patronen in mentale processen, wanneer de risico's bij de dataverzameling en dataverwerking, zoals hierboven vermeld, binnen de perken gehouden worden. In een ideaal scenario blijven op termijn dan de theorieën staande die op een nuttige en veeleer objectieve wijze weergeven op basis van welke patronen de werking van mentale processen (en menselijk gedrag) gestoeld is. In de praktijk zien we echter dat, door onder meer (i) grove meetinstrumenten,⁸⁹⁶ (ii) een combinatie van verschillende statistische kunstgrepen zoals *p-hacking*,⁸⁹⁷ (iii) de eigen voorkeur van de onderzoekers (bijvoorbeeld theoretisch maar evenzeer maatschappelijk) en (iv) het selectiemechanisme van wetenschappelijke theorieën – o.a. wanneer statistische significantie tot publicatie (lees: financiering) leidt – de waarde van psychologisch (en ander sociaalwetenschappelijk) onderzoek in het gedrang dreigt te komen. Uit een recente review⁸⁹⁸ blijkt dat er vandaag de dag nog veel onduidelijkheid heerst omtrent de replicerbaarheid van psychologisch wetenschappelijk onderzoek, een probleem dat overigens niet exclusief voorkomt in deze discipline.⁸⁹⁹ In deze review worden onder andere *publication bias* (d.i. het in de vergethoek raken van studies die geen significante resultaten opleveren)

894 E.L. Deci, R. Koestner, & R.M. Ryan, 1999.

895 T. Zittoun, A. Gillespie, & F. Cornish, 2009.

896 Bijvoorbeeld tien vragen omtrent studiemotieven, elk te scoren op een 5-punts likertschaal.

897 M. Friese & J. Frankenbach, 2020.

898 J.L. Rodgers & P.E. Shrout, 2018.

899 Zie ook [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsectie 8.4] en [hoofdstuk 10 economie, sectie 3].

en lage statistische *power* (d.i. de kans om een nulhypothese correct te verwerpen) als mogelijke oorzaken van het gebrek aan replicatiesucces naar voren geschoven. De auteurs merken echter op dat (i) er binnen de psychologische discipline een trend aan de gang is de wetenschappelijke criteria meer en meer te bewaken (onder andere dankzij dergelijke replicatiecrisisen) en (ii) het nuttiger is te focussen op terugkerende patronen over verschillende psychologisch-wetenschappelijke studies heen dan de resultaten van één dergelijke specifieke studie trachten te repliceren. Een onderzoek van enkele jaren eerder, naar de reproduceerbaarheid van honderd experimentele en correlatieve studies, gepubliceerd in drie belangrijke psychologisch-wetenschappelijke tijdschriften, wees op een algemeen patroon van dalende *effect sizes* (d.i. de omvang van een effect) na replicatie, wat niet aan een lage statistische power geweten kon worden.⁹⁰⁰ In dit onderzoek werd tevens getracht factoren te achterhalen die replicatiesucces voorspellen. Deze werden echter niet gevonden, met uitzondering van de sterkte van het oorspronkelijke bewijs.

4. Crossdisciplinaire compatibiliteit

INLEIDING – De psychologie, en in het bijzonder de variant die gebruikmaakt van statistische analyse, wint steeds meer terrein op verschillende fronten van het leven. Dat is op zich geen problematische trend,⁹⁰¹ op voorwaarde dat de hierboven beschreven limieten sterker bewaakt worden, zowel binnen als buiten de psychologische discipline. Op dit moment levert een significant resultaat immers nagenoeg carte blanche op voor ongebreidelde uitspraken omtrent de implicaties van dit resultaat, ongeacht de contextspecifieke kennis ter zake – in die optiek zijn we verder van huis dan weleer, toen de psychologie nog geen aparte discipline behelsde, maar impliciet verweven was in een holistisch mens- en wereldbeeld. Ter illustratie halen we vijf levensdomeinen aan waarbinnen de psychologie haar intrede gedaan heeft: (i) geneeskunde, (ii) recht, (iii) economie, (iv) onderwijs en (v) politiek.

⁹⁰⁰ Open Science Collaboration, 2015.

⁹⁰¹ Integendeel, sedert jaar en dag wordt de mens gefascineerd door het bonte samenspel tussen de fysieke, mentale en culturele ordes (classificatiesystemen).

GENEESKUNDE – In huidige tijden, waarin mensen meer dan ooit blootgesteld worden aan een veelheid van prikkels, geniet het fysieke en mentale welzijn van de mens groot aanzien. In de westerse wereld worden extra (financiële) middelen vrijgemaakt op individueel en samenlevingsniveau: terugbetaling van de psycholoog, traumabegeleiding, werkonbekwaamheid op basis van mentale problemen zoals burn-out, etc. Helaas vallen klinische therapieën ter behandeling van een mentaal probleem niet zelden slechts gedeeltelijk en/of tijdelijk effectief uit. De effecten op langere termijn staan met andere woorden ter discussie (bijvoorbeeld herval alcoholverslaving). Dat behoeft geen verwondering aangezien statistische analyses *an sich* (bijvoorbeeld clinical trials) enkel cijfermatig patronen in kaart kunnen brengen en niet in staat zijn de mechanismen bloot te leggen die achter deze patronen schuilgaan. Zo kan een bepaald psychofarmacon bijvoorbeeld prima werken als (tijdelijke) symptoombestrijding bij depressieve klachten, zonder enige kennis te vereisen over de kern of oorsprong van deze depressieve klachten.

Traditionele waarden daarentegen, veelal geworteld in de theologische (en filosofische) discipline en met een eerder verhalend dan wetenschappelijk karakter, zoals geduld, weerbaarheid en gemeenschapszin, verdwijnen stelselmatig naar de achtergrond. De hedendaagse westerling beschouwt elke vorm van lijden immers als zinloos, problematisch en medisch, als het ware in de verwachting van een snelwerkend antidotum. Bepaalde psychiaters, psychologen en zelfs therapieën (bijvoorbeeld cliëntgerichte psychotherapie) erkennen deze problematiek;⁹⁰² deze personen/therapieën worden echter beschouwd als traditioneel, anti-mainstream. Bovendien blijft het theologische jargon uitermate geschikt om menselijk welzijn (lijden) te beschrijven; christenen spreken bijvoorbeeld over ‘zijn kruis dragen’, boeddhisten vertrekken zelfs vanuit de idee dat leven lijden is.

RECHT – Het recht beschrijft een geheel van handelingen die de samenleving niet toelaatbaar acht. Die orde laat toe dat een groot aantal mensen die elkaar niet kennen, vreedzaam met elkaar interageren (bijvoorbeeld handeldrijven). Het doorslaggevende criterium om te bepalen of een

902 D. De Wachter, 2011.

HOOFDSTUK 9

handeling al dan niet onrechtmatig is, ligt dan ook in concreet, objectief waarneembaar gedrag (bijvoorbeeld diefstal). Hierdoor kan de juridische orde immers blijven bestaan zonder dat burgers veel informatie over elkaar nodig hebben (bijvoorbeeld bonafide/malafide intenties). Bovendien beperkt deze orde de macht van een gezaghebbende autoriteit (bijvoorbeeld een centraal georganiseerde overheid).

Tegenwoordig worden echter, in het bijzonder in het strafrecht, steeds meer psychologische en andere sociaalwetenschappelijke factoren in de juridische schaal geworpen, zoals problematische gezinssituaties, ontoerekeningsvatbaarheid, onweerstaanbare drang, etc.⁹⁰³ Hierdoor daalt de voorspelbaarheid van de sociale consequenties verbonden aan ons handelen en neemt de complexiteit van de juridische orde toe. Zo schakelen advocaten autoriteiten in uit de psychologische discipline en aanleunende wetenschappen (bijvoorbeeld psychiaters) *à charge* en *à décharge*. Het zogenaamd wetenschappelijke oordeel van deze autoriteiten lijkt met andere woorden afhankelijk van de partij voor wie ze het opnemen. Hieruit blijkt dat psychologische claims (in dit geval theorieën over iemands mentale toestand) nog steeds gekenmerkt worden door een hoge graad van subjectiviteit (en aldus voorzichtig omgesprongen moet worden met de term ‘wetenschappelijk’).

ECONOMIE – Ook de economische orde veronderstelt dat mensen tot op zekere hoogte voorspelbaar handelen. Hoewel het onmogelijk is om alle relevante informatie te verzamelen over de betrokken economische spelers (bijvoorbeeld consumentenvoorkeuren, concurrentieplannen), kunnen enkele eenvoudige strategieën het economische spel verheffen tot meer dan louter een kansspel (op voorwaarde dat de – juridische – spelregels gerespecteerd worden). Een typische economische strategie bestaat erin de prijs van een product te laten variëren totdat een maximale opbrengst gerealiseerd wordt; bijvoorbeeld 30 verkochte broden voor 3 euro per stuk t.o.v. 40 verkochte broden voor 2 euro per stuk of 20 verkochte broden voor 4 euro per stuk. Dergelijke klassieke economische strategieën (= modellen, theorieën, patronen) vertrekken vanuit de idee dat mensen rationeel omgaan met incentives zoals een prijsverandering. Dit wil

903 D.R. Fox & I. Prilleltensky, 1997.

evenwel niet zeggen dat de ene persoon noodzakelijkerwijs op dezelfde manier reageert op een prijsverandering van bijvoorbeeld 1 euro als de andere persoon, laat staan dat de complexiteit van de mentale processen achter zulke reacties in de modellen vervat worden.

Op dit punt komt de psychologie aan zet. Daniel Kahneman, winnaar van de Nobelprijs voor de Economie in 2002 doch oorspronkelijk psycholoog van opleiding, stelt, op basis van talrijke empirisch verzamelde data, dat individuen niet steeds rationele economische keuzes maken. Onder andere de manier waarop incentives voorgesteld worden (framing), speelt immers een rol.⁹⁰⁴ Zo zouden mensen bijvoorbeeld geneigd kunnen zijn meer (economisch) belang te hechten aan een prijsverschil van 100 euro op een fiets van 500 euro dan aan een prijsverschil van 1.000 euro op een wagen van 50.000 euro. Hoewel dergelijke bijdragen nuttig kunnen zijn ter verklaring van individuele afwijkingen van rationeel economisch gedrag en aldus algemene patronen in verband met mentale processen aan het licht kunnen brengen, bemoeilijken ze de economische theorievorming wanneer men ze tracht te vermengen met economische modellen. Bovendien, zoals Kahneman zelf ook opmerkt, negeren dergelijke modellen het menselijke leervermogen. Laat nu net dit leervermogen een cruciaal uitgangspunt binnen klassieke economische theorievorming zijn; namelijk het vermogen van ontelbaar veel mensen om binnen een vrije markt elkaars handelen op elkaar af te stemmen, zonder elkaar noodzakelijkerwijs te kennen (culturele evolutie).

ONDERWIJS – Het te gelde maken van competenties in een steeds complexere samenleving vergt een geïntegreerd geheel van nuttige kennis, vaardigheden en attitudes. Traditioneel stond in het westerse en meer specifiek Vlaamse onderwijs (voornamelijk lager en secundair) in de eerste plaats de kenniscomponent centraal. Men ging er (impliciet) van uit dat een uitgebreide algemene kennisbasis noodzakelijk was vooraleer meer specifieke en geïntegreerde competenties überhaupt aan de orde waren. De overdracht van dergelijke kennis was in vele gevallen niet onmiddellijk nuttig (bijvoorbeeld Griekse grammatica). Vanuit een traditionele invalshoek kan evenwel de zin van dergelijke kennisoverdracht

904 D. Kahneman, 2011.

HOOFDSTUK 9

verdedigd worden, als we ervan uitgaan dat (i) jongeren naïef zijn over welke competenties henzelf (en de samenleving) op termijn ten goede komen en (ii) discipline en doorzettingsvermogen – zijn kruis dragen – belangrijke algemene vaardigheden zijn, dewelke aangescherpt kunnen en moeten worden, bijvoorbeeld door zich gedurende verschillende jaren in te werken in een rijke (lees: complexe) traditie (bijvoorbeeld die van de oude Grieken).

Tegenwoordig verschuift het accent echter steeds meer van de over te dragen competenties (in het bijzonder kennis) zelf naar de persoon aan wie deze competenties overgedragen worden, namelijk de leerling als unieke persoon die zich ten volle moet kunnen ontwikkelen, in eigen tempo en naar eigen believen. Er wordt dan ook meer aandacht besteed aan de mentale en sociale toestand van deze persoon. Jongeren worden bijvoorbeeld vaker dan ooit bestempeld met een mentale problematiek die een standaard leerproces zou bemoeilijken (bijvoorbeeld ADHD, autisme, dyslexie en zelfs hoogbegaafdheid).⁹⁰⁵ Men stelt dan ook extra hulpmiddelen zoals voorleesprogramma's (standaard) ter beschikking om (i) dergelijke 'benadeelde' jongeren te ontlasten (hun lijden artificieel te beperken), (ii) gelijke kansen te creëren en (iii) uitstroom uit het reguliere onderwijs tot een minimum te beperken. De voorlopige culminatie van een dergelijk inclusief beleid, dat in de jaren tachtig van de vorige eeuw in een stroomversnelling geraakte, werd in Vlaanderen geformaliseerd in de vorm van het M-decreet van 2014.⁹⁰⁶ Elke leerling wordt op die manier in staat gesteld zichzelf maximaal te ontplooien (althans in theorie), weliswaar ten koste van een competitief leerklimaat te midden waarvan discipline en excellentie hoog in het vaandel gedragen worden. Uit PISA-onderzoek blijkt dat de literaire, wiskundige en wetenschappelijke geletterdheid van de Vlaamse 15-jarigen sinds 2000 afneemt.^{907, 908}

905 Aangezien het vandaag de dag zoals gesteld nog steeds moeilijk is mentale processen op objectieve wijze in kaart te brengen, valt bovendien vanuit een voorzichtigheidsreflex in dit geval een aanzienlijk aandeel vals positieven te verwachten. (Bruchmüller & Schneider, 2012.)

906 M. Valecke & R. Standaert, 2018.

907 Departement Onderwijs & Vorming, 2019.

908 In welke mate deze competenties vandaag de dag belangrijk zijn, vormt een ander onderwerp van debat. De dalende geletterdheid geeft bovendien enkel een patroon weer in verband met een complex fenomeen. Meerdere interagerende oorzaken liggen vermoedelijk aan de basis van dit patroon, op enkele waarvan we slechts vat hebben.

POLITIEK – Een politiek systeem is gebaseerd op de opinies van vele burgers over uiteenlopende maatschappelijke thema's. Deze burgers worden vertegenwoordigd door vaak partijgebonden personen. De maatschappelijke thema's in kwestie hebben betrekking op bovenstaande vier (bijvoorbeeld gezondheidszorg) en vele andere levensdomeinen. Politici (actuele en/of potentiële vertegenwoordigers) brengen argumenten ten tonele om het huidige beleid (een verzoening van maatschappelijke belangen) te verdedigen of aan te vallen. De burgers kunnen vervolgens hun goeddunken of minachten van deze argumenten laten blijken, bijvoorbeeld bij verkiezingen. Meer en meer worden psychologische argumenten aangehaald in de politieke debatvoering. Over zulke argumenten kunnen burgers evenzeer hun goeddunken of minachten uitdrukken. Problematisch wordt het evenwel wanneer het omgekeerde plaatsvindt, namelijk wanneer politieke argumenten in de psychologische (en andere sociaalwetenschappelijke) debatvoering sluipen.

Een recente studie wijst op een (potentieel nefaste) linkse (*liberalism*)⁹⁰⁹ vertekening binnen de sociale psychologie.⁹¹⁰ Rechtse oriëntaties (*conservatism*) blijken uit deze studie in het algemeen namelijk negatiever beoordeeld en als anormatief gezien te worden. Aangezien wetenschappers zelf kunnen bepalen (i) welke thema's ze onderzoeken en (ii) op welke manier ze hun (zogenaamd objectieve) resultaten interpreteren (als argumentvorm verpakken), ontstaat het gevaar dat een gesloten machtsnetwerk van sociale wetenschappers zichzelf in stand houdt via een samenspel van financiering en opiniemakerij. Het cruciale feedbackmechanisme van de wetenschap, namelijk risicovolle blootstelling aan falsificatie, blijft in dat geval immers in gebreke. We kunnen niet meer dan speculeren over de manieren waarop de linkse vertekening de sociale wetenschappen is binnengeslopen. Weliswaar gaan zowel de doorsnee sociale wetenschapper als de doorsnee linkse politicus ervan uit dat de mens een berekenbaar, stuurbaar sociaal wezen is.

909 Uiteenlopende vertalingen van het begrip *liberalism* zijn mogelijk. In deze context, in contrast met het begrip *conservatism*, lijkt het onderscheid tussen wat in Vlaanderen doorgaans links en rechts genoemd wordt, de lading het best te dekken.

910 O. Eitan et al., 2018.

Conclusie

Dit hoofdstuk introduceerde de lezer in de discipline van de psychologie. Hoewel menselijk denken en doen al sinds mensenheugenis intrigeerde, begon men pas te spreken van psychologie als aparte discipline sedert het begin van de negentiende eeuw. Rond de daaropvolgende eeuwwisseling ontstonden binnen de discipline verschillende stromingen met bijbehorende methodes, zoals Freuds psychoanalyse en de experimentele psychologie als tegenreactie op deze laatste. Vandaag de dag is de statistische analyse de gangbare methode geworden binnen de psychologie. In tegenstelling tot de psychoanalyse, laat statistische analyse immers wel falsificatie en kwantificering toe. De statistische analyse kent echter ook enkele risico's, zoals het verzaken van controle of aan bepaalde assumpties voldaan is, het negeren van theoretische tegenstrijdigheden, en het reduceren van een complexe realiteit tot een cijfer. Het hoofdstuk werd afgesloten met enkele voorbeelden van domeinen waarbinnen de psychologie aan terrein aan het winnen was. Hoewel een dergelijke psychologisering gekaderd kon worden binnen recente tendensen in de samenleving, bleven enkele kritische bedenkingen niet onbesproken. Zulke bedenkingen zijn belangrijk om een genuanceerd debat te voeren over de plaats van de psychologie, en bij uitbreiding van de (sociale) wetenschappen, in de samenleving van morgen.

Studienota's

Studieobject

- Het studieobject van de psychologie bestaat in de eerste plaats uit mentale processen.
 - Ten gevolge van het moeilijk te definiëren karakter van mentale processen, zijn er binnen de psychologie branches ontstaan die in de eerste plaats focussen op (menselijk) gedrag.
 - Het studieobject van de psychologische discipline wordt ook door andere disciplines bestudeerd.
 - Inzichten uit andere disciplines kunnen de psychologie verrijken en fungeren als coöperatieve wetenschappen.
 - Inzichten uit andere disciplines kunnen de psychologie bekampen en fungeren als concurrentiële wetenschappen.
- De psychoanalytische methode vertrekt vanuit de idee dat met behulp van suggesties en/of hypnose, diepliggende denkbeelden aan de oppervlakte kunnen komen, die helpen bij de verklaring van mentale spanningen.
 - De psychoanalytische methode wordt gekenmerkt door een hoge graad van subjectiviteit.
 - Het wetenschappelijke karakter van de psychoanalytische methode wordt betwist.
 - Sinds de Verlichting verschuift de voorkeur voor grote, zingevende (vaak religieus geïnspireerde) verhalen naar een voorkeur voor specifieke, nuttige feiten.
 - De statistische analyse vertrekt vanuit de idee van falsificatie.
 - Het gebruik van statistische analyse in de psychologie vereist enkele bijkomende aannames en vereenvoudigingen met betrekking tot de dataverzameling en dataverwerking.

Studiemethoden

- Psychologen zijn het soms oneens over de manieren waarop uitspraken over mentale processen en/of menselijk gedrag mogen of moeten worden gedaan.
- Binnen de psychologie is waakzaamheid geboden bij theorievorming, ten gevolge van *confirmation bias*, het formele vakjargon binnen en de dubieuze plaats in de wetenschappen van de discipline.
- Binnen de psychologie heeft voornamelijk de empirische invalshoek de laatste decennia terrein gewonnen.
- De psychoanalyse komt voort uit het werk van Sigmund Freud (1856-1939).
- Subjectieve interpretatie van de deelnemer en/of van de onderzoeker voorafgaand aan of tijdens de dataverzameling zijn moeilijk te omzeilen.
- Statistieken zijn gebaseerd op bepaalde aannames, zoals een normale verdeling van de steekproef, die niet altijd nauwgezet nagegaan worden.
- Studies die geen statistisch significante resultaten opleveren, raken dikwijls in de vergeethoek.
- Psychologie bestudeert doorgaans complexe fenomenen.

HOOFDSTUK 9

Limieten

- Complexe fenomenen laten geen precieze voorspellingen toe.
- Complexe fenomenen laten patroonbeschrijving toe, indien de dataverzameling en -verwerking verantwoord gebeuren.
- Er heerst vandaag de dag veel onduidelijkheid omtrent de repliceerbaarheid van psychologisch-wetenschappelijk onderzoek.
- Lage statistische *power* kan het gebrek aan replicatiesucces van psychologisch-wetenschappelijk onderzoek deels verklaren, maar niet volledig.

Crossdisciplinaire compatibiliteit

- De psychologie, en in het bijzonder de variant die gebruikmaakt van statistische analyse, wint steeds meer terrein op verschillende fronten van het leven.

- De psychologisering zet zich door in de geneeskunde, ten koste van traditionele manieren om met lijden om te gaan.
- De psychologisering zet zich door in het recht, waardoor de voorspelbaarheid van de sociale consequenties verbonden aan ons handelen daalt, en de complexiteit van de juridische orde toeneemt.
- De psychologisering zet zich door in de economie, waardoor het menselijk leervermogen en de complexiteit van ontelbare menselijke interacties verengd worden tot wat op relatief korte termijn empirisch waarneembaar is.
- De psychologisering zet zich door in het onderwijs, waardoor uitingen van zichzelf aanpassen aan de omgeving, in het bijzonder discipline en excellentie, gedevalueerd worden.
- De psychologisering zet zich door in de politiek, waardoor een gesloten, zichzelf in stand houdend, machtsnetwerk van sociale wetenschappers dreigt te ontstaan.

Bibliografie

- Asch, S.E. (1952). *Social Psychology*.
- Bruchmüller, K. & Schneider, S. (2012). Fehldiagnose Aufmerksamkeitsdefizit- und Hyperaktivitätssyndrom? *Psychotherapeut*, 57, 77-89.
- Cohen, B.H. (2013). *Explaining Psychological Statistics, 4th Edition*.
- Deci, E.L., Koestner, R., & Ryan, R.M. (1999). A Meta-Analytic Review of Experiments Examining the Effects of Extrinsic Rewards on Intrinsic Motivation. *Psychological Bulletin*, 125, 627-668.
- Departement Onderwijs & Vorming. (2019). *Voorstelling Onderzoekresultaten PISA en PIRLS*.
- Descartes, R. (1637). *Discours de la Méthode*.
- De Wachter, D. (2011). *Borderline Times*.
- Eitan, O., Viganola, D., Inbar, Y., Dreber, A., Johannesson, M., Pfeiffer, T., Thau, S., & Uhlmann, E. (2018). Is Research in Social Psychology Politically Biased? Systematic Empirical Tests and a Forecasting Survey to Address the Controversy. *Journal of Experimental Social Psychology*, 79, 188-199.
- Encyclopedia Britannica. (2020). *Soul*. <https://www.britannica.com/topic/soul-religion-and-philosophy>
- Fox, D.R., & Prilleltensky, I. (1997). *Critical Psychology: An Introduction*.
- Freud, S. (1895). *Studien über Hysterie*.
- Friese, M., & Frankenbach, J. (2020). p-Hacking and publication bias interact to distort meta-analytic effect size estimates. *Psychological Methods* 25(4), 456- 471.
- Hartgerink, C.H.J., van Aert, R.C.M., Nuijten, M.B., Wicherts, J.M., & van Assen, M.A.L.M. (2016). Distributions of P-values Smaller than .05 in Psychology: What is Going on? *PeerJ*, 4.
- Hayek, F.A. (1952). *The Sensory Order. An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology*.
- Hayek, F.A. (1964). *The Theory of Complex Phenomena*.
- Hourly History. (2017). *The Age of Enlightenment: A History From Beginning to End*.
- Jung, C.G. (1921). *Psychologische Typen*.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*.
- Konstan, D. (2006). *The Emotions of the Ancient Greeks: Studies in Aristotle and Classical Literature*.
- Moore, B.E., & Fine, B.D. (1995). *Psychoanalysis: The major concepts*.
- Open Science Collaboration. (2015). Estimating the Reproducibility of Psychological Science. *Science*, 349.
- Popper, K. (1963). *Conjectures and Refutations*.
- Rodgers, J.L. & Shrout, P.E. (2018). Psychology's Replication Crisis as Scientific Opportunity: A Précis for Policymakers. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, 5(1), 134-141.
- Rogers, T.B., Kuiper, N.A., & Kirker, W.S. (1977). Self-Reference and the Encoding of Personal Information. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35(9), 677-688.
- Valcke, M., & Standaert, R. (2018). *Onderwijsbeleid in Vlaanderen*.
- Young, D.C. (2005). Mens Sana in Corpore Sano? Body and Mind in Ancient Greece. *The International Journal of the History of Sport*, 22(1), 22-41.
- Zittoun, T., Gillespie, A., & Cornish, F. (2009). Fragmentation or Differentiation: Questioning the Crisis in Psychology. *Integr. psych. behav.* 43, 104-115. <https://doi.org/10.1007/s12124-008-9083-6>.

ECONOMIE

Een verzoening van Hermes en Apollo

*Dieter Van Esbroeck*⁹¹¹

De economie bestudeert de productie, distributie en consumptie van goederen en diensten. [1. Studieobject] Methodologisch hanteert ze daartoe enerzijds de causale inferentie en anderzijds het structureel modelleren. [2. Studiemethoden] De economie botst bij het toepassen van deze methodologie op enkele limieten inherent aan de statistiek of aan de vraagstelling die wordt bestudeerd. [3. Limieten] Het huidige paradigma in de economische wetenschap wordt de neoklassieke synthese genoemd, een paradigma dat wordt uitgedaagd door een aantal heterodoxe minderheidsstromingen. [4. Heterodoxe economie] De economie leent diverse inzichten uit andere wetenschappelijke disciplines en beïnvloedt op haar beurt weer deze disciplines. [5. Crossdisciplinaire compatibiliteit]

Inleiding

DOELSTELLING – Het doel van dit hoofdstuk is een overzicht te geven van de wijze waarop de econoom aan wetenschap doet.

OPBOUW – We bespreken in detail het studieobject [1] en de studiemethoden [2]. Vervolgens bekijken we welke limieten er daarbij optreden [3]. Tot slot bespreken we het huidige paradigma in de economie en enkele alternatieven in heterodoxe economie [4] en gaan we de compatibiliteit met andere wetenschappen na in de crossdisciplinaire compatibiliteit [5].

911 Drs. Dieter Van Esbroeck werkt als doctoraatsstudent bij de Onderzoeksgroep VIVES van de Faculteit Economie en Bedrijfswetenschappen van de KU Leuven en is bestuurslid bij Ifese. De auteur bedankt graag Florian Forsthuber, Aaron Putseys, Jakob Vanschoonbeek, Asmae El Gallaa, Nore Van Loon, Jitte Akkermans, Vince Liégeois, Stef Debakker, Kris Panis, de deelnemers aan het Ifese Symposium 2022 en de anonieme peerreviewers voor hun opmerkingen en suggesties bij het uitwerken van deze tekst. De resterende tekortkomingen van dit hoofdstuk zijn enkel toe te schrijven aan de auteur.

1. Studieobject

HISTORIEK – De naam economie is ontstaan uit twee Oudgriekse woorden, *oikos* en *nomos*, die vertaald kunnen worden als respectievelijk ‘huis’ en ‘regel’. Economie betekent oorspronkelijk dus zoveel als ‘huishoudkunde’. Een geschiedenis van het economisch denken begint dan ook vaak bij de teksten van de twee Griekse filosofen Plato en Aristoteles. Beide filosofen hadden een uitgesproken mening over het morele element van het economisch handelen. Beiden zijn afkerig van grote rijkdom. In de utopie van Plato is er geen ruimte voor private eigendom en moet de buitenlandse handel streng worden gecontroleerd.⁹¹² Aristoteles daarentegen maakt een onderscheid tussen huishoudkunde en welvaartaccumulatie.⁹¹³ Er is wel ruimte voor welvaartaccumulatie, maar enkel indien deze als instrument dient voor het goede leven in het huishouden. Zowel Plato als Aristoteles⁹¹⁴ vinden het vragen van interest bij het ontlenen moreel verwerpelijk. Dit verandert bij Thomas van Aquino, die een rechtvaardiging ziet voor het vragen van interest om drie redenen: voor onvoorziene risico's, uit dankbaarheid en als deel van de winst die met de lening behaald wordt.⁹¹⁵ Doordat de influx van goud en zilver van kolonies zoals het nieuw ontdekte Amerika leidde tot algemene prijsstijgingen, werd ook inflatie een belangrijk onderwerp van studie rond het einde van de middeleeuwen. Algemeen wordt echter Adam Smith beschouwd als de grondlegger van de moderne economie. In zijn magnum opus *The Wealth of Nations* wordt immers een grote variatie aan thema's behandeld die vandaag worden toegeschreven aan de economische wetenschap, waaronder handel, prijsvorming, specialisatie en de voorziening van publieke goederen.⁹¹⁶ Zijn metafoor van de onzichtbare hand, die beschrijft hoe het nastreven van eigenbelang door individuen toch kan leiden tot collectieve welvaart, wordt nog steeds gebruikt als belichaming van het marktdenken.

AFBAKENING – Het studieobject van de economie wordt traditioneel samengevat als de productie, distributie en consumptie van goederen en

912 Plato, 4e eeuw v.C.

913 Aristotle, 4e eeuw v.C. (*Ethica Nicomachea*).

914 Aristotle, 4e eeuw v.C. (*Politika*).

915 T. Van Aquino, 1265.

916 A. Smith, 1776.

diensten. De meeste onderzoeksvragen van haar subdisciplines vallen telkens naar deze drie objecten terug te koppelen. Aangezien recent economisch onderzoek echter de grenzen van deze afbakening heeft overschreden, kan het studieobject ook ruimer worden gedefinieerd, als de studie van *incentives*.⁹¹⁷ Deze Engelse term heeft geen goede Nederlandse vertaling, maar betekent zoveel als de dingen die mensen motiveren om iets te doen, dus begrippen die in de buurt komen, zijn ‘prikkel’, ‘stimuli’ en ‘drijfveren’. In brede zin bestudeert de economie bijgevolg wat mensen motiveert en hoe ze krijgen wat ze willen. Welke definitie er ook wordt gehanteerd, er zijn vijf elementen die steeds terugkeren. Deze elementen worden in volgende alinea’s verder toegelicht, maar er moet benadrukt worden dat deze elementen slechts enkele cruciale onderdelen zijn die de huidige economische wetenschap karakteriseren.

- 1 Een eerste element is *efficiëntie*. We leven in een schaarse wereld, wat wil zeggen dat er te weinig middelen zijn om aan alle menselijke behoeften te voldoen. Daarom gaat men na hoe er zo veel mogelijk bereikt kan worden met zo weinig mogelijk middelen, om schaarste om te zetten in welvaart.
- 2 Dit vertaalt zich in een *optimalisatievraagstuk*, een tweede element. Consumenten worden doorgaans verondersteld aan nutsmaximalisatie te doen en van bedrijven wordt aangenomen dat ze aan winstmaximalisatie doen.
- 3 Om vervolgens coördinatie te bekomen tussen vraag en aanbod, is er een markt, die geleid wordt door de verkoop tegen een bepaalde prijs. Het *prijsmechanisme* is dus een derde element.
- 4 Wanneer echter bepaalde kosten of baten van bepaalde goederen of diensten niet worden meegerekend in de prijs, dan spreekt men van *externaliteiten* of, in een extreme vorm, publieke goederen, die het vierde element vormen.

917 S.D. Levitt & S.J. Dubner, 2005.

- 5 De coördinatie die tot stand komt tussen vraag en aanbod, impliceert een bepaalde *verdeling* van de middelen. Verdeling is het vijfde en laatste element.

EFFICIËNTIE – Efficiëntie is het eenvoudige idee om zo weinig mogelijk schaarse middelen zoals arbeid, kapitaal en grondstoffen om te zetten in zo veel mogelijk gerealiseerde doelen. Om efficiëntie na te streven in een context van schaarste, moet er steeds een afweging gemaakt worden of de schaarse middelen worden ingezet voor het ene doel of het andere. Opportuïteitskosten spelen hier een belangrijke rol. Wanneer er een economische keuze gemaakt wordt, is er steeds de kost van de gemiste kansen. Wanneer deze opportuïteitskost groter is dan de baten van de keuze, weegt de afweging in het voordeel van het maken van een andere keuze. Vilfredo Pareto karakteriseerde die efficiënte samenleving als een samenleving waarin de middelen niet meer kunnen veranderen van eigenaar om iemand beter af te maken, zonder dat iemand anders achteruitgaat.⁹¹⁸ Wat echter nog ontbreekt in deze definitie van efficiëntie volgens Joseph Schumpeter, is het dynamische aspect.⁹¹⁹ De zoektocht naar meer efficiëntie door reallocatie is immers een altijd voortdurend proces van creatieve destructie, waarbij oude bedrijven of processen worden voorbijgestreefd door nieuwe toepassingen van technieken.

OPTIMALISATIE – Geconfronteerd met verschillende afwegingen zal een consument of bedrijf een bepaalde keuze moeten maken. Doorgaans wordt ervan uitgegaan dat dit zal gebeuren door middel van een optimalisatie, namelijk met welke keuze wordt het hoogste verwachte nut of de hoogste verwachte winst verkregen? De schaarse middelen, bijvoorbeeld het maximale budget van de consument, worden uitgedrukt in termen van beperkingen op de maximalisatie. Zo wordt het economische probleem geformuleerd als een optimalisatie van het nut met randvoorwaarden, namelijk de voorwaarde dat het maximale budget niet overschreden wordt. In de laatste decennia zijn er echter ook alternatieve keuzemodellen uitgewerkt door wat de gedragseconomie wordt genoemd. Meer hierover vindt de lezer terug in subsectie [5.4]. De vraag die rest is hoe

⁹¹⁸ V. Pareto, 1906.

⁹¹⁹ J.A. Schumpeter, 1942.

het proces naar meer efficiëntie via reallocatie praktisch in zijn werk gaat, of met andere woorden hoe de coördinatie verloopt van de verschillende optimaliserende bedrijven en consumenten. Het antwoord op die vraag wordt gegeven in de volgende alinea, namelijk het prijsmechanisme.

PRIJSMECHANISME – Het fundament van de economie is de wet van vraag en aanbod. Wanneer de vraag groter is dan het aanbod, zal de prijs stijgen om het aanbod te laten toenemen en de vraag te laten afnemen. Indien het aanbod groter is dan de vraag, zal de prijs dalen. De wet van vraag en aanbod zegt dus dat een markt zich altijd beweegt naar een evenwicht tussen vraag en aanbod door middel van vrije prijsvorming. Friedrich A. Hayek legde de functie van de prijs uit als een overbrenger van informatie.⁹²⁰ Volgens Hayek moet een prijs gedecentraliseerd tot stand komen omdat zo de meeste kennis in de samenleving gebruikt wordt. Daarbij gaat het dan niet over de kennis die hier in dit boek wordt beschreven, de wetenschappelijke kennis, maar de kennis van de specifieke omstandigheden van tijd en plaats. Indien een centrale macht de prijs zou vastleggen, wordt enkel de kennis van die centrale macht mee in rekening genomen. Er zal dan naar alle waarschijnlijkheid een discrepantie tussen vraag en aanbod ontstaan – een schaarste of een overschot – of de markt zal zelfs nooit bestaan. Indien echter de prijs gedecentraliseerd wordt bepaald, kan iedere schakel een invloed uitoefenen op de prijs. Zo hoeft bijvoorbeeld de verkoper van een zonnepaneel niet volledig te weten hoe de zonnepanelen geproduceerd zijn. Stel immers dat deze zonnepanelen gemaakt zijn van silicium. Wanneer iemand een nieuwe opportuniteit ziet voor het gebruik van silicium die aanslaat en zo het materiaal schaarser maakt, zal de grondstofprijs van silicium iets hoger worden. De producent van zonnepanelen ziet deze prijsstijging en kan opteren om deze door te rekenen of op zoek te gaan naar alternatieve materialen. Indien er een producent een alternatief vindt dat goedkoper is, zullen de kopers meer aankopen van deze nieuwe variant zonnepanelen. Het cruciale inzicht is dat de koper niet hoeft te weten waarom silicium schaarser is geworden of zelfs dat silicium schaarser is geworden. De koper zal zijn of haar beslissingen tot aankoop aan de prijs aanpassen. Zo brengt de prijs informatie verder doorheen de economie.

920 F.A. Hayek, 1945.

HOOFDSTUK 10

EXTERNALITEITEN – In sommige gevallen zal de verkoop van een goed of dienst echter leiden tot neveneffecten die niet meegerekend worden in de prijs. In de economie worden dergelijke neveneffecten externaliteiten genoemd. De bouw van een nieuwe luchthaven in een druk bewoond gebied kan bijvoorbeeld leiden tot negatieve en positieve externaliteiten. Enerzijds kan de komst van een luchthaven de prijs van de huizen rondom doen afnemen omdat die veel lawaai en verkeer met zich meebrengt, een negatieve externaliteit. Anderzijds kan het een positieve impact hebben op de huizenprijzen aangezien een nabije luchthaven voor veel mensen een voordeel kan inhouden, een positieve externaliteit. De betere bereikbaarheid van de wijk kan bijvoorbeeld nieuwe bedrijven aantrekken met beter betaalde jobs en zo de wijk aantrekkelijker maken voor nieuwe kopers. In dit voorbeeld vertaalt de externaliteit zich dus in een effect op huizenprijzen die niet in rekening worden gebracht bij de kost van het bouwen van de luchthaven (tenminste als er geen manieren worden gevonden om dit tegen te gaan, zoals de aanwezigheid van belangengroepen of regulering vanuit de overheid). De externaliteit hoeft zich niet noodzakelijk te vertalen in een impact op andere prijzen. Zo zijn er bijvoorbeeld de negatieve externaliteit van sigarettenrook op de omstanders of de positieve externaliteit van het houden van bloemen voor de bijenpopulatie.

Twee economen hebben een oplossing geformuleerd voor het probleem van externaliteiten. Arthur C. Pigou introduceerde het concept van de pigouviaanse belasting.⁹²¹ Het idee is dat de externaliteit wordt geïnternaliseerd via een belasting ter waarde van de negatieve externaliteit of een subsidie ter waarde van de positieve externaliteit. Ronald Coase stelde dan weer dat de externaliteit geïnternaliseerd kan worden aan de hand van een definitie van de eigendomsrechten.⁹²² Deze ideeën kunnen eenvoudig geïllustreerd worden in het probleem van de CO₂-uitstoot. De emissie van CO₂ bij de opwekking van elektriciteit en verschillende andere productieprocessen is een negatieve externaliteit waar lange tijd geen rekening mee is gehouden. Gezien de omvang en urgentie van de opwarming van de aarde ten gevolge van die uitstoot van CO₂ hebben

921 A.C. Pigou, 1920.

922 R.H. Coase, 1960.

economen voorstellen in de geest van de twee vermelde economen gesuggereerd om dit tegen te gaan. Het idee van Pigou zou in deze context neerkomen op een belasting op de CO₂-uitstoot. Er zou een bedrag gekozen kunnen worden dat bedrijven en/of mensen moeten betalen aan de overheid voor elke eenheid emissie. De koolstoftaks is echter nog niet ten uitvoer gebracht in België op het moment van schrijven. Het idee van Coase daarentegen komt neer op een definitie van de uitstootrechten. Dit idee is verder uitgewerkt door de bedenkers van het Europese emissiehandelssysteem. In dat systeem worden eigendomsrechten gecreëerd voor de emissie van CO₂. Indien een bedrijf niet genoeg rechten heeft voor de daadwerkelijke uitstoot, kan het eigendomsrechten van andere bedrijven overkopen. Het Europese emissiehandelssysteem dekt reeds ongeveer de helft van alle CO₂-uitstoot in Europa op het moment van schrijven.⁹²³

PUBLIEKE GOEDEREN – Wanneer men nadenkt over vraag en aanbod van goederen (of diensten), denkt men meestal in termen van goederen waar een prijs op staat, die bij verkoop door de consument ‘geconsumeerd’ kunnen worden. Nu zijn er echter twee wijzen waarop goederen een publiek karakter kunnen vertonen. Ten eerste kunnen ze niet rivaliserend zijn, wat betekent dat de consumptie door de ene niet betekent dat de consumptie door de andere niet kan plaatsvinden. Ten tweede kunnen ze niet uitsluitbaar zijn, zodat het moeilijk is iemand die de prijs niet betaalt te weerhouden van de consumptie ervan. Publieke goederen kunnen ook geformuleerd worden als een extreme vorm van externaliteiten, waar de consumptie door één individu leidt tot baten voor iedereen. Een voorbeeld van een publiek goed is de nationale defensie. Wanneer de landsgrenzen worden verdedigd, heeft iedereen binnen die grenzen daar nut van. Ook is het niet evident om iemand die daar niet voor wil meebetalen, uit te sluiten van dat nut (behalve dan met de nogal radicale maatregel van de verbanning). Andere voorbeelden die in meer of mindere mate een publiekgoedkarakter vertonen, zijn vuurtorens, dijken, vuurwerk en een vaccinatiestrategie. Externaliteiten en publieke goederen worden vaak benoemd als marktfalen. Dit marktfalen dient als argument voor de creatie van een nieuwe markt of een optreden van een overheid of maatschappelijke organisatie.

923 J. Delbeke & P. Vis, 2015.

HOOFDSTUK 10

VERDELING – De markt waarin het prijsmechanisme leidt naar een evenwicht tussen vraag en aanbod, zal niet noodzakelijk een verdeling van middelen tot stand brengen die als rechtvaardig wordt gezien. John Rawls heeft het idee geformuleerd van de sluier van onwetendheid.⁹²⁴ Bij dit gedachte-experiment moet je jezelf inbeelden dat je keuzes maakt over de maatschappij zonder te weten welke positie je inneemt in de maatschappij. Achter deze sluier zouden mensen kunnen opteren voor herverdeling, om het risico te vermijden dat ze in armoede zouden moeten leven als ze in de slechtste positie terechtkomen. Sinds de Tweede Wereldoorlog werden de eerste welvaartsstaten uitgebouwd, die een herverdeling organiseren in de maatschappij. Zo zijn belastingen op inkomen vaak progressief, wat wil zeggen dat je een hoger belastingtarief betaalt als je meer verdient. Via een sociale zekerheid wordt solidariteit georganiseerd met mensen die in werkloosheid of inactiviteit zitten. Data over de inkomensverdeling worden door economen voor veel landen en een lange tijdsperiode opgevolgd, o.a. door Piketty, die argumenteert dat de ongelijkheid voornamelijk is toegenomen in de laatste decennia in de Angelsaksische wereld.⁹²⁵ Het dynamische aspect is ook bij ongelijkheid belangrijk en wordt sociale mobiliteit genoemd, in hoeverre iedereen de kans krijgt om een hogere welvaart te bereiken. Het verdelingsvraagstuk gaat echter breder dan de inkomensverdeling en wordt in de hedendaagse economie in bijna alle domeinen gesteld. Wanneer bijvoorbeeld inflatie wordt bestudeerd, rijst de vraag of deze door iedereen even hard wordt gevoeld. Wanneer een pandemie de economie treft, rijst de vraag welke sectoren het hardst worden getroffen.

SUBDISCIPLINES – Zoals in elke wetenschapsdiscipline gebruikelijk is, wordt ook de economie opgesplitst in verschillende subdisciplines. Elk van deze subdisciplines wordt gekenmerkt door een eigen vraagstelling en methodologie. De consistentie en positieve externaliteiten tussen subdisciplines worden bewerkstelligd door het feit dat economen vaak werken in twee of meer domeinen. Een niet-exhaustieve lijst van subdisciplines waar economen zich vaak mee associëren, volgt in alfabetische volgorde: arbeidseconomie, beleidsevaluatie, econometrie, economi-

924 J. Rawls, 1971.

925 T. Piketty, 2014.

sche geschiedenis, financiële economie, gedragseconomie, industriële organisatie, internationale handel, macro-economie, micro-economie, milieueconomie, monetaire economie, netwerkeconomie, ontwikkelingseconomie, politieke economie, publieke economie, rechtseconomie, regionale economie, transporteconomie en welvaartseconomie.

SOMBERE WETENSCHAP – Sinds lang wordt de economie ook weleens de sombere wetenschap, of in het Engels *the dismal science*, genoemd. Deze term is terug te brengen tot de Schotse essayist Thomas Carlyle, nota bene in een traktaat voor de herintroductie van de slavernij.⁹²⁶ De voorspellingen van Thomas Malthus hebben deze term in zwang gebracht. Hij stelde de hypothese dat voedselproductie lineair groeit terwijl bevolkingsgroei exponentieel zou toenemen.⁹²⁷ Dit leidt onvermijdelijk tot hongersnood en een daling in de bevolking, een situatie die bekend werd als een malthusiaanse catastrofe. Toen Malthus deze voorspelling deed op het einde van de achttiende eeuw, was er een wereldbevolking van ongeveer 1 miljard mensen. De groei van de achttiende eeuw zou volgens hem echter snel teniet worden gedaan door de voedselproductie die niet mee kan volgen. Nog niet vaak heeft een voorspelling er echter zo naast gezeten.⁹²⁸ De wereldbevolking is sindsdien verachtvoudigd tot meer dan acht miljard mensen op het moment van schrijven. Ook het bruto binnenlands product (bbp) per capita op wereldniveau, aangepast voor inflatie en koopkrachtpariteit, is vermenigvuldigd met een factor 15. Dit wordt ook weleens de hockeystickcurve genoemd, omdat het bbp relatief laag bleef gedurende de hele menselijke geschiedenis en sinds ongeveer 1800 een spectaculaire opgang kende. Naast de dubieuze oorsprong van de term ‘sombere wetenschap’ is de populariteit dus ook te danken aan een voorspelling die niet uit is gekomen. Economie is geen sombere wetenschap. De markt laat toe mensen te helpen die je niet kent. Het is bijvoorbeeld relatief eenvoudig te weten wat je partner graag eet, heel misschien weet je dat ook nog van je buur, maar het is moeilijk dat te weten van een onbekende een straat verder. Toch kun je die persoon een maaltijd aanbieden door een restaurant te openen met een heel menu. Op

926 T. Carlyle, 1849.

927 T.R. Malthus, 1798.

928 M. Roser, 2013.

die manier wordt iedereen dagelijks geholpen door talrijke onbekenden. Economie is dus de wetenschap van de welvaart en de mogelijkheden. Het wordt dan ook tijd voor een nieuwe bijnaam (wie probeert?).

2. Studiemethoden

INLEIDING – Er zijn verschillende manieren waarop de economie kan worden opgedeeld. Ten eerste is er het contrast micro-economie tegenover macro-economie. Waar micro-economie de beslissingen van individuen en bedrijven onderzoekt, zal macro-economie kijken naar een meer geaggregeerd niveau, zoals een natie. Zowel de studieobjecten als de studiemethoden verschillen, aangezien ook de beschikbare data verschillen. Micro-economen kunnen vaak gebruikmaken van een groot panel van verschillende individuen of bedrijven. Zo kunnen zij beschikken over alle jaarrekeningen van bedrijven of enquêtes afgenomen bij een grote groep mensen. Macro-economen moeten het vaak stellen met enkele tijdreeksen, zoals het verloop van het bbp, de inflatie, ... Toch zijn de grenzen in recente jaren aan het vervagen. De studiemethoden die hieronder worden uitgewerkt, worden in toenemende mate in zowel micro- als macro-economie ingezet. Ook wordt er tegenwoordig meer aandacht gegeven aan de microfundamenten van de macro-economie, bijvoorbeeld welke rol de vastgoedsector in de Verenigde Staten heeft gespeeld in het creëren van een globale financiële crisis in 2008.

Ten tweede kan men een onderscheid maken tussen theorie en empirie. Aangezien dit een hoofdstuk over studiemethoden is, zal de focus liggen op empirie en meer bepaald op de statistische methodologie. De statistische analyse is tegenwoordig dan ook dominant in het gros van de gepubliceerde papers, mede door de opkomst van big data en de alsmaar grotere kracht van computers. De toepassing van statistiek op economische problemen of fenomenen wordt overigens aangeduid met econometrie. Theorie zal worden besproken in [2.2 Structureel modelleren] en verder aan bod komen in [4. Heterodoxe economie]. Een derde mogelijke opdeling is die tussen causale inferentie en structureel modelleren. Dit is de opdeling die gehanteerd zal worden in dit hoofdstuk. Ten eerste wordt uitgelegd wat causale inferentie inhoudt, om vervolgens enkele veelgebruikte methodes kort toe te lichten. Ten tweede wordt het

structurele modelleren behandeld en een onderscheid tussen partieel en algemeen evenwicht gemaakt. Naast de hieronder besproken methoden is er ook veel belangstelling in economisch onderzoek voor het meten van economische fenomenen. Zo is het noch eenvoudig, noch eenduidig hoe bijvoorbeeld inflatie, werkloosheid of het bruto binnenlands product gemeten kunnen worden.

2.1. Causale inferentie

CAUSALE INFERENTIE – Correlatie is geen causaliteit.⁹²⁹ Terwijl correlatie duidt op een statistische samenhang tussen twee variabelen, is causaliteit een oorzakelijk verband tussen die variabelen. Men weet vaak dat de aanwezigheid van correlatie niet noodzakelijk een causaal verband aantoonst. Dat de haan steeds kraait bij zonsopgang, betekent nog niet dat het kraaien de zon doet opkomen. Wat minder geweten is, is dat causaliteit ook niet noodzakelijk een meetbare correlatie inhoudt, alleszins voor de meest gehanteerde vorm van correlatie, lineaire of Pearsoncorrelatie. Een (fictief) voorbeeld is een centrale bank die alle macro-economische fluctuaties kan tegengaan, door de economie te stimuleren in tijden van recessie en de stimulatie weer af te bouwen in tijden van bloei. Op die manier is er geen enkele correlatie tussen het beleid van de centrale bank en de economische conjunctuur (of het goed of slecht gaat met de economie), maar wel degelijk een sterk causaal verband. Aangezien er in de wetenschap vaak gezocht wordt naar oorzakelijke verbanden, is causale inferentie in feite het object van elke wetenschap. In de economie doelt causale inferentie echter op de methodologie die *randomisatie* uitbuit voor het meten van de impact van een bepaalde gebeurtenis of keuze op een uitkomst van belang in een subpopulatie.⁹³⁰ Die impact wordt doorgaans omschreven als het effect van een behandeling, waarbij er variatie is in de behandeling over verschillende subpopulaties. Niet elke onderzoeksvraag bevat een behandeling, zoals het effect van leeftijd op de kans op een job. Onderzoeksvragen over de interactie tussen variabelen kunnen echter wel telkens worden geformuleerd in termen van een behandeling, bijvoorbeeld wat het effect is van vijf jaar ouder worden op

⁹²⁹ Zie ook [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsectie 7.2].

⁹³⁰ S. Cunningham, 2021; J. Angrist & J. Pischke, 2009.

HOOFDSTUK 10

de kans op een job. Met randomisatie wordt bedoeld dat de toegediende behandeling vrij willekeurig verschilt over verschillende subpopulaties. In de volgende paragrafen zal dit verder worden geïllustreerd met enkele voorbeelden.

GERANDOMISEERDE STUDIES EN QUASINATUURLIJKE EXPERIMENTEN – De heilige graal in de causale inferentie zijn de gerandomiseerde studies of gecontroleerde experimenten. Dit betekent dat de behandeling niet op basis van criteria, maar volledig willekeurig wordt gegeven aan de subjecten, zij het individuen, bedrijven of regio's. De subjecten die niet werden behandeld, worden de controlegroep genoemd. Wanneer de behandelde groep en de controlegroep voldoende groot zijn, wordt ervan uitgegaan dat verschillen in uitkomst te wijten zijn aan het effect van de behandeling en niet aan individuele verschillen. De gerandomiseerde studies zijn misschien het meest bekend vanuit de geneeskunde, waar ze gebruikt worden om bijvoorbeeld geneesmiddelen te testen. Intussen worden ze ook meer en meer gebruikt in de economie. Esther Duflo, Abhijit Banerjee⁹³¹ en Michael Kremer hebben het gebruik hiervan in de ontwikkelingseconomie gestimuleerd om programma's te evalueren ter verbetering van scholing, gezondheid, kredietverlening, ... Het is echter niet mogelijk of ethisch verantwoord om te proberen alle vragen te beantwoorden met gerandomiseerde studies. Economen gaan daarom op zoek naar willekeurige variatie in experimenten die niet zijn opgezet door hen. Gebeurtenissen als veranderingen in beleid en economische schokken kunnen zo bestudeerd worden en worden soms benoemd als quasinatuurlijke experimenten. De volgende paragrafen zetten enkele methodes uiteen om de effecten te meten in de gerandomiseerde studies of quasinatuurlijke experimenten.

OLS EN INSTRUMENTELE VARIABLEN – De meest eenvoudige en alomtegenwoordige methode in de economie is een OLS-regressie, waarbij OLS staat voor *ordinary least squares*.⁹³² Een regressie is een statistische techniek om een samenhang tussen variabelen te analyseren. Een OLS-regressie is

931 A.V. Banerjee & E. Duflo, 2011.

932 In [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, sectie 7.4] wordt hiervoor de term kleinste kwadratenmethode gebruikt.

dan in de meest elementaire vorm een methode om het lineaire verband te schatten tussen variabelen. Deze methode zal in het geval van een gerandomiseerde studie het effect van de behandeling op de uitkomstvariabele kunnen weergeven wanneer het effect lineair is. Maar ook wanneer het effect niet-lineair is, zal de OLS-regressie de beste lineaire benadering geven of met behulp van hogereordetermen een niet-lineair verband weergeven. Wanneer de behandeling echter niet gerandomiseerd is, zal het effect worden beïnvloed door andere factoren. Die factoren kunnen dan mee in rekening worden genomen door extra controlevariabelen toe te voegen of met zogenoemde instrumentele variabelen. Technisch is een instrumentele variabele een variabele die enkel effect heeft op de uitkomst via de behandeling en dus geen rechtstreeks effect heeft op de uitkomst. Wanneer het effect van een prijsstijging op de vraag naar ijsjes moet worden berekend, is een voorbeeld van zo'n instrumentele variabele een blikseminslag op een grote ijsjesfabriek. Dit heeft immers een effect op de prijs van ijsjes en dus via die prijs op de vraag naar ijsjes, maar niet rechtstreeks op de vraag naar ijsjes. De blikseminslag leidt met andere woorden tot een 'willekeurige' (toevallige) prijstoename die niets met de vraag te maken heeft, wat toelaat na te gaan hoe de prijs van ijs de consumptie beïnvloedt.

VERSCHIL-IN-VERSCHILLEN – De methodes die in deze en volgende paragrafen worden uiteengezet, kunnen soelaas bieden wanneer er geen gerandomiseerde studies en geen instrumentele variabelen voorhanden zijn. De eerste is de verschil-in-verschillenbenadering. Een heel vroege toepassing van deze benadering is het verhaal van hoe John Snow de wereld overtuigde dat cholera werd doorgegeven via water.⁹³³ Het heersende idee in 1855 was dat mensen besmet werden via micropartikels door de lucht, maar anekdotische evidentie suggereerde dat er iets anders aan de hand was. John Snow vond een natuurlijk experiment in de watertoevoer van verschillende bedrijven in Londen. In 1849 had Lambeth namelijk zijn pijpleiding meer stroomopwaarts op de Theems verplaatst, voor de lozing van het afvalwater in de Theems. Nu bleek dat het aantal choleradoden sterk was verminderd bij de huishoudens die door Lambeth werden bevoorrad, vergeleken met het bedrijf 'Southwark

933 J. Snow, 1855.

HOOFDSTUK 10

and Vauxhall', dat nog steeds meer stroomafwaarts zat. De verschil-in-verschillenbenadering gaat ervan uit dat de twee groepen van huishoudens parallel waren geëvolueerd als de verplaatsing niet was gebeurd en berekent dan het verschil in de evolutie van cholera-doden in beide groepen. Dat verschil is dan het effect van de verplaatsing. Het cruciale idee bij verschil-in-verschillen is dus de parallelle of gelijkaardige evolutie van behandelde groep en controlegroep.

MATCHING – Een tweede methode is die van matching. Matching is het eenvoudige idee om voor elk behandeld subject een gelijkaardig subject te zoeken. Wanneer bijvoorbeeld een bedrijf een subsidie krijgt, kun je bedrijven zoeken die in dezelfde sector zitten, ongeveer even groot en even oud zijn en geen subsidie kregen.

SYNTHETISCHE CONTROLE – De derde methode van de synthetische controle sluit nauw aan bij de matchingmethode. In plaats van echter op zoek te gaan naar een subject dat perfect matcht, gaat de econoom een synthetische of artificiële controlegroep bouwen waarbij verschillende subjecten gedeeltelijk meetellen. Een van de bekendste voorbeelden is een studie naar het effect van de hereniging van Duitsland in 1990 op West-Duitsland.⁹³⁴ Daarin werd er een synthetische controlegroep geconstrueerd met Oostenrijk, de VS, Japan, Zwitserland en Nederland. Oostenrijk was het belangrijkste land en werd voor 42% meegenomen, terwijl Nederland het minst belangrijk was en een gewicht kreeg van 9%. De studie toonde dat West-Duitsland in de jaren na de hereniging een lagere groei kende. Het interessante aan de synthetische controle is dat het een alternatief biedt voor de vergelijkende casestudy, waarbij een land kwalitatief wordt vergeleken met een ander. Bij de synthetische controle laat men de data zeggen welke landen het meest lijken op het behandelde land in kwestie en kan daarmee vergeleken worden, zonder uit te sluiten dat kwalitatieve kennis gebruikt kan worden omdat de gewichten transparant zijn.

REGRESSIEDISCONTINUÏTEITSDSIGN – De vierde en laatste methode is het regressiediscontinuïteitsdesign. Charles Darwin schreef reeds dat '*natura*

934 A. Abadie, A. Diamond & J. Hainmueller, 2015.

non facit saltum' in zijn beschrijving van de evolutieer,⁹³⁵ een principe dat later ook werd overgenomen door Alfred Marshall⁹³⁶ in de economische context. Dit principe stelt dat de natuur geen sprongen maakt, om aan te duiden dat dingen gradueel evolueren. In beleidsbeslissingen wordt daarentegen wel met cut-offs gewerkt. Een paar voorbeelden daarvan zijn dat bedrijven aan meer voorwaarden moeten voldoen wat betreft arbeidsrecht en sociale zekerheid wanneer ze boven de vijftig werknemers groeien of dat een belasting kan variëren voor verschillende inkomensschijven. Door te kijken rond die afgebakende grenzen, kan het effect van het arbeidsrecht of de belastingen worden bestudeerd. De intuïtie van deze methode is dat de mensen of bedrijven net boven of onder de cut-off niet wezenlijk verschillen. Het regressiediscontinuïteitsdesign maakt dus gebruik van de discontinuïteiten in maatregelen die plotse veranderingen in de data teweegbrengen die niet anders verklaard kunnen worden dan door het effect van de maatregel, om het effect te meten.

2.2. Structureel modelleren

STRUCTUREEL MODELLEREN – In plaats van gebruik te maken van randomisatie, kan de econoom ook het effect van een bepaalde gebeurtenis of keuze op een uitkomst identificeren via structureel modelleren. Dit wil zeggen dat je structuur oplegt aan de onderzoeksvraag in kwestie. Je maakt dus assumpties of aannames over de werking van de werkelijkheid.⁹³⁷ De relaties tussen variabelen worden gemodelleerd. Er worden restricties gelegd op het gedrag van de uitkomstvariabele. Sommige parameters worden verondersteld afhankelijk te zijn van het gevoerde beleid terwijl sommige onafhankelijk zijn. Men kan de analogie maken met klimaatmodellen die het weer simuleren of fysische modellen die aan de hand van natuurwetten gedrag simuleren van fysische systemen. Met behulp van die parameters en restricties kan het effect dan geschat worden. Waar bij causale inferentie assumpties gemaakt werden over het gerandomiseerde karakter van de toewijzing van behandeling, worden

935 C.R. Darwin, 1859.

936 A. Marshall, 1890.

937 A. Lewbel, 2019.

HOOFDSTUK 10

dus bij structureel modelleren *theoretische assumpties* gemaakt over de werkelijkheid. Het is belangrijk te vermelden dat het onderscheid tussen beide niet altijd even duidelijk is als hier wordt voorgesteld. De aard van de assumpties is niet altijd even voor de hand liggend of helder uitgewerkt en vaak worden beide strategieën gecombineerd om een effect te kunnen meten.

PARTIEEL EVENWICHT – Modellen kunnen vertrekken van een partieel evenwicht of een algemeen evenwicht. Een partieel evenwicht of partieel equilibrium is een overeenstemming tussen vraag en aanbod in één markt. Er wordt dan van uitgegaan dat er geen veranderingen optreden in de andere markten. Dit wordt benoemd met de gangbare term *ceteris paribus*, die zoveel betekent als ‘onder gelijkblijvende omstandigheden’. Een partieelevenwichtsmodel kijkt dus naar een verandering in één markt. Die markt kan bijvoorbeeld bestaan uit een groep van producenten die koffiebonen aanbieden en een groep van consumenten die een bepaalde voorkeur hebben voor die koffiebonen. De producenten vormen dan de aanbodscurve en de consumenten de vraagcurve. Wanneer er een belasting wordt geheven op koffiebonen, kan er in een partieelevenwichtsmodel worden nagegaan dat de prijs omhoog zal gaan en de verhandelde hoeveelheid koffiebonen zal dalen. Er wordt daarbij echter geen rekening gehouden met het effect in de markt voor thee. Immers, in de reële economie zou de vraag naar thee stijgen, de prijs van thee ook stijgen en zo de vraag naar koffie weer lichtjes terug stijgen. Dit tweedeorde-effect wordt niet meegenomen in de analyse.

ALGEMEEN EVENWICHT – In een algemeenevenwichtsmodel wordt er wel rekening gehouden met tweedeorde- en hogereorde-effecten. Een algemeen evenwicht veronderstelt een overeenstemming tussen vraag en aanbod in de hele economie, in alle markten. Een verandering in een markt brengt veranderingen teweeg in andere markten en deze kunnen tot feedbackeffecten leiden in de oorspronkelijke markt. Zo worden alle onderlinge verbanden in aanmerking genomen, tot er overall opnieuw een evenwicht is tussen vraag en aanbod. Er worden wel nog steeds ‘*ceteris paribus*’-assumpties gemaakt, bijvoorbeeld dat de intrinsieke voorkeuren voor koffiebonen niet veranderen of dat de technologie om koffiebonen te laten groeien of transporteren niet verandert. De algemeenevenwichts-

theorie dateert van de jaren 1870, met het werk van Léon Walras. Een van de meest gangbare hedendaagse modellen is een dynamisch stochastisch algemeeneevenwichtsmodel. Dynamisch omdat het de evolutie van de economie over de tijd bestudeert. Stochastisch omdat het rekening houdt met onzekere variatie en schokken waaraan de economie onderhevig is. Deze dynamische stochastische algemeeneevenwichtsmodellen worden onder andere gebruikt in centrale banken voor macro-economische analyse.

3. Limieten

ECONOMETRIE – Aangezien de econometrische methode dominant is, gelden alle limieten aan de statistiek die reeds besproken zijn in het hoofdstuk over kwantitatief onderzoek. De effecten die geschat worden aan de hand van de methodologie geschetst in de vorige sectie [2. Studiemethoden], komen steeds met marges van onzekerheid, die vaak worden aangeduid met een betrouwbaarheidsinterval. Een effect wordt als significant positief gezien als de marge enkel strikt positieve getallen bevat, wanneer nul dus geen deel uitmaakt van de marge. Een marge van onzekerheid met enkel strikt negatieve getallen duidt op een significant negatief effect. Die marges worden steeds gerapporteerd in academische papers, maar er zijn verschillende factoren die een rol spelen of de marges al dan niet een correcte weergave van de werkelijkheid zijn. Vijf factoren zullen worden besproken in de volgende paragraaf.⁹³⁸

MARGES VAN ONZEKERHEID – Ten eerste kunnen er simpelweg fouten gemaakt worden in de behandeling van data. Het verzamelen en voorbereiden van de data voor analyse vergt vaak veel werk en in elke fase van dat proces kunnen er vergissingen gebeuren die de uitkomst van de analyse beïnvloeden. Een tweede factor is het fenomeen p-hacking. Dit duidt op de praktijk dat onderzoekers meerdere hypotheses zouden testen en enkel de significante resultaten bijhouden en rapporteren. De significante resultaten kunnen dan veeleer aan het toeval worden toegeschreven. De naam p-hacking verwijst naar de p-waarde, een alomtegenwoordige statistische maatstaf om significantie te beschrijven. Een derde factor is de impact van de publicatie. Doordat de meest interessante resultaten

938 D. Spiegelhalter, 2019.

tot publicatie leiden, zullen enkel de significante resultaten het halen en alle studies die geen significantie vinden voor een bepaalde onderzoeksvraag, een stille dood sterven. De gepubliceerde resultaten geven dan een vertekend beeld. Een vierde factor komt uit een experiment waarbij men dezelfde onderzoeksvraag door verschillende onderzoeksteams heeft laten bestuderen.⁹³⁹ Daarbij vond men dat de resultaten verschilden door de verschillende manieren waarop de data werden behandeld door de teams. De conclusie was dat de marges van onzekerheid eigenlijk dubbel zo groot zouden moeten zijn om dit mee in rekening te brengen. Ten slotte is er ook de factor blootgelegd door de replicatiecrisis.⁹⁴⁰ De replicatiecrisis kwam er door een experiment om bestaande studies opnieuw uit te laten voeren met meer data en te zien of de resultaten standhouden. Hoewel de uitkomst dramatischer was voor de andere sociale wetenschappen, is ook de economie onderhevig aan de limieten van de bestaande datasets. Het is dan ook belangrijk de mogelijkheid te stimuleren om te proberen de resultaten te repliceren met grotere of andere datasets.

EXTREMISTAN – Een van de fenomenen die recentelijk meer onder de aandacht is gekomen, is de alomtegenwoordigheid van zogeheten machtsfuncties in de economie.⁹⁴¹ Kort samengevat betekent dit dat dingen heel groot kunnen worden. Zo volgen o.a. inkomen, vermogen, de grootte van bedrijven en grootte van steden de verdeling van een machtsfunctie. Een eerste aanwijzing hiertoe werd ontdekt door Vilfredo Pareto, namelijk dat 20% van de Italiaanse bevolking 80% van de bezittingen in handen had, een principe dat nu bekend is als de Paretowet.⁹⁴² Nu zijn de exacte percentages niet het belangrijkste deel, maar het mechanisme erachter wel. Dat mechanisme is gerelateerd aan het concept van schaalinvariantie. Dingen die groot zijn, groeien even snel als dingen die klein zijn, relatief tot hun grootte. Zo kunnen grote dingen heel groot worden. Waarom is dit allemaal nu zo belangrijk in een hoofdstuk over limieten? Omdat dit betekent dat een klein aantal observaties de geaggregeerde resultaten volledig kunnen bepalen. Nassim Nicholas Taleb wijst erop dat we voor

939 A.J. Menkveld et al., 2021.

940 J.P.A. Ioannides, 2005. Zie ook [hoofdstuk 8 kwantitatief onderzoek, subsectie 8.4] en [hoofdstuk 9 psychologie, sectie 3].

941 X. Gabaix, 2009.

942 V. Pareto, 1896.

bepaalde economische en natuurlijke processen leven in Extremistan, en waarschuwt voor zwarte zwanen, onvoorziene gebeurtenissen die daardoor een grote impact kunnen hebben.⁹⁴³ Zo kan een financiële crisis de winsten van de voorgaande tien jaar tenietdoen. Ook wordt in de statistiek vaak aangenomen dat een verdeling op macroniveau een gausscurve of normaalverdeling volgt. Veel statistische modellen en tests zijn dan ook gebaseerd op die normaalverdeling, een limiet die economen tegenkomen bij de toepassing ervan, wanneer veel variabelen in realiteit een machtsfunctie volgen.⁹⁴⁴

CAUSALE INFERENTIE – In de sectie over causale inferentie zijn verschillende types assumpties om een effect te identificeren ter sprake gekomen. Het vergt echter veel creativiteit en zoekwerk van de economische onderzoeker om realistische assumpties te vinden in de werkelijkheid. Vanuit de groep van voorstanders van structureel modelleren is dan ook de kritiek gekomen dat die zoektocht naar randomisatie ten koste gaat van het belang van de vraagstelling. Dit komt mede doordat de randomisatie op gespannen voet leeft met een ander element uit de economie dat reeds aan bod kwam, de optimalisatie. Zodra individuen de keuze hebben welke behandeling zij wensen, zal volgens optimalisatie ieder individu de behandeling nemen die voor hem of haar de beste uitkomst geeft. Op die manier is er geen willekeurige variatie meer over om iets te kunnen zeggen over het algemene effect van de behandeling. Een tweede kritiek is dat de besproken methodes geen rekening houden met de zogenoemde algemeenequilibriumeffecten. Wanneer het effect van de behandeling afhangt van wat er met andere observaties gebeurt, zal dit effect niet meer geïsoleerd kunnen worden en moeten er theoretische assumpties gemaakt worden over die afhankelijkheid. Een derde en laatste kritiek is de vraag naar externe geldigheid. Causale-inferentiemethodes geven vaak resultaten voor een bepaalde subpopulatie in een bepaalde tijdspanne. Of en hoe deze resultaten dan geëxtrapoleerd kunnen worden naar andere situaties, hangt weer af van de correctheid van de assumpties in die gevallen of van de vergelijkbaarheid van de situaties. In hoeverre zijn de resultaten afhankelijk van de specifieke instituties, cultuur en/of geografie.

943 N.N. Taleb, 2007.

944 N.N. Taleb, 2020.

STRUCTUREEL MODELLEREN – Het lijkt dus onvermijdelijk om theoretische assumpties te maken. Waarom richt dan niet elke economische onderzoeker zich op het structureel modelleren? Hier botst de onderzoeker al gauw op de trade-off tussen realistische assumpties en de oplosbaarheid of het nut van het model. Ook heeft de groep van voorstanders van causale inferentie de kritiek geuit dat structureel modelleren ‘schadelijke econometrie’ bevat. Zo kunnen er variabelen zijn die niet geobserveerd zijn en toch een rol spelen, waar niet altijd voor wordt gecontroleerd. Bepaalde variabelen die belangrijk zijn, worden niet meegenomen en andere variabelen die niet belangrijk zijn wel. Bepaalde assumpties worden niet expliciet gemaakt. Assumpties zijn van bedenkelijke realiteitszin. De identificatiestrategie die causale inferentie daartegenover stelt, bestaat uit het maken van zo weinig mogelijk assumpties en die duidelijk vooropstellen zodat de lezer de betrouwbaarheid kan inschatten. Deze evolutie in causale inferentie wordt daarom ook weleens de geloofwaardigheids-evolutie genoemd. Een aantal van de voortrekkers kregen daarvoor in 2021 de Nobelprijs voor de Economie, David Card, Joshua Angrist en Guido Imbens. Beide methodes hebben hun gebreken, dus het zal erop aankomen de sterktes van beide methodes te gebruiken en te combineren waar nodig.

4. Heterodoxe economie

NEOKLASSIEKE SYNTHESE – Veel van de elementen die reeds aan bod zijn gekomen, zijn eigen aan het paradigma⁹⁴⁵ dat de hedendaagse economische wetenschap kenmerkt, de neoklassieke synthese. De neoklassieke synthese is ontstaan als een combinatie van twee stromingen, namelijk de neoklassieke theorie en de keynesiaanse macro-economie. De elementen die de neoklassieke theorie karakteriseren, zijn het nutsmaximaliserende individu en het winstmaximaliserende bedrijf waar een vraag- en aanbod-curve van uitgaan. Deze leiden dan tot een algemeen evenwicht tussen vraag en aanbod. De neoklassieke economie ontstond eind negentiende eeuw met aartsvaders als William Stanley Jevons,⁹⁴⁶ Carl Menger⁹⁴⁷ en

945 T.S. Kuhn, 1962.

946 W.S. Jevons, 1871.

947 C. Menger, 1871.

Léon Walras⁹⁴⁸ en zou de komende halve eeuw domineren. Na een beurscrash in 1929 en de daaropvolgende Grote Depressie in de jaren dertig, zou John Maynard Keynes in 1936 met *The General Theory of Employment, Interest and Money*⁹⁴⁹ het fundament leggen voor een stroming die zijn naam zou gaan dragen en de moderne macro-economie domineren, de keynesiaanse macro-economie. Keynes stelde dat er een belangrijke rol was weggelegd voor het beleid om conjunctuurschommelingen op te vangen. De toevoeging van keynesiaanse concepten aan de neoklassieke economie leidde zo tot de neoklassieke synthese, een term die voor het eerst opdook in het werk van Paul Samuelson.⁹⁵⁰

HETERODOXE ECONOMIE – Buiten de neoklassieke synthese zijn er echter ook stromingen binnen de economie waartoe een minderheid van economen bijdraagt. Dergelijke stromingen worden ondergebracht onder de noemer heterodoxe economie. Deze zijn belangrijk omdat ze de gangbare theorieën uitdagen en hun ideeën op elk moment de gangbare ideeën kunnen worden. De bekendste stromingen zijn de Oostenrijkse School en het marxisme. De Oostenrijkse School behelst verschillende economen, zoals Carl Menger (misschien opmerkelijk, want ook een van de aartsvaders van de neoklassieke economie), Friedrich A. Hayek en Ludwig von Mises. Het argument dat het prijsmechanisme dient als overbrenger van kennis dat werd besproken in [1. Studieobject], vond hier zijn oorsprong. Andere kenmerkende elementen zijn bijvoorbeeld subjectivisme, ondernemerschap en dynamiek. Voor een verder overzicht van de ideeën en persoonlijkheden in de Oostenrijkse School kan worden verwezen naar de introductie van Steven Horwitz.⁹⁵¹ Het marxisme daarentegen vertrekt van één econoom, Karl Marx. Het centrale werk voor het marxisme is bijgevolg zijn magnum opus, *Het Kapitaal*⁹⁵². Een meer beknopte doch interessante bespreking van het marxisme kan worden gevonden bij Joan Robinson.⁹⁵³ Het marxisme vertrekt van de arbeidstheorie van waarde die reeds werd behandeld door Smith en Ricardo,

948 L. Walras, 1877.

949 J.M. Keynes, 1936.

950 P. Samuelson, 1948.

951 S. Horwitz, 2020.

952 K. Marx, 1894.

953 J. Robinson, 1942.

HOOFDSTUK 10

namelijk het idee dat alle economische waarde terug te brengen is op de arbeid die erin is gestoken. De economie wordt vervolgens gekenmerkt door een klassenstrijd tussen kapitalisten en arbeiders.

INSTITUTIONELE ECONOMIE – Een andere stroming vindt haar oorsprong in het werk van Thorstein Veblen en wordt weleens institutionele economie of evolutionaire economie genoemd. Ook deze stroming is moeilijk af te bakenen (en er is discussie of dit nog twee aparte stromingen zijn), maar te bondig samengevat leveren haar aanhangers kritiek op de reductie van economie tot vaststaande consumentenvoorkeuren, technologie en de ‘equilibrium-economie’. Daartegenover zien zij de mens als een intrinsiek deel van omgeving en instituties, en focussen zij op theorieën rond evolutie, organisatie, informatie en transactiekosten. Elinor Ostrom deed institutioneel economisch onderzoek naar de tragedie van de meent.⁹⁵⁴ Deze kwestie komt bijvoorbeeld naar boven wanneer je met een groep op restaurant gaat en op voorhand beslist de rekening te delen. De rekening zal waarschijnlijk hoger uitkomen dan in het geval iedereen voor zichzelf zou betalen. Het probleem van gemeenschappelijke voorraden is reeds geïntroduceerd in [1. Studieobject] bij de publieke goederen. Deze vertonen een publiek karakter omdat het moeilijk is mensen ervan te weerhouden er gebruik van te maken. Ostroms onderzoek varieerde van het beheer van de watervoorraad in Californië over visserijen in Sri Lanka tot graslanden in Japan, en probeerde die instituties te isoleren die ervoor zorgen dat de tragedie wordt vermeden.

COMPLEXITEITSECONOMIE – Een laatste meer recente stroming laat net als de institutionele economie het centrale element van een equilibrium los, de complexiteitseconomie. Deze stroming zag het levenslicht in een grotere beweging van de opgang van chaostheorie en complexiteit in de exacte wetenschappen. Dit werd mede gedreven door het besef dat niet-lineariteiten een grote rol spelen in de economie. Onder andere het Santa Fe Instituut probeert aan de hand van wiskundige modellen waarin subjecten zich aanpassen aan een steeds veranderende omgeving, een alternatieve visie te ontwikkelen op economische modellen. Een andere weg die wordt bewandeld in de complexiteitseconomie, is het

954 E. Ostrom, 1990.

meten van de complexiteit zelf. Cesar Hidalgo en Ricardo Hausmann hebben een methode geïntroduceerd voor een complexiteitsmaatstaf per land of regio.⁹⁵⁵ Daarvoor kijken ze naar de diversiteit en de algemene zeldzaamheid van de producten die een land uitvoert. Ze tonen ook aan dat de complexiteit van een land of regio een grote voorspellende kracht heeft voor de toekomstige economische vooruitgang.

5. Crossdisciplinaire compatibiliteit

INLEIDING – De economische wetenschap wordt beïnvloed door de vooruitgang in andere wetenschappelijke disciplines en probeert ook andere wetenschappen te beïnvloeden met nieuwe inzichten. In deze sectie worden een aantal van die wisselwerkingen besproken, namelijk die met geschiedenis [5.1], politiek [5.2], recht [5.3], psychologie [5.4] en fysica [5.5].

5.1. Geschiedenis

GESCHIEDENIS – Zoals in het hoofdstuk over geschiedenis werd besproken, bestudeert de geschiedenis wat er gebeurd is.⁹⁵⁶ Buiten een aantal analyses op ‘*realtime*’ gegevens, bijvoorbeeld in financiële markten, zullen economen dan ook steeds historische data analyseren in de hoop dat de geschiedenis lessen bevat voor toekomstige evoluties. In de ruime zin doet dus elke econoom aan geschiedkundige analyse. De subdiscipline economische geschiedenis doelt eerder op onderzoek dat aan de hand van bronnenonderzoek data probeert samen te stellen voor tijdsperiodes die voordien niet beschikbaar waren. Hiervoor steunt het onderzoek op de methodologie in de geschiedenis en kan de econoom de geschiedkundige bijstaan in het ontwaren van causale relaties. Ook in de geschiedenis maakt immers de toenemende beschikbaarheid van data een omslag naar meer empirisch onderzoek mogelijk. Zo ontstaat er een positieve wisselwerking met de methodologie die door economen wordt gebruikt. Daarnaast gebeurt er veel geschiedkundig onderzoek naar de geschiede-

⁹⁵⁵ C. Hidalgo, 2015.

⁹⁵⁶ Zie [hoofdstuk 3 geschiedenis, sectie 1].

HOOFDSTUK 10

nis van het economisch denken. De discussies die ten grondslag liggen aan bepaalde evoluties in de economische wetenschap, kunnen nuttige context geven voor het bedrijven van de economische wetenschap.

5.2. Politiek

POLITIEK – De link tussen economie en politiek beleid is bijna existentieel. Op nagenoeg elk seminarie economie zal volgende vraag immers weerklinken: ‘Wat zijn de beleidsimplicaties van dit onderzoek?’ Dit brengt vanzelfsprekend ook risico’s met zich mee. Want als de conclusies van een onderzoek een bepaalde beleidsbeslissing kunnen rationaliseren, kun je ook vertrekken van de gewenste conclusie om al het bewijs in die richting te weerhouden. Dit komt de wetenschappelijkheid niet ten goede. Milton Friedman zag daarom in 1953 de noodzaak het onderscheid tussen positieve en normatieve economie uit te werken in zijn *Essays in positive economics*.⁹⁵⁷ Economie zou moeten focussen op wat is, en niet op wat moet zijn, om als wetenschap beschouwd te worden. Beleidsvraagstukken zijn desondanks inherent aan veel economische vraagstellingen. Economische grootheden als Adam Smith en David Ricardo benoemden veel van hun werk dan ook als politieke economie.

POLITIEKE ECONOMIE – Tegenwoordig wordt de politieke economie meer gezien als een subdiscipline van de economie. Eng gesteld kan dit doelen op het verklaren van de werking van politieke instituties door economische motieven, bijvoorbeeld als sociale planner voor het maximaliseren van de sociale welvaart, als politici die de kans op de volgende verkiezing maximaliseren, of als ‘Leviathan’,⁹⁵⁸ een overheid die steeds groter wil worden door de hoeveelheid belastinginkomsten te maximaliseren. De eerste visie van de overheid als sociale planner wordt bestudeerd in de socialekeuzetheorie, die onder andere sterk beïnvloed is door het werk van Amartya Sen. De tweede visie, die de politici, bureaucraten en stemmers meer als door eigenbelang gestuurde individuen gaat bestuderen, wordt de publiekekeuzetheorie genoemd, waarvoor naar James M. Buchanan verwezen kan worden. Ruimer kan de politieke economie doelen op de

957 M. Friedman, 1953.

958 T. Hobbes, 1651.

interacties tussen politieke instituties en de economische systemen, zoals het werk van Daron Acemoğlu and James Robinson,⁹⁵⁹ dat probeert te verklaren welke instituties bepalen dat sommige landen welvarend worden en andere niet, een onderzoeksvraag die weliswaar even goed toebehoort aan de ontwikkelingseconomie.

5.3. Recht

RECHT – Wat geldt voor de link tussen economie en politiek, geldt ook voor de link tussen economie en recht, aangezien het beleid moet worden afgedwongen door middel van het recht. Een voorbeeld van een professor die onderzoek deed in de intersectie tussen economie en recht, is reeds aan bod gekomen in [1. Studieobject], namelijk Ronald Coase. Hij legde uit hoe externaliteiten mogelijk konden worden geïnternaliseerd door het formuleren en toekennen van eigendomsrechten op die externaliteiten. Bij uitbreiding toont dit de cruciale rol van het recht aan voor de toepassing van economische concepten. De afgedwongen eigendomsrechten, contracten en organisatievormen als bedrijven maken markten mogelijk in hedendaagse vorm. Economen kunnen een belangrijke rol spelen in het aanbrenge van mogelijke verbeteringen of het evalueren van voorstellen tot verbetering aan bestaande wetgeving. Of in juridische termen, economen zullen vaak normatieve uitspraken doen over wenselijk recht. Gary Becker, die in grote mate heeft bijgedragen aan het overschrijden van de grenzen van wat tot dan als economie werd gezien, heeft ook onderwerpen als misdaad en straf benaderd vanuit een economisch perspectief.⁹⁶⁰ Een voorstel van zijn hand was om boetes te verhogen en gevangenisstraffen te verminderen omdat de kost om een boete te verhogen veel lager ligt. Economen hebben ook baat bij het bestuderen van het geldend recht. Zo werd in [2.1 Causale inferentie] duidelijk dat bepaalde beslissingen in wetgeving quasinateurlijke experimenten kunnen creëren. De randomisatie die zo ontstaat, kan worden uitgebuit om causale effecten te gaan meten. Een goed begrip van het geldend recht is daarbij noodzakelijk, omdat de werkelijkheid vaak complexer is dan

⁹⁵⁹ D. Acemoğlu & J. Robinson, 2012; D. Acemoğlu & J. Robinson, 2019.

⁹⁶⁰ G. Becker, 1968.

beleidsbepalingen zullen doen uitschijnen. Meer algemeen zullen de onderliggende juridische concepten een groter inzicht aanreiken voor het hanteren van de economische concepten.

5.4. Psychologie

PSYCHOLOGIE – Een eerste raakvlak tussen economie en psychologie is reeds kort aan bod gekomen in [1. Studieobject], over optimalisatie. Het gaat dan over de impact van de psychologie op de economie en creatie van een nieuwe subdiscipline gedragseconomie, waar het gedrag van mensen niet meer wordt gereduceerd tot een optimalisatie van een verwachte nutsfunctie. Dit idee is terug te brengen tot Daniel Bernoulli⁹⁶¹ en is verder uitgewerkt door John von Neumann en Oskar Morgenstern⁹⁶². Deze laatste twee zijn overigens ook de grondleggers van de speltheorie, een kader voor de analyse van beslissingen waarbij er strategische interactie plaatsvindt tussen verschillende ‘spelers’. De speltheorie heeft vandaag zeer vele toepassingen gevonden in de economie, o.a. door John Nash, die evenwichtsstrategieën formuleerde voor verschillende spelen. Psychologen Daniel Kahneman⁹⁶³ en Amos Tversky hebben in hun werk de complexiteit en psychologie achter beslissingen proberen te beschrijven en zijn de grondleggers van de gedragseconomie. Zij ontdekten onder andere dat verliezen anders werden ingeschat dan winsten. Verschillende economen hebben vervolgens de gedragseconomie verder uitgewerkt, onder wie Richard Thaler met werk rond *nudging*, waarmee bedoeld wordt dat bepaalde positieve keuzes subtiel worden aangeraden, terwijl de keuzevrijheid wel behouden blijft.⁹⁶⁴ Door het reële keuzegedrag van mensen te bestuderen, hebben psychologen en economen alternatieve keuzestrategieën ontwaard dan de rationele maximalisatie, zoals het vermijden van negatieve resultaten of het zoeken naar een uitkomst die voldoende goed is.

961 D. Bernoulli, 1738.

962 J. Von Neumann & O. Morgenstern, 1944.

963 D. Kahneman, 2011.

964 R. Thaler, 2008.

5.5. Fysica

FYSICA – Hoewel de fysica geen menswetenschap is, heeft ze ontegensprekelijk een grote invloed uitgeoefend op de economie. De mathematisering van de economie die is ingezet door Alfred Marshall in 1890 en doorgezet door Paul Samuelson in de jaren veertig, is geïnspireerd op de wetenschappelijke methode in de fysica. Meer en meer werd geprobeerd de werkelijkheid te beschrijven in een wiskundig model bestaande uit een aantal vergelijkingen. Vervolgens hebben verschillende economen ook ideeën uit de fysica geleend. Een voorbeeld daarvan is de Nederlander Jan Tinbergen, die de eerste Nobelprijs voor de Economie heeft ontvangen. Hij is onder andere bekend geworden voor de implementatie van de zwaartekrachtvergelijking in het modelleren van handelsstromen. Net zoals de zwaartekracht toeneemt met de massa van twee objecten en afneemt met de afstand ertussen, zullen handelsstromen toenemen afhankelijk van de economische grootte van de twee betrokken landen en afnemen met de afstand tussen beide. Tot op vandaag spelen zwaartekrachtvergelijkingen een belangrijke rol in de studie van de internationale handel. Tinbergen was van opleiding dan ook fysicus/wiskundige, een eigenschap die hij deelt met opvallend veel gezaghebbende economen.

Conclusie

Dit hoofdstuk heeft getracht een verzoening van Hermes en Apollo tot stand te brengen. In de Griekse mythologie ging het verhaal als volgt.⁹⁶⁵ Toen Hermes net geboren was in een verborgen grot uit een heimelijk bezoek van Zeus aan Maia, kroop hij al van de ene kant van de grot naar de andere. Na een halfuur ging hij een tochtje maken buiten de grot en kwam hij een kudde koeien tegen. Hij vond dit zulke mooie dieren en besloot ze mee terug te nemen. Nu bleken deze koeien de eigendom te zijn van Apollo, zijn halfbroer, die er heel trots op was. Wanneer Apollo deze diefstal vernam, volgde hij de sporen van de kudde tot aan de grot. Bij aankomst hoorde hij wonderlijke klanken uit de grot komen, afkomstig van een instrument dat Hermes ondertussen had uitgevonden met behulp van een schildpadschild. Hij noemde het een 'lier', de voorloper

⁹⁶⁵ S. Fry, 2020.

HOOFDSTUK 10

van de harp en de gitaar. Toen Apollo aan weerszijden van de grot lappen rundvles zag liggen, laaide zijn woede echter opnieuw op en stormde hij de grot binnen. Ook al was Hermes nog een baby, greep Apollo Hermes vast. Het instrument viel uit de wieg en daarbij maakte het de bijzondere klanken die Apollo buiten reeds had gehoord. Dit trok Apollo's aandacht, en om zijn woede te bekoelen, maakte Hermes hier handig gebruik van. Hij stelde dat hij de darmen van de runderen nodig had om de snaren te maken van het instrument, gewijd aan zijn geliefde halfbroer. Apollo begreep dat hij de lier zou krijgen als geschenk, en zijn woede verdween. Deze twee goden van de Olympus zouden, ondanks de gemiste start, later een innige band ontwikkelen.

Hermes is de god van de handel en wordt daarom ook weleens als de god van de economie beschouwd. Apollo is de god van de wetenschap en de redelijkheid en kan daarom symbool staan voor de kennis die we kunnen verwerven. Dit hoofdstuk beschreef een aantal elementen die de economische wetenschap karakteriseren, enkele studiemethoden, verschillende stromingen binnen de economie en de connecties met andere wetenschappen. Maar er is ook aandacht gegaan naar de beperkingen van de studiemethoden. Met een beter begrip van de limieten en de valkuilen kunnen er meer tijd en middelen gaan naar onderzoek dat rekening houdt met die beperkingen. Aangezien de besteding van tijd en middelen aan de grondslag ligt van de economische wetenschap, is het belangrijk dat de econoom dit ook toepast in de eigen bezigheden. Hopelijk leidt een beter begrip tot meer onderzoek dat kennis probeert te verwerven die met enige redelijkheid kan worden aangenomen. Of naar onderzoek dat die grenzen probeert te verleggen. Op die manier kan de wetenschap van Hermes weer wat meer apollinisch worden. Laat dit hoofdstuk dus een snaar van de lier vormen.

Studienota's

Studieobject

- De economie bestudeert de productie, distributie en consumptie van goederen en diensten.
- In ruimere zin bestudeert de economie *incentives*.
- Efficiëntie is het idee om zo weinig mogelijk schaarse middelen om te zetten in zo veel mogelijk gerealiseerde doelen.
- De economische keuzes die worden gemaakt, hangen af van opportunitykosten en worden geacht het resultaat te zijn van een optimalisatie.
- Het fundament van de economie is de wet van vraag en aanbod, waar het prijsmechanisme zorgt voor een beweging naar het evenwicht.
- De prijs is een overbrenger van informatie.
- Neveneffecten die niet worden meegerekend in de prijs, worden externaliteiten genoemd.
- Om externaliteiten te internaliseren in de prijs, kunnen pigouviaanse belastingen worden geïntroduceerd of eigendomsrechten worden gedefinieerd.
- Goederen kunnen op twee manieren een publiek karakter vertonen, wanneer ze niet rivaliserend zijn of niet uitsluitbaar zijn.
- Naast efficiëntie wordt ook het verdelingsvraagstuk bestudeerd in de verschillende domeinen van de economie.
- De bijnaam van de economie – sombere wetenschap – is gebaseerd op voorspellingen die niet zijn uitgekomen.

Studiemethoden

- De economie kan worden opgedeeld in micro- en macro-economie, theorie en empirie, en causale inferentie en structureel modelleren. De laatste opdeling wordt verder uitgewerkt in dit hoofdstuk.
- Causale inferentie doelt op de methodologie die randomisatie uitbuit om een effect van een behandeling te meten.
- In gerandomiseerde studies wordt de behandeling volledig willekeurig toegediend.
- Een *ordinary least squares*-regressie is een statistische techniek om een samenhang tussen variabelen te analyseren.
- De verschil-in-verschillenmethode vergelijkt twee groepen die parallel waren geëvolueerd als de behandeling niet had plaatsgevonden, voor en na behandeling.
- Bij matching wordt er voor elk behandeld subject een gelijkaardig niet-behandeld subject gezocht.
- De synthetischecontrole methode bouwt een artificiële controlegroep die bestaat uit deeltjes van niet-behandelde subjecten.
- Het regressiediscontinuïteitsdesign gebruikt cut-offs in beleidsbeslissingen om het effect van het beleid te meten met subjecten net boven en onder de cut-off.
- Bij structureel modelleren worden theoretische assumpties gemaakt over de werkelijkheid.

HOOFDSTUK 10

- In een partieevenwichtsmodel wordt er een evenwicht in één markt bestudeerd en voor de andere markten een *ceteris paribus*-assumptie gemaakt.
- In een algemeenevenwichtsmodel wordt een evenwicht in de hele economie bestudeerd.

Limieten

- Metingen van effecten komen met marges van onzekerheid, die beïnvloed worden door verschillende stappen in het onderzoeksproces.
- Verschillende elementen uit de economie vormen machtsfuncties, wat een uitdaging vormt voor de huidige statistische modellen en voorspellingen bemoeilijkt.
- Causale inferentie werkt niet in het geval van optimalisatie en wordt bekritiseerd vanwege de externe geldigheid.
- De complexe realiteit vormt een uitdaging voor het structureel modelleren en theoretische assumpties worden in vraag gesteld.

Heterodoxe economie

- Het huidige paradigma in de economie wordt de neoklassieke synthese genoemd, een samengaan van de neoklassieke theorie en keynesiaanse concepten.
- De bekendste twee heterodoxe stromingen zijn de Oostenrijkse School en het marxisme.

- Evolutionaire of institutionele economie doet onderzoek naar theorieën rond evolutie, organisatie, informatie en transactiekosten.
- Complexiteitseconomie bestudeert niet-lineaire effecten en probeert een andere visie te ontwikkelen op economische modellen.

Crossdisciplinaire compatibiliteit

- Economische geschiedenis probeert aan de hand van bronnenonderzoek data samen te stellen en onderzoek te doen naar tijdsperiodes die voordien niet beschikbaar waren.
- Beleidsvraagstukken zijn inherent aan veel economische vraagstellingen.
- De politieke economie bestudeert de werking van politieke instituties met behulp van economische motieven.
- De rechtseconomie denkt na over potentiële voorstellen van wenselijk recht.
- De studie van het geldend recht vormt een belangrijke bron van inzicht voor het hanteren van economische concepten en het stellen van onderzoeksvragen.
- De implementatie van inzichten uit de psychologie in economie heeft geleid tot de creatie van de gedragseconomie.
- De wetenschappelijke methode in de economie heeft vele wortels in de fysica.

Bibliografie

- Abadie A., Diamond A. & Hainmueller J. (2015). Comparative Politics and the Synthetic Control Method. *American Journal of Political Science*, 59 (2), pp. 495-510.
- Acemoglu D. & Robinson J. (2012). *Why Nations Fail. Nederlandse vertaling: Waarom sommige landen rijk zijn en andere arm (2015)*, Nieuw Amsterdam, p. 496.
- Acemoglu D. & Robinson J. (2019). *The Narrow Corridor: States, Societies and the Fate of Liberty. Nederlandse vertaling: Wankel evenwicht: de eeuwige strijd tussen staat en samenleving (2020)*, Nieuw Amsterdam, p. 640.
- Angrist J. & Pischke J. (2009). *Mostly Harmless Econometrics: an Empiricist's Companion*. Princeton University Press, p. 371.
- Aristotle (4de eeuw v.C.). *Politika. Translated by Benjamin Jowett: Politics*. Reads, 2017, p. 178.
- Aristotle (4de eeuw v.C.). *Ethica Nicomachea. Translated by Charles Hupperts and Bartel Poortman*. Damon, 2018, p. 416.
- Banerjee A.V. & Duflo E. (2011). *Poor Economics*. Penguin Group, p. 303.
- Becker G. (1968). Crime and Punishment: an Economic Approach. *Journal of Political Economy*, 76 (2), pp. 169-217.
- Bernoulli D. (1738). Specimen Theoriae Novae de Mensura Sortis. *English translation: Exposition of a New Theory on the Measurement of Risk*.
- Carlyle T. (1849). Occasional Discourse on the Negro Question, *Fraser's Magazine for Town and Country*, vol. XL, pp. 670-679.
- Coase R.H. (1960). The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*, 3 (1), pp. 1-44.
- Cunningham S. (2021). *Causal Inference: the Mixtape*. Yale University Press, p. 572.
- Darwin C.R. (1859). *The Origin of Species*. Wordsworth Classics of World Literature, 1998, p. 392.
- Delbeke J. & Vis P. (2015). *EU Climate Policy Explained*. Routledge, p. 136.
- Friedman M. (1953). *The Methodology of Positive Economics. Deel I van Essays in positive economics*, University of Chicago Press, 1970, pp. 3-43.
- Fry S. (2020). *Mythos*. Thomas Rap Amsterdam, p. 422.
- Gabaix X. (2009). Power Laws in Economics and Finance. *Annual Review of Economics*, 1, pp. 255-293.
- Hayek F.A. (1945). The Use of Knowledge in Society. *The American Economic Review*, 35 (4), pp. 519-530.
- Hidalgo C. (2015). *Why Information Grows*. Penguin Group, 2016, p. 232.
- Hobbes T. (1651). *Leviathan*. Oxford World's Classics, 2008, p. 508.
- Horwitz S. (2020). *Austrian Economics: an Introduction*. Libertarianism.org Press, p. 168.
- Ioannides J.P.A. (2005). Why Most Published Research Findings are False. *PLOS Medicine*, 124, pp. 2-8.
- Jevons W.S. (1871). *Theory of Political Economy*. Macmillan.
- Kahneman D. (2011). *Thinking, Fast and Slow. Nederlandse vertaling: Ons feilbare denken (2016)*, Business Contact Amsterdam, p. 527.
- Keynes J.M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Wordsworth Classics of World Literature, 2017, p. 357.
- Kuhn T.S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago Press, 2012, p. 217.

HOOFDSTUK 10

- Levitt S.D. & Dubner S.J. (2005). *Freakonomics. Nederlandse vertaling: Freakonomics, een tegendraadse econoom ontdekt de verborgen kant van bijna alles (2020)*, De Bezige Bij Amsterdam, p. 300.
- Lewbel A. (2019). The Identification Zoo: Meanings of Identification in Econometrics. *Journal of Economic Literature*, 57 (4), pp. 835-903.
- Malthus T.R. (1798). An Essay on the Principle of Population, *Oxford World's Classics reprint*, p. 13.
- Marshall A. (1890). *Principles of Economics*. London: Macmillan.
- Marx K. (1894). *Capital*. Wordsworth Classics of World Literature, 2013, p. 1136.
- Menger C. (1871). *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Wilhelm Braumüller.
- Menkveld A.J. et al. (2021). Non-Standard Errors. *Working paper*, pp. 1-56.
- Ostrom E. (1990). *Governing the Commons, the Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, 2021, p. 280.
- Pareto V. (1906). *Manuale di economia politica. English translation: Manual of Political Economy*. Oxford University Press Academy, 2014, p. 664.
- Pareto V. (1896). *Cours d'Economie Politique*. Geneva: Droz.
- Pigou A.C. (1920). *The Economics of Welfare (1st ed.)*. London: Macmillan and Co. 4de editie, 1932.
- Piketty T. (2014). *Kapitaal in de 21ste eeuw*. De Bezige Bij Amsterdam, p. 813.
- Plato (4de eeuw v.C.). *Nomoi. Translated by Benjamin Jowett: Laws. Produced by Sue Asscher and David Widger, Gutenberg Projects*, <https://www.gutenberg.org/files/1750/1750-h/1750-h.htm>.
- Rawls J. (1971). *A Theory of Justice*. Belknap Press, 2005, p. 538.
- Robinson J. (1942). *An Essay on Marxian Economics*. Macmillan, p. 104.
- Roser M. (2013). Economic Growth. *Published online on OurWorldInData.org*. Verkregen van: 'https://ourworldindata.org/economic-growth'.
- Samuelson P. (1948). *Economics, an Introductory Analysis*. McGraw-Hill Book Co.
- Schumpeter J.A. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harpers & Bros., p. 437.
- Schumpeter J.A. (1949). Vilfredo Pareto (1848-1923). *Quarterly Journal of Economics*, 63, pp. 147-172.
- Smith A. (1776). *The Wealth of Nations*. Capstone Publishing Ltd., 2015, p. 364.
- Snow J. (1855). On the Mode of Communication of Cholera. 2nd ed. *John Churchill*.
- Spiegelhalter D. (2019). *The Art of Statistics; Learning from Data*. Penguin Group, p. 426.
- Taleb N.N. (2007). *The Black Swan*. Penguin Group, 2010, p. 444.
- Taleb N.N. (2020). *Statistical Consequences of Fat Tails*. STEM Academic Press, p. 455.
- Thaler R. (2008). *Nudge*. Penguin Group, 2021, p. 366.
- Van Aquino T. (1265). *Summa Theologica*. Translated by fathers of the English Dominican province, p. 4225.
- Von Neumann J. & Morgenstern O. (1944). *Theory of Games and Economic Behaviour*. Princeton University Press, p. 740.
- Walras L. (1877). *Eléments d'Economie Politique Pure ; ou, Théorie de la Richesse Sociale*. Corbaz, p. 407.

CONCLUSIE

Door Jitte Akkermans

Deze conclusie bespreekt de thema's die doorheen het boek weerkeren. [Inleiding] De sociale wetenschappen komen ons voor als een conglomeraat van (sub)disciplines, die slechts enkele familiegelekenissen delen. Elk van deze subdisciplines tracht op haar eigen wijze kennis te vergaren. Daarbij hangt de draagwijdte van de binnen de subdiscipline gemaakte uitspraken af van de studiemethode die zij hanteert. De combinatie van een opdeling in verschillende disciplines en crossdisciplinaire samenwerking laat toe de voordelen van zowel specialisatie als samenwerking te plukken. [1. Wetenschap] Kenmerkend voor de sociale wetenschappen is dat ze niet alleen objectieve gegevens maar ook subjectieve gegevens (zoals opinies) bestuderen. In de regel bestaat er intern ook discussie over de exacte afbakening van het studieobject van de discipline. Omdat eenzelfde studieobject veelal door verschillende subdisciplines wordt bestudeerd, kunnen onderzoekers steunen op elkaars onderzoeksresultaten van buiten de eigen discipline. [2. Studieobject] De studiemethode die een onderzoeker hanteert, bepaalt onder andere met welke bronnen of gegevens hij aan de slag gaat en hoe hij deze interpreteert. De keuzes die hij daaromtrent maakt, zullen afhangen van de school waartoe hij behoort. Ze zullen tevens mee de beperkingen van zijn bronnen en gegevens bepalen evenals de draagwijdte van de uitspraken die hij op zijn onderzoek baseert. [3. Studiemethode]

Inleiding

DOELSTELLING – Doorheen dit werk keren een aantal thema's steeds terug. Wij vatten deze hieronder kort samen zodat de lezer de samenhang doorheen de hoofdstukken makkelijk kan zien.

OPBOUW – Eerst kijken we naar hetgeen de verschillende wetenschapsdisciplines mogelijk gemeenschappelijk hebben en van elkaar onderscheidt [1]. Daarna bekijken we wat de studieobjecten van de humane en sociale

CONCLUSIE

wetenschappen kenmerkt, alsook hoe de verschillende disciplines hun studieobject afbakenen en bij de studie hiervan steunen op inzichten van de aanleunende disciplines [2]. Tot slot kijken we ook naar de gegevens waarmee de disciplines aan het werk gaan, welke beperkingen deze hebben en hoe ze geïnterpreteerd worden evenals de verschillende scholen die er bestaan [3].

DISCLAIMER – Deze conclusie bevat vanzelfsprekend geen uitputtende analyse van de gelijkenissen en verschillen, maar slechts enkele uitleidende beschouwingen die gemaakt kunnen worden na alle voorgaande hoofdstukken te hebben doorgenomen.

1. Wetenschap

1.1. Conglomeraat met familiegelijkenissen

CONGLOMERAAT VAN DISCIPLINES – De sociale wetenschappen zijn waarschijnlijk het best te begrijpen als een conglomeraat van disciplines. In dit boek komen enkele van deze zéér uiteenlopende disciplines aan bod, met name de filosofie, theologie, rechten, geschiedenis, psychologie en economie. Elk van deze disciplines valt op haar beurt weer uiteen in verschillende subdisciplines.

- 1 De bijdrage over *theologie* beschrijft de theologie daarom ook als een conglomeraat van disciplines die literaire, historische, empirische en systematische methoden hanteren.
- 2 Het hoofdstuk over *filosofie* erkent op zijn beurt dat de filosofie uit vijf hoofddomeinen bestaat, met name de metafysica, epistemologie, ethiek, logica en esthetica. Daarbij worden uiteenlopende methoden gehanteerd door verschillende filosofen die in hetzelfde domein actief zijn.
- 3 Ook in het hoofdstuk over *economie* worden o.a. de arbeidseconomie, monetaire economie en ontwikkelingseconomie onderscheiden.

MET FAMILIEGELIJKENISSEN – Die grote diversiteit tussen en binnen de disciplines betekent dat het moeilijk is uitspraken te doen over de we-

CONCLUSIE

tenschap, die werkelijk voor alle disciplines respectievelijk subdisciplines zouden gelden. Dat neemt niet weg dat de verschillende disciplines en subdisciplines wel familiegelekenissen vertonen. Ze delen bepaalde eigenschappen, maar niet steeds dezelfde, net zoals broers en zussen en hun ouders in een gezin. Die tendensen worden in dit hoofdstuk uiteengezet.

1.2. Diverse wijzen van kennisvergaring

KENNISVERGARING – Op een veralgemenend niveau lijken alle disciplines alvast één ding gemeen te hebben. De verschillende disciplines uit dit boek trachten namelijk op een systematische wijze aan kennisvergaring te doen. Zulks is evenwel geen volstrekt onderscheidende eigenschap t.o.v. alle niet-wetenschappelijke activiteiten. Het systematisch vergaren van kennis gebeurt ook buiten de wetenschappelijke wereld. De wetenschap heeft er dus geenszins een monopolie op. Niet alleen journalisten, bedrijven, overheden, kloosters, heemkundige kringen, verzamelaars en auteurs laten zich ermee in, maar ook in ons persoonlijke leven wagen we ons er weleens aan.

DIVERSITEIT AAN KENNIS – De kennis die door de uiteenlopende disciplines vergaard wordt, verschilt ook van aard. Ze kan bijvoorbeeld beschrijven (wat was?), verklaren (waarom was het?), voorspellen (wat zal zijn?), beïnvloeding toelaten (hoe iets tot stand brengen?) of normatief zijn (wat zou moeten zijn?). Niet alleen normatief beladen literatuurstudies zoals filosofie, theologie en rechten wagen zich aan die normatieve uitspraken. In de economische wetenschappen worden dit laatste type vragen eveneens behandeld in het kader van de normatieve economie. Daarnaast is de kennis die vergaard wordt, ook niet steeds per se eeuwig en universeel geldend, maar kan het ook betrekking hebben op kennis die gebonden is aan een specifieke tijd en periode. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer een geschiedkundige het huwelijk tussen Jan zonder Vrees en Margaretha van Beieren in Kamerijk beschrijft, of wanneer een rechtsgeleerde een overzicht geeft van de voorwaarden die thans gelden om een schadevergoeding te verkrijgen van de Belgische staat voor een fout gemaakt door de rechterlijke macht.

CONCLUSIE

DIVERSITEIT IN AANPAK – Zelfs als men zoekt naar een soort van grootste gemene deler tussen de verschillende disciplines, zoals ze thans worden beoefend, komt men niet ver. De onderzoekers lijken immers zelfs geen abstract achterliggend gemeenschappelijk studieobject en studiemethode te delen. Indien we bijvoorbeeld beweerden dat elke discipline de wereld bestudeert zoals die is (studieobject) door meetbare experimenten op die wereld uit te voeren om na te gaan of die theorieën waar zijn (studiemethode), dan zouden we al snel moeten vaststellen dat de oudste disciplines aan de universiteit, zoals recht, theologie en filosofie, die abstracte eigenschappen niet delen. Deze houden zich namelijk ook bezig met normatieve vragen naar wat zou moeten. Daarbij baseren ze zich maar zelden op meetbare gegevens, laat staan gegevens verkregen door middel van een experiment.

1.3. Diverse draagwijdte van uitspraken

DEMARCATIECRITERIUM – Een alternatieve benadering om te bepalen wat wetenschappelijk is, vertrekt niet van de wetenschapsbeoefening zoals die thans gebeurt, maar vertrekt van een zelfgekozen of cultureel bepaalde definitie waarin de eigenschappen (demarcatiecriteria) bepaald worden, waaraan onderzoek dan moet voldoen om wetenschappelijk *genoemd* te worden of te *mogen* worden. Aan de hand van deze definitie kan onderzoek dat van deze eigenschappen verstoken is als niet-wetenschappelijk beschreven worden, en onderzoek dat ermee behept is als wetenschappelijk. In dat geval is het gebruik van het woord wetenschap niet beschrijvend maar categoriserend of zelfs normatief.

DRAAGWIJDTE DUIDEN – Het is, zo men die piste wenst te bewandelen, waarschijnlijk nauwkeuriger om rechtstreeks die eigenschappen te benoemen die wel of niet aanwezig zijn in het geviseerde onderzoek, eerder dan dat onrechtstreeks te doen door er het label wetenschappelijk of niet-wetenschappelijk op te kleven volgens een definitie. In dat geval zou men bijvoorbeeld van een specifiek onderzoek kunnen zeggen dat het niet-empirisch, niet-experimenteel of niet-kwantitatief is, eerder dan het als niet-wetenschappelijk te bestempelen. Het ontbreken van een empirische testbaarheid geeft de onderzoeksresultaten een andere draagwijdte dan wanneer ze wel empirisch testbaar zijn, en het kan verhelderend zijn

CONCLUSIE

dat onderscheid te duiden. In dit boek wordt die strategie, om te duiden eerder dan te categoriseren, gehanteerd. De auteurs in dit verzamelwerk lichten elk toe hoe hun discipline te werk gaat en wat de draagwijdte, verdienste en beperkingen van de respectievelijke uitspraken zijn. Of die uitspraken van deze disciplines dan volgens de lezer wetenschappelijk, pseudowetenschappelijk of onwetenschappelijk zijn, kan hij of zij voor zichzelf uitmaken.

1.4. Onderscheiden studieobject, methode en scholen

ONDERSCHIED TUSSEN DISCIPLINES – Als we proberen verschillende disciplines te onderscheiden, is het vanuit een educatief perspectief nuttig om te zien dat onderzoeksdisciplines vaak van elkaar te onderscheiden zijn doordat ze een ander studieobject hebben (zie [2. Studieobject]) of een andere studiemethode hanteren (zie [3. Studiemethode]).

- 1 Zo bestudeert de rechtsgeleerdheid (de discipline) het recht (het studieobject) door rechtsbronnen zoals wetten en vonnissen te interpreteren (de studiemethode). Ze lijkt daarmee een beetje op de theologie en geschiedschrijving, die dezelfde *studiemethode* hanteren (het bronnenonderzoek) om religieuze en historische bronnen te bestuderen. Evenwel verschilt de rechtsgeleerdheid net van die andere disciplines doordat ze een ander *studieobject* heeft. Waar de rechtsgeleerdheid het recht bestudeert, richten theologen en geschiedkundigen zich primair tot andere studieobjecten.
- 2 De *methode* van rechtsgeleerdheid, theologie en geschiedschrijving verschilt op haar beurt van de methode die het populairst is in de economische wetenschappen of de psychologie, waar ze vaker empirisch kwantitatief of kwalitatief onderzoek voeren. Psychologie en economie delen deels dezelfde methode, maar zijn toch weer van elkaar te onderscheiden doordat ze duidelijk een ander *studieobject* hebben.

Dit onderscheid helpt om te begrijpen waarom onderzoekers uit verschillende disciplines eenzelfde fenomeen, zoals een markt of een politieke gemeenschap, heel anders kunnen benaderen, met name vanuit hun

CONCLUSIE

verschillende invalshoek die gekenmerkt is door een specifiek studieobject en een kenmerkende studiemethode.

SCHOLEN – Het educatief bedoelde onderscheid tussen (sub)disciplines op basis van studieobject en -methode is natuurlijk in zekere zin ook oppervlakkig, omdat binnen één (sub)discipline vaak onenigheid is over de te hanteren methode of over welk studieobject ze wel en niet (behoren te) bestuderen. Ook kunnen meerdere methoden naast elkaar gehanteerd worden. Hierdoor ontstaan verschillende scholen, die uiteenlopende opvattingen verdedigen over wat bestudeerd moet worden (het studieobject) en hoe dat onderzoek verricht moet worden (de studiemethode) – zie [3. Studiemethode].

1.5. Tussen specialisatie en samenwerking

SPECIALISATIE PER DISCIPLINE – De opdeling in verschillende (sub)disciplines heeft als voornaamste voordeel dat ze onderzoekers toelaat zich te specialiseren in bepaalde onderwerpen (studieobjecten) en methoden om naar die onderwerpen onderzoek te verrichten (studiemethoden). Ze ontwikkelen dan meestal (i) een eigen woordenschat waarin ze zich naar hun collega's toe heel nauwkeurig kunnen uitdrukken (de terminologie), (ii) samenwerkingsverbanden waar ze makkelijk met die collega's onderzoek kunnen verrichten en onderzoeksresultaten kunnen bediscussiëren, aftoetsen en delen (de onderzoeksgroepen), (iii) een reeks tijdschriften, boeken en databanken (de literatuur) en (iv) vaste handel- en zienswijzen (de gebruiken). Dat maakt het onderzoek voeren en resultaten uitwisselen tussen mensen van dezelfde (sub)discipline eenvoudig omdat het toelaat veel voorkennis te veronderstellen en deze voorkennis nauwkeurig opgeroepen kan worden.

SAMENWERKING TUSSEN DISCIPLINES – Het voornaamste nadeel is evenwel dat kennis sterk versnipperd geraakt. Er is dan meer kennis beschikbaar, maar niemand beheerst al die kennis of zelfs nog maar een substantieel deel hiervan. Onderzoekers kunnen dan proberen over de grenzen van hun disciplines heen inzichten uit te wisselen of samen te werken (crossdisciplinair). Dat levert dan praktische en methodologische uitdagingen op omdat die disciplines veelal, zoals zonet toegelicht, andere

CONCLUSIE

gebruiken, zienswijzen en terminologie hanteren. Die samenwerking kan ondanks die uitdagingen de moeite lonen, bijvoorbeeld omdat de studieobjecten van verschillende disciplines overlappen of elkaar beïnvloeden. Zo zal een econoom die de arbeidsmarkt wil bestuderen, moeilijk het arbeidsrecht dat bestudeerd wordt door de rechtsgeleerdheid kunnen negeren. De crossdisciplinaire samenwerking kan inzichten uit verschillende disciplines samenbrengen (multidisciplinariteit), integreren (interdisciplinariteit) of overstijgen (transdisciplinariteit). Ook in die eerste aanpak wordt informatie uitgewisseld: de onderzoekers kunnen bijvoorbeeld gegevens, concepten, theorieën en bevindingen uitwisselen en hun activiteiten onderling coördineren.

2. Studieobject

SUBJECTIEVE GEGEVENS – De sociale en humane wetenschappen bestuderen niet enkel tastbare objectieve fysieke fenomenen, maar ook subjectieve gegevens, zoals de opinies (bijvoorbeeld stemvoorkeur in de politieke wetenschappen), gevoelens (bijvoorbeeld angst in de psychologie), waardering (bijvoorbeeld het nut in de economie) of kwalificaties (bijvoorbeeld moord in de rechtsgeleerdheid). Dat zal mee invloed hebben op de wijze waarop gegevens verzameld (zie [3.1]) en geïnterpreteerd (zie [3.2]) worden.

AFBAKENING – Binnen de in dit boek bestudeerde disciplines bestaat steeds enige onenigheid over de wijze waarop het studieobject exact afgebakend dient te worden.

- 1 In de *rechtsgeleerdheid* bestaat er bijvoorbeeld discussie over de vraag of de studiemethode van de discipline (het bestuderen van rechtsbronnen) wel geschikt is om normatieve vragen te beantwoorden (wat zou het recht moeten zijn?) en of ze – om wetenschappelijk, objectief en beschrijvend te zijn – zich niet beter zou beperken tot het beantwoorden van descriptieve vragen (zoals wat de wet of de rechtspraak zegt). In het hoofdstuk over de rechtsgeleerdheid wordt de stelling verdedigd dat de methode van de rechtsgeleerdheid slechts geschikt is om zowel descriptieve vragen als normatieve vragen te beantwoorden als aan bepaalde voorwaarden voldaan is. Enkel wanneer die bronnen – zoals

CONCLUSIE

rechtspraak – de macht hebben om rechtsgevolgen te bepalen (waardoor ze bepalen wat is) respectievelijk normatieve legitimiteit verschaffen (waardoor ze bepalen wat zou moeten zijn), kunnen ze gebruikt worden om uitspraken over geldend respectievelijk wenselijk recht te doen.

- 2 Het klassieke uitgangspunt binnen de *geschiedenis* is dat men bestudeert wat gebeurd is. Daarbij bestaat er tussen de geschiedkundigen o.a. discussie over de vraag of ze zich daarbij moeten beperken tot hetgeen van ‘algemeen belang’ is dan wel alles wat gebeurd is tot het studieobject van de geschiedenis behoort. Daarnaast rijst ook de vraag of ze de motieven van actoren mogen proberen te doorgronden dan wel zich eerder moeten proberen te beperken tot meer objectieve feitelijkheden.
- 3 De *economische* wetenschap kende een geleidelijke expansie van haar studieobject. Thans analyseert ze niet enkel het economisch gedrag van huishoudens en hun bijdragen in de markt, maar alle menselijk gedrag op economische wijze, inclusief (i) het gedrag van kiezers en politici, (ii) de criminaliteit en haar bestraffing, en (iii) een echtpaar dat huwt of het aantal kinderen bepaalt. Critici van deze expansie bestempelen dit als economisch imperialisme, een derogatieve term die moet duiden dat het economisch denken wordt toegepast waar het volgens hen niet passend is.
- 4 In de klassieke definitie van de *psychologie* maken de mentale processen het studieobject van de discipline uit. Deze mentale processen zijn evenwel moeilijk te definiëren. Daarom zijn er enkele subdisciplines van de psychologie ontstaan die zich meer zijn gaan focussen op het menselijk gedrag dan op de psychologische processen erachter.
- 5 De *theologen* bestuderen een specifieke religie, haar God en de werkelijkheid; althans vanuit de relatie met God. De confessionele theologen zullen dat doen vanuit een specifieke religie, en waarheidsuitspraken over God durven te doen. De niet-confessionele theologen daarentegen nemen de invalshoek van godsdienstwetenschappers. Ze zijn gericht op neutraliteit en objectiviteit, en bestuderen de religie, als menselijke activiteit, en niet God zelf. Ze doen aldus geen waarheidsuitspraken over God.

CONCLUSIE

- 6 De *filosofen* gaan ervan uit dat – in principe – alles het onderwerp van een filosofische onderzoeking kan uitmaken. Het hoofdstuk in dit boek dat handelt over de filosofie, bakent het studieobject vooral af door het type vragen dat er over het onderwerp wordt gesteld. De filosofische vragen en pogingen tot het beantwoorden daarvan zijn in die zienswijze dan het studieobject van deze discipline. Anderen menen dat de filosofie zich bezighoudt met de studie van problemen waarvoor nog geen wetenschappelijke oplossingsmethode bestaat.

AANLEUNENDE (SUB)DISCIPLINES – De onderzoekers steken de grenzen van de subdiscipline over om zich te laven aan de inzichten van hun collega's die eenzelfde of een aangrenzend studieobject bestuderen om zo een vollediger beeld te krijgen van het onderzochte fenomeen en bijkomende inzichten te verwerven of integreren. Tijdens de opleiding krijgt men daartoe vaak ook inleidende vakken in deze aanleunende disciplines.

- 1 De *geschiedkundigen* steunen o.a. op het werk van (i) paleografie om handschriften te dateren en ontcijferen en (ii) heuristiek om efficiënt op te zoeken in de bronnen. Daarnaast gebruiken ze ook (iii) geschiedenis van de historiografie, (iv) archeologie en (v) archivaliek. Tevens zullen ze ook rekening houden met de inzichten van de andere humane en sociale wetenschappen, zoals economie en rechten.
- 2 De *rechtsgeleerden* leren het recht ook te beschouwen vanuit andere perspectieven door middel van o.a. de rechtsgeschiedenis, rechtseconomie en rechtsfilosofie. Deze kunnen hen helpen te begrijpen waar rechtsregels vandaan komen, welke effecten deze hebben, alsook informatie verschaffen over welke rechtsregel wenselijk zou zijn.
- 3 De *theologen* steunen eveneens op o.a. geschiedkundigen en filosofen om hun theologische bronnen beter te kunnen begrijpen en ontleden.
- 4 De *psychologen* lenen inzichten van o.a. de biologie om de werking van het brein beter te begrijpen, de sociologie voor menselijk groepsgedrag en de filosofie voor de analyse van denkprocessen.

CONCLUSIE

- 5 De *economen* steunen op (i) de geschiedkundigen voor de verzameling van gegevens voor hun natuurlijke experimenten (economische geschiedenis), (ii) de juristen om een goede beschrijving te krijgen van institutionele context en (iii) de psychologie om het reële keuzegedrag van mensen beter te begrijpen (gedragseconomie).

3. Studiemethode

3.1. Gegevens

BRONNEN - In de literatuurstudies - zoals filosofie, theologie, rechten en geschiedenis - bestuderen de onderzoekers bronnen, wat voornamelijk geschreven teksten zijn. Daarbij maakt men het onderscheid tussen de primaire bronnen, die de originele bronnen uitmaken, en de secundaire bronnen, die *over* andere bronnen handelen.

- 1 Voor *filosofen* zijn het de belangrijkste auteurs en hun geschriften die een belangrijke bron en referentiepunt vormen. Onderzoekers kunnen de ideeën daarin bijvoorbeeld systematiseren, verder ontwikkelen, bekritisieren, aanpassen of contrasteren met eigen inzichten of die van andere auteurs. Een verwijzing naar de specifieke auteur is voor andere ingelezenen meteen verhelderend.
- 2 In de *theologie* daarentegen betreft het zowel theologische bronnen, met name de openbaring (Heilige Schrift) en de traditie (de apostolische tradities, de katholieke kerk, de concilies, de Romeinse kerk, de heiligen en de scholastieke theologen), alsook de bronnen van buiten de theologie, zoals de natuurlijke rede, de filosofen en de menselijke geschiedenis.
- 3 In de *rechtsgeleerdheid* kent men zowel de geschreven bronnen, met name wetten, rechtspraak en rechtsleer, als de ongeschreven bronnen (die evenwel soms door middel van geschreven bronnen toegankelijk zijn), met name de algemene rechtsbeginselen, de gewoonte, het natuurrecht en de billijkheid.

CONCLUSIE

- 4 Een traditionele bouwsteen van de *geschiedschrijving* zijn de geschreven bronnen, zowel archivalische als verhalende of narratieve bronnen. Daarnaast worden ook mondelinge, visuele en materiële bronnen gehanteerd.

GEGEVENS – In de empirisch georiënteerde disciplines, zoals de psychologie en economie, worden die gegevens meestal met de term *data* aangeduid. Het kan dan zowel over kwantitatieve gegevens als kwalitatieve gegevens gaan. Deze gegevens kunnen ook tekstueel zijn, zoals wanneer een taalkundige verschillen in het woordgebruik tussen verschillende auteurs probeert te onderzoeken of wanneer een kwalitatief onderzoeker tweets onderzoekt.

BRONNEN- EN GEGEVENSVERZAMELING – De bronnen en gegevens kunnen door de onderzoeker zelf verzameld worden of geraadpleegd worden in databanken waar ze reeds door anderen verzameld zijn. Hij moet daarbij rekening houden met potentiële tekortkomingen van de gegevensverzamelingsmethode, zoals onnauwkeurigheden, verstoringen, verdraaiingen, nalatigheden en soms zelfs fraude. De onderzoeker kan in de regel niet alle relevante gegevens verzamelen en verwerken. Sommige bronnen en gegevens zijn immers verloren gegaan (zoals geschriften van de meeste Griekse filosofen) en andere zijn zéér moeilijk te verzamelen (zoals informatie over misdaden voor criminologen). De beperkingen (zie [3.2 Beperkingen]) en de keuze van de gegevens die men hanteert, beïnvloeden mee de uitkomst van het onderzoek en de draagwijdte van de uitspraken.

KRITIEK – De gegevens kunnen zelf reeds het onderwerp van discussie uitmaken, zoals we hierna verder zullen toelichten (zie [3.2 Beperkingen]).

- 1 In de *geschiedschrijving* wordt bij de bronnenkritiek kritisch gekeken zowel naar wat in de gehanteerde bronnen staat (interne bronnenkritiek) als naar de wijze waarop de bronnen verkregen zijn (externe bronnenkritiek).
- 2 *Theologen* maken het onderscheid tussen lagere kritiek en hogere kritiek. De eerste, tekstkritiek genoemd, onderzoekt o.a. de oorsprong, betrouwbaarheid en overlevering van de bronnen. De tweede, de his-

CONCLUSIE

torisch-kritische methode genoemd, onderzoekt hoe de aan ons overgeleverde bron tot stand is gekomen.

- 3 Binnen het *empirische onderzoek* wordt op gelijkaardige wijze o.a. de vraag gesteld of de gegevens voortvloeien uit een betrouwbare meetmethode alsook of de onderzochte gevallen wel representatief zijn.

3.2. Beperkingen

PARTIEEL – De beschikbare en geraadpleegde gegevens, zowel bronnen als data, geven in de regel een partieel en dus onvolledig beeld van het bestudeerde fenomeen.

- 1 Een *rechtsgeleerde* beschikt in de regel niet over alle relevante vonnissen en arresten, laat staan dat hij de tijd zou hebben deze allemaal te bestuderen.
- 2 Lang niet alles wat de *geschiedkundige* wil bestuderen, is ooit op schrift gesteld of op een andere wijze overgeleverd. Datgene wat dan op schrift gesteld is, is tevens vaak verloren gegaan. Het gevolg is dat slechts die bronnen overblijven die de filtering doorheen de tijd hebben doorstaan. De overblijvende bronnen zijn soms ook erg talrijk, waardoor de onderzoeker een (subjectieve) selectie moet doorvoeren die bepaalt welke bronnen hij wel en niet zal bestuderen.
- 3 Ook de *theoloog* moet het doen met hetgeen via het schrift en de traditie aan hem overgeleverd is van de openbaring. Vaak is die informatie vervormd door een periode van mondelinge overdracht en nadien door de selectie en/of vertaling van de betrokken geschriften.
- 4 In de empirisch gerichte disciplines, zoals *psychologie* en *economie*, zijn er vaak ook geen gegevens beschikbaar over hetgeen men wil bestuderen. In de economie is het meest centrale concept, nut, bijvoorbeeld slechts onder bepaalde aannames bij benadering af te leiden uit de keuzes die men kan waarnemen.

CONCLUSIE

GEKLEURD – Met de bronnen en gegevens moet ook kritisch omgegaan worden omdat ze veelal gekleurd zijn door de auteur of door de wijze waarop ze verzameld zijn.

- 1 Een *geschiedkundige* moet uiterst omzichtig omgaan met bijvoorbeeld de *Commentarii de bello Gallico*, die vanuit het perspectief van Caesar geschreven zijn. Dit werk zal namelijk naar alle waarschijnlijkheid een erg selectieve – en voor hem gunstige – weergave van de feiten bieden.
- 2 Zowel de twee scheppingsverhalen in het boek Genesis in het Oude Testament als de vier evangelies in het Nieuwe Testament, die de *theoloog* bestudeert, lopen op verschillende punten uit elkaar.
- 3 Ook bij *empirisch* onderzoek zijn de gegevens vaak gekleurd. In een enquête antwoorden ondervraagden weleens wat sociaal wenselijk is wanneer naar hun politieke stemgedrag gepolst wordt of worden bepaalde groepen niet bereikt door de steekproef. Ook een onderzoeker die werkt met de gegevens van de belastingdienst om de inkomensverdeling te bestuderen, werkt met gegevens die verstoord zijn door fiscale en sociale fraude.
- 4 Binnen de *rechtsgeleerdheid* speelt dit probleem eveneens. Een vonnis of arrest zal een juridische argumentatie geven waarvan de rechter hoopt dat de hogere rechter (uit bijvoorbeeld een hof van beroep of het Hof van Cassatie) bereid is deze te volgen. Overwegingen die zijn oordeel meebepalen maar juridisch moeilijk te verantwoorden zijn (bijvoorbeeld een wantrouwen ten aanzien van professionele autoverkopers), zullen niet in het vonnis of arrest worden opgenomen. Hetzelfde geldt voor de wetgeving. Wanneer de wetgever bijvoorbeeld een gunstige behandeling van de boeren of ARCO-coöperanten uitwerkt, zal die in de memorie van toelichting die behandeling trachten te verantwoorden vanuit het algemeen belang, ook wanneer het mogelijk ingegeven kan zijn door partijpolitieke belangen in het geval dat die boeren of coöperanten tot zijn kiezers behoren.

CONCLUSIE

3.3. Interpretatie

INTERPRETATIE EN VERWERKEN – De gegevens – zowel de bronnen als de data – behoeven interpretatie. De gegevens bieden immers meestal niet rechtstreeks een antwoord op de onderzoeksvraag. Ze kunnen slechts bijdragen aan het beantwoorden hiervan nadat een aantal bewerkingen of interpretaties gemaakt worden. Welke bewerkingen en interpretaties exact gemaakt worden, hangt af van de keuze van de onderzoeker, die daarmee het onderzoeksresultaat mee vormgeeft. Deze bewerkingen en interpretaties steunen op aannames die meer of minder waarschijnlijk kunnen zijn. De onderzoeker kan bij het maken van die aannames ook rekening houden met theorieën en bevindingen van andere onderzoekers en/of disciplines (zie [2]).

- 1 In de *rechtsgeleerdheid* kunnen de bronnen vooreerst geïnterpreteerd worden om de wil van de auteur van de rechtsbron te achterhalen op basis van o.a. de logisch systematische, de letterlijke, de woordelijke en de grammaticale interpretatiemethode. Die interpretatietechnieken zijn slechts gepast wanneer het waarschijnlijk is dat de impliciete aannames achter die interpretatietechnieken, zoals dat de wetgever zorg heeft besteed aan zijn taal, ook waar zijn. De interpretatietechnieken kunnen ook gehanteerd worden als de aannames onwaarschijnlijk zijn om de auteur van de bron te disciplineren of de betekenis van de tekst te objectiveren. De bronnen kunnen ook adaptief geïnterpreteerd worden of volgens een andere gezaghebbende bron.
- 2 De *theologie* zoekt in de teksten eveneens wat de auteur wilde zeggen, hoe de eerste oorspronkelijke lezers de tekst begrepen, welke betekenis de tekst krijgt wanneer hij samen wordt gelezen met de andere bronnen, en wat God met die bron bedoelt.
- 3 In het *kwantitatief* onderzoek worden gegevens bewerkt (zo worden uitschieters soms weggelaten) en gecategoriseerd (bijvoorbeeld in de afbakening van wie jeugdig is om cijfers omtrent jeugdwerkloosheid op te stellen), volgens de beoordeling van de onderzoeker. Daarna worden ze door hem in een zelfgekozen model samengebracht en, door middel van de door hem bepaalde statistische technieken, gebruikt om

CONCLUSIE

coëfficiënten te schatten en/of testen uit te voeren. Deze schattingen en testresultaten worden daarna door de onderzoeker geïnterpreteerd. Zowel bij het bewerken, categoriseren, modelleren, kiezen van statistische technieken alsook het uitleggen van de resultaten, maakt de onderzoeker keuzes die zijn onderzoeksresultaat vorm zullen geven.

- 4 In het *kwalitatief* onderzoek zijn er bijvoorbeeld *constant comparatives*, thematische analyses en content- en discoursanalyses.

INTERN PERSPECTIEF – Het studieobject van de verschillende disciplines heeft betrekking op humane en sociale fenomenen. Daarom dient bij de interpretatie rekening gehouden te worden met het feit dat fenomenen niet alleen worden aangedreven door oorzaken, maar eveneens door doelstellingen. Bij de theologie, rechten, geschiedenis, psychologie en economie bestaat daarbij ook de bereidheid om zich in te leven in mensen. Zo kan de onderzoeker het menselijk gedrag beter begrijpen (*Verstehen*) en verklaren (*Erklären*), of zelfs voorspellen of beïnvloeden, wanneer die dat gedrag tracht te begrijpen vanuit het perspectief van iemand die aan de religie participeert, die het recht mee vormgeeft, die aan de menselijke beschaving participeert, die een gevoelsleven heeft of die leeft onder schaarste.

- 1 In de *geschiedenis* kan de onderzoeker pogen om met de inlevende verbeelding (*imaginative understanding*) de motieven achter de daden van actoren te achterhalen. De onderzoekers maken daarbij van hetgeen aan hen overgeleverd is een samenhangend geheel dat logisch op elkaar volgt door zich in te leven in degene die handelde door te steunen op de ideeën en gebeurtenissen uit die periode.
- 2 De participatie in het bestudeerde fenomeen kan zelfs de subdiscipline kenmerken. In de *confessionele theologie*, bijvoorbeeld, bestudeert de onderzoeker de religie die die zelf aanhangt vanuit het perspectief van een gelovige; dat is het binnenperspectief (ook wel de *emic* benadering genoemd).
- 3 In het *kwalitatief* onderzoek wordt zowel de rol van de onderzoeker als zijn relatie tot de participanten in zijn onderzoek gethematiseerd,

CONCLUSIE

omdat deze de gegevens en interpretatie ervan kunnen beïnvloeden. Sommige onderzoeksbenaderingen – zoals actieonderzoek, participatief onderzoek en activistisch onderzoek – omarmen die invloed van de onderzoeker.

COMBINEREN EN BEKRITISEREN – Voor een deel kunnen de tekortkomingen van één bron, gegevensset of onderzoek opgevangen worden door deze te vergelijken met andere primaire bronnen, gegevens en onderzoek of hetgeen men in de secundaire literatuur op basis hiervan kan terugvinden. Het eigen onderzoek wordt daarom in de regel geplaatst en gekaderd binnen hetgeen reeds voordien gekend was, wat de stand van de wetenschap (in het Engels *state of the art*) wordt genoemd. Systemen zoals collegiale toetsing (*peerreview*) en het beschikbaar maken van gegevens maken het eveneens mogelijk elkaars onderzoeksresultaten in vraag te stellen, maar kunnen de vrijheidsgraden en aldus de invloed van de onderzoeker op zijn onderzoeksresultaten niet wegnemen.

3.4. Scholen

SCHOLEN – Zelfs binnen eenzelfde subdiscipline kunnen onderzoekers het oneens zijn over de methodologie en hun onderzoek op verschillende wijzen verrichten. In dat geval kunnen ze andere veronderstellingen (aannames), bronnen of data (gegevens) en afleidingen (interpretaties) hanteren. Daardoor kunnen onderzoekers zelfs tegenstrijdige conclusies trekken wanneer ze eenzelfde fenomeen bestuderen.

- 1 Verschillende *geschiedkundigen* kunnen een andere inschatting hebben over de mate waarin bijvoorbeeld (i) wetmatigheden die spelen in een bepaalde periode eeuwig en universeel geldig zijn dan wel afhankelijk van een specifieke maatschappelijke en institutionele context en (ii) de mate waarop de geschiedenis wordt beïnvloed door specifieke personen dan wel door de verhouding tussen de groepen waartoe die personen behoren. In beide gevallen kan de geschiedkundige overigens een middenpositie innemen waarbij die erkent dat (i) wetmatigheden die de bepaalde periode en locatie overschrijden en (ii) de groep waartoe een handelend persoon behoort, belangrijk zijn, doch niet per se volledig determinerend.

CONCLUSIE

- 2 Ook binnen de *theologie* is er geen consensus over de te hanteren methode. Er wordt o.a. gediscussieerd over de vraag (i) welke rol het binnen- en buitenperspectief toekomt, (ii) hoe men omgaat met waarheidsclaims van het geloof, (iii) welke christelijke opvattingen behoren tot de openbaring en welke slechts in het verleden breed gedragen culturele opvattingen uitmaken en (iv) of het onderzoek zich dient te beperken tot natuurlijke verklaringen. In dat laatste geval rijst immers de vraag of de verklaringen die uitgaan van God dan gezien kunnen worden als verklaringen die evenwel niet tot het domein van de wetenschap behoren, doch op een andere wijze waardevol zijn.
- 3 In de moderne wijsbegeerte onderscheidt men drie *filosofische* stromingen: het rationalisme, het empirisme en transcendentiaal idealisme. In de hedendaagse wijsbegeerte wordt – voornamelijk om educatieve redenen – het onderscheid gemaakt tussen de continentale traditie en de analytische traditie. Elke stroming en traditie heeft haar eigen uitgangspunten en werkwijze.
- 4 In de *kwalitatieve* onderzoekstraditie onderscheidt men verschillende filosofische onderzoekstradities ten aanzien van het onderzoek, met name de kritisch-sociale traditie (gebaseerd op het marxisme en de *Frankfurter Schule*), de pragmatische traditie (in de lijn van *The Johns Hopkins* en *The Chicago School*), de fenomenologische traditie (geïnspireerd door Husserl en Heidegger), de postmoderne en poststructuralistische traditie (voortbouwend op Lyotard, Derrida en Foucault), de sociaal-constructionistische traditie, de constructivistische traditie (vanuit Russische epistemologie) en de posthumane traditie. Deze beïnvloeden de wijze waarop onderzoekers naar de wereld kijken en aan onderzoek doen.
- 5 Binnen de *economische* wetenschappen is de neoklassieke synthese dominant, die neoklassieke theorie en keynesiaanse macro-economie samenbrengt. Daarnaast zijn er ook andere stromingen, zoals de Oostenrijkse School, het marxisme, de institutionele economie en complexiteitseconomie, die in enkele fundamentele uitgangspunten afwijken van die neoklassieke synthese.

CONCLUSIE

- 6 In de *psychologie* kent men verschillende onderzoekstradities, zoals de psychoanalytische school (in de lijn van Freud en Jung) en meer positivistische scholen die vooral statistische analyses ondernemen.
- 7 In de *rechtsgeleerdheid* is er thans een methodestrijd tussen monisten enerzijds, die Europees en internationaal recht onbepaalde voorrang willen geven op het nationaal recht, inclusief de Grondwet, en dualisten anderzijds, die menen dat de Grondwet bepaalt in welke mate het Europees en internationaal recht doorwerkt in de nationale rechtsorde. Daarnaast is er nog een, deels daarmee samenhangende, strijd betreffende de rol die aan de rechters en wetgevers toekomt in de creatie van het recht. In beide gevallen betekent dat dat de rechtsgeleerden een andere hiërarchie der rechtsbronnen en set aan interpretatietechnieken en -doelstellingen zullen hanteren.

POSITIVISME – Het positivisme is een stroming over de wijze waarop wetenschap zou moeten worden bedreven. De positivistische scholen wensen in de regel dat het onderzoek in hun discipline zich methodologisch meer spiegelt aan dat van harde wetenschappen, door meer te focussen op objectieve waarneembare feiten en door de metafysische en theologische invloeden uit te bannen. Deze ideeën inspireerden in de sociale wetenschappen o.a. de experimentele psychologie, behavioristische school en utilitaristische ethiek. Tegenbewegingen, zoals de hermeneutische beweging, benadrukken daarentegen dat elke discipline, zo ook diegene die de mens als studieobject heeft, haar eigenheid heeft en dat de methoden mogen verschillen om recht te doen aan die verschillen.

3.5. Draagwijdte

MEERSTEMMIGHEID – Zelfs als wetenschappers eenzelfde methodologie hanteren, kunnen ze tot tegenstrijdige uitspraken komen. Ze kunnen immers andere bronnen of gegevens hanteren of deze anders interpreteren. De methodologie heeft dus een zekere permissiviteit of toelaatbaarheid. Het gebruik van wetenschappelijk aanvaarde methoden, zelfs als er overeenstemming is over welke methode gehanteerd moet worden, leidt dus niet *per se* tot een enkelvoudig antwoord op wetenschapsvragen. De grote pluraliteit van bronnen, gegevens, gehanteerde disciplinaire

CONCLUSIE

en methodologische invalshoeken geeft de wetenschappen dan ook een meerstemmig karakter.

DRAAGWIJDTE – Het grote verschil in zowel de aard van de studieobjecten als de studiemethoden die gehanteerd worden, betekent ook dat onderzoeksresultaten een uiteenlopende draagwijdte kunnen hebben.

- 1 Eenzelfde discipline kan zowel normatieve als beschrijvende uitspraken voortbrengen, die in hun aard verschillend zijn.
 - a De kerkgeschiedenis en godsdienstsociologie doen bijvoorbeeld beschrijvende uitspraken in de *theologie*, terwijl de moraaltheologie en dogmatiek normatieve uitspraken doen.
 - b Ook de *rechtsgeleerdheid* maakt een onderscheid tussen uitspraken over geldend recht, wat uitlegt welk rechtsgevolg waarschijnlijk aan een rechtsfeit gekoppeld wordt, en uitspraken over wenselijk recht, wat uitlegt wat de rechtsgevolgen zouden moeten zijn die aan een rechtsfeit gekoppeld worden.
 - c De *economie*, die algemeen genomen nochtans iets descriptiever en empirischer georiënteerd is, kent eveneens een normatief beladen tak, met name de normatieve economie.
- 2 Wanneer een methodologie vastlegt dat een uitspraak slechts aanvaard wordt als ze in overeenstemming is met bijvoorbeeld bepaalde gegevens of bronnen (bijvoorbeeld met de geloofsbronnen, rechtsbronnen, geschiedkundige bronnen, het oeuvre van een filosoof, empirische waarnemingen) of interpretatiemethoden, dan hangt de waarde die we hechten aan uitspraken overeenkomstig die methodologie af van de kwaliteiten van die gegevens, bronnen respectievelijk interpretatiemethoden.
 - a De *beschrijvende* uitspraken van een econoom, geschiedkundige of psycholoog die gebaseerd zijn op een onbetrouwbare gegevensset, zijn zelf ook betwistbaar. Hetzelfde geldt voor de beschrijvende uitspraken

CONCLUSIE

van een geschiedkundige of rechtsgeleerde die gebaseerd zijn op een onbetrouwbare bron.

- b Ook de normatieve waarde van een *normatieve uitspraak* van een jurist kan verworpen worden door iemand die vanuit een marxistisch perspectief de democratische rechtsstaat slechts ziet als een weerspiegeling van het burgerlijke klassenbelang of die vanuit een multiculturalistisch perspectief de democratie concipieert als een onderdrukking van minderheidsculturen.
 - c Op dezelfde wijze kunnen atheïsten de normatieve uitspraken van een theoloog in twijfel trekken als ze geen normatieve waarde hechten aan de openbaring en traditie van die religie. Maar diezelfde atheïst zal de uitspraken van een theoloog die gebaseerd zijn op de historische methoden (bijvoorbeeld bij kerkgeschiedenis), die beide immers eveneens door theologen worden gehanteerd, naar dezelfde waarde kunnen schatten als de uitspraken van de historicus die dezelfde methode gebruikte. Hetzelfde geldt analoog wanneer de theoloog zich van de empirische, literaire en systematische (d.i. de systeemdenkende) methoden bedient zoals respectievelijk in de economie, letterkunde en systematische filosofie (d.i. kentheorie, metafysica, logica, taal filosofie en godsdienstfilosofie).
- 3 Een andere vraag die steeds doorheen het boek terugkomt, is in welke mate de onderzoeksresultaten ook buiten het gevoerde onderzoek geldig zijn.
- a In de *empirische wetenschappen* wordt de vraag naar externe geldigheid genoemd.
 - b Hetzelfde geldt natuurlijk ook voor de *rechtsgeleerdheid*, waarbij de vraag gesteld kan worden in welke mate een vonnis van honderd jaar geleden, toen bijvoorbeeld het Hof van Cassatie een heel andere samenstelling had, een betrouwbare bron vormt om de huidige rechtspraak te voorspellen.

CONCLUSIE

- c De geschiedkundigen hebben dezelfde vraag gethematiseerd door zich af te vragen of de *geschiedenis* (i) een maatschappelijke leerervaring kan vormen en (ii) een bron van natuurlijke experimenten kan bieden waaruit andere sociale wetenschappers iets kunnen leren over wetmatigheden die nog steeds zouden gelden.

Conclusie

Dit boek bestudeerde de verschillende disciplines van de sociale en humane wetenschappen. Het had aandacht voor de discussies met betrekking tot (i) de afbakening van hetgeen de discipline bestudeert (het studieobject), (ii) de wijze waarop dat onderzoek verloopt (de studiemethode), (iii) de invloed van het positivisme op de studiemethode (het positivisme), (iv) de verdienste en de beperkingen van uitspraken die op basis van een specifieke studiemethode worden gedaan (de draagwijdte), en (v) de wisselwerking met andere disciplines (crossdisciplinariteit). We hopen dat de lezer hierdoor een genuanceerder beeld kreeg van de disciplines en tevens de gelijkenissen en verschillen in zowel de studiemethode als de draagwijdte beter heeft leren begrijpen.

De kennis die op basis van de wetenschappelijke studiemethoden bereikt kan worden, is vanzelfsprekend beperkt. Wie de beperkingen erkent, kan op zoek gaan naar andere bronnen van kennis, die vanzelfsprekend ook op hun beurt met eigen beperkingen komen.

*“Nu heb ik, bah, filosofie,
rechten en medicijnen en, o spijt,
daarnaast ook nog theologie
lang gestudeerd met noeste vlijt.
Hier sta ik nou, ik arme dwaas!
niets wijzer dan ik was, helaas.
[...]
Wie weet, als ik naar geesten luister
komt eindelijk meer licht in 't duister.”*

J.W. Goethe, *Faust* (A. Posthuma, vert.), Amsterdam, Polak & Van Genneep, 2022, 23-24.

BORGERHOFF
& LAMBERIGTS

OWL PRESS

Gent, België
info@borgerhoff-lamberigts.be
www.borgerhoff-lamberigts.be

Oorspronkelijke uitgave: ISBN 9789464983562
EPub uitgave: ISBN 9789493387829
NUR 741
Thema GPS
D2024/11.089/264

© 2024, Borgerhoff & Lamberigts nv

Editors Jitte Akkermans & Dieter Van Esbroeck

Coördinatie: Sophie Vanluchene, Nina Waegemans, Paulien Vandenberghe & Joni Verhulst
Correctie: Hilde Debisschop
Cover en binnenwerk: Jeroen Wille
Zetwerk: Crius Group

Gedrukt in Europa

Eerste druk: September 2024

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronische drager of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft geprobeerd bij de samenstelling van deze uitgave alle rechthebbenden op copyright te contacteren. Mocht er een opname zonder voorkennis van rechthebbenden zijn gebeurd, dan verzoeken wij dezen alsnog contact op te nemen.